

સરોપન ત્રયમાળા, અર્થાંક ૪૪
શ્રી ભોળાભાઈ નેશિંગભાઈ અધ્યયન-સરોપન વિદ્યામંડળ

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઈસ્લામ યુગ

ખંડ ૨

[અલ્લમદશાહ થી મલ્લમૂઁ બેગડા મુધી]

લેખક

સ્વ શ્રી રત્નમણિરાવ હીમરાવ નેટે, ખી એ
જી તારત્તત્તીય નામ મન્દિર, બ્રમપુર

ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ

પ્રકાશક .

રસિકલાલ છો. પરીખ, શ્રી ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્રે, અમદાવાદ

© ગુજરાત વિદ્યાસભા

દ્વિતીય સંપાદન
પ્રત, ૧૧૦૦

* *

વિ. સ. ૨૦૨૦
ઈ. સં. ૧૯૬૪

ડી. ઇ રૂપિયા

મુદ્રક :

મણિભાઈ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાલયે મશોધન ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શ્રી ભો જે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન દ્વારા અનેક મહત્વના અથ પ્રમિદ્ધ કર્યા છે એના દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-મશોધનના વિષયમાં સ્વ દુર્ગાગંડા ડે શાસ્ત્રીનો “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ” અને શ્રી રત્નમણિરાવ લી ભોટેનો “ગુજરાતનો સામૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામયુગ-ખંડ ૧ થી ૪” એ મહત્વના અથ પ્રમિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે પ્રસ્તુત અથ (ખંડ ૨ ભે) અહમદશાહ સુલતાનથી લઈ મહમૂદ બેગડાના સમય સુધીના સામૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતા અથનું પુનર્મુદ્રણ છે

ગુજરાત વિદ્યાલય
અમદાવાદ-૧
તા ૧-૩-૧૯૬૪

}

રસિકલાલ છા પરીખ
અધ્યક્ષ
શ્રી ભો જે વિદ્યાલયન

પ્રસ્તાવના

(પ્રથમ અધ્યાયન વખતે)

ગૂજરાતના સાર્વત્રિક ઇતિહાસનો પહેલો ખંડ બહાર પડ્યો ત્યારે ખાખીના ખંડ બહાર પડતાં વિલબ નહિ થાય એની આશા રાખી હતી, એટલે પ્રસ્તાવના છેવટના ભાગમાં આપવા ધાર્યું હતું, પરંતુ તબિયત અને સંલોગોના વિદ્યો એવા આ યા કે એનો આ બીજો ખંડ બહાર પાડના જ ઘણો સમય વીતી ગયો આ ભાગમાં મુરિતમ સમયના ઇતિહાસમાં ગૂજરાત સત્તનતનો ઇતિહાસ પણ સંપૂર્ણ થઈ શક્યો નથી ત્રીજા ખંડમાં એ વિભાગ સંપૂર્ણ કરવાની આશા છે આ કારણથી રીતસરની પ્રસ્તાવના હવે પછીના ભાગ માટે રાખી સંલોગોની સમજૂતી આપતી આ દૃષ્ટી પ્રસ્તાવના આ ભાગમાં આપી છે

આજના ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે રાજ્યો અને હરકરની દોડાદોડ અને વિજયોનું વર્ણન કે નારીઓ એ સાર્વત્રિક ઇતિહાસ નથી પરંતુ આપણા દેશની ઇતિહાસ-સામગ્રી, આપણા સામાજિક બધારણના વિશિષ્ટ સંલોગો, અને આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની ઇતિહાસને નોંધવાની વિશિષ્ટ પણ વિચિત્ર રીત, આપણા સાહિત્યની માનસિક ભૂમિ, વગેરેને ધ્યાનમાં લેતાં, આપણા દેશમાં ઇતિહાસનેખન બીજા દેશો કરતાં કાર્મિક બિજ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે રાજ્ય અને રાજ્યો માટેની આપણી પ્રાચીન ભાવનાને પણ ઇતિહાસ લખતી વખતે દૂર રાખી શકાતી નથી અને રાજ્યીય ઇતિહાસે સાર્વત્રિક ઇતિહાસ પડવામાં જે ફાળો આપ્યો તે નેતા એ ઇતિહાસ પણ સર્વત્રિની દૃષ્ટિએ દૂર મૂકી સમય એમ નથી આ દૃષ્ટિએ સાર્વત્રિક ઇતિહાસની એક દૃષ્ટી મીમાસા હવે પછીના

ખંડની પ્રસ્તાવનામાં કરવા ધાર્યું છે. એ ખંડ બદલ પડ્યા છે તેમાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ત્યાં ધ્યાન દેરવાનું હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિ કર્યો છે. એટલે પ્રકરણોને મથાળે સુલતાનોનાં નામો જોઈ “આ તો જૂની રીત પ્રમાણે રાજ્યગોનો ઇતિહાસ છે” એમ ન મનાય એવી વિનંતિ છે. હવે પછીના ભાગમાં આ વાન વધારે સ્પષ્ટ થશે અને શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક પ્રકરણો પણ આવશે.

ઇતિહાસના લખાણમાં આધાર માટે નીચે નોંધો આપવી જ પડે છે. એમાં એ રીતો જોવામાં આવે છે : એક માત્ર આધાર-ગ્રંથનું નામ અને પાત્ર, ‘ખીલુ’ એ સાથે થોડી ચર્ચા અને લેખકનો અભિપ્રાય. આ ગ્રંથમાં એવી નોંધો ટાઈપને કદાચ લાંબી કે કંટાળા આપે એવી લાગે; પરંતુ આધાર લિપિગત ચર્ચા, સરખામણીઓ, ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી કદાચ એવી રસમય લોકકથાઓ તથા કહેવતો, વગેરે આપવાથી લંબાણ થયું હોય ત્યાં પણ કંટાળા આવે એવું તો નહિ લાગે એવી આશા છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ટાઈપ અંતિ-હાસિક બાબત માટે ધ્યાન ખેંચવાનું હોય તે પણ નોંધમાં ઉદ્દેશ્ય છે, મતભેદ પણ એમાં બતાવ્યા છે, એ દૃષ્ટિએ નોંધો તરફ જોવાની વિનંતિ છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

૧૬ મુ અહમદશાહ ૧ લો અમદાવાદ-મૂઝરાતનું

પાટનગર

પૃ ૩૨૫-૩૪૫

સ્વતંત્ર ગુર્જર મુસ્લિમ મહારાજ્યની સ્થાપના - અહમદશાહના પિતરાઈએ અને અમીરોનો બળવો - અમદાવાદ વસ્યું - એ વસ્થાનો અમદાવાદ - એ વસાવવાનું કારણ - એના પાયામાં પવિત્ર પુસ્ત્રોનો હાથ - અમદાવાદનું સૌથી જૂનું ખાનદાન - બદતો કિલો - માગેધનાથ અને માલેકચોક - માળવમતીના પ્રવાહની હતકથા - આરાવળ અગર મહાવીરનગર - આરાવળનું સ્થળ - દુલ્હી શિરાઝી એ કશ્મીર અમદાવાદનું વર્ણન - જૈન મંદિરનું વર્ણન - અમદાવાદની વસ્તી

૨૦ મુ અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ પૃ ૩૪૬-૩૬૮

અહમદશાહનું જીવન લડાઈઓ લગ્નમાં ગયું - લડાઈઓ અને બળવાના કારણો - કુટુંબ બળવો - મોગસાની લગ્ન - બળવાખોરોનો મોગ - મોગસા સર કથું - કુટુંબ મુસલમાન અમીરો અને હિંદુ રાજાઓનો બેગ - બળવો - ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ અને હિંદુ રાજાઓએ કુટુંબ બેગા થઈ માળવાના સુવત્તાનને બાંધાવી એકસાથે બળવાની તૈયારીઓ - અહમદશાહ આગતા બળવાખોરોનું વિખેરાઈ જવું - ખાનદેશ સાથે સંગ્રાહ - ગાંધી એકસાથે બળવાનું પરિણામ - માળવાને તાલે કરવાનો નિશ્ચય - માળવા સાથે લડાઈ - તેમાં નિજમ - ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ - કારણ વગર સંબંધાની/લૂટ અને લોકોને ત્રાસ

૨૧ મુ અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ (ચાલુ) પૃ ૩૬૯-૩૮૭

કિલ્લાઓ બંધાવ્યા - માળવાની મોટી લગ્નની શરૂઆત - સુવત્તાન દોરણની શેરહાજરી - દોરાગનું કપડું અને રાતની લગ્ન - અહમદશાહનો વિજય - ઈંદર સાથે યુદ્ધ અને અહમદનગર વસાવવું - રાવ ખૂલનું મરણ - દક્ષિણના બદમની રાજ્ય સામે લગ્ન અને ઝાતવાટના રાજાનું દક્ષિણમાં જવું - મારીમ ઉપર બદમની અમીરની ચડાઈ અને મૂઝરાતના નોમસૈન્યનું ત્યાં જવું - જમીન અને દરિયાઈ લડાઈમાં દક્ષિણના સુવત્તાનની દાર - બદમની સુલતાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ પાછી લડાઈ - બદમની સુવત્તાનની ઉચટની દાર - તમકાતે અમીરોનો લેખક ખરા ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ આ લડાઈ વર્ણવે છે - કારણ

વિનાની લરાઈઓ - માળવામાં ખાખપટ અને લરરમાં રાગ - અહમદશાહના અમલમાં શત્રુ કદી પાટનગર મુખી આવ્યા નથી - હંડરખંડ - હંડર પ્રાચીન જૈન તીર્થ - વજમાતા અને બીજા સ્થળો - અહમદનગર - દિંમતનગર - વગણી અને ખેલશાહી

૨૨ મું : અહમદશાહનો સમય (સાહ)

પૃ. ૩૮૮-૪૦૨

રાજ્યવહીવટ - અહમદશાહની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા - દિંદુઆને વલીવટી હોદ્દાઓ - લરરના પગારની ઉત્તમ યાજના - મહેસુલ અને નાણાંખાતુ - અહમદશાહનો ન્યાય - વાંટા - ગૂજરાત સુલતનત પાછી વાંગનો ઇતિહાસ - ટકશાળ - અહમદશાહ અને દિંદુ ઠાકોરો - અકબરની પેઠે રાજનીતિનું એક પગલું - અહમદશાહનું ચારિત્ર્ય - 'બાની અહમદશાહ' - અહમદશાહ - પીર બાદશાહ - એના સમયના સત મુકબો - સરખેજના રાત અહમદ ખદુ ગંજબક્ષ - દુનુબે આલમ સાદેખ અને જુખારી ગાયદો - સૈયદ હસમાન ગમે જુરહાની

૨૩ મું : ગૂજરાતનું મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય પૃ. ૪૨૪-૪૬૬

સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ જીત મેળવી ગક્યા નહિ - દિંદુ મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના ગૌલિક ભેદ - એ ભેદો ગૂજરાતમાં એક થયા - સ્થાપત્યમાં રમની જમાવટ - મુસલમાનો સૂફા દેશમાંથી હમ્ય સ્થાપત્ય ને સંસ્કાર ધરાવતા દેશોમાં આવ્યા હતા - દિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિક સ્થાનોના ભેદ અને સામ્ય - મુસલમાન સત્તા દિલ્હીમાં કાયમ થઈ - ગૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે અગ્રેજ કલાવિવેચકોનાં પ્રમાણપત્રો - દિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાન્તોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે આકર્ષક બન્યું - ચાંબલા, પાટણ અને કમાનો - મસ્જિદની રચના અને નકશો plan - મસ્જિદની બાંધણીમા પ્રગતિ - દિંદુ સ્થાપત્યની મેઘનાદમંડપની વિશેષતા મસ્જિદોના સ્થાપત્યમાં ધરાવી - મસ્જિદમાં માળ કરી તેજ લાવવાની કહેવાતી કલાની ચર્ચા - મસ્જિદમા માળ કરવાનું કારણ અને હેતુલના મતની ચર્ચા - મિનારા - મિનારાની બાંધણીનો ઇતિહાસ - મિનારા માટે પ્રેરણા કયાથી મળી ? મિનારાની બાંધણી ઉપર યુરોપીય વિચેચકો - એ માટે સર જૈન માર્શલનો મત અગત જ કહી રાગ્ય - મિનારા : ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની ખાસ વિશેષતા - હાલતા મિનારા - ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધેલી ઘટના - આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાના

અધ્યાસાની ચર્ચા - ગોખ-નળીઓ - ઝરખા - ચાલડા - અલકારોમા સયમ -
કદોરા વગેરે અનકારો - ધૂમટ - ગુજરાતના અને બીજા પ્રાંતોના ધૂમટોની
સરખામણી - શાળ - વાવ ગુજરાતની ખાસ વિશેષતા - તળાવ - વિચિત્ર
ફવા - ગુજરાતની પરબડી - ગુજરાતી ધર - વરડિકા વરગ - ગુજરાતના
રાની - ગુજરાતના કિલ્લા - કુર્ગ - મુસલમાન સમયના ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન -
નગરરચના - સિદ્ધપશાસ્ત્ર પ્રમાણે નગરરચના

—૨—

મુસલમાન અહમદશાહના બાધકામ

પૃ ૪૭૬-૪૮૨

ભદ્રનો કિલ્લો - અમદાવાદમા અહમદશાહે બાધેલા મકાનોનું દફનનાચિત્ર -
અહમદશાહની મસ્જિદ - હેબતખાનની મસ્જિદ - ત્રણ દરવાજા - જુમા
મસ્જિદ - બાદશાહ અને રાણીના શાળ

—૩—

ગુજરાતની મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય

કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો

પૃ ૪૯૨-૫૦૨

ફર્ગ્યુસન - બર્નેસ અને કઝી સ - હેવલ - વિ સે ટ સ્મિથ - એલ્ફિન્સ્ટન -
ને ફોર્સ - એડ્વિન આર્નોલ્ડ - બીગ્ગ - ઇ ડબલ્યુ ફોર્સ્ટ - જેમ્સ ટમ્પાસ -
બેનિસ્ટર ફ્લેચર - પર્સી બાઉન

૨૪ જી બિયામુદીન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીન

અહમદશાહ (બીજો)

પૃ ૫૦૩-૫૪૫

હિંદ અને વાગડ ઉપર ચર્ચા - રોખઅહમદ ખટ્ટુનું મરણ - રોખકમાડ માળગી -
મુહમ્મદશાહનું મરણ - સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ (બીજો) - કપડવજની
જર્ગ - અમદાવાદના જુખારી સતોએ આ લગઈમા લીધેલો ભાગ - મેવાડ
ના કુલા રાણા સાથે લગઈ - કુતુબુદ્દીનની મેવાડની ચર્ચા અને મળીક
શાખાનની દાર - ગુજરાત-માળવાના મેવાડ સામે બેમા કરાર - રાણા ઉપર
ફરી ચડાઈ - મેવાડ સાથેની લગઈઓનો સાર - કુતુબુદ્દીનનું ચારિત્ર્ય - મુલ
તાન દાઉદખાન - પીરાણાનો સતપથ - ગૂરમુહમ્મદશાહ - કાકાઓ - બીમી
મીરકી અને બીમી મુમતી - શાહીરૂપમજરી - મનીક શાખાન - મનીક શાખાનનો
રાત્તે અને મસ્જિદ - બાગે શાખાન અને એનું તળાવ - દોળે કુતુમ અથવા
કાકરિયું તળાવ - કાકરિયાની તારીફ - કાકરિયુ નામ સાચી ? - કાકરિયુ કહેવત -

ધરામણના મહેલ - આ સમયના બીજા મકાનો - કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ -
સારંગપુરની મસ્જિદ - રાજપુરની મસ્જિદ - ગૂજરાતની ઠિંદ મુસલમાન
સત્તાઓની સરખામણી

૨૫ મું : નાસીરુદ્દીન મહમૂદશાહ (પહેલો) માહમૂદ બેગડો -

ગૂજરાતની મુસલમાની શત્રુતાનલનો સુવાર્ગયુગ-એનાં

શિલ્પિઓ અને વારિગ્ય

પૃ. ૫૮૨-૫૮૩

અમીરોની ખટપટ - બળવો સમાધી દીવો - લશ્કર - આગાની અને વ્યવસ્થા -
ન્યાય - લોકશિયતિ - વૃક્ષાદિપત્ર અને બગીચાનો રોષ - બાગે દિરદોશ - રાહુદો
વસાવ્યા - અર્ધા સકિન - બેનરો હપતામના અર્થ - પરદેશીઓની વિચિત્ર
વાનો - મુસલમાનો વિચિત્ર ખારાક - મહમૂદ શિલા

૨૬ મું : મુસલમાન માહમૂદ બેગડો (બાતુ) : સીરાપટમાં લડાઈઓ :

ભૂતાગઢ, ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર.

પૃ. ૫૬૮-૬૦૬

દક્ષિણના નિઝામશાહને મદદ - શિકદરીઓ કરેલું સૌરાષ્ટ્રનું વર્તન - ઐતિહા-
સિક યુગનું પહેલું પાટનગર - પુરાણોના ગિરનાર - પ્રાચીન ગિરિનગર -
ભૂતાગઢ નામ પાડવાનું કારણ - ભૂતાગઢ પર પહેલી ચડાઈ - બીજી ચડાઈ -
ગિરનારની ચડાઈનું ખટું કારણ - સૈયદ કુતુબુદ્દીનના પત્રનો સાર - માંગરોળના
સૈયદ રાત્રીનો પત્ર - હજરત શાહઆલમ સાહેબના પત્રનો સાર - અમદાવાદના
શાહઆલમના દત્તર - રા'મંડલિકની પત્રોના કારણો - ભૂતાગઢ હત્યુ -
ભૂતાગઢનું નામ મુસ્તફાબાદ - સોરઠનો મુસલમાન ચાલુદાર - મંડલિકના વશના
રાયનદા - ભૂતાગઢ અને ગિરનારના બે જુદા કિલ્લા - ગિરનારના ઉપરકોટનાં
જૈન મંદિરો - મુહાકિષ્ણાનની અમદાવાદમાં નિમણૂક - કચ્છ અને સિંધ
ઉપર ચડાઈ - દ્વારકાની ચડાઈનું કારણ - દ્વારકા અને બેટની લડાઈ - બેટની
જીત અને દ્વારકાના રાજાનું નાસી જવું - રાજા જીવતો રહ્યો અને દ્વારકા પાછું
હતી લીધું - દ્વારકા આપણું પહેલું પાટનગર - શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા ક્યાં ? -
આજની દ્વારકા - ખુદાવદખાનનું કાવતરું - ઝાલાવાડ ઉપર ચડાઈ - પાલણપુરના
ઝાલોરી નવાબો - પ્રાચીન પાલણપુર - સોનગીર - રાણપુરના ગોહેલ સાથે
લડાઈ - દક્ષિણ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને પારસીઓ સાથે લડાઈ

૨૦ મું સુલતાનના વિજયો પાવાગઢ-ચાપાનેર (ગુજરાતનું

- કામચલાઉ પાનગર)

પૃ ૬૦૭-૬૪૪

સુલતાને કરેની કાવતરાની તપાસ - ચાપાનેર ઉપર ચલાઈ કરવા શોધાયેલા કારણો - પાવાગઢના સ્થળની કાબજીય મનોહરતા - એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૌરાણિક મમય નામ પડવાના કારણો - સિવ અને શક્તિનું સ્થાન અને પ્રાચીન બુદ્ધો - આચાર્ય આનંદરાયભટ્ટનું સૂચન - ચદ કવિનો ઉલ્લેખ - ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી - જૈન સાહિત્યના ઉદ્ભવો - પાવાગઢના જૈન અને હિંદુ અવશેષો - પાવાગઢનો મિલ્લો - હિંદુ ચાપાનેર - જયસિંહ પતાઈ રાવળ અને એના આપદાદાઓ - સુલતાન મહમૂદની ચલાઈ અને ઘેરો - પતાઈ રાવળે માગેની માગવાની સહાય - હવટની લલાઈ અને જયસિંહની હાર - પાવાગઢનું પતન અને ખુવારી - દેવગઢનારિયા અને છોટાકેટપુર રાજા ધોના સ્થાપકો - મુહમ્મદ ખાદની સ્થાપના અને ચાપાનેર ગુજરાતનું કામચલાઉ પાનગર - સિકંદરીયા આપેલું ચાપાનેરની ચડતીપત્તીનું વર્ણન - મોગલાઈના જૈન ઉલ્લેખો - લોકકથા પ્રમાણે પતાઈ રાજાની પડતીનું કારણ - મેના ગુર્જરીનો બળો એના રસિક તરવો - શિનાલીના રાજ્યો કરેની લૂ - દક્ષિણના બહાદુર જિનાનીનો બળવો - ચામિયાનો ત્રાસ - ફિરંગીઓ સામે નૌકાસૈન્ય - ખાનદેસ ગુજરાતનો ભાગ

૨૮ મું મહમૂદ બેગડાના સમયના નામાકિત પુરુષો પૃ ૬૪૫-૬૬૬

સાહઆલમ સાદેમ - એમને માટે કહેવાતા ચમત્કારો - એમનો પરિવાર - મહમૂદના બાળમિત્રો દરિયાખાન અને અનફખાન - મલીક દાવર ઉદ્ધમુખ મહમૂદ દાવલસાહ - ગુજરાતનો નૌકાસૈનાધિપતિ મલીક અમાઝ - મુહાફિઝ ખાન - હુસમખાન તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક - મલીક સારખ - ખુદા બદખાન મલીક અલીમ - મલીક બહાદુરીન વજીર - હિંદુ અમીર રાયરાયા - મલીક કાલુ - ઇસનપુર મલીક અસસ (ઇસન) - તાજખાન સત્તાર - મહેદવી પયની સ્થાપના

૨૯ મું મહમૂદ બેગડાના સમયના બાધકામ અરધી

મદીયા સ્થાપત્યની પ્રગતિ

પૃ ૬૬૭-૭૦૨

મકાનોના સમૂહો - સુલતાન મહમૂદ બેગડાની કબર - સરખેજની મસ્જિદ - ખીલ રાજાઓ - રસુલાબાદના મકાનોનો સમૂહ - સાહઆલમનો રાજો - એ રાજાનો

તાજખાનનો લેખ - મસ્જિદ અને ખીન મકાનો - દેવનપુરની મસ્જિદ - વટસા-
માં કુતુબે આલમ સાહેબની દગાડ - સુખ અમદાવાદનાં સૌંદર્યધામે -
મલીક અલીમની મસ્જિદ - ગાંધી કેપરનીની મસ્જિદ - રૂંધદ હસમનની
મસ્જિદ - ખીમી અચુત કુટીની મસ્જિદ - આ સમયની ખીલ કટલીક મસ્જિદો -
મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ - દરિયાખાનનો ધૂનટ - સ્ટેશનના મિનારા - અમદા-
વાદની વાવો - દાદાદુરિની વાવ - અડાપરની વાવ - જોના લેખ - રૂંધે અને
વીરસિદ્ધ વાવો - ખીલ વાવો - ધોળાની મસ્જિદો - અલ્લખખાનની મસ્જિદ -
ચાંપાનેરનાં મકાનો - ચાંપાનેરની લુગામસ્જિદ - એને માટે યુરોપીય વિવેચકોની
ટીકા - પાવાગઢના કિલ્લાનાં મુસલમાન મકાનો - ગોલિયા અને પાવાગઢની
ઉપરનો બાગ

પરિશિષ્ટ-અ-ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુસલમાન

તવારીખોનું સ્થાન અને એનું મૂલ્યાંકન

૭૨૭-૭૨૪

પ્રો. બ. ક. ઠાકોરનું મુસલમાન ઇતિહાસ માટેનું મતબ - પ્રો. ઠાકોરના મતની
અર્થ - પંદરમી અને સોળમી સદીમાં ખીન દેશોનું વાનાવરણ - ગૂજરાતને
લગતી મુસલમાન તવારીખો - ખાસ ગૂજરાતને લગતા ગ્રંથ મહત્વના ઇતિ-
હાસગ્રંથો - મિરાતે સિકદરી - સિકદરીને લેખક ઇતિહાસકારની જોખમદારી
સમજે છે - સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સિકદરીનું મહત્વ - હાજ દમીરનો અગ્રખી
ઇતિહાસ - અલી મુહમ્મદખાનની મિરાતે અલુમની - મિરાતે અલુમની માટે
સર જહુનાય સંગ્રહનો મત - હિંદના સળંગ ઇતિહાસો અને તબક્કાતે અકબરી

પરિશિષ્ટ-આ-અમદાવાદની સ્થાપનાની કુંડળી

૭૨૫-૭૩૬

સ્થાપનાનાં વર્ષ અને સમયના મતભેદ - શ્રી હરિહરભાઈએ કાટેલી ખગી
કુંડળી - કલન્યોતિષ શું છે ? - કલન્યોતિષમાં ભવિષ્યકથન - નવી કુંડળી અને
નક્ષત્રન્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદ - નવી સાયન કુંડળી પ્રમાણે શ્રી કલસેના
મતની અર્થ - કોઈ પણ પદ્ધતિ પૂરેપૂરી લાગુ પડી શકતી નથી - અમદા-
વાદની નિરચન કુંડળી - નક્ષત્ર ચરણો અને દશા બાકી - સ્થાપનાથી આજ
સુધીનાં પાંચ દશાઓ - સ્પષ્ટ ગ્રહો (નિરચન)

પ્રકરણ ૧૯ મુ

અહમદશાહ ૧ લો

અમદાનાદ ગૂજરાતનું પાટનગર

સ્વતંત્ર મુસ્લિમ ગુર્જર મહારાજ્યની સ્થાપના

સ્વતંત્ર ગૂજરાતી બાદશાહતનો મૂળપુર અને સ્થાપક મુઝફ્ફરશાહ હતો. પહેલો સ્વતંત્ર બાદશાહ—નામનો. પણ—તેનો પુત્ર અહમદશાહ થયો હતો. આમ છતાં પણ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહતનો વચકર્તા તો અહમદશાહ જ કહેવાય એમણીમ વર્ષ પૂરા કરી, કાચી ધુવાવગ્યામા ઈ સ ૧૮૧૧ ના જન-મુઆરી માસની ૧૦મી તારીખે એ મારીએ આપ્યો.

અહમદશાહના પિતરાઈએ અને બીજા અમારોનો બળવો.

અહમદ શાહ ગાદીએ આવતાની સાથે જ તેના પિતરાઈએ બળવો કર્યો. મુઝફ્ફરશાહના તાતારખાન સિવાય ચાર પુત્રો, અહમદ શાહના કાકાઓ, દિરોઝખાન હંમતખાન, સઆતખાન અને શીરખાન

૧ ગૂજરાત સંસ્થાપતને અહમદશાહી વચ કહેવાય છે. મૂળપુરુષ કે સ્થાપક થવા પણ વચકર્તાનું મહત્ત્વ નુક જે છે. મૂળપુરુષ મુઝફ્ફરશાહ કદી સમય વચમા સોંપી નાખાવે કીર્તિ દિંદની બદાર પણ બઈ હતી તેવો મદમૂદ બેનરો કદી સમય જનુ વચકર્તા તો અહમદશાહ જ કહેવાય એક દાખલો. હાંએ ભગવાન રામચંદ્ર ચિત્રીર્તિવાળા થયા તેમના વચનો મૂળપુરુષ વિસ્તાર કદો કે હંવાક કદો, પરંતુ વચકર્તા તો રહુ જ કહેવાય જેના હવાઈ રામ પાતે રાખવ કહેવાય.

નામે હતા. કિરોઝખાન અને તેના પુત્ર મોઘયુદ્દીન ખાસે વડાગતી સૂયાગીરી હતી. શેખમલીક ઉર્ફ મસ્તીખાન, ઉર્ફ હખીખ નામે એક મુઝફ્ફરનો પુત્ર સુરત અને રાદેરનો સૂબો હતો એમ પણ તવારીખનાર લખે છે. અંભાતનો સૂબો અમીર મહમૂદ ખરકી, મલીકશાહ, અને કરીમ ખુશરૂ વગેરે મુસલમાન અમીરો મુઝફ્ફરશાહના પુત્રોને બંધ મળ્યા અને અહમદશાહ સામે બળવામાં સામેલ થયા. જુવલુદ્દાસ ખત્રી અને પ્રયાગદાસ નામે બે હિંદુ સરદારો પણ તેમને મળ્યા. કિરોઝખાન આ બધામાં મુખ્ય હતો અને એણે જુવલુદ્દાસ ખત્રીને પોતાનો વજીર બનાવ્યો. કિરોઝખાને અંભાત લીધું અને હૈબતખાન ત્યાં તેમને મળ્યો, સઆદતખાન અને શેરખાન તે પછી તેમને આવીને મળ્યા. મલીક ખદરખત્રી, હીસામ ઉદ્દુલ્લહ ભંડારી અને એનો પુત્ર અહમદખાન પણ તેમને મળ્યા. ૪ આ લોકોએ માળવાના સુલતાન હોશંગશાહને પણ પછાદર દૂરે મોટી રકમ ખર્ચ પેટે આપવાની કહીને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને ગૂજરાતના બીજા જમીનદારોને થોડા અને પોશાક ભેટ

૨. મુઝફ્ફરના પુત્રોનાં નામ મિરાતે સિદ્દરી અને તખઝાતે અકબરીમાં એકસરખાં આપેલા નથી. શેખમલીક મસ્તીખાનને બદલે તખઝાત માત્ર હખીખ લખે છે. મોઘયુદ્દીનને બદલે સિદ્દરી મોહમ્મદ લખે છે. આ બધામાં હૈબતખાનનું નામ આજે જમાલપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદમાં એની મસ્જિદ બાકી છે તે ઉપરથી જાણીતું છે. મુઝફ્ફરને કેટલા છોકરા હતા તે નક્કી થતું નથી. તખઝાતે અકબરીમાં હજી એક બીજા પુત્રનું નામ આગળ આવે છે.

૩. તખઝાતે અકબરી એમા જુવલુદ્દાસ ખત્રીનું નામ લખે છે. સિદ્દરી ઉપરનાં બન્ને નામો લખે છે. જ્યારે કિરસ્તા પ્રયાગદાસને બદલે વિનાયકદાસનું નામ લખે છે.

૪. મુસલમાન અમીરોનાં નામોમાં પણ તવારીખોમાં થોડો થોડો ફેર છે. ઉપરનું બધું વર્ણન સિદ્દરીનો કલાઈબ બેલીનો તરજૂમો, આત્મારામનો ગૂજરાતી તરજૂમો અને તખઝાતે અકબરીનો પ્રજેન્દનાય દેનો બિબ્લિયોથેકાનો તરજૂમો, (પૃ. ૧૮૬-૧૯૦) ઉપરથી લીધું છે. પણ વધુ વજન તખઝાતને આપ્યું છે.

મોઢનાવી પોતાની સાથે નેડવાનુ કટેયુ મોઢયુ નડિયાદ આગળ આ
લોકો બેગા થયા સુનતાન અહમદને આ ખમર મળતા તે લગ્ન ૨
લઈને નીકળ્યો જુનપુલમ ખત્રીનો વિચાર પ્રથમ પાટણ ઉપર ચડાઈ
નઈ જવાનો હતો અને તે બાબતમા બીજા અમીરો સાથે મનબે
ચતા અદર અદરની નડાઈ થઈ તેમા જુનજી ૧૬ ખત્રી માર્યો ગયો ૫
અદમ શાહના આવવાની ખમર માલગી બળવાખોરો પાઝ પડ્યા
મડ્યા આ વખતે સુનતાન અહમદનાહે અમીરો અને બળવાખોરાને
સ મોઢીને એક એ- ૫૪ લખ્યો ૬ તેમા જળુવ્યુ કે સદ્ગત સુનતાન
મુઝફફરે મને ગૃહસ્થતની ગાની આપી છે બળવાનુ પરિણામ નાજ જ
છે જેને અમીરો પોતાની હ મા રહેજે તો સો સૌની જગીર ભોગવરો
આ સમાચાર સાંભળી દેટલાદ અમીરો સુનતાનના ઠાકા દુનતખાનને
આગળ કરીને સુનતાનને યજો ગયા મોઢયુદ્ધીન અને રોખમની
અગ્નીખાન બહાત તરફ નાખી ગયા અને ત્યાથી ભડચ ગરા ૭
સુતતાને ભડચ તરફ જઈ તે શહેરને ઘેરો ઘાત્યો આખરે બાવના
બળવાખોરો તામે થયા અને મઝનીખાન સુતતાનને પગે પડ્યો સુસતાને
બાવ અમીરો અને પોતા ૧૧ મળવાખોર સગાઓને માફ કરીને છોડી
તેમનુ સ માન કર્યું ૮

મમદાવાદ વચ્ચુ ઈ મ ૧૪૧૧

આ મળવા શાન કર્યા પછી અહમદશાહ આઝાનનમાં આવ્યો

૫ સિફદરી અમલ પૃ ૮૮ જુલાલી પૃ ૨૩

૬ આ પત્ર તમકાતે અઝજરી (પૃ ૧૯૦)મા આરોડો ૭ પખ
સિફદરીમા નથી આપ્યો

૭ સિફદરી અમલ પૃ ૮૯ જુલાલી પૃ ૨૩

૮ સિફદરી પૃ ૮ જુલાલી પૃ ૨૪

અને ત્યાંનાં હવાપાણી એને પસંદ આવ્યાં ૯ દિ. સં. ૮૧૩, ઈ. સ ૧૪૧૧નું વર્ષ હતું. એ વર્ષમાં- અહમદશાહને હાથે પોતાનું નામ ચિરંજીવ રહે એવું કાર્ય થયું. ગૂજરાતના આજના પાટનગર અમદાવાદનો પાયો ન ખાયો. કર્ણદેવ સોલંકીએ નામ જદલીને કર્ણાવતી નામે પ્રસિદ્ધ કર્યા છતાં જૂનું આશાવલ જૂને નામે તો હતું જ. અહમદશાહે પણ નવું શહેર નહોતું વસાવ્યું. આશાવલની ઉત્તરે સાળરમતીને કિનારે એક દિંડો માત્ર બાંધ્યો. પણ એ કિંદવાની આસપાસ નવું શહેર વધીને જૂના આશાવલ સાથે મળી ગયું; અને એ વખતની દુનિયામાં સર્વત્રેય શહેરોની પકિતમાં એસે તેવું, પણ આજે આખી દુનિયામાં નહિ તો બારનવર્ષમાં મોટાં શહેરોની હરોળમાં એમ એવું-શહેર મુઆઝમ-મહાન શહેર-અહમદાબાદ, અહમદશાહના નામથી આબાદ થયું ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ એક મહત્ત્વની ખીના હોવાથી, અહમદશાહનાં ખીન્ન પરાક્રમેની હકીકત થોડો વખત બાજુએ મૂકીને અમદાવાદની વિગતમાં જરા બિનરીએ

૬. તખ્તગઠે અકબરી (પૃ. ૧૯૧) લખે છે કે આશાવલનાં હવાપાણી પસંદ આવ્યા, જ્યારે સિકદરી લખે છે કે આશાલીલનો નારા કર્યો. સિકદરીની એ પ્રતમાં નારા કરવાની યુક્તિ કરી એમ પણ છે. સિકદરીના અંગ્રેજી તરજૂમા (પૃ. ૮૬ ની ફૂટનોટમાં) સર ક્લાઈવ બેલી આશાલીલને આસીરગઢને સ્થાપક હોય એમ પણ માને છે. આ કેવળ ભ્રમ લાગે છે આશાલીલ રજપૂત સમયમાં હતો તે આ સમય સુધી ક્યાથી આવ્યો? આશાવલ તો મૂળથી સોલંકી અને પછી રજપૂત સત્તા નીચે હતું. આમાં સાચી વાત માત્ર એટલી જ કે આશાવલની આસપાસ ખાટ જતના લીલ લોડો લૂટફાટ કરતા અને તેઓતું જોર હતું તેઓનો કોઈ સરદાર આશો કહેવાતો હોય. પરંતુ આસીરગઢને સ્થાપક આશાલીલ એ તો ભ્રમ જ છે. લીલોના ત્રાસનો ખદોખસ્ત કરવાનો હેતુ હોય એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે, છતાં રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ ખસેડવા માટે તો ખીન્નું કારણ હોઈ શકે તે આગળ નોંધ્યું. ગૂજરાતનું પાટનગર પ્ર. ૩ માં જુઓ.

અમ તવાદ વસ્યાનો સમય

અમતવાદ વસ્યાની સાલ અને તારીખોમા ધણો જ મતભેદ છે મુસનમાન તવારીખો જે એ વખત ॥ પ્રમાણુમા તારીખો આપનામા જનના મુધી સોથી વધારે ચોપસ છે, તેમણે પણ સાન આપવામા જૂઓ કરેની છે પણ તવારીખકારોમા મિરાતે સિકેરી અને અહમગી અને તમકાતે અહમગીમા હિ સ ૮૧૩ એટલેઈ સ ૧૪૧૧ આપેલી છે તે સત્ય જણાય છે ફેની આધારોમા વિ સવત આપનામા પણ ઘણો મતભેદ છે, પરંતુ શત્રુજયતીરોદાર-પ્રમધની વશાવગામા વિ સ ૧૪૬૮ આપેલી છે તે ખરી છે આમ ખરુ વર્ષ નહીં થઈ શકે છે, પણ ખરી તારીખ કે તિથિ નહીં થઈ શકતી નથી તવારીખ કારો જુદા જુદા મહિના આપે છે, પણ જિલ્લા મહિનો દીક જલામ છે ફેની આધારો વૈશાખ મહિનો લખે છે, પણ વાર અને તિથિમા ફેર જણાય છે તવારીખોના અગ્રેજી તરજૂમો કરનારાઓ પણ જુની જુદી તારીખો લખે છે પરંતુ એટલુ નહીં છે કે મેદ શાશિમાં મૂર્ચનો પ્રવેશ થયા પછી અમદાવાદ શહેર વમેનુ છે એટલે એપ્રિનની તા ૧૩ મીની આસપાસ કોઈ શુભ વિમે અમદાવાદ વસ્યું એટલુ નહીં છે ૧૦ ખાતમુહૂર્તમાં પહેલી ઈદ મખ્યા હે મુકાઈ હોય એમ જ્યોતિષ ઉપરથી સમજાય છે ૧૧ આપણા જ્યોતિષના ગણિતમા ભારતમા મુપ્રમિદ્ધ થયેલા શ્રી હરિહર પ્રા લ. જ્યોતિષનામ્ની ગણતરી ઉપરની હિ સ ૮૧૩ના જિલ્લા માસની ૭ જી તારીખ અને ગુરુવારે શહેરની સ્થાપના સિદ્ધ કરે છે એટલે ૧૪૧૧ના

૧૦ આ જાખત વિસ્તૃત ચર્ચા બધા આધારો સાથે જ્ઞાતના પાનગર પ્ર ૩મા આપેલી છે

૧૧ આ જાખત જ્યોતિષના આધારથી નહીં થઈ શકે તેમ છે તે જાગળ નોંધ્યું અમદાવા ની કુડળીમા કર્ક લગ્ન અને મેશનો સૂર્ય દોનાથી મ યાદના સૂર્ય વખતે પાલો ન પાલો હતો

કેશુઆરીની રફગી તારીખ આવે છે. પરંતુ કલ જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ એની ગ્રહ આગળ પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

અમદાવાદ વસાવવાનું કારણ

અમદાવાદ વસાવવાના કારણો પણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ આપવામા આવે છે. ફત્તેહા ઉપર સસબું આવવાની વાત કેટલાક મોટા મહેરાને માટે કહેવામા આવે છે, પણ તેમાં કાંઈ સત્ય નથી. આશોલીલની પુત્રી તેજાં અગર ગુજરાતમારીના અહમદશાહ સાથેના પ્રેમની કથામા પણ સત્ય હોય એમ લાગતું નથી; જો કે અહમદશાહને હિંદુ રાણીઓ હોય તેમાં શકા લાવવાને કારણ નથી. ૧૨અમદાવાદ વસાવવા માટે ખટ્ટુ કારણ એવું હોઈ શકે કે અહમદશાહને દક્ષિણ ગૂજરાત અને માળવા સામે લડાઈઓ કરવી પાટણથી દૂર લાગતી હોય. અમદાવાદની જગ્યાએ આશાવલ સામાન્ય રીતે મોટું શહેર તો હતું જ એવું સ્થળ ગૂજરાતમા પાટણ કરતાં વધારે મધ્યમાં હતું, અને પાટણ કરતાં ગૂજરાતના બધા ભાગ, સૌરાષ્ટ્ર, માળવા, દક્ષિણ વગેરે સ્થળોનો વહીવટી અમલ પણ જલદી થઈ શકે તેવી સગવડવાળું હતું. તવારીખકાર હવાપાણી સારા હોવાનું કહે છે, પરંતુ હવામા તો પાટણ અને અમદાવાદમા બહુ ફેર ન હોય, પણ પાણીની સગવડ કદાચ મુઠ્ઠી સરસ્વતી કરતાં સાબરમતીથી વધારે મળે. આમ છતાં લશ્કરી અને વહીવટી કેન્દ્ર તરીકે પાટણ કરતાં વધારે સગવડવાળું સ્થળ હોવાથી આશાવલ રાજધાની તરીકે પસંદ થયું; હિંદુ સમયમા પણ ખીજી પકિતની રાજધાની તરીકે ગણાયું હતું. અહમદશાહે આ સગવડ ધ્યાનમાં લઈ આશાવલની યાજૂમા પોતાની મરજી મુજબ કિલ્લો અને મોટી મસ્જિદ બાંધીને એ જગ્યાને નવુ નામ આપ્યું અને ત્યાં વસતી વધી,

૧૨, આ હકીકત પણ જ, પાટનગર પૃ. ૨૯-૩૦માં આપેલી છે તેમાં નોંધમાં ફ્રેન્ચ સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદીમાં આપેલી આશાલીલની દીડરીની લાવણીનો ઉત્તાર પણ મેં આપેલો છે. એ વાત ભાટ ચારણોમાં ચાલતી હોવી જોઈએ.

એ જગતનુ પાટનગર અમદાવાદ પાટણથી ગજધાની અમવાદ
ગેવાઈ

અમદાવાદના પાયામા પવિત્ર પુરુષોનો હાથ

એમ કહેનાય છે કે પાટણને ને આશાવનમા રાજવાની
ખમડવી અને તે જગ્યાનો નુ નામ આપુ એમ નક્કી કર્યા પછી તે
બામન અહમદશાહે શેખ અહમદ ખાન ગજધાની સાહેબની સલાહ
નીરી એ સતપુરવે હજરત અન ખીજર ખવાન—જેનો કેટલાક
પેગ નર એનીજ હે છે તેમની—દેરી પરના ગી માગવા જશુ યું હજરતે
જવાન વાળો કે જેમણે દિવસની પાય વખતની નિમાજમા એક
દિવસ પણ પાડ્યો ન હોય એવા ચાર પવિત્ર સાધુચરિત્ર અહમ-
નામના માણસોને હાથે પાય નખાય તો શહેર હમેશને મારે આવાદ
થો આ ઉપરથી એવા પુરુષોની શોધ કરવામા આવી બે જણા
તો તેમ અહમદ ખાન અને સુલતાન અહમ શાહ પોતે જ હતા ૧૩
નીજ પાટણના કાજ અહમદ જુલક અને ચોથા એક મની-
અનમ મળી આવ્યા પાટણમાં કાજ અહમદ જુલકની કમર ઉપર
હોતુ જે તેમા અમદાવાદ વમાવનાર ચાર અહમદમાંના એક હતા
એમ નમતુ છે ૧૪ ચોથા મનિક અહમ ની કમર કાગુપુર રવાન
પાન અમદાવાદમા પહાણવાડામા આવેલી છે ૧૫ આ ચાર પવિત્ર
અહમ નામ ન પુરુષો ઉપરાંત બાર બાવા—ફતીનએ પણ અમદાવા
માર વમાવવામા લાગ લીરો છે એમ કહેનાય છે આ બધા નિહીના

૧ જગતનુ પાટનગર પૃ ૩૧મા આ બાબત ચર્ચા કરી છે અહમ શાહે
પણ પાય વખતની નિમાજ એકે દિવસ પારેથી નહોતી

૧૬ ગુ. પાટનગર પૃ ૩૧ અને પ્રો કોમ્પારિસિયનો અમે ૭ ઇતિહાસ
પૃ ૨-૬૩ એમા પાટણના લેખનો તરજૂમો આપેલો છે

૧૫ મિરાતે અહમનીની પુરવણી ૩ લા નિજામુદ્દીન ચિસ્તીકૃત અને
નવાબઅની ને મીનકૃત અમે ૭ તરજૂમો

સંત નિઝામુદ્દીન ઓલિયાના શિષ્યો દત્તા એમ કહેવાય છે. ૧૧ આમ અમદાવાદ વસાવવામાં પણ સંતપુરુષોનો પણ હાથ છે. બાર બાવાઓમાં ડેટલાકની કબરો અમદાવાદમાં છે અને ડેટલાકની અમદાવાદની બહાર છે. ૧૭ એમા બાવા અલીશેરનો રાજો બાસ પ્રસિદ્ધ છે. એમની કબર સરખેજમાં શેખ અહમદ ખંદુના રાજની બાજુમા છે. સરખેજનો રાજો બેચા જનારાઓએ પાંડલા બાવા અલીશેરની કબરનાં દર્શન કર્યા પછી જ અહમદ ખંદુના રાજમા જવું એવો રિવાજ છે. બાવા અલીશેર નમ્ર રહેતા, પણ અહમદ ખંદુ આગળ નમ્ર દેખાતા નહિ. બાવા અલીશેરનું માન આજે પણ ધણું છે અને ત્યાં રાત્રે મૂર્ખ શકાતું નથી. ૧૮ બાવા લુલુઈ પણ અમદાવાદમાં બાસ પ્રસિદ્ધ છે. એમની બાધા હિંદુ મુસલમાન બન્ને રાખે છે અને જમાલપુર દરવાજા બહાર સમર્પિતે આજે એમની મસ્જિદ અમદાવાદની મુંદર મસ્જિદોમાંની એક ગણાય છે. ૧૯

અમદાવાદનું સૌથી જૂનું ખાનદાન

અમદાવાદના લોકોને રસયમ એવી એક વાતનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ. અમદાવાદ વસાવનાર ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક કાશ અહમદ જુડ છે અને એમના વંશમા આજે અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ

૧૬. પ્રો. ડોમીસેરિયટનો અથેછ ઇતિહાસ. પૃ. ૯૨.

૧૭. શ્રી. પા. અમદાવાદ પૃ. ૩૨ની નોંધમાં બાર બાવાઓની વિગત આપેલી છે. ત્રણ બાવાઓની કબર યોળકામાં, એકની વીરમગામમાં, બેની સરખેજમાં અને બાકીના બધાની અમદાવાદમાં છે. અમદાવાદ ગેઝેટિયર અને મિરાતે અહમદીએ આપેલાં બાર બાવાઓનાં નામોમાં બરા ફેર છે.

૧૮. બાવા અલીશેર રાત્રે વાપ થાય છે એવી દંતકથા છે.

૧૯. બાવા હુલુઈ શહેર વચ્ચે તે વખતના છતાં એમની મસ્જિદ શૂન્યરાન સલ્તનતની આખરના ભાગની બાંધણીની છે અને પાછળથી બધાયેલી છે.

સાળી સરદાર ગરુદાન નેય મિયા કાલી અને સર મ'મૂમમિયા કાલીનુ ખાનદાન છે આ રીતે એમનુ ખાનદાન આજે હતા અમલવાદમા જૂનામા જૂના ખાનદાનમા મણી શકાય ૨૦

ભદ્રના કિલ્લો

ઉપર જોયુ તેમ ચાગ પવિ. અદમદોએ અમલવા શા'ગના લના વિલાનો પાયો પ્રથમ નાખ્યો આ મિનાના પૂર્વ તરફનો મોટો શુરજ આજે હોયો છે અને અમદાવાદ શહેરનુ એ બૂલણુ છે ૨૧ મિનાની અગ્ર એક પજુ બાલાદી મકાન આજે હોયુ નથી કિલ્લાએ ધણા ગગ જોયા છે આજે પણુ ભદ્રના મેદાનેશાહ નામે ઓળખાતા મેદાનમા આ મોટા શુરજ અને દરવાજાની આગળ મોગતાઈમા આજમખાન ઉધાર્ધએ સરાઈ બાધી છે એટલે મિનાના પૂર્વ તરફના મુખ્ય ભાગની પ્રાચીન ગિચિતો શુરજ સિવાય ઈ પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી મોગતાઈ અને મતાદા અમલમા એમાં ફેરફાર થયા હયા છે એનુ મથારથાને આગળ વર્ણુન કરીશું આજે તો માદશાહી મહેલોની અને જાગીયાની જગ્યાએ મેદાનો છે અને તેમાં મેજા, મર્ચનો અને બાળજો ચોળાય છે, અને એની એક બાજુ અમલવાદમાં અગજવરના મુખ્ય સાધન જેવી નુધાની મોટાગમનુ મોટુ થાણું છે મર્ચ સદીની મધ્યમા ભદ્રમા મેદાનુ હતું અને મતાદા સમયમા ભદ્રમણીનુ મદિર થયું આપણા

૨૦ પ્રો કોમીસેરિયેટનો કલિગ્રસ પૃ ૨૩ સરદાર ગરુદાન મા ૧ અમલવાદની ગુજાવ કોલેજના મ મુજે છે અને મુરિગમ કોમમા પદેરા કોલેજ નિમાયા હતા

૨૧ ભદ્રના વિલાનો કોટ દિ. ૮૫૦ : સ ૧૪૧૬મા પૂરે થયો એ ફારસીમાં ખીરક શબ્દ ૫૫૨થી અબજદપદ્ધિ પ્રગલ્લેનીકે છે નામ ભદ્રના વિલાને જવાનાં છે ૧૧ થયા હાજે છે વિલાનું વજુન આગળ ફરીશું પ્રાચીન વિલાનો વચળે દરવાજો અને બે શુરજો માત્ર હતા છે એ ઉપરથી ખબર કરવાનો રહે છે

અમદાવાદી પ્રગતિના પ્રતિનિધિ જેવા કૃષિ સ્વપતરખને એમના સમયમાં હાલને જેવાવ એ સમયના વાતાવરણને કીધે અર્થક્રમ કાઢેલા અને એમણે આપેલું કે “ એ કારણ મળ્યાશયી ભદ્ર દીર્ઘ બચકર. ” આજ હાલને જોનારને એવો ભાસ નહિ આવે.

માણેકનાથ અને માણેકચોક

ભદ્રના કિલ્લો અને અંદરની મસ્જિદ ખાંધી તૂટત જ સૂકે સૂકે જુના મસ્જિદનું આધકાર ગરૂ થયું અને અલમશાહે જેતાની દેહલી અમલગાર જેવો પેનાનો રાજ પણ પેનાની દયાનીમાં બંધેલ. આ રથળની આસપાસનો ભાગ માણેકચોક નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શહેર વચ્ચે પડી એની આરે ખાજુએ બાગરો થયા અને દરેક વતનના વેપારીઓને વસાવવામાં આવ્યા. આ માણેકચોક માટે એક દતકથા આલે છે. એમ કહેવાય છે કે માણેકનાથ નામના એક નાથપથી સાધુપુખ્ત એ જગ્યાએ ગેરના દના. અલમશાહે કોટ બંધાવવો શરૂ કર્યો ત્યારે બાવાજી એકઠી દોરથી ગીવના અને સાગે દોરી કાઢી લેતા ત્યારે બંધાયેલો કોટ પડી જતો. અલમશાહને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ બાવા પાસે આવ્યો અને કરમતોની વાતો થઈ. એમાં એક ઝારીમાંથી પેસી નાજઆમાંથી નીકળવાની કગમત બાવાજી પામેથી જોવાની બાદશાહે વિનતી કરી. કહે છે કે બાવાજી ઝારીમાં પેદા ત્યારે અલમશાહે ઝારીનું નાજયુ અને મોંદું હાલથી બંધ કરી દીધું ! અને શહેરના મુખ્ય જુરજનું નામ માણેક જુરજ અને મુખ્ય ચોકનું નામ માણેકચોક રાખવાની કબૂલાત લઈ માણેકનાથે ઝારીમાં સમાધિ લીધી. આજે માણેકચોક અને માણેક-જુરજ પ્રસિદ્ધ છે માણેકનાથની ગાદીનું મંદિર પણ આજે માણેક ચોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૨ પરંતુ ૧૭૬૧માં મિરાતે અલમદીના લેખકે અમદાવાદ શહેરના હિંદુ સ્થળોનું વર્ણન પણ લખ્યું છે, અને એમાં

૨૨. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. એમાં પ્રકરણ ત્યામાં આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

આજે કેટલાંક નાના ગ્રામ જેવા મદિગની પણ નોંધ છે પણ માણેકનાથ કે એમના મદિગનો ઉત્તેજ નથી એને આ કથાને માટે કાંઈ કહેતું મુશ્કેલ છે ૨૩ મેજ કાંતે તોડી પાડનાર સાધુપુરના આદ્યશાહના હાથને ધકેલીને બહાર કેમ ન આવી શક્યા એ એક પ્રશ્ન છે જેમ પાટણના લ ઉત્તરી અમલવાદ, અદમ નગર અને ચાપાનેરના કિનારે ભદ્ર કથા જે તેમ માણેકના ૧૩ જેવા ચો અને છુરજ રાખ તેથી નામ આપ્યું હોય એમ સભવે બહાતમા એનો એક માણેકચોક અને ત્રણ દરવાજા અમલવાદની પેઠે જ છે પાટણમાં માણે ચો હતો કે નહિ તેનો ઉત્તેજ મળતો નથી

સામરમતીના પ્રવાહની દત્તકથા

આજ પ્રમાણે સામરમતી નદી પડવા માણેકચોકમાં વહેતી હતી અને અદમદશાહે શરૂ વસાવતી વખતે એનો પ્રવાહ બંધ થો એવી એક દત્તકથા શહેરમાં ખૂબ પ્રચલિત છે હિ સ ૮૧૦માં પાટણમાં ગાદી બેઠા પછાબાદુ જ દ્વ ૧ સમયમાં અદમદશાહે અમલવાદ વસાવ્યું છે એટલે નદીનો પ્રવાહ બંધ થવાનો વખત ત પહેલાં તો હતો જ નહિ અને નદીની ખીણ બાજુએ શહેરની ગ્રામપના અને કિનો દર્શાવે પછી પ્રવાહ બંધ થો એવો કોઈ વિચારદાન પુર્ય હોઈ શકે નહિ નામ મતી જેવી પહોળી નદીનો પ્રવાહ બંધ થવાનું કાર્ય સહેતું નથી માણેકચોકમાં પ્રવાહ હતો એવી તકથા માટે ૧ મગનનાન વખતચદ પણ લગે છે, અને આજે માણેકચોકમાં અશાનિયા હનુમાન છે તે એ સમયે નદીમાં ત્યાં સ્થાપના હશે તેનું ચિહ્ન છે એમ માને છે, ૫ તુ અદમદશાહે ભદ્રના કિનારો પાયા નાખ્યો તેના ખીણ જ

૩ મિરાને અદમદીની પુરવારી-૧/૧૩૩૧માં તથા નવામચવી અને ની નકશ અમેલમાં અદમદીના લેખકે પૂર્વગ્રહ વચર શહેરની અદર અને બહારના જાનીતા (૧૭૮૧માં) સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં માણેકનાથ કે અદમદીના મદિગનું નામ નથી

વર્ષમાં માણેકચોકમાં જ વૃગ્ગાનરિત્ત જેવી મોટી મજિત્ત બાધી શરૂ કરી. એટલે જે માણેકચોકમાં નદીના પ્રવાહ હોય તે મજિત્ત પ્રવાહમાં બાધી એમ માનવું પડે. આ વાત અસંશય છે. ઇર્ષ પશુ તવારીખ ગ્રંથમાં આવી મોટી ખીનાનો ઉલ્લેખ નથી. આ દંતકથામાં ઇર્ષ સત્ય હોય તે માણેક નદી નામે જે વહેજો આને પશુ બતાવવામાં આવે છે તે પહેલાં કાળુપુરના વહેજાને રૂને થઈ માણેકચોકમાં થઈને જતો તેનો પ્રવાહ સહેજ બદલ્યો હોય આને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા પણ એ વહેજાનો પ્રવાહ વર્ષો અગાઉ બદલવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એટલે આ દંતકથાને પણ મોટું કાંઈ અપાયું હોય એમ લાગે છે ૨૪

આશાવલ અગર કાર્ણાવતી નગર

અમદાવાદની સ્થાપનાને લગતું આટલું વર્ણન કરી એ શહેર વધું ત્યારે કેવું થયું એનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એના પૂર્વાવતાર આશાવલ—કાર્ણાવતીનું દૃઢ વર્ણન કરીએ. આશાવલ ક્યારે વસ્યું તેનો નિર્ણય થયો નથી. ઈ. સ. ની દસમી સદીમાં અહમ્મીરની એનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ પહેલા ઘણા લાંબા સમયથી એ શહેર આબાદ હશે. મધ્યકાલીન રાજપૂત સમયમાં પણ પાટણથી ખીલ પંક્તિમાં એની રાજકીય ઉપયોગિતા ગણાતી હતી. ઉચ્ચન મંત્રી, દેવચંદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન વ્યક્તિઓનો ત્યાં નિવાસ થયો હતો. જૈન પદ્માવળીઓમાં પણ એના ઉલ્લેખો જેતાં ત્યાં જૈનોની સારી વસ્તી હશે અને જૈન મંદિરો પણ સારા પ્રમાણમાં હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અગિયારમી સદીમાં અલ્પ છત્રીસી અને સારી વસ્તીવાળું, સારા વેપારીઓ અને ઉદ્યોગી માણસોથી વસાયેલું,

૨૪. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પ્ર. ૪થામાં આ ચર્ચા પણ ખૂબ વિસ્તારથી કરી છે, અને માણેક નદીના વહેજાને ફેરવ્યો હોય એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. માણેક નદી સામરમતીનું કોઈ લાંબુ વાંટું હોઈ શકે.

પૈમાદાર શહેર કહે છે અને ત્યાં ઉપયોગી વસ્તુઓ બને છે એમ પણ લખે છે ૨૫ પરદેશીઓ ગૂજરાતના શહેરોમાં બંધા બા કરતા, ૨૬ અંગના ગહેરોમાં માત્ર પાટણ આશાવન અને ઘોળમના નામે જ ગણાવે છે એ એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે જૈન મંત્રિમાં આશાવલમાં શ્રીઅશ્વિનેભિ પ્રાસાદ હતો એમ પ્રગણિતામણિ કહે છે જૈન અને બ્રાહ્મણ સપ્રત્યક્ષના મંત્રિ સાગ પ્રમાણમાં હરી એમ માની શકાય ઉલ્લખાનનું લક્ષકર સૌરાષ્ટ્ર જતા, અને મુઢમ તરનખનું લક્ષકર શિણુમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં જતા આશાવન આવેનું એ જોતાં એ બંને બાજુના ઘોડી માર્ગ ઉપર એ શહેર હતું અને ખલાત તથા પાંખુના વેપારી મહામાર્ગમાં પણ હતું એ સ્પષ્ટ છે ૨૭

આશાવલનું સ્થળ

આ આશાપ ની અગર આશાવન શહેરનું નામ જ ક્યુદેવ સોતખીએ મદનીને કહ્યાવતી પાંચુ અને એ મે શહેર એક જ છે એ પાંચ પહેના ભાગમાં જોઈ ગયા કહ્યાવતી નામ થોડા લેખોમાં કાનમ રહી જેનું પાંચુ તેનું જ જુનાઈ ગયું એમ સમજાય છે અમવાદ આશાવનને અડીને વસ્તુ એમાં ફેર માન એટલે જ પડ્યો કે અદ્ભુતશાહ આશાવનની લગભગ ઉત્તરે એ સપાટ જમી ભૂમિ ઉપર માત્ર બદનો કિત્તો બાધો એ કિત્તાની આસપાસ નવું શહેર વસતા આશાવનનો ઉત્તર ભાગ નવા શહેરમાં મળી ગયો ગૂજરાત સત્તનતના પ્રારંભમાં ટેટનાક પ્રસિદ્ધ પુરોનો વાસ આશાવલમાં જ

૨૫ કવિશ ૧-૧૬-૮૭

૨૬ ક સ. ૧૦૩૦માં અ નીચી આશાવલનો ખલાતથી એ દિવસને રસને છે તેમ વર્ણવે છે જુઓ સચાડનો અગ્રીની ભા ૧ પૃ ૨૦૯

૨૭ અમતવાદના ઇતિહાસમાં આશાવન એ જ કહ્યાવતી અને એનું સ્થળ અમતવાદમાં કયા તેની ખૂબ વિસ્તૃત ચર્ચા એક આખા જુદા પ્રકરણમાં (પ્ર નીચું) કરી છે જૈન ઇ લેખો એમાં આખા છે

થયો હતો, કારણ કે અનદાવાદ એ સમયે બાજુમાં તાબું જ વસતું હતું. હાલ જમાલપુર દરવાજાના કોટને અડીને આવેલી હૈયતખાનની મસ્જિદ કોટ બધાનાં પહેલા આશા લખા જ હતી અને હૈયતખાન અહમદશાહનો કોકો થતો. એટલે આશાવલ અમદાવાદની દક્ષિણે અમદાવાદ શહેરનો કોટ મહમૂદ બેગડાએ બાંધ્યો તે પછી પણ એક પરા તરીકે છેક મરાઠા સમય સુધી બિચું હતું. ગઈ સદીના અંતે લેખકોએ અસારવાને આશાવલ ધારવાની જે ભૂલ કરી હતી તે પાછળના બધા લેખકોએ ચાલુ રાખી હતી.^{૨૮} અસારવા આજે બિચું છે બ્યારે આશાવલનું આજે નામનિશાન રહ્યું નથી મિનતે અહમદી ઈ. સ. ૧૭૬૧માં અમદાવાદના પરા ગણાવતાં પૂર્વ તરફ અસારવા અને દક્ષિણ તરફ આશાવલ શહેર જમાલપુર તરફ અમદાવાદ શહેરમાં લખી ગયું અને પછી જમાલપુર દરવાજા બહાર છેક અદામી સદીમાં પણ હતું એ ૨૫૪ વાત છે. એનો મધ્ય ભાગ આજે ડેલિક્ટા મિલની નીચે ટાપેલો પડ્યો છે. મીર અબુતુરાબનો રોજને અને આશાબીલનો ડેલિક્ટા મિલની પામે આવેલો ચોતરો તથા આસ્ટોરિયા આશાબીલનો ટેકરો એટલા ઉપરથી એનું સ્થળ સાબિત થાય છે આશાવલ પરું થઈ ગયા પછી મરાઠાઓની ચડાઈએને લીધે એનો નાશ થયો છે. ૨૯

આશાવલ અગર કલ્યાવતીની જગ્યાએ જ અગર તો અડોઅડ

૨૮. હોપ, ફર્થુસન, બર્નેસ અને એક પણ અપરાધ સિવાય બધા લેખકોએ અસારવાને જ આશાવલ કહેલું છે. પ્રો. કોમીસેરિયેટ માર્શ આશાવલનો લેખ 'વસંત' માસિકમાં વાંચી It is conclusively proved એવો અભિપ્રાય મને કહેલો, પરંતુ એમના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજ લેખકોના મતથી તણાઈને એમણે માર્શ સ્થળનિર્ણય જતા સકાચથી કબૂલ રાખ્યો છે.

૨૯. મોગલાઈના અતસાગમાં લખાયેલા જૈન રાસોમાં મરાઠા પહેલાના આશાવલના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. કેટલાક એવા ઉલ્લેખો લખ્યુક્ત પ્રકરણમાં મેં આપેલા છે.

અમદાવાદ શહેર વરતું અને છેવટે અમદાવાદમાં મળી ગયેતુ આગાવન
 ૫૯ પ્રાચીન સ્થળ છે એ ઉપર લેયું, એટલે અમદાવાદ વસ્યાનુ વય
 અને ૧૪૧૧ હોય, પરંતુ એની વસ્તી ઘણી જ પ્રાચીન છે એમ
 માન્યા વગર આવે તેમ નથી પાટણ, ખભાત, મોમઠાથ વગેરની
 પેઠે આશાવત્ત પણ એક સમયે ગુજરાતની સરમગિતાનુ કે દ હમે
 એમ માનવાને દારણુ છે ૩૦ આ સરમગિતાનો વારસો જુદા જુદા
 સ્વરૂપમાં સાકાંપત્રિયો વર્ષથી આજના મહાગૃજરાતના પાટનગર
 અને સરમગિતાન્દ્ર અમદાવાદને મળ્યો છે અમદાવાદ એની બાદગાહીના
 સમયમાં ૧૫ હજુ અને બહારની દુનિયા એ ૩૫ માનતી હતી એ
 દુકામાં લેઈએ સરગરના કે દ્રને સારકૃતિષ્ દનિહાસમાં કે દરયા ।
 મળવું લેઈએ ખભાત અને પાટણને નનનાં એ કુટણ તરી
 ગણ્યાવી અમદાવાદો ગુર્જરાજ્યદમોનુ સુદર સુખ કહ્યું છે તે
 અર્થ છે ૩૧

હુવી શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન

કવિ હુવી શિરાઝીએ અમદાવાદનું કરિત્વમય વર્ણન કર્યું
 છે ૩૨ એમાં કેટલાક વાંચો સૂચક છે કવિ કહે છે કે અહીંની

૩૦ બીની મુસાફર હુ-એન-સજ એક અતરી કે અચલી નામે સ્થળ
 હજે છે તે વર્ણન ઉપરથી આશાપદવી દોષ એમ લાગે છે ભૌગોલિક સ્થળો
 ઉપરથી આપના ઘણા રાજના નામો પડ્યા છે ને તે સ્થળો સરકારના કેન્દ્ર
 હતા એમ આશાવરી રાજ મદાય આશાવરી ઉપરથી દોષ પડ્યું આ કેવળ
 અનુપાન જ છે અને હુ-એન-સજના સ્થળ કે આ રાજ માટે બીન માર્ગ
 આધાર મળ્યા નથી

૩૧ જુઓ હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય આ મોડે અમદાવાદના હલિદામમાં
 ૫૧ માને મધ્યમે મે આપ્યો

૩૨ હુવી શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદની સ્થાપનાનું વર્ણન એ જુદા
 પ્રકરણમાં અમદાવાદના હલિદાસમાં આપ્યું છે અમા મૂળ ફારસી શાયે તરજુમાં
 પણ આપ્યો છે વર્ણન લાગુ છે અહીં એના માર માત્ર તીયો

જમીન આનંદકારી છે અને “મહેનતની ધૂળથી પવિત્ર” થયેલી છે આ વાત ખરી છે. અમદાવાદ ધૂળિયુ શહેર છે, પણ એ શ્રમની ધૂળ છે, આળસની નહિ! કવિ આગળ કહે છે કે “આ બધું જોઈને કોઈ અગમ્ય આદેશથી અદ્ભુતના હુકમથી બાદશાહના સ્થિતિમાં એવું સ્વયં” કે અહીં એક મોટી ઇમારતોવાળું પાટનગર રચ્યું.” આ પણ સત્ય વાત જણાય છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદનું જે સ્થળ છે તે જોનાં અગમ્ય આદેશ સિવાય આ ભૂમિ ઉપર મોટું પાટનગર કોઈ ન વસાવે. બાદશાહે કહ્યું કે અહીં એવું શહેર બાંધો કે જોના રસ્તા ઉપરની ધૂળ ધરપહાન (ધરાનનું પ્રખ્યાત શહેર)ના લોકો આખના મુઠ્ઠા તરીકે વાપરે. જેને જોઈ ગુજરાત ખુરાસાનની હરીફાઈ કરે અને એની ઇર્ષ્યાથી નિશાપૂરના પ્રાણ નીકળી જાય (નિશાપૂર ખુરાસનનું પ્રસિદ્ધ શહેર છે.) આ હુકમી શિંગડી કવિ અદ્ભુતશાહનો ઇનિહાસકાર પણ છે. એ આગળ લખે છે કે શહેરનો પાયો નાંખવા માટે આકાશચક્રના ગુણધર્મને જાણનાર, ગણિતમાં પારંગત અને સાતે આકાશના હિસાબ કાઢી જાણનાર જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા, અને એમણે કાષ્ટકો તથા ચતુરલાખો (ઉન્નતાંશમાપક યંત્રો) જોઈ કુંઠળી મૂકી અને શુભ મુહૂર્ત કાઢ્યું. આ વર્ણનથી જણાય છે કે અદ્ભુતશાહે જોશીઓની સલાહ લીધી હશે. કવિ છેવટે લખે છે કે જ્યારે આ શહેર તૈયાર થયું ત્યારે પૃથ્વી સમજાડી હતી તે આકાશંડી થઈ નવું આબાદ થયેલું શહેર વસુધરા દેવીના સુદર મુખ ઉપરના ક્યામતલ જેવું શોભી ઊઠ્યું” ૩૩

બાદશાહી વખતના અમદાવાદનું વર્ણન મુસલમાન અને યુરોપીય-મુસાફરો, તવારીખકારો તથા કવિઓએ કરેલું છે મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે દરિયાપારના મુસાફરો કહે છે કે આવું મનોહર શહેર

૩૩. ફારસી કવિઓ સુદર ગૌરવર્ણની સ્ત્રીના મુખ ઉપરના તલ ઉપર ખાસ કવિત્વ રહે છે.

દુનિયામાં કોઈ પણ ભાગમાં નથી બાધણી અને દેખાવમાં એની બગેમરી કરી શકે એવું કોઈ શહેર નથી હમ્ત ઇકનીમ (સાતખડ) નામના ગ્રથમાં લખે છે કે “આખા એશિયામાં અમદાવાદ જેવું શહેર નથી હિંદુસ્તાનમાં એના જેવું સ્વચ્છ એકે શહેર નથી અને એના જેવા સુંદર મકાનો બીજે કયાંય નથી અમદાવાદને આખી દુનિયામાં ભવ્ય અને સુંદર કહીએ તોપણ અતિશયોકિત નથી ત્યાની ડુંગરો પણ માળની અને ઉત્તમ છે ત્યાંના સ્ત્રી-પુરુષો લાવણ્યથી ભરેલા અને દામણ છે ” મિરાતે અહમદી પણ ઉપરતુ ઉતારીને ઉમેરે છે કે શહેરનું સૌન્દર્ય એવું અત્યંત છે ” એને જિજ્ઞાસુ ઉદ્ધિષ્ઠા-મહેરાનું સૌન્દર્ય કાં છે એને રાજ્યની રાણી પણ કહે છે મુલતાન મહમૂ બીજાના સમયમાં બાર ગાઉ દૂર આવેલું મહમૂદાબાદ (મહેમદાવા) અને અમદાવાદ એક શહેર જ હોય એવું લાગતું હતું અને ગુજરાતના હુ નરની કીર્તિ ધરાવે તુરાન કમ અને ગીરિયા મુધી વ્યાપી હતી અમર ॥ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અબુનફ્ઝન કહે છે કે અમદાવાદ એક ઉમ્મ શહેર છે અને ત્યાં દુનિયાની સર્વથી ઉત્તમ વસ્તુઓ મળી શકે છે ફિરિસ્તા અમદાવાદને હિંદમાં અને કલાય દુનિયામાં સર્વથી સુંદર કહે છે એ સમયમાં આગ્રા અને દિલ્હીથી અમદાવાદ મોડું ને સુંદર હતું એની આસપાસ ૩૬૦ પરા હતા અને ચારે બાજુ મુદર ઉઘાડે અને ઉપવેનો હતા ૩૬

યુરોપીય મુસાફરોમાં બારમાસા ગુજરાતનું સારું વર્ણન કરે છે એમાં અમદાવાદના સપત્તિ, બાગમગીચા, રસ્તા ચોગાનો, અને પથર તથા ઇચૂનાનાં ધરો સારા હતા એમ લખે છે ડાપર્સ ઇની (D'Arcy)ની જે ડાયેના હતા એમ પણ લખે છે જહાંગીર તાપ અને ધૂળથી કટાળના છતાં માળવાના માહુગની સરખામણીમાં

૦૪ અમદાવાદના ઇતિહાસના પ્રકરણ ૧૨માં આ અભિપ્રાયો વિસ્તારથી આપ્યા છે અહીં માત્ર દ્રઢ સાર લીધે છે

અમદાવાદમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. એના સમયમાં ઇંગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો આવ્યો હતો એને અને બીજા મુસાફરોને અમદાવાદ લાંડન જેવું મોટું લાગ્યું હતું ૩૫ વિલિયમ ફીચ અને વિટિંગ્ટન નામના મુસાફરો પણ એવું જ વર્ણન કરે છે, કહે છે કે “સુંદર નદીને કાંઠે સુંદર ઘુરખોવાળું મજબૂત દરવાજાઓવાળા કોટથી અમદાવાદ ગોખે છે. રસ્તા મોટા છે અને એક કસાકસા છ હજાર ઘોડેસ્વારો તૈયાર થઈ શકે છે અહીં દરેક જાતના અને ખિસ્તી વેપારીઓ પણ રહે છે.” એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે “મકાનો ૩ થી ને અગાશીઓવાળાં છે અને ઉપર લોક હવા ખાય છે. ઝાડ પુષ્કળ છે તેથી તાપ ઓછો લાગે છે અને લિંચી જગ્યાઓથી જોતાં શહેર એક ઉપવન જેવું લાગે છે.” સર ટોમસ હર્જર્ટ (૧૬૨૬) અમદાવાદનાં બજારોનાં વખાણ કરે છે, અને અત્તર, તેળના, રેશમી અને ચુતરાઈ કાપડ અને છીંટની દુકાનોનાં વર્ણન કરી લખે છે કે “એ બધાના માલિકો વાણિયા છે, અને અહીં એમની મોટી વસ્તી છે ” એ જ પ્રમાણે મુસાફર મેન્ડેસ્સો પણ વેપારના વખાણ કરે છે કે ચ મુસાફર થેવેનોટ અમદાવાદના સ્થળો, પરાં, પોળો વગેરેનું વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી શહેરની લવ્યતા સમજાય છે. પરંતુ એના સ્થળોનો કેટલોક ગૂંચવાડો થયેલો જણાય છે. ટેવરનિયઝ અમદાવાદને હિંદનાં ગહેરોમાં એક મોટામાં મોટું શહેર કહે છે એના વર્ણનમાં કહે છે કે નદી ઊતરવાનો પુલ નથી, શહેરમાં અગાશીઓ સારી છે, જીવદયા બહુ છે, અને વાંદરાનો ત્રાસ પણ બહુ છે.” આ વર્ણન ખરેખર

૩૫. જે મુસાફરો અમદાવાદને તે સમયના લાંડન સાથે સરખાવે છે તેમને અમદાવાદનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો હોય એમ દેખાતું નથી. એ સમયનું લાંડન આશરે ત્રણેક લાખની વસ્તીવાળું હતું અને અમદાવાદ જેટલાં સુંદર મકાનો ત્યાં હોય એમ મનાતું નથી. સત્તરમી સદીની મોટી આજ પછી લાંડન સુધર્યું છે.

• મોધપાન ૬ પુત સિવાય ખીનુ વાર્જન આજે પશુ સત્ય લાગે છે ૩૬
આ બધા વર્ણનો ઠી સાચે ઈ સ ૧ ૧૧મા એક જૈન તમમાં
કેરુ^{૩૭} અમલાવા નુ વણુન આગૃતિ^{૩૮} અને સામાજિક દૃષ્ટિએ
રસમય છે એટલે એનો ઉતારો શ્રીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત શ્રીએ

જે માતિ નગરે જયજયમર જેમા સકલ વસ્તુ વિરતાર
જે દીકઠં નિપજઈ અદના, એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા
જેમા અરજન નોક િ ધાવા પદુચાડિ મારી કામણા
જે નિદિ નામધ વિખવાદ, એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા
ચોરાલી ચઉટા જિહા ભવા વમ્બુવા ૥ જોઈઈ તેતવા
કામિકામિ જિહા અમન મારા એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા
જિહા મ ગનતા અમગન જમઈ ચઉગડિવા નિતરનિત્ય ગડગડિ
નિપો ઠીધ નોમતિનો ના એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા
ચતુર પુત્ર વારાઈ દરિ, જિહા ઘોરા ધારા ગતિ ધરદ
ગાયન ગાઈ અરનઈ સા, એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા
ધન તોરાળ મડગ પૂતની, કોરા ઠીઈ બુ રોળા ગિમિ
જેકમા મેવા જિનપ્રસાદ, એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા
આપ ૩૫થી અધિ ૧ બળા, નિરખી ૩૫ જિહા નમા તાગા
દ્રાણી મૂંધ ઉતમા એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા
જિહા સાદિની દાદિની વાઈ જિહા લામી નિગિન ચઈ રલી
જિહા પટ દરિ ૧ સ ના, એકનુ નગર શ્રી અદિમ્મદાવા

૩૬ અમદાવાદના દતિદ્વારમા પ્રકરણ ૧૨મા ધળા યુરોપીય મુસાફરોના
સમને આપ્યા છે અને અદિ તેની દૃષ્ટી નોડ માં લીધી છે યુરોપીય
મુસાફરો ૧ કેટલાકે સાબરેલી દબીડત ઉપરથી નખ્યુ છે અને તેથી વામનમા
નૂનવાને પજુ કર્યા છે

૩૭ ભુએ જૈન અતિલાસિ^{૩૮} પુત્રાલી મ યસમ્મા રાજમાનર પુત્રિ
નિર્વાનુ શસ આપ્યા નિપોલી છે તે અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા નામ છે
નોમતખાનું બદના દરવાજામા દર્દ એક સમજાય છે

જિંદાં વાની દાન દેના દર્સિ, દયાવત દયા અમરમરઃ
પુણ્યવંત પરિહર્ય પ્રભાદ, ગોદવુ નગર શ્રી અદિભદ્રવાદ

આ પ્રનામે આપણા ગુજરાતના પાટનગરના ગાન કવિઓએ અને મુસાફરોએ ગાયાં છે. અતિશયોક્તિ એ કવિઓના અને એ જમાનાનો ગુણ હતો. એટલે કેટલીક અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં આ વર્ણનો સાચાં છે; અને એ જમાનામાં દુનિયાનું સર્વથા સુંદર શહેર ન ગણીએ તોપણ દુનિયાનાં સર્વથા મોટાં, સર્વથા મજેદાર, અને ખૂબ સમૃદ્ધ થોટાં શહેરોની પકિતમાં જેથી શકે એવું અભનવાદ હતું એટલું માન્યા વગર છૂટકો ન થયી.

અભનવાદની વસ્તી

અભનવાદની વસતી અતિશયોક્તિથી ટોઈ ત્રીસ લાખ અને કોઈ વાર લાખ હોઈ છે. એ સમયનાં વર્ણનો, રાત્ર્યનું મુખ્ય નગર, લશ્કરી મદરજનું સ્થાન, વેપારનું મોટું સ્થળ, એ બધાનો વિચાર કરતા અને એમા મોટા સમૃદ્ધ પરાં અને ચારે બાજુ મોટા ઉદ્યાનોના વર્ણન વાંચીને બધાં નહિ તો આજના જેટલી આરેક લાખની વસ્તી એના મધ્યાત્મ સમયે હશે એમ માનીએ તો ખોટું નથી. અશુભ-ક્રમ્મ અભનવાદમાં એક હજાર મોટા બખ્ખો મિનાગવાળી મસ્જિદો હતી એમ લખે છે અને મિગતે અહમદી એના સમયની પડતી દશાના પણ પાંચમો મસ્જિદો હતી એમ લખે છે એ મસ્જિદોના વિસ્તારનો વિચાર કરતા અને મહેમદવાદ સુધી સુધી બહુ એક શહેર જેવું લાગતું હતું એ વર્ણનનો વિચાર કરતાં શહેરનાં વસ્તી અને વિસ્તારનો ખ્યાલ સહજ આવી શકશે. જૈન રાસાઓમા અભનવાદનાં પરાંમા શ્રીમત જૈનો ગહેના હતા અને ત્યાં મદિરો હતાં અને આચાર્યો એમાં વિહાર કરી ચોમાસું રહેતા હતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે તે પૃથ્વી પણ શહેરનાં એ સમયના સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર કદાચ એ પરાંમાથી આજે ઘણા નથી. એવું સ્થાન આજે માત્ર સહકારી સોસાયટી ઠહેવાતી સંસ્થાઓએ

લીડુ છે આજે ગૂજરાત યુનિવર્સિટીનું ૬૫ બનવાથી અમદાવાદ વિદ્યાસરકારનું પણ કેન્દ્ર બનતું જાય છે પહેલાની સરખામણીમાં ફો માત્ર એટલો જ છે કે, સેક્રેટરી હાથીઓ, હજારો પોડાઓ અને હજારો પામળનું નરક જે આજે દેખાતું નથી ઘોડામાડીઓને બદલે હજારો મોટરગાડીઓ દોડે છે પુન હતા જ નહિ^{૩૮} તેને બદલે ચાર પુન થયા છે ધૂળ અને ધૂણી એની એ જ અને તાપ પા. એનો એ જ છે, લોકસ્વભાવ પણ એ જ રહ્યો છે, વેપાર પણ એવો જ છે પણ ચારે બાજુ લીનાં વિશાળ ઉદ્યાનોને બદલે આજે તો આવનારનું મન ઠગે એવું એક પણ સ્થળ અમદાવાદની આસપાસ નથી મૈત્રુના એક મજબૂત અમદાવાદને જોઈને કહેતું કે આ તો પીડુ શહેર છે, લીડુ શહેર નથી This is not a green city, this is a yellow city, એ દીકા સત્ય છે ગૂજરાતના પાટનગરને માટે એ ચરમભરેનું કહી શકાય છેવટે પુદની શિરાડીના વચનથી ગૂજરાતના પાટનગરનું વર્ણન સમાપ્ત કરીએ —

કિલાહી તું છે શહેરે આવી મીના

મહેતા બહુઅશ ઝવાનો કુના

ઓ ખુ. ! આ આનીશાન બાવ પીવાળા શહેરને તું કામતના દિવસ મુખી અવનતિ આપીશ નહિ

૩૮ હજાર પોલિસવાર એક કલાકમાં તૈયાર થતા એવો જે હૈન્ડ બેયો તે નેતા એવડા ધોળા માટે કેટલી જગ્યા ભેઈએ અને એ પ્રમાણમાં પામળ લશ્કર અને હાથીખાનાઓ માટે પણ કેટલી જગ્યા ભેઈમે તેનો ધ્યાન કરવા જેવો છે

૩૯ સામરમતી ઉપર એકે પુત્ર હતો નહિ અને એ સમયે મોગી રેલીવાળી નદી માટે શક્ય થઈ નથી જ્યાં નદીપાર મોટા સમૃદ્ધ પસા દળા એવે વ્યવહાર માટે મોઝાસામા મુરકેલી પડે વગેરેમાં વિશ્વામિત્રી જેવગી નાની ની ઉપર અહમદશાહે પુત્ર બરાબ્યાનો હૈન્ડ છે નાની નદી ઉપર એ શાન

પ્રકરણ ૨૦

અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ

અહમદશાહનું જીવન લડાઈઓ લડવામાં ગયું

અહમદશાહના રાજ્યમાં સૌથી મહત્વની ખીના તે અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના એ આગળ જોઈ. આટલું જાણ્યું મૂકતાં અહમદશાહના અમલનો કાલકાળ ગયો સમય ગૂજરાતનાં રજપૂત રાજ્યો અને ગૂજરાત બહારના મુસલમાન રાજ્યો સાથે લડવામાં ગયો છે. શરૂઆતમાં તે એનાં પોતાના સગાંઓએ બળવા કર્યાં તે આગળ જોઈ ગયા; પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પછી પણ એકાદ વર્ષ લાગ્યે જ એવું ગયું છે કે જે વર્ષમાં મુલતાને શાંતિમાં સમય ગાળ્યો હોય. તવારીખકારો તે ગર્વથી કહે છે કે આટલી બધી લડાઈઓ અહમદશાહ લડ્યો તેમાં એકેમાં એ હાર્યો નથી. પરંતુ એનું આખું યે જીવન લડાઈઓમાં જ કેમ ગયું એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે, અને એનો ખુલાસો તવારીખકારો કરતા નથી તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે આખું જીવન લડાઈઓ લડવામાં અહમદશાહના આગ્રહનો દોષ નહોતો. મુહમ્મદ તથા પછી એના જીવનનો ઘણો ભાગ લડાઈઓ લડ્યો હતો હતો અને એની સામે બળવા થયા હતા, પણ એમાં એના અસ્થિર મગજનો, એના આગ્રહનો દોષ હતો. અહમદશાહ મુહમ્મદ તથા પછી જેવા અસ્થિર મનનો ન હતો. મુહમ્મદ તથા પછી કોઈની સલાહ સાલળતો નહિ; અહમદશાહ સારી સલાહને હમેશાં માન આપ્યું છે. તેથી જ એકને હોય તથા પછી સામ્રાજ્ય ઓછું થતું ગયું, ન્યારે ખીજાને હોય ગૂજરાતી મુસ્લીમ સામ્રાજ્ય વધતું ગયું. મુહમ્મદ તથા પછી સામે

બળવા થયા તેના કારણે અને અદમશાહની સામે બળવા થયા તેના કારણેના કોદ છે

લડાઈઓ અને મળવાના કારણે.

આમ આગે બાજુ બળવા અને લડાઈઓ થવાના કાણે તવાગીખકાગેએ સ્પષ્ટ રીતે આપેલા થી, પરંતુ બધી તવાગીખોના ક્રીષ્ણા વર્ણનો તપાસનાં એમ લાગે છે કે અદમશાહની સામે એના પિતૃગર્હિયાએ જે બળવા કર્યા તેના કારણે તે અમયના બધી ગજગીઓના ક્રાંતિ જેવા જ છે એમા પણ અદમશાહને મુઝફ્ફરશાહે પોતે બને ગાળી આપી પરંતુ અદમશાહો બાપ મુહમ્મદશાહ મુઝફ્ફરશાહના જીવના જ ગુજરી ગયે હતો, મુઝફ્ફરશાહને બીજા ધણા પુત્રો હતા તેમને મૃતને પૌત્રને ગાદી મળે એ સ્વાભાવિક રીતે બીજા પુત્રો એ જમાનામા સદન કરે નહિ ૧ તેમા પણ મુઝફ્ફરશાહ અને મુહમ્મદશાહ વચ્ચે ડેવટના ભાગમા સામે સંગઘ રહ્યો નહોતો તે વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે આ બળવાગેમા તેમજ બીજા લડાઈઓમા તથા મળવાના મુતતાનને વારે વાગે ચકાસીને ગૂઢગત મામે લડાવવામા હિંદુ રાજાઓએ પણ ધણો ભાગ લીધો છે, અને પ્રકીર, કાતાવાડ, નાદોદ તથા આખાનેરના રાજાઓની મામે અદમશાહને એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન એમ કરતા વધારે વાર લડવું પડ્યું છે આનું કારણ પણ અતિદામિત્વ દષ્ટિએ ખામ મદદરતુ છે જ્યાંથી મુમતમાનો દિદમા આત્યા ત્યાંથી ઓમ્ હિંદુ રાજાઓને એમો દાવી નય કર્યા છે તવારીખમગે કહે છે તેમ દરેક વખતે મુસતમાનોન વિજય જ નામો છે એવું પણ નથી. હિંદુઓની કાગના ધણા મગામા મુમત અને વ્યવસ્થિત સામનાની ખામી એ મુખ્ય

૧ મુઝફ્ફરશાહે અદમશાહને વારસાનીમા જે સલાહ આપેલી તે નેતા એને પાળના નીલ પુત્રોની વચ્ચેની ખચર દોડી જોઈએ અને અદમશાહની લાવમતની પણ ખચર દોડી જોઈએ

છે; પરંતુ સંખીને સામના કર્યાના નખત્રા પણ કોઈ કોઈ વાર મળ્યા છે; નવા પરદેશીઓના રાજ્યઅમલને કેટલાંક વર્ષ જૂના દેશી રાજાઓ સાથે લડ્યા વગર સત્તાની જમાવટ કરવી અશક્ય હતી. રજપૂત રાજાઓ કુચુંપને લીધે અને વ્યવસ્થાના અભાવને લીધે હાર્યા ને વશ થયા તે કેવળ સાચી વાત છે, પરંતુ લાખો વખત સામનો કર્યા વગર વશ નથી થયા એ આ લડાઈઓનો ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે. આ બધાં કારણો ઉપરાંત અહમદશાહની ઉમર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે નાની હતી એ કારણ પણ વિચારવા યોગ્ય છે, અને એના પિતરાઈઓ, રજપૂત રાજાઓ અને માળવા દક્ષિણના સુલતાનો, એ ત્રણે પક્ષોની લડાઈઓનું એ પણ એક કારણ હોઈ શકે. આમ આખો સમય લડકો છતાં આખરે અહમદશાહનો વિજય થયો અને એ બધાને વશ કરી શક્યો એમાં એના ચારિત્ર્યની વડાઈ અને એની રાજદ્વારી કુતેહને જ વશ ઘટે છે ન્યાય, ડાહી સલાહ સાલળવી, અને ગુનેગારોને દંડ તથા દયા બન્ને બતાવવાં, એ સદ્ગુણોને લીધે અહમદશાહને વિજય સાંપડ્યો એમ માનવામાં વાંધો નથી. કોઈ પણ વંશકર્તામાં આ ગુણો હોય તો જ તે વંશકર્તા થાય

ફરી બળવો

અમદાવાદ રથપાયું એ જ વર્ષમાં સુલતાનના પિતરાઈઓ ફિરોઝખાન હૈબતખાનેર મલીક બદર આલાની શિખવણીથી ફરીથી બળવો કર્યો. આ બન્ને જણા ધડિરના રાણા રણુમલને જઈ મળ્યા. સુલતાન અહમદને આ સમાચાર મળવાથી એણે લશ્કર તૈયાર કર્યું અને

૨. તખ્તકોતે અકબરી. અંગ્રેજી તરજૂમો. પૃ. ૧૯૨. સિકંદરીના બેલીના તરજૂમામાં ફિરોઝખાનના પુત્ર મોહુદ અને મસ્તીખાને બળવો કર્યો એમ મળે છે; સિકંદરીના ગુજરાતી તરજૂમામાં મોહુદને બદલે મોઘદીન લખ્યું છે અને બદરહલ્લા લખ્યું છે એટલો ફેર છે.

પોતે પ્રાતીજ^૩ આવ્યો ત્યાંથી એણે મુઝફ્ફરખાનના દુન-પોતાના કાકા ફતેહખાનને^૪ લશ્કર આપીને આગળ મોકલ્યો, ૫ તુ એ મોકાસાના જમીનદાર મૈયદ ઈસ્રાહીમ નિઝામની શિખવણીથી પોતાના ખીજા ભાઈઓ ત્યાં મળી ગયો આ સાલણીને મુલતાન મોકાસા તરફ જય રીને ગયો ન્યંદ ઈસ્રાહીમ જેનું ખીજું નામ રુફનખાન હતું એણે અને મનીક બદર આલાએ મોકાસાની આમપામ લીધી ખાઈ ખોદી ગંખી હતી, અને સાગ બચાવની તૈયારીઓ કરી હતી ખીજા બાજૂથી ફિરોઝખાન અને હૈમતખાન ઈડના રાણા જમખો લઈને મોકાસાથી ખંચ ગાઉ દૂર આવેલા રમપુર^૫ ગામ આગળ આવ્યા, અને મોકાસામાં ઘેરાયેલા લશ્કરને મદદ કરવા અને મુલતાન ત્યાં મીજા બાજૂથી લાવા વિચાર કર્યો

મોકાસાની લડાઈ બજવાખોશને દબો

મુલતાનના મનમાં હજી પણ બજવાખોશો સમજે એવી આશા હતી, તેથી તેણે કેટલાક કાલા અને વિદ્વાન માણ્યોને તેઓને

૩ તમ તે અબ્બરીનો મિત્રેન્દ્રનાથનો વરજૂમો (૫ ૧૬૨) વાત / (Wajah) નામ લખે જે મિન્દરીનો જજરાતીમાં વરજૂમો પુરદની નામ લખે જે મેરી ખીરદની નામ લખે જે અને મોટામાં બરદની પરદની પરરી એવા પાઠાવર આ છે એવી લખાતે અબ્બરીનો પાઠ પત્તની એવો હમે છે તે મિત્રેન્દ્રનાથના રૂપના પાઠથી જુગે પડે છે આ બધું જોવા અમદાવાદથી ત્રિજ જતા પ્રાતીજ વચ્ચે આવે એ ઉપરથી મે પ્રાતીજ પાઠ નક્કી કરી છે

૪ સિંહદરી એનું નામ દોશમ હ ફતેહખાન એનું આ છે જે પાંચની ગિલદી એને મુલતાનનો એનો આ કાકો કહે છે પણ એને પણ મોકાસા ને આદત જોડુ છે

૫ તમામ અખ્તાર Akkhor લખે છે પણ સિંહદરીનું રમપુર ખડુ છે

સમજાવવા માટે મોકલ્યા, અને મુલતાન તેજોને માફી આપમે એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો, પરંતુ બદર ઉલ્લાહ અને રુકનખાને આ સંદેશ ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આ ઉપરથી મુલતાને મોકલ્યા નહક યાવણી નાંખીને કિલ્લાને ઘેરો ઘાટ્યો. આટલું કર્યા છતાં મુલતાને બળવાખોરોને ફરીથી સમજાવવા માટે કહેણ મોકલ્યાવું. આ વખતે બળવાખોરોએ ડપટથી જવાબ વાળ્યો કે “અમને તોમે મનું સ્વીકારામત લાગતું નથી. માટે જે નાયબ વખીર નિઝામુલ્મુલ્ક, મહીક અહમદ અઝીઝ, સમુદ્દિનુલ્ક, અને નઝીર ઉસ્સેફ અઝઝમન, એટલા અમીરોને જે કિલ્લામાં અમને બોલવવા માટે મોકલવામાં આવે તો અમને ખાતરી પડે અને અમે આવીએ ” મુલતાને આ અ. વાત કબૂલ રાખી આ ઉમરાવોને મોકલ્યા અને સાવધાન રહેવાનું પણ કહ્યું. અમીરોએ મોકાસાના કિલ્લાની બહાર રહી બદર ઉલ્લાને કહેવડાવ્યું. બદર ઉલ્લાએ મોંઘી વાતો કરી તેમનો વિશ્વાસ રૂપાદન કર્યો અને ચાર અમીરોમાંથી બેને-નિઝામ ઉલ્મુલ્ક અને સમુદ્દિનુલ્કને ખાનગી વાત કરવા બુદા બોલાવીને સંતાડી રાખેલી ટુકડી પાસે હુમલો કરાવી કેફ કરી કિલ્લામાં લઈ ગયો. પદ્ધતી વખતે નિઝામુલ્મુલ્કે ખીમ્મોને કહ્યું કે દગો થયો છે અને મુલતાનને

૬. તખકાતે અકબરીમાં બદર આલા લખ્યું છે, પણ એક જગ્યાએ બદર ઉલ્લા લખ્યું છે. સિકદરી ગુ. લા.માં બદર ઉલ્લા લખ્યું છે, બેલી બદર આલા લખે છે.

૭ સિકદરીમાં સઆદુલ્મુલ્ક લખ્યું છે, અને તેને લરકરની રાખી બાનૂનો ઉપરી કહ્યો છે, અહમદ અઝીઝને તખકાતે અકબરીમાં ‘કારગુઝાર’ અને superintendent કહ્યો છે અને નાયબ વખીલ પણ કહે છે, (પૃ. ૧૬૩) નઝીર સૈફને તખકાતમાં સૈફખાન કહ્યો છે, અઝઝમન એવો એવો દલકાળ હોતો એમ સિકદરી કહે છે.

જિંદગી સર કરના નીવો અને તેમ જવામાં નીન કરશે નહિ
 બે ઉત્તાને ખાતરી હતી કે આ મોટા અમીર કિત્તામાં ૩-
 દશે ત્યાંનુધી સુનતાન કિત્તાને કાઈ પણ ઈજ્જત મરી શકશે નહિ ૯

મોતસા સર કર્યું

આ મગાચાર સામગીને સુનતાને કિંદતા ઉપર હુમલો કરવા
 નકમ કર્યો હિ સ ૮૧૪ (ઈ સ ૧૪૧૨)ના જમાદી ઉન અવસ
 મામતી ૫ મી તારીખે સુતતાને જાતે કિત્તાના દરવાજા ઉપર હુમલો
 કર્યો અને તે જોઈ જીજ્ઞાસુ અમીરો અને સરકારીઓ ચાઝ બાજુની
 હુમલા કરી કિત્તાની દીવાન ઉપર ચડી ગયા જે યુદ્ધ થયું તેમાં
 રોગચેનું સરકાર હાર્યું અને તામે થયું ગદર ઉત્તા અને રુહતુદીન
 મોખામાં સતાયા, પણ આખર બને માર્યા ગયા ત્રિજામુ મુક
 અને સરકારી મુદકને કે માથી છૂગ કરામાં આના આ વિજયતા
 સમાચાર સામગીને ફિરોઝખાન બો ઈડગનો રાન નામીને ઈડરના
 કિ નામાં ભરાયા ૧૦

ઈડગના રાવ રથમને સુતતાનનો આ વિજય જોઈને ફિરોઝખાન
 માથે રોગ કર્યો, અને એની માતમિનકન અને હાથીઓ ઠગજો કરીને
 સુતતાનને નજર કર્યો એને પોતે પણ ખડખડી આપવી શક કરી

સિદ્દી આ વર્ષન શામલ આપે છે પણ તત્કાલમાં જરા
 વિવરણો આપેલું છે તત્કાલ પ્રમાણે ત્રિજામુમુ કે પગાડી વખતે મોટા પાટો
 પાંદોને ઝીલમોને કાઢી કે અમારા નસીમગા તમે તે થશે પણ કિત્તા સર
 કરવા જરૂરી સુનતાને કદો વળી બદર ઉડઠાએ આ અમીરોને અધારા
 ૧ ખાનામાં પૂર્વા એમ પણ તત્કાલ જ ન ૨ સિદ્દીગા એ વર્ષન
 ૧૫૦ (૫ ૧૬૩)

૪ તત્કાલે ખાતરી ૫ (૧૬૩)

૧૦ તત્કાલ ફિરોઝખાન લખે છે ત્યાર સિદ્દી મો ગુરીન અને
 ઈડગના રાવ લખે છે

આમ વિનય મળ્યાથી નૃસિંહાન અમનવાદ પાછો કર્યો. દ્વિરોજપાન પોતાના બળવાળોર લાઈ ઓને લઈને શસ્ત્રપાન દદાણીની બગીચા નાગોર તરફ ગયો એ અરસામા નાગોર ઉપર મેવાડનો રાણો મોકલ ચડી આવ્યો હતો. નાગોરમાં એ વખતે શસ્ત્રપાનનો પુત્ર દ્વિરોજપાન રાત્રી કરતો હતો ૧૧ આ દ્વિરોજપાન અને રાણા મોકલ વચ્ચેની લડાઈમા મોકલનો વિનય થયો અને આ શાહજાદો દ્વિરોજપાન કામ આવ્યો ૧૨ ઇંડરના રાવની આ સમયમયકતાથી એને તાત્કાલિક ફાયદો થયો અને સુલતાને એનો ગુનો માફ કર્યો.

કરી મુસલમાન અમીરો અને હિંદુ રાજાઓનો ભેગો બળવો

આ બળવો શાંત થયો, પણ શાંતિ લાગેો સમય આવી નહિ. હિ. સ. ૮૧૬ માં (ઈ. સ. ૧૪૧૩) મલીક અહમદ સરખેલ, મલીક

૧૧. આ જગ્યાએ જે દ્વિરોજપાન છે. તખ્તપતે અકબરી જે દ્વિરોજપાન માર્યો ગયો તેને શાહજાદો કહે છે. એટલે કે તે મુન્દુરશાહનો પુત્ર અને અહમદશાહનો કાકો હતો. ખીજે દ્વિરોજપાન તે શસ્ત્રપાન દદાણીનો પુત્ર હતો. સિકદરી આ ખીજ દ્વિરોજપાનને બદલે શસ્ત્રપાન સાથે જ રાણા મોકલને યુદ્ધ થયું એમ લખે છે. અને શાહજાદો દ્વિરોજપાન મરાયો તેને બદલે મોઘયુદ્ધીન મરાયો એમ લખે છે. સિકદરી લખે છે કે શસ્ત્રપાનના દાત આગળ પડતા હતા તેથી અને દંદાળી કહેતા હતા.

૧૨. નાગોરની આ લડાઈ ચોડાં વર્ષ પછી થઈ છે. સ્વ. ગોરીશ કર ઓઝાજીએ એને મેવાડના લેખોના આધારે વિ. સ. ૧૪૮૫ ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં થઈ એમ કહ્યું છે. આ લડાઈમાં રાણો મોકલ અગર મુકલ હત્યો એમ સ્વ. ઓઝાજીએ સમકાલીન લેખના આધારે લખેલું છે. ઉપર જોયું તેમ અહમદશાહના વર્ણનમાં તવારીખકાશ આ લડાઈતુ ખાસ વર્ણન કરતા નથી અને દ્વિરોજપાન તેમાં મરાયો એટલું જ કહે છે, પરંતુ આગળ હુલુદુદ્દીનના વર્ણનમા રાણા કુલાની નાગોરને લગતી વાતમાં રાણા મોકલને મુસલમાનોએ હરાવેલો અને ત્રણ હજાર રજપૂતો માર્યા ગયેલા એવી વાત તખ્તપતે અકબરી (પૃ. ૨૩૦) અને ખીજ તવારીખો કહે છે. એટલે આ વાત તવારીખકાશએ મનથી ઉપજાવેલી લાગે છે. મોકલ નાગોરમાં હાર્યો નથી. જુઓ ઉદયપુર રાજ્યનો ઓઝાજીનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૩.

શાહ મલીક, શેર મલીકનો પુત્ર મલીક અદમદ, લાખણુ આદમખાન અધ્યાન અને મલીક ઇસાસાનારે ફરી પાછો બગવો જગાડ્યો ૧૩ એ નોકોએ ફેટનાક રાજ્યો અને જમીનદારાને પોતાના પદમાં નીવા અને ષ્ટલોક મુનક તારાજ કર્યો એ જ વખતે માડન ૧૪ અને ૧૫ના ગામઓ પણ જગરા અને એમનો ગુજરાત ઉપર ચડાઈ

૧૩ તખતે અકબરી પૃ ૧૯૮, સિંહરી ૪ લા અને બેલીના અથેલ તરફમામા ઉષમાન અહમદ સરખે ૭ અને શેર મલીકનો ઠાકરા શેખ મલીક એમ લખેલું છે આ બંને પાણુમા રસ્તાની બહોળસ્તીના અધિગરીએ. ૧૮૦ એમ સિંહરી ૪ લા મા લખે છે બેલી લખે છે કે મૂળમા તર્કદશાન શબ્દ છે અને તરજુમામા તે માત્ર પાણુના અધિગરી એલું જ લખે છે તેમના બીજા મળતિયાઓમા સિંહરી સુરેમાન અધ્યાન જેને આદમખાનનો ઇલાખ દતો તે, અને ઇસાસાનાર એમ બે નામ લખે છે

૧૪ તખતે અકબરી પૃ ૧૯૮ સિંહરીના ૪ લા મા કાઠી અને માડાવાનો રાજ હતસાદ લખેલું છે મા'વનું નામ નથી, ત્યારે બેલીના અથેલ તરજુમામા કાંઠો હતસાદ અને જાનાવાડનો રાજ એમ લખ્યું છે પણ માંઠો હતસાદ તે મઠી રાજ કે કોઈ બીજો રાજ કે જાડાવાના જ રાજનું નામ તે સ્પષ્ટ થતુ નથી કદાચ તે બે જુદા રાજઓ દોય પરતુ તખતે અકબરીમા મા'વના રાજનું નામ છે તે સિંહરીમા નથી અને વાગે ૨ કે મા'વનો રાજ તે જ જાડાવાનો રાજ નો કોમિસેરિંગ પૃ ૮૭ નો ૪ મા લખે છે કે માડાવાનો રાજ તે રાજપુતાનાના અગ્રિ કાગમા આવેલા મારાપટલનો રાજ પરતુ આ મા'વતાને આગર નથી અને આ સમયે રાજપુતાનાના મેઈ રાજએ અદમદશાહ સામે કામ લીધાનું બનેલું નથી જાડાવાને બદલ તખતે મા'વ લખે છે તે બરમાર છે અને મા'વ જાડાવાડમા જ જગાય આ મા'વ તે ગુજરાતનું માડવ તેને મા'વમ સાથે મેળવવાની જગ પબ કેટલાક ૬૨

૧૫ નારોદ એડે રાજપીપળાના રાજએ આ બજવામા બામ લીધાનું તખતે અકબરીમા (પૃ ૧૯૪) લખ્યું છે પણ સિંહરીમા એનું નામ લખેલું નથી હતસાદનું નામ સિંહરીમા છે તે તખતે અકબરીમા નથી મળતુ તખતમા વધારામા એક બહુવ ઇશ્તીખાનું નામ આવે છે તે ક્યુ તે નક્કી થતુ નથી.

કરવા માળવાના મુલતાન હોશંગને લલચાવીને, હિસ્કેર્યો. આ બળવા-
ખોતેએ હોશંગશાહને લખ્યું કે તમે જે ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યો
તો આ બધા મદદગાર છે તેથી અહમદશાહને ઉદ્ધારીને ગાદી તમને
અપાવીશું.

મુલતાન અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડતા એણે ગત
મુલતાન મુહમ્મદશાહના પુત્ર અને પોતાના ભાઈ લતીફખાનને નાયબ
વઝીર નિઝામુલ્મુલ્કની સાથે લશ્કર આપીને શાહમલીકને સજ્જ કરવા
મોકલ્યો. રાજા કાન્હો છત્રસાલ જે શાહમલીકની સાથે મળેલો હતો
તેને પકડી લાવવા પણ મુલતાને લતીફખાનને હુકમ કર્યો. ૧૬ આમ
એક બાજુ પાટણ તરફ આ બળવાખોતેને હરાવવા લશ્કર મોકલીને
પોતે માળવા તરફ હોશંગશાહના લશ્કરને મળવા ઉપડ્યો અને
ચાંપાનેરથી ફસ કોશ ઉપર આવેલા સાવલી પરગણાના પાકુ ૧૭ ગામ
આગળ આવીને પડાવ નાંખ્યો, અને ઇમાદુલ્મુલ્ક સમરકંદીને મોકલ
લશ્કર આપીને હોશંગશાહની સામે લડવા આગળ મોકલ્યો. આ
ઇમાદુલ્મુલ્ક અહમદશાહનો ગુલામ હતો, તેથી મુલતાન હોશંગને લાગ્યું
કે જે પોતે ઇમાદુલ્મુલ્કને હરાવે તો અહમદશાહના એક માત્ર ગુલામને
હરાવ્યો એમ કહેવાય અને જે પોતે ઇમાદુલ્મુલ્કને હાથે હાર તો
એક ગુલામે મોટા બાદશાહને હરાવ્યો એવું બદનામ થાય. આમ બંને
રીતે લડવામાં હોશંગશાહને માનહાનિ જેવું લાગ્યું અને તેથી લડાઈ
કર્યા વગર જ માળવાને રસ્તે પાછો ચાલ્યો ગયો. આમ પાછા ચાલ્યા

૧૬. છત્રસાલ પાટણ બાજુ શાહમલીકની સાથે હતો એમ નિઃકદરી
લખે છે. તક્રમતમા લખ્યું નથી.

૧૭. તખકાતમાં “જાવું” એવું નામ લખ્યું છે. બેલી-પાકુ લખે છે અને
સાવલીને સનૌલી લખે છે. જે ભા. માં સાવલી અને પાકુ લખેલું છે તે જ
બુકુ છે.

૧૮. તખકાતે અકબરીમાં ઇમાદુલ્મુલ્ક સમર-દી લખ્યું છે. સિદ્દરી
ઇમાદુલ્મુલ્ક ખાસખેલ એમ લખે છે.

જ્યાં હોરાગશાહે માન બદાનું જ બતાવ્યું ત્યાં એમ લાગે છે, મગજ કે અહમશાહના મુલામ સામે લડવા એ પોતાનો ડનામ મોખ્ખી રાક્યો હોત અગર એ પોતે જ અહમ શાહની સામે લડવા જઈ ચક્રો હોત^{૧૯} ઇમાદુલ્મુલ્કે માળવાના ગ્વાક મુલખને તારાજ કર્યો અને હોરાગશાહો ચડાવનારાઓમાંથી કેટલાનો પકડી. અહમશાહ પાસે હાજર કર્યા બીજા બાજુ શાહમનીષ અને એના મળતિરાઓએ શાહજી. લતીફખાનના લશ્કર ઉપર મનો ફરી લડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ લતીફખાન અને નિઝામુલ્મુલ્ક શાહમનીષ અને રાજા જાસાલને હરાવી સોરઠ તરફ નસાડ્યા અને એ નોકો ગિરનાર તરફ રા'માંડતિકા મુલકમાં નારી ગયા આ વિજય પાછી અહમ શાહ અમલરાદમાં પાડી કર્યો ૨૦.

બીજો વર્ષે દિ સ ૮૧૭ (ઈ સ ૧૮૧૮)માં જૂનાગઢના મહસિક રાજાએ શાહમનીષ વગેરે બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યો તેથી રાજા કરવા સુતનાન અહમશાહ સોરઠ તરફ ચડાઈ લઈ ગયા અને ગિરનારનો મિતો લેવા નિશ્ચય કર્યો રાજા મહસિકે લગાઈ ફરી પણ તેમાં તેને બારે ખુરાગી ખમરી પડી અને તે ગિરનારના મિત્તામાં ભરાયો અહમ શાહ કિ તાને ઘેરો ધાત્યો અને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માડરો આખરે ઘેરાયેલુ લશ્કર મિતો ટપની ચક્ર પુ. દિ અને જૂનાગઢના રાજાએ ખડણી આપવાની કેમુન ધરીને મુલતાન સાથે સમાજ કરી બીજા મળવાખોરો પણ તાખે થયા મોરહના મીજા કેટલાક જમીનદારો અને રાજાઓએ પણ સુતનાનને ખડણી આપવા મૂત કર્યું ડુલતાને મોરહમાં ખડણી વચ્ચે હા

૧૯ નળમને અકતરી પુ ૧૫૫ ઉપરનું બદાનું કા વાનુ ક રત તખાલ્લામાં આપુ ઉ; દિ હરીયા દુ કામાં જ પલાબુ છે

૨૦ આમાં તખાલ્લા અને દિ હરી અકતરી છે તખાલ્લા ઉપરનાનું નામ નહી લખતી

મઠે શાહ અબુલ ખેર અને સૈયદ કામરને ત્યાં મકાના અને પોતે અમદાવાદ પાછા આવ્યા. ૨૧

ખાનદેશ ઉપર ચરણ

હિંદુ રાજાઓએ કરી ભેગા થઈ માળવાના મુલતાનને ખાતાવચે અને ચારે ખાજૂથી એકસાથે બળવાની તૈયારીઓ

ખાનદેશનો નંદરગાર અને મુલતાનપુરનો સામ આટલા જૂના સમયમાં પણ ગૂજરાતને તાબે હતો. હિ. સ. ૮૧૯ની ૨૨ સાલ (ઈ. સ. ૧૪૧૬-૧૭)માં અસીર ખુરદાનપુરના મુલતાન આદીલખાનના પુત્ર નનીરે પોતાના બળના ગર્વમાં નંદરગાર તરફ ચડાઈ કરી આ સમાચાર મળતા અહમદશાહે ધાર ૨૩ અને નંદરગાર તરફ કુચ કરી એને બાગલાણની પાસે આવેલો તથોલનો કિલ્લો લેવા આગળ લશ્કર મોકલ્યું એક બાજુ તથોલનો કિલ્લો સર થયો અને બીજી બાજુ મુલતાન નંદરગાર પહોંચ્યાના સમાચાર મળ્યા એટલે નમીર ૨૪ આસીરગઢ નાસી ગયો આ સમયે એમાંસાની મોસમ હોવાથી

૨૧ તમકાને અકબરી પૃ. ૧૬૬, સિકદરી ગુ. લા. મા અબુલ ખેરને બદલે સૈયદ અબુલ ખેર લખ્યું છે. બેલીના અગ્રેજી તરજૂમાંમાં સૈયદ અબુલખાન લખ્યું છે. (પ. ૯૮).

૨૨. સિકદરી ગુ. લા. અને અગ્રેજી તરજૂમાંમાં હિ. સ. ૮૧૯ આપી છે જ્યારે તખકાતે અકબરી (પૃ. ૧૬૬)માં હિ. સ. ૮૨૧ આપી છે. ઘણી ખામતોમાં તખકાતને અનુસરવું મને ઠીક લાગ્યું છે, છતાં આ સાલની ખામતમાં તખકાત કરતાં સિકદરી સાચી લાગે છે.

૨૩. તખકાતમાં ધારનું નામ લખેલું નથી, સિકદરીમાં લખેલું છે.

૨૪. સિકદરીએ બન્ને તરજૂમાંમાં નસીરને આદીલશાહના છોકરાને બદલે ઐનુલ્મુલકનો છોકરો કહ્યો છે. તખકાત એને આદીલશાહનો છોકરો કહે છે તે ખરું લાગે છે. તમકાત એક જગ્યાએ નસીર લડવા આવ્યો એમ લખી બીજી જગ્યાએ આદીલશાહ નાસી ગયો એમ લખે છે તે માત્ર સરતચૂક થઈ હોય એમ જણાય છે. (પૃ. ૧૬૭).

ગુજરાતના લશ્કરને પણ સગળમની દિન્યાવમા તકલીફ પડી તે કારણથી લડાઈ આગળ લખાવવાને બદલે અહમદશાહે અમલો પાઠાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ જ વખતે ગુજરાતથી નવ વિસમા તાખીલના સમાચાર સાંભળીસવાર મારફતે આ યા કે મુનતાન હોશગ ફરી પાઠો ગુજરાત છૂટી લેવા માટે મોઝામા નટક આવી પહોંચ્યો છે ૨૫ આ સમાચાર શમ્સખાન દલશીના પુત્ર ફિરોઝખાન તરફથી પણ આવ્યા ફિરોઝખાનને હોશગશાહે પત્ર લખ્યો હતો કે જો તમે આ વખતે મદદ કરો તો પાટણની આસપાસનો મુનક તમને આપવામાં આવશે ૨૬ વળી મુનતાન હોશગને આ અડાઈ લખવામાં ગુજરાતના હિંદુ રાજાઓએ પણ એકસ પ કર્યો હતો છંડરનો રાવ પૂલો, ચાપાનેરનો ગજા મગકામ, જાનાવાડનો રાજા છત્રસાન, અને નાદોદો રાજા એટના આ બળવામાં મુખ્ય હતા ૨૭ ફિરોઝખાને આ વખતે પોતે બગેરો ન કરતા અહ મદદશાહ તક વફાદારી બતાવી હતી એ એક આશ્ચર્યની વાત હતી આજ મુધી પોતાના સગા અહમદશાહ સામે-ગળામાં ભાગ લઈ નાગોરના ફિરોઝખાને છેવટે આ વખતે વાલી ગતાની

અહમદશાહ આવતા બળવામોડાનું વિખેરાઈ જવું

મુલતાન અહમદશાહ આ સમાચાર સાંભળતા તુરંત જ સખત

૨૫. આ વર્ણન આ પ્રમાણે તમકાત (૫ ૧૧૭)માં જગ વિનવાડ આપેલું છે સિંહદરીમાં આ વિગત નથી

૨૬ તમકાતે અકબરી ૫ ૧૬૭ સિંહદરી મુ બા ૫ ૬૦ આ બા ૫ ૧૦૦

૨૭ સિંહદરી અહીં જાનાવાડનો રાજા છત્રસાન એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને આજની પહે રાજાવાળું લખાણ નથી તમકાત તેને બદલે મહંમદનો રાજા લખે છે એને જાનાવાડનું માન્ય એ સિદ્ધ થાય છે રાજાવાળાનું નહિ અને મહંમદ પણ મહંમદપટ્ટનું નહિ આ રાજાઓના નામ સિંહદરીએ આપ્યા છે તમકાતે નથી આપ્યા

વરસાદ પડતો હતો તેની દરકાર કર્યા વગર ઝડપી દૂધ કરીને ગુજરાત તરફ કીપડ્યો અને નર્મદા નદી ઓળંગીને મહી નદીને કિનારે પડાવ નાખ્યો અને ત્યાંથી ચાતજ દિવસમાં મોડાસાની નજીક આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર પોતાના ગુપ્તચરોની પામેથી સાબળીને સુલતાન હોશંગ માથું ખંજવાળવા લાગ્યો^{૨૮} અને જે રાજાઓએ ઓલાવેલો તેમને કહેવા લાગ્યો કે ‘અદમશાહ આવે તે પહેલાં તો અમદાવાદ પહોંચી જવા તમે કહેના હતા. પણ અદમશાહ તો અહીં પાંચ દોશ દૂર જ આવી લાગ્યો છે તેની તમે મને ખબર પણ આપી નથી, માટે આ વાતમાં કંઈ કપટ હોય એમ લાગે છે અને તમે ખરા મિત્રો હો એમ લાગતું નથી,^{૨૯} આ સાંભળીને અને અદમશાહ એકાએક આવી ચડવાથી સુલતાન હોશંગ માળવા પાછો નાસી ગયો અને ગજનઓ વિખેરાઈ ગયા. આ બનાવ હિ સ ૮૧૯ ના રજબ માસની ૧૬ મી તારીખે બન્યો.^{૩૦}

પરંતુ આ વખતનો બળવો સામાન્ય નહોતો. એણે મોટું અને ગભીર સ્વરૂપ ન પકડ્યું તેનું કારણ સુલતાન અદમશાહની ઝડપી દૂધ અને તાત્કાલિક નિર્ણય. એટલે મોડાસા આગળ બળવાખોરો વિખેરાયા એટલામાં તો સોરઠથી ખબર આવી કે આ બધી અવ્યવસ્થાનો લાલ લઈને ત્યાંના રાજાએ ખંડપૂી આપત્રી બંધ કરી છે અને બળવો ઉઠાવ્યો છે. એ જ વખતે બીજી બાજુથી સમાચાર

૨૮. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૧૯૭.

૨૯. મિરાને સિક્કદરી, ગુ. ભા. પૃ ૩૧. ઇ. ભા. પૃ. ૧૦૧. અં. ભાષાંતરમાં અમદાવાદ સર્જ જવાનું નથી લખ્યું પણ ગુજરાત અપાવવાનું લખ્યું છે. તખકાતમાં હોશંગશાહનું આ વાક્ય લખ્યું નથી, પણ રાજાઓને ઓલાવી ધમકાવ્યા અને માથું ખંજવાળ્યું અને પછી નાસી ગયો, એટલું લખ્યું છે.

૩૦. તખકાતમાં આ તારીખ નથી આપી. અ. ભાષાંતરમાં સિક્કદરીમાં તારીખ અને ૮૧૯નું વર્ષ આપ્યું છે, જ્યારે ગુ. ભા.માં તારીખ એ જ પણ વર્ષ ૮૨૦ આપ્યું છે. તે ભૂલ જણાય છે.

આવ્યા કે આદીનખાનના પુત્ર નસીરે સુલતાન દાશગના પુત્ર ગઝનીખાનની મદદથી તાલનેરના કિત્ના ઉપર હુમલો કર્યો છે અને તે કિત્નો લઈ લીધો છે અને નાદોદના રાજાની સનાહથી સુલતાનપર નદરમાર-ખાનદેશના ગુજરાત તાબેના ભાગ-ઉપર ચડાઈ કરી છે નસીરખાનના ભાઈ ઇફતીખાર ઉત્તમુલ્કની ખટપટથી તાલનેરનો કિત્નો પડ્યો છે ૩૧ અને આમખાનના પ્રદેશમાં લૂટફાટ શરૂ થઈ છે આ બધા સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદે ખાનઆઝમ મહમૂદ ખાનને મોટું લશ્કર આપીને સોરઠ ઉપર મોકલ્યો, અને એરો ખડણી વસૂલ કરવાનું કાર્ય પાર ઉતાર્યું ખીજી બાજુ તુરત જ સુલતાને મનીક મહમૂદ બગીચાઓ મુખનીસ ઉત્તમુલ્કને વરે ખીજી લશ્કર આપીને નસીરની સામે ખાનદેશ તરફ મોકલ્યા આ લોકોએ સ્તામાં પહેલો નાદોદના રાજાના મુલખને તારાજ કર્યો, દારણ કે એ રાજાએ નસીરો આ તરફ ઉશ્કેર્યો હતો નાદોદનો રાજા નબજો દોવાથી એવો તાબે થઈ તુરત જ ખડણી આપવી શરૂ કરી

ખાનદેશ માથે સત્તાહ

આ બાજુ મહમૂદ બગીચા અને મુખતીમ ઉત્તમુલ્ક ખાનદેશ તરફ આગળ વધ્યા એટલે ગઝનીખાન નાનાં ગયો અને નસીર તાલનેરના કિત્નામાં ભગઈને લડવા તૈયાર થયો આ યોગે લખિ

૩૧ તખાલ્ફે અકબરી પૃ ૧૫૭-૧૬૬ સિક્કરી ૧ ભા ૩૧ અ ભા ૫ ૧૦૧ સિક્કરીમાં નસીરને આગેખાનના પુત્રને બદલે રાજા મનીકને પુત્ર કહ્યો છે એ ખાનદેશના ફરજી વગનો પડેલો સુલતાન હતો ૧ ભા મા તાલનેરને બંને યાનેશ્વર લખ્યું છે તે જુલ છે

૩૨ સોરઠ અને ખાનદેશ બાજુ મોકલેલા સરદારના નામોમાં તખાલ્ફે અકબરી અને સિક્કરીમાં ૧ તરત્તો એ બંને મળે છે જ્યારે બેરીને અમેજી તરત્તો આ નામો તખાલ્ફે એ છે એ કે ખાનઆઝમ મહમૂદખાનને ખાનદેશ મોકલ્યો, બીજા બેરે સોરઠ મોકલ્યા એમ લખે છે બેરીની આ જૂલ લાગે છે

ચાલવાથી આખરે નસીર કંટાળ્યો અને મસીક મહમૂદ ખરડીની સિકારશથી છેવટે અહમદશાહે એની સાથે સલાહ કરી અને લિલોટા એને નસીરખાનનો છઠ્ઠાગ આપ્યો ૩૩ ખાનદેશનો રાજા આ રીતે ગૂજરાતનો તાબેદાર થયો.

આ એકસંધી બળવાનું પરિણામ

અહમદશાહની જિંદગીમાં આખો વખત જે લડાઈઓ થયા કરી છે તેમાં આ વર્ણન કરી એ લડાઈઓ સૌથી મહત્વની હતી. તવારીખકારોએ એતુ વર્ણન બરાબર વિગતથી કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના રાજાઓએ સંપ કરીને સુલતાન હોશંગને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા બોલાવવો, મોઝહમા બળવો જાગવો અને નાદોદના રાજાએ નસીરને બોલાવવો, આ બધું આ એક જ મુખ્ય બળવાનું પહેલાંથી વિચારપૂર્વક ગોઠવાયેલું અને યોજાયેલું કાર્ય હતું. આ યોજનામાં આ બધી બાજુના બળવા એક સાથે થાય એવી પણ યોજના હોય એમ જણાય છે, અને તે બધા લગભગ એક સાથે જ થયા છે. આમાં મુલતાત અહમદશાહને ઉખાડી નાંખવા માટે એક-સંપથી મોટા પ્રયત્ન કોઈ મોટા અક્ષયવાળાએ યોજ્યો છે. સુલતાન અહમદનો આ ભારે આક્રમકતાથી વિજય થાય છે એનાં માત્ર બે જ કારણો જણાય છે : એક તો એનાં સગાઓએ બળવામાં પહેલાંની પેઢે ભાગ લેવાને બદલે એને મદદ કરી; બીજું એણે ઝડપી નિર્ણયો કરી જગપણુ વિલંબ કર્યા વગર ચારે બાજુએ લશ્કરો મોકલી હોશિયારીથી બળવા દબાવી દીધા. મુલતાન હોશંગ અસ્થિર મનનો અને દગાખોર હોવાથી જ આટલી મદદ મળવા છતાં છતી શક્યો નહિ આ બળવામાં ગૂજરાતના લગભગ બધા મોટા રાજાઓએ પણ સંપથી ભાગ લીધો એ નોંધવા જેવી વાત છે, અને સમયસૂચકતાથી

૩૩. તમકાને અકમરી. પૃ ૧૯૯, સિકદરી. ગુ. ભા. ૩૧-૩૨.
અ. ભા. પૃ. ૧૦૨.

બધા તાબે થયા એ પણ વિચિત્ર ઘટના છે આ બળવો શાત થવાથી ગૂજરાતની હાલની અઘ્ર અહમદશાહને ખાસ મોટા દુશ્મનો રહ્યા નહિ, અને ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓને પણ આ બળવાથી છેવટનું સમજાવું કે ગૂજરાતમાં હવે મુસલમાન મહારાજ્ય રિથર થયું છે અને એમનો પોતાનો પ્રયત્ન બ્યર્થ ગયો છે ૩૪

માળવાને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

બળવાઓના ઝઝાવાનમાંથી મુક્ત થઈ શાંતિમાં થા- ખાવાને બંને સુનતાન અહમદે આ બધા બળવાઓમાં હમેશ તૈયાર થઈ તોફાન મચાવનાર મુખ્ય પુખ્ત માળવાના મુલતાન હોશગશાહને ખરાબર શિક્ષા કરીને ઠેમણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને હિં સ ૮૭૦ ના સફર માસમાં માળવા તરફ ઉપડાવાની તૈયારી કરી ૪૫ આ વખતે પહેલાંના બળવો ઉઠાવનારા હિંદુ રાજાઓ, ઈડગના રણમનો

૩૪ તખ્તગે અકબરી પૃ ૧૮૮ નો ૧ તખ્તગે અકબરીનો અમેલ તરૂમો કરનાર બિજેદનાથ દે ફિરિશ્તા વગેરે ઉપરથી આ પ્રમાણે જ મત ધરાવે છે અને અહમદશાહ સામે થયેલા આ એક સાથેના બળવાને ધણ મટાવ આપે છે કેગિમજ દિસ્ત્રી એફ ઈડિયા પૃ ૨૬૬-૨૬૭માં પણ આ વાતને ટેકા મળે છે પરંતુ એમાં મનીક રાજ ઉર્ફે આદીલશાહને રાજ અહમ કહ્યો છે અને ઈફલીખાર ઉલમુકને હસન કહ્યો છે મલીક રાજાએ પોતાના મુનકનો પૂર્વના બાગ નસીરને આખો અને પશ્ચિમનો બાગ હસનને આખો નસીરે ઈ સ ૧૪૦૦ માં જુરહાનપુર વસાવ્યું અને આસીરગનો ગિલ્લો હિંદુ રાજ પાસેથી લઈ લીધો હસને તાલનેરમાં નિવાસ કર્યો નસીરે દોશગશાહ ને એના બનેલી થનો હતો તેની મદદથી તાલનેર લીધું (ઈ સ. ૧૩૧૭માં) અને હસનને કદ કર્યો તે પછી સુનતાન અહમદે તાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી ને નનીરને હરાવ્યો ને સલાહ કરી હસન તે પછી જરાતમાં આવી ૧૧૪૬૬૭ સાથે લમસળધથી બેડાઈ જરાતમાં જ રહ્યો નસીરની અહમદશાહ સાથેની સલાહને લીધે માળવા સાથે ખાનદેશનો સબધ બગાડ્યો

૩૫ તખ્તગે અકબરી પૃ ૧૮૮

પુત્ર રાવ પૂંજી, આંખાનેરનો અગ્રદાસ, અને નાંદોદના રાજાએ, ૩૬ સુલતાનને પોતાની વકાદારી બતાવના પોતાના વકીલોને મોકલ્યા અને બેવડી ખંડૂલી ૩૭ આપી. સુલતાન અહમદશાહે પણ વખત વિચારીને, રાજનીતિને અનુસરીને, ૩૮ આ લોકોની વાત કમ્પૂઝ રાખી. માત્ર માંડલ-ઝાલાવાડ-ના રાજાએ આ વખતે સુલતાનને વકાદારી બતાવી નહિ. ૩૯ અહમદશાહે વકીર નિઝામુલ્મુલ્ક ૪૦ ને પાટનગર અમદાવાદમાં ફક્ત સત્તા સાથે મૂક્યો અને ઝાલાવાડના રાજાને સગ્ન કરવાનું કામ એને મોખી પોતે માળવા નરક બિપડ્યો.

માળવા સાથે લડાઈ

સુલતાન અહમદનુ લશ્કર ફૂચ ઉપર ફૂચ ફરીને માળવામાં ઉત્તરના પ્રદેશમાં કાલિયાદેહ^{૪૧} નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યું. ત્યાં

૩૬. તખ્તનામાં આ રાજાઓએ સુલતાનને વકાદારી બતાવી એમ લખે છે, ત્યારે સિકંદરી બંને તરજુમામાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા એમ લખે છે અને વગાગમાં તેમના નામ આપે છે. દરરો રાજા તરીકે રણમલને બદલે પૂંજી નામ આપે છે તેથી રણમલ આ વખત પદેલાં મરણ પામ્યો હશે.

૩૭. સિકંદરી માત્ર ખંડૂલી મોકલી એમ લખે છે, ત્યારે તખ્તના બેવડી ખંડૂલી મોકલ્યાનું લખે છે.

૩૮. સિકંદરી બંને લાખાંદામાં આમ લખે છે; તે ઉપરથી સુલતાને વખત વિચારીને આ સલાહ કરી લાગે છે, ખરા અતઃકરણી નહિ, બેલીના અંગ્રેજી તરજુમામાં from motives of policy એમ સ્પષ્ટ લખે છે, તખ્તના આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી.

૩૯. માંડલના રાજાની આ વાત માત્ર તખ્તના લખે છે અને સિકંદરીમાં તેનો હલ્લેખ નથી.

૪૦. સિકંદરી મલીક જિવાડદીન નિઝામુલ્મુલ્ક એવું નામ લખે છે. માંડલના રાજાને સગ્ન કરવાની વાત માત્ર તખ્તનામાં જ લખી છે,

૪૧. તખ્તનાએ અકબરી કાલિયાદેહ ગામ કહે છે. પૃ. ૧૯૬ની નોંધમાં લાખાંતરકાર લખે છે કે સિકંદરીમાં બેલી ઉત્તર કાલિયાદેહ નદી ઉપર આવેલું છે એમ લખે છે. આ ભૂલ છે. બેલી ઉપર પ્રમાણે કાલિયાદેહ નદી ઉત્તરના પ્રદેશમાં છે એટલું જ લખે છે, ચૂ. લા. પા. એમ જ લખે છે.

મુનતાન હોશંગ ખાડા ટેકરાનાળી જમીનમાં પોતાની લશ્કરની આસપાસ બીડી ખાઈ ખોદી પડ્યો હતો અને મોટા મોટા ગાંડ કાપીને તેના ચડનો કોટ પણ કર્યો હતો. મુનતાન અહમ ની વૃહદગ્યનામાં અમીર મહમ્મદ બરકી જમણી પાળ સાચવતો હતો અને ઇમાલત્તુ કના પુત્ર ફરીતે કાળી પાળની નેતાગીરી સોંપી હતી. લશ્કરનો વચનો ભાગ નસીરુદ્દીન અલ્દૈનના હાથમાં હતો. મુનતાને આ વૃહદગ્યનાનું નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારે ફરીદ કાળી પાળ તરફ પોતાની જગ્યાએ જણાવ્યો. તેથી મુનતાને તેને તેડું મોકલ્યું અને તેના બાપનો ઇમાદુ મુલ્કનો ઇલકાબ લેવા અને તેનો પોગાક ધારણ કરના તુરત ખોનાવ્યો ફરી. આ વખતે તેનમર્દન કરાવતો હતો તેથી એણે થોડી વાર રહીને આવવા જણાવ્યું. મુનતાનને આથી ખોટું તો લાગ્યું, પણ વખત વિચારી એણે ફરી વગ જ બાળીના લશ્કરને માળરાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ લડાઈમાં બંને દેશના બા ગાલો બન્યાં હતા અને બંને જોરમાં ચાલતી હતી એવામાં ગુજરાતી લશ્કરનો એક હાથી માળરા લશ્કર ઉપર ધસ્યો અને એણે માળરાના હુલ્લને ગભરાવીને ઊં નહિ ન કરી નાખ્યું. આ વખતે હોશંગશાહના પુત્ર ગઝનીખાને બહાદુરી બતાવી આ ગુજરાતી હાથીને મારી નાંખ્યો, એટલે માળરાનું લશ્કર ચાગે બાજુથી બેગુ થઈ ગુજરાતના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યું અને ગુજરાતના લશ્કરની ભાગ ખુવાગી થઈ આ કટોકટીના વખતે ફરી પોતાની દુશ્મી લઈને લડાઈમાં પડનાનો રસ્તો શોધતો હતો, પણ તેને જડતો ન હતો. ૪૨

૪૨. તખ્તકાતે અકબરી ૫ ૧૬૮-૨૦૧ મિરાતે સિદ્દી બંને બારાતરામાં આ લડાઈનું વર્ણન કરા દેકામાં આપ્યું છે. અહમદશાહના લશ્કરમાં માત્ર ફરીદ ઇમાદુલમુલ્કનું જ નામ આપ્યું છે, ઉપર આપેલા બીજા નામો તખ્તકાતે જ આપ્યા છે. ગુજરાતના હાથીની વાવ પણ તખ્તકાતમાં જ આપી છે.

તેમાં વિન્ય

છેવટે તપાસ કરતાં એક માણસે એને મુલતાન હાંશંગના લશ્કરની પાછળથી રસ્તો છે એમ કહ્યું અને ફરીદને એ વાત પસંદ પણ આવી. એ રસ્તે જઈને ફરીદ માળવાના લશ્કર ઉપર પાછળથી એકાએક તૂટી પડ્યો અને લશ્કર ગભરાઈ જતા નાસભાગ થઈ અને હોશગ પોતે પણ માંડું તરફ નાસી ગયો. આમ ફરીદે બાહ્ય એકાએક બદલી નાંખી અને ગૂજરાતના લશ્કરનો વિન્ય થયો. ધણે સરખામ ગૂજરાતના હાથમા આવ્યો અને ગૂજરાતીઓ માળવાના નાસતા લશ્કરની પાછળ પણ પડ્યા. આ વખતે વર્ષાઋતુની શરૂઆત નજીક આવવાથી મુલતાન અહમદે આ લડાઈ વધારે ન લાંબાવતાં ગૂજરાત પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. એ લોકોએ માંડુની આસપાસનો મુલક તારાજ કરી લૂંટ્યો અને ફૂલકળાદિ વગેરેના ધણાં ઝાડ કાપી નાખ્યા. પાછા કરતાં રસ્તામાં એતરોના પાકને પણ કચરી નાખી ધણું નુકસાન કર્યું. ગૂજરાતની હદમાં પેસતાં ચાંપાનેર અને નાંદોદના મુલકને પણ આ પ્રમાણે નુકસાન કર્યું.^{૪૩} આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ રાજાઓ સાથે મુલતાન અહમદે જે સલાહ માળવાની લડાઈ લડતા પહેલાં કરેલી તે માત્ર નામની જ હતી. વિરોધીના મુલકને લૂંટવો, તારાજ કરવો અને તેની પ્રજાને રંજાડવી એ જાણે એ જમાનામાં લશ્કરી કૃત્યનો સામાન્ય નિયમ હોય એમ જણાય છે આ વિન્ય પછી અહમદશાહે અમદાવાદમાં ભારે ખુશાલીથી પ્રવેશ કર્યો આ વિન્ય માળવાના સૈન્ય ઉપર મેળવેલો માત્ર તાત્કાલિક વિન્ય હતો, માળવા દેશ ઉપરનો વિન્ય ન હોતો.

૪૩. તખ્તઘાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૧, માળવાથી પાછા કરતાં માળવા અને ગૂજરાતના રાજાઓના પ્રદેશમાં ફરેલુ આ નુકસાન સિકંદરીમાં આપ્યું નથી, માત્ર તખ્તઘાતમાં જ આપ્યું છે. સિકંદરી માળવાનો મુલક ઉજ્જડ કર્યાનો સહેજ ઉલ્લેખ કરે છે.

ચાપાનેર ઉપર ચડાઈ

થોડા જ વખત પછી દિ સ ૮૨૧ (ઇ સ ૧૪૧૮) માં અહમ શાહે ચાપાનેર-પાવાગઢના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યાંનો રાજા અબ્બાસ થોડા વખતમાં જ શરણે આગ્યો અને ખડણી ઉપરાત ચડાઈનું ખર્ચ આપવાનું કબૂલ્યું તવારીખકારો આ ચડાઈ દૃઢથી પતી ગઈ એનું કારણ એવું આપે છે કે મુલતાનના મનમાં હજી માળવાના માકુમનો સંપૂર્ણ વિજય કરવાનો વિચાર હતો ૪૪ તેથી તેણે ચાપાનેર ઉપર પોતાનું બળ વાપરવાનું ઠીક ધાર્યું નહિ માળવા અને ગુજરાતની સગદર ઉપર આ મજબૂત કિલ્લો હિંદુ રાજાના હાથમાં હતો અને માળવા સાથેના હમેશના અણમનાવ અને રાજાની વતણીની અસ્થિતિને લીધે ગુજરાતના મુલતાને આ કિલ્લો લેવા હમેશ ધાર્યું હોય તે બનનાભોગ છે પણ તે કાર્ય અહમદશાહના વખતમાં પાર પડ્યું નહિ, એ તો છેક મહમૂ બેગડાના સમયમાં પાર પડ્યું આ નાની અને સામાન્ય લડાઈમાં પણ મુલતાનના લગ્ગરે આમપાસના મુલકમાં લૂટફાટ ચલાવી એ સમયનો આ એક વિચિત્ર ક્રમ જ હતો.

કારણ વગરની સંજોગની લૂટ અને લોભાને માસ

દિ મ ૮૨૨ના સફર માસની ૧૯ મી તારીખે ૪૫ (ઇ સ ૧૪૧૯) અહમદશાહે સંજોગ બહાદુરપુર ઉપર ચડાઈ કરી એ પ્રેશને તાબા કરી ત્યાં જાગે લૂટ ચલાવી અને જુમા મસ્જિદ બંધાવવા

૪૪ તખ્તગે અકબરી પૃ ૨૦૧-૨૦૨ સિદ્દરી, ગૂ ભા પૃ ૩૩ અ ભા ખેતી પૃ ૧૦૪ સિદ્દરીમાં આ ચર્ચાની તારીખ પહેલી જગ્યાએ દિ સ ૮૨૧ આપી છે

૪૫ સિદ્દરીમાં આ તારીખ આપેલી છે જ્યારે તખ્તગે અકબરીમાં સફર માસની ગણ્યાતમાં એટલું જ લખ્યું છે

માંડી ૪૬ આ લડાઈ સુલતાને શા ઇશિદાથી કરી હતી તે તવારીખોમાં જણાવ્યું નથી પરંતુ ત્યાં કોઈ રાજાને હરાવવાનો હોય એવું કારણ નથી. ખરી રીતે આ ચડાઈમાં કોઈ લડાઈ થઈ જ નથી અને વગર લડાઈએ લોકો તાબે થયા છે એમ કહેવાય છે કે આ ચડાઈમાં લશ્કરને ધગી ભારે લૂંટ મળી. કોઈએ હીરાની કાચળાઓ ભરી લીધી તો કોઈએ ભારે કાપડથી ઘોડાને તંગ કરી લીધા. ઘણા લોકોને ગુલામ તરીકે પણ પકડ્યા ૪૭ અહમદશાહના અમલની બંધી ચડાઈઓમાં આ ચડાઈ એના ચારિત્ર્યને નામોશી લગાડે તેવી છે અને એવું ખાસ કારણ કોઈ જણાવતું નથી ખાસ કારણ શોધવા જઈએ તો માત્ર એટલું જડે કે સંખેડાનો ભાગ માળવા તરફ જવાના રસ્તા ઉપર અને તે સમયે આપાનેર કે નાંદોદના રાજાની હદમાં હોય અને એ રાજાઓ ધણી વાર બળવા કરતા હોવાથી એનો મુલક તારાજ કર્યો હોય; જે કે આ અનુમાનને આધાર નથી. સામે ન લડનારા લોકોને લૂંટવાનું કાર્ય મોટા રાજ્યકર્તાની આજ્ઞા વધારતું નથી સંખેડામાં સુલતાને કિસ્કો બંધાવ્યો. તે પછી તુરંત રખી ઉત્તર અવધ માસની ૧૧ મી તારીખે સંખેડાથી માંકણી ગામ પાસે પડાવ

૪૬. તખકાત અને સિકંદરીના અગ્રેજ ભાષાંતર બન્નેમાં ૨૨ મી સદે એટલે ઉપરની તારીખથી ચોથે દિવસે મસ્જિદનો પાગો નાંખવાનું લખે છે. ગૂ. ભા માં આ તારીખ નથી આપી, આ ચડાઈમાં કોઈ સામે ચયું નથી તેથી બે ત્રણ દિવસની લૂંટ માત્ર થઈ હોય એમ જ સમજાય છે.

૪૭. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૨ માં માત્ર લૂંટ કરી એટલું લખ્યું છે. સિકંદરી અં. ભા. માં બેસીએ પણ બીજી ત્રિગત નથી આપી, પણ ફટનોટમાં લખે છે કે આ વર્ણન હુસૈની શિરાજની અહમદશાહીમાં છે તેથી બીજા ભાગમાં આપીશું. પરંતુ ગૂ. ભા. માં ભારે લૂંટનું વર્ણન ઉપર મુજબતું આપ્યું છે. લશ્કરના દરેક જણને ભારે લૂંટ મળી. વધારામાં ગૂ. ભા. માં (પૃ. ૩૩) લખ્યું છે કે ગુલામ પકડાય તેમાં 'ભોરનાં પીંછા જેવી ઘણી ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓને પણ પકડીને લઈ ગયા.' અહીં કોઈ સત્તા સામી ન થયાથી આ ત્રાસ લોકોને જ ખમવો પડ્યો હોવો જોઈએ.

નાખ્યો અને માકલીનો કિત્નો લશ્કરી ચાણા માટે બાધવાનો હુકમ કર્યો ૪૮ આ કિત્નો લશ્કરી મદત્વને લીધે, માળવા તરફના આક્રમણથી ગૂજરાતનું રક્ષણ કચ્છા માટે બાધાયો લાગે છે સખેડા અને માકલીમાં મુતતાને કાળ વગેરે ધર્માધિભરીઓ પણ નીચા માળવાના રસ્તામાં પણ કેટલાક હિંદુઓને સગ્ન કર્યાં તુ તરાગીખમગ લખે છે ૪૮

આગળ ચાતર્તા મુતતાન હોવાને મોકલેના એનચીઓ મોતાના મુસ્લા અને અલી હમીદ મત્વા આ લોકોએ મુતતાન દોરાગનાં કાર્યો માટે માફો માગી અહમ શાહના વગર નિઝામુ મુક, અને ખીજા અમીર મનીક મદમૂ ઓ મની હામિમુદીને ૫૦ પણ આ એનચીઓને ટેકા આપીને મિશ્કરમ કરી આ લોકોએ ગાદગાદને એમ સમજાવું કે એ ધરનામી રાજાએ ખીજા ધરનામી રાજા ઉપર વિનાશરણ ચડાઈ ન કરી તેમજ ૫૧ અહમદશાહે આ ઉપરથી

૪૮ તા ૧૧ મીએ મામી ગામમાં કિત્નોના પાસ નાખ્યો અને તા. ૧૨ મીએ એને ખીજે ૪ દિવસે માગવામાં માફ તરફ સુલતાન ઉપરથી માકલી મામમાં આજે પણ મશિજ્દ લેવામાં આવે છે એમ મહેવાય છે સખેડા એ મેવાસને બાન છે માળવાની લગાઈની સાથ આ પ્રદેશની લૂટનો મર્ડ સબધ દોષી ભેડેએ નહિ તે ખાત્રી થાને લૂટે એટલે કાર્ય અહમદશાહના અમરમાં બને એ જરા વિચિત્ર લાગે છે

૪૯ તમકાન કાફુ kaffa નામે ટેકગના લોકો લખે છે મોમમાં સાત પુ. લખે છે સિંહદરીમાં આ માટે કાફ નથી

૫૦ તમકાને અકગરી પૃ ૨ ૩ મડીક મદમૂદ તુર્ક લખે છે ન્યારે સિંહદરીમાં આ નામો લુગાજ આપ્યા છે તેમાં મોડાના મુસ્લા અને અલી ભમિદાર એવાં નામ આપ્યા છે ભનેદાર એટલે ખલનચી એવો અથ બેલીએ કર્યા છે (પૃ ૧૦૫)

૫૧ આ કારણ તમકાને અકગરીમાં (પૃ ૨૦૩)માં આપ્યું છે સિંહદરીમાં ખીજા વખતે આત્ર કારણ આપેતુ હતા આ વખતે આપ્યું નથી એ સુચક છે તમકાન બધા વર્તુનમાં ગીતર રહે છે પણ કો વાર જુદિયા ન બેસે એટલે કારણ આપે છે અહમદશાહે હવે પરીને પ્રેરો દુમરો માળવા ઉપર કરેલો છે એટલે કારણ અથ છે ખત્રુ કારણ કદાચ તેવારી બરાબર ન દોષ એટલે લાગે છે

તાત્કાલિક તો માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર માંડી વાળીને હોદાંગશાહને મીઠો પત્ર લખ્યો અને અમદાવાદ તરફ પાછા ફરતાં રસ્તામાં ચાંપાનેર પાસે થોડો વખત પડાવ નાખીને રસ્તામાં આવતાં મૂર્તિઓનાં મંદિરો તોડતો^{૫૨} અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો ૫૩

પર, તમકાતમાં ચાંપાનેર પાસે પડાવ નાંખ્યો એમ લખે છે અને જતી વખતે રસ્તામાં મંદિર તોડ્યાં એમ લખે છે. તમકાતમાં અહમદશાહે મંદિરો તોડ્યાનો આ એક જ ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. સિકંદરીમાં ખીજી જગ્યાએ આવા ઉલ્લેખો છે તે આગળ જોઈશું, પણ આ વખતે મંદિરો તોડ્યાનો ઉલ્લેખ નથી; તેને બદલે ચાંપાનેરનો જ મુલક તારાજ કરવા હુકમ કર્યો એમ બંને લાખાંતરો લખે છે.

પર, સિકંદરી મજદૂર સાલના રખી ઉઘ આખર માસમાં મુલતાન અમદાવાદમાં આવ્યો એમ લખે છે.

પ્રકરણ ૨૧ મુ

અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ (ચા. ૩)

અહમદશાહના અમનની લડાઈઓનો હજી અત આખો નહોતો. અને બળવાઓ અને લડાઈઓને લીધે એને પૂર્વની સરહદ ઉપર રક્ષામુના મિથાઓની જરૂર જણાઈ હતી જેને બાજુથી એને અશાંતિ અને બળવાની શકા હતી તે બાજુએ કિના બાધી રાજધાની અમદાવાદ ને મુસ્લિમ કરતુ એ ઓ મુખ્ય કર્તવ્ય લાગ્યું હતું માળવા સાથેના મિથિન સબધને લીધે અને મેરામી બીન લોખના તોફાનોને લીધે પૂર્વ તરફના ભાગોમાં આના કિનાઓની વડારે જરૂર લાગી હતી એને દિ. ૩ ૮૨૩ થી ૮૨૫ મુધીનાં અગી નબુ વર્ષ એરે દેશમાં બહોમસ્ત માટે કિનાઓ બધાવવામાં મળ્યા આ કાર્ય પોતાના જ દેશમાં બહોમસ્ત માટેનું હોવા છતાં લશ્કરી દિનચાત્રને લીધે કાર્ષ કાર્ષ જગ્યાએ લોખને ત્રાસ વેાવો પડ્યો ?

કિલ્લાઓ બધાંયા

પહેલો કિલ્લો મહી નદીને કિનારે જિલ્લાનો બધા થો. ૨ તે પછી

૧ આ ત્રામની બાબત તખતમાં નથી લખી સિંહરીમાં બલ્લે બાબતમાં લખ્યું છે કે આ બધો લોકો સામાન્ય ત્યાં તેમને દમારી કીધા અને મૃતિ ૧૧ મરિશ તોફાને ત્યાં મસ્જિદો બધાની સિંહરી થી લા. ૫ ૩૪ આ લા. બેઝી ૫ ૧૦૫

૨ તખતને અકબરી ૫ ૨૦૩ સિંહરીના થી લા. મા મહી નદીને બંને કિનારે ખાતખામાં ચિનોરમાં કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે આ લા. મા બા. ૧૧ સનવાદ પરખામાં જલ્લાનો કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે રાસમાગામાં બારિયા પરખામાં જિલ્લા એમ લખે છે અને એક સિંહપુરનું નામ પણ લખે છે

કુંગરી પ્રદેશમાં ધામોદ ગામ વસાવી ત્યાં કિલ્લો બંધાવ્યો. કારકાઠ ગામમાં અલાઉદ્દીનના વખતમાં અલપખાન સંજરે બંધાવેલો કિલ્લો જીર્ણ થઈ ગયો હતો તેની મરામત કરાવી મજબૂત કર્યો અને તેનું નામ સુલતાનાબાદ રાખ્યું.^૫ આ બંધા કિલ્લાઓમાં થાણા મૂકીને સુલતાન રાજધાની તરફ જીપડ્યો. રસ્તામાં ચાપાનેર પાસે આવીને હિ. સ. ૮૨૪ ની આખરે (૧૪૨૧) માં ત્યાંના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરીને હિ. સ. ૮૨૫ ના સફર માસની ૧૯ મી તારીખે સંખેડા આવ્યો અને ત્યાં બીજી જુમામસ્જિદનો પાયો નાંખ્યો.^૬

માળવાની મોટી લડાઈની શરૂઆત

આ વખતે માળવાથી એવા સમાચાર આવ્યા કે સુલતાન હોશંગ રાજધાનીમાં કે દેશમાં નથી, અને એ ક્યાં ગયો છે તેની પણ કોઈને ખબર નથી આમ માળવા નધણિયાતુ છે એવા સમાચારથી લલચાર્દને સુલતાન અહમદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો સારો લાગ

૩. તખકાત અને સિકદરીના અ. ભા. માં ધામોદ લખ્યું છે, ગ. ભા.માં ધામોદ લખીને કૌસમાં દાહોદ લખ્યું છે. પરંતુ દાહોદ વસાવ્યું હોય એમ અને નહિ, દાહોદમાં કિલ્લો બંધાવે તે શક્ય છે. દાહોદ સરહદ ઉપર પણ છે. છતાં નહું વસાવ્યું હોય તો ધામોદ કોઈ બીજી સ્થળ હોવું જોઈએ.

૪. તખકાત 'કારીઠ' Karitha લખે છે. સિકદરી અ. ભા. Kareth લખે છે. ગ. ભા. કારકા લખે છે. રાસમાળા Karieh લખીને ખેડા કે કડી હોવાનો તર્ક કૌસમાં કરે છે. આ સ્થળ નક્કી થવું નથી.

૫. તખકાત અને સિકદરીમાં આ બાબત એકમત છે.

૬. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૪. સિકદરીમાં અમદાવાદ આવ્યા પછી માળવા ઉપર કરી ચડાઈ કરતી વખતે ચાપાનેર ગયો એમ લખે છે.

છેડ એમ જાણી દિ સ ૮૨૫ ના રખી ઉલ અવત માસમા (ઈ સ ૧૪૨૭) કૃત્ય કરીને ચોળ મહેશ્વર પાસે આવીને પડાવ નાખ્યો અને એ કિલાને ચેરા ધાત્યો આ કિલ્લો માળવાની રાજધાની માંડુગ જવાના રસ્તામા આવતો હતો એટલે એને વહેનો લેવા નિશ્ચય કર્યો - આ કિલાનો ધાત્ય ૧૨ રક્ષણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી એટો અહમદ શાહને શરણે જઈને કિલાની આવી સોપી દીધી અહમદશાહે કિલાના રક્ષણ માટે ચોકુ લશ્કર રાખીને રખી ઉત આખર માસની ૧૭ મી તારીખે માંડુગની તળેગીમા પડાવ નાખ્યો, અને લશ્કરની ટુકડીઓ આ ૭ તરફ મોકલીને દેશને તારાજ કરવા માંડ્યો વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતા માળવાના મોટા મથક ઉજ્જન તરફ જઈને અહમદશાહે એ તરફનો ભાગ પણ કબજે કર્યો અહમદશાહે દીપાલપુરનો વિભાગ મનીક મુખલીસ ઉ મુલ્કને, ઠાશ તરફનો ભાગ મલીક ઇમાદુલ્મુલ્ક ફરીને, અને મહીદપુર જેતું ખીલુ નામ મુહમ્મદપુર હતું તે વિભાગ મનીક ઇફતીખાર ઉત્તુર ને એમ માળવાના વિભાગો પોતાના

૧૪ તમકાતે અગ્ગરી ૫ ૨૦૪-૫ તારીખે અલ્લીમા આ ચડાઈ પહેલા અલાવાદના રાજા હપર અહમદશાહે ચડાઈ કરી એમ લખેલું છે, પરંતુ તેને સિકંદરી કે ખીલ મથોનો રેખા નથી. અલાવાદના રાજાએ મોટી ખડ્ડી આપી સલાહ કરી એમ લખ્યું છે તમકાતે અગ્ગરીમા માળવાની ચગાઈતું કારણ સુવતાન દોરા ૧૭ થી ૫૫ હવું તેની મથને ખજર નહોતી અને માળવાના અમીનાએ પ્રદેશ વહેચી લીધા હતા એમ લખ્યું છે સર કલાઇવ બેરી સિકંદરીના લાપાતરની નોખમા (પૃ ૧૦૬) લખે છે કે અહમદશાહની ચડાઈતું કારણ સ્પષ્ટ નથી કારણ કે વિનાયારણ એક મુસલમાન દેશ હપર અહમદશાહ લગાઈ ને નહિ પરંતુ બેરી બૂરી નબ છે કે સુલતાન દોરાગે અહમદશાહને કનડ વામા ખાત્રી રાખી નહોતી અને એ વેર અહમદશાહ ભૂલે એમ નહોતું અહમદશાહની ફક્તિની લગાઈ વખતે ગૂજરાતમા તેની ગેરદાજરીનો સાબ દોરાગે લીધો હતા તો દોરાગની ગેરદાજરીના લાલ અહમદશાહ સા માટે ચૂકે ૧

૮ સિકંદરીમા ચોરી મહેશ્વર લખ્યું છે તમકાતમા મદિઅ Mabsra લખ્યું છે

અમીરોને વહેંચી આપ્યા.૯ ખરીદ્ પાકતું મહેસૂલ પણ વમલ કર્યું. માંકુગઢનો ઘેરો ચાલુ હતો તે એક મહિનો અને અદાર દિવસ આવ્યો ૧૦

મુલતાન હોશંગની ગેરહાજરી

આ બધો વખત મુલતાન હોશંગ માળવામાં નહોતો; એ ઓરીસામાં-જનનગરમાં-હાથી પકડવા માટે ગયો હતો ૧૧ એને ખાતરી હતી કે માંકુગઢનો કિલ્લો કાઠ હુમલો કરનારથી લેવાય એવો નથી. મુલતાન હોશંગ જનનગરથી હાથીઓ લઈને એકાએક આવ્યો અને તારાપુર દરવાજેથી માંકુગઢમાં પેસી પણ ગયો. મુલતાન અહમદ-

૯. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૬૫. તખકાત અને સિકદરી માળવાનો ધણો ભાગ અહમદશાહે કબજે કર્યાનું લખે છે, પરંતુ ઉપરના વિભાગો અમુક અમીરોને વહેંચી આપ્યા તે વિગત માત્ર તખકાતમાં જ છે, સિકદરીમાં તે બાબત કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. વળી જે વિભાગના નામો આપ્યા છે તેના સ્થળનિર્ણય થયા નથી. કાંઠા Kambha એ ક્યો ભાગ તે સમજાવું નથી.

૧૦. ખરીદ્તું મહેસૂલ વસૂલ કર્યાનું તખકાત લખે છે, સિકદરીમાં નથી. પરંતુ માંકુના ઘેરાની મુદત સિકદરીમાં છે તે તખકાતમાં નથી

૧૧. આ બાબતમાં તવારીખનારોમાં મતભેદ છે. તખકાતે અખ ખારી જનનગર હાથી ખરીદવા ગયો હતો એમ લખે છે, સિકદરી માત્ર હાથી લઈને જનનગરથી આવ્યો એમ લખે છે. પરંતુ ફિરિશ્તા લખે છે કે વેરા ચાલુ હતો તે વખતે જ હોશંગશાહ નાગોરી દરવાજેથી છ હજાર સવારો સાથે નીકળી ગયો અને અહમદશાહની આંખ આગળથી નાસી જવામાં એણે પોતાની બહાદુરી બતાવવા ધાર્યું હતું. તારીખે અલદૌ હોશંગ સોદાગરનો વેશ લઈ જનનગરથી હાથી લાંટી લાવ્યો એમ કહે છે ફિરિશ્તા કહે છે કે હોશંગ ગયો અને આવ્યો તેની અહમદશાહને ખબર પણ ન પડી, આવ્યો ત્યારે ખુશાલીનાં વાત કિલ્લામાં વાગ્યાં ત્યારે એને ખબર પડી.

જનનગર મહાનદીને કિનારે છે એમ લખે છે, પણ ઓરીસામાં એક જનનપુર છે તે મહાનદીને કિનારે નથી. જનનગર આવે નથી ઉત્તર ઓરીસાને જનનગર કહેતા હતા,

શાહ તે વખતે દિલ્હી રાજાની સામે હતો ૧૨ આમ ગૃન્દરાની
 લગ્નનો ઘેરો જતા પછી હોશગશાહ પોતાના કિત્તનામા પેચી ગયો
 એટલું તો નક્કી છે કે અદમ શાહથી માફુનો મિત્રનો લઈ શકાયો નહિ
 અને એને અમલવાદ મનીષ અદમદ અચાજ ઉપર ફરમાન મોખરીને
 નાખા અને સામગ્રી લઈ આવવા કહેડડાનું આ બધા પ્રવત્તન જતા
 માફુનો મિત્રનો લઈ શકાયો નહિ અને અદમ શાહે સારંગપુર કે જે
 માગરાની મધ્યમા હતું ત્યાં જઈ પડાવ નાખી લડાઈ કરાગો વિચાર
 કર્યો આ વખતે માળવાનો ઘણો ભાગ અદમ ગ્રાહ્ય અમીરાના
 હાથમા તો હતો જ એને મુનતાન હોશગો પછી લાગ્યું કે મિત્રનામા
 ભાઈ રહેવા કરતાં લડાઈ કરવી એ જ યોગ્ય છે, તેથી એ પછી
 સાગ મુગ્ધ આમળ લગ્ન લઈને ખીન્ને ગયે આ યો ૧૩

દોરાગનું શતની અને કપટ લડાઈ

દવે હાથગે કપટની જાળ પાઘરવા માગી એને અ ન શાહ
 પામે એતચીઓ મોકલીને નમતાથી ગ દેશ મોખ્યા, અને તામે યઈ
 ખાળી આપવા પાળુ મૂન ક્યું ૧૪ અદમગ્રાહના સનામને પાળુ
 આવી હતરાયા અને હાથગે માફી આપવા સતાદ આવી આવી
 નરાઈને અદમગ્રાહે પાળુ જવાના ધંગદારી પોતાના લગ્નના
 રક્ષાગ માટે ખાઈઓ વગેરે કાઈ ગોવલ્ય ફગી હિ ૧૫ લગ્નને

૧૩ આ દરવાજાના નામ માફુના દરવાજાનાં છે અને તેમા પાઠ
 લગરીઓ એમન નથી

૧૪ લગ્નને આગરી ૫ ૨૦૬ લાગીએ અનીફ કદ છે કે મુન્દરાની
 લગ્ન સારંગપુર આવી પહોંચે તે અગાઉ હાથ માં લગ્ન આવી પડેલ્યુ દગ

૧૫ ઉપર મુજબ ૫ ૨૦૬ સિદ્ધીમાં આ વર્ષન જરા લગાનુરી
 આપ્યું છે ૨ મા. ૫ ૩૫-૩૬ અ લા ૧૦૭

૧૫ લગ્નને આગરી ૫ ૨૦૬ લાવવીનો આલવાય કીમ જનાર
 નહિ એમ પણ લખે છે સિદ્ધીમાં એ લખાણ નથી

ગૂજરાત પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો. ૧૬

પરંતુ આ સુલેહ થઈ તે જ રાત્રે હોશંગશાહે કપટથી ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. ગૂજરાતી લશ્કર ગાફેલ હતું. રાત્રે ભયંકર કતલ ચાલી. ગૂજરાતના સૈન્યમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગાડો હાથી છૂટ્યો છે એમ પણ કેટલાકે ધાર્યું. અહમદશાહના લશ્કરનાં ઘણા માણસો મરાયાં, દંડવાણના રાજા ગરાસિયા સામંતરાયની સૌથી ભારે ખુવારી થઈ અને એ પોતે પાંચસો રજપૂતો સહિત માર્યા ગયો. ૧૭ સુલતાન અહમદ ઊંધમાથી બળ્યો ત્યારે એના તંબૂમાં કાઈ માણસ નહોતા, માત્ર એ થોડા બહાર બાંધેલા હતા. એણે પોતાના રિકાબદાર (પેંગડાં ઝાલનાર) મલીક જુના ૧૮ ને એક થોડા આપી પોતે બીજા ઉપર સવાર થયો. મલીક સુકર્બ અહમદ અયાઝ અને મલીક ફરીદની તપાસ કરવાનો એનો ઇરાદો હતો; પણ એટલામાં એ બન્ને અમીરો પોતાની ટુકડીઓ સાથે સજ્જ થઈ ને આવતા દેખાયા. સુલતાને પુરતાં કપડાં પણ પહેર્યાં નહોતાં. મલીક સુકર્બે પોતાનાં બખતર વગેરે આપી સુલતાનને સજ્જ કર્યો ૧૯ હવે ગૂજરાતના થોડા રહેલા પણ વીર સૈનિકો

૧૬. તખકાતમાં પાછા ફરવા માટે કાંઈ લખાણ નથી. સિકંદરીના બન્ને તરજૂમામાં પાછા ફરવા હુકમ આપ્યાનું લખે છે,

૧૭. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૬. સિકંદરી, ગ. ભા. માં દંડાનેનો સામત લખે છે. અ. ભા. માં દંડાનો સામંત રાય નામ લખે છે.

૧૮. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૭. સિકંદરીમાં ગૂ. ભા. માં આ નામ મલીક ખુશાન લખ્યું છે. જમાલે અ. ભા. માં જૈનાન નામ લખ્યું છે. વધારામાં સુલતાનને ઊધમાથી મલીક મુનીરે જગાડ્યો એમ લખ્યું છે. એ નામ તખકાતમાં નથી.

૧૯. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૭. આ વાત સિકંદરીમાં નથી. પરંતુ સિકંદરીમાં સુલતાન આ બન્ને અમીરો ઉપર જરા ગુસ્સે થયો અને બાલ્ચો કે “તમારી હોશિયારી ઉપર આધાર રાખીને હું ગાફેલ રહ્યો, પણ તમે તો મારા કરતા પણ વધારે ગાફેલ છો” તખકાતમાં આ રાખ્યો નથી.

લડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા આ બનાવ તો ૧૨ મી મોહરમ ૮૨૬,
૨૬ ડિસેમ્બર ૧૪૨૨ ને રોજ બ થો

અહમદશાહનો વિજય

હવે પરાક્રમવાને થોડી જ વાર હતી તેથી સુલતાને યોડો
મમય ગઢ જોડા કહ્યું અને મલીક જુનાને દોશગની તપાસ કરવા
મોકલ્યો એની તપાસમા એવી ખબર આવી કે દોશગ અહમદશાહના
તબ્દુ નજીક આ થો છે અને હાથીઓ તથા યોડા સાથે તૈયાર થયેલો
છે એનું લશ્કર અહમદશાહની જાવણી લૂટવામા મશગૂલ બનેલું છે
આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહે માળવાના સુલતાન ઉપર હુમલો
કરવાનો હુકમ આપ્યો અને મલીક મુર્શીદ અને ફરીના ખાસ માણ્યો
સાથે પોતે દોશગશાહની સામે લડવા ગયેલો બ ને બાદશાહે
સામસામા આવીને બહાદુરીથી લડ્યા અહમદશાહે પપ્પુ ખૂન શૌર્ધ
બતાવ્યું અને પોતે જરા ધાયન પણ થયો, અને દોશગને
ધાયન કર્યો આ વખતે સવાર થતા અહમદશાહના માવતોએ
પોતાના સુલતાનને જોળખ્યો અને તેઓ માળવાના સુલતાન
ઉપર ધસી ગયા આ બધો સામટો ધસારો જોઈ માળવાનું
લશ્કર લૂટનો માન રહેવા દઈને નાકું આ દોશગશાહ પોતે સારગ
પુર તરફ નાકો માળવાના લૂટ કરતા લશ્કર । ધણો ભાગ માર્યો
ગયો, અને બીજો તેમનો ધણો સરભમ ગૂજરાતીઓના હાથમાં
આ થો દોશગે જાનનગરથી આવેલા નાત મોટા હાથીઓ પણ
અહમદશાહના હાથમાં આવ્યા ૨૦ આમ અહમદશાહનો વિજય થયો
બીજે દિવસે ધામ લેવા એક ગૂજરાતી દુન્દી ઇસ્તીખાગ ઉ મુદક અને
અફરખાન સુલતાની સાથે ગયેલી તેને દોશગની દુન્દી સાથે લડાઈ

૨૦ આ બધું વર્ણન શબ્દોના જરા બોધા વધતા પ્રમાણમા પણ
બરાબર રીતે લખાવ અને સિદ્ધિમા આપ્યું છે તમકાત પૃ ૨૦૭-૨૦૮
શુ બા ૩૬-૩૮, અ બા ૧૦૮-૧૦

અર્ધ અર્ધ તેમા પણ ગૂર્જરાતના દુકાદી વિજય કરીને પાછી ફરી. ૨૧
 દિ. સં. ૮૨૬ (૧૮૦૩) ના રતી ઉઠ આખરની રાત્રી તારીખે
 ગૂર્જરાતની એના માળખામાં ને અવેશ નવા થયેલી, મરંતુ દેશને
 સારંગપુર તરફથી પાછા આવેલી પાછી વળતી આ એના ઉપર ફરી
 હુમલો કર્યો આ વખતે પણ અજ્ઞાતગદથી આજીજા દેશકાદ દાર્થીઓ
 ગૂર્જરાતની એનાના હાથમા આ ૧૨૨ વર્ષાદી દિન આખર માસની
 ૪ થી તારીખે વિજય લક્ષ્મી અમદાવાદ શહેરમાં આવી પહોંચ્યું અને
 શહેરમાં ઉત્સવ ધર્મ ને આ માળખાના લાગા મુદ્દની વિજયે ઉતર્યા
 લાગે છે કે આ વિજય લક્ષ્મીના વિજય નોંધેલો. દેશકાદ તરફ ફરી
 ઊભું થાય નહિ એવું દાર્થી નોંધેલું, અને વધુ પડેલું મ દેશ
 વખત માટે જ હતું, અદમશાહના લક્ષ્મીની મુલાકાત પણ આ મુદ્દમાં
 ભારે થઈ હતી. અમદાવાદ આવ્યા પછી બાંધશાહે ત્રણ વર્ષ નુધી
 ખીજી લડાઈ કરી નહિ; અને ન્યાય, મન્યવત્તીય નવા ખેતીના
 મુદ્દામાં ધ્યાન આપ્યું ને.

ફરી ઈહો સાથે મુદ્દા અને અદમશાહના વનાવ્યું

અદમશાહે ત્રણ વર્ષ પોતાના લશ્કરને આરામ આપ્યો, પણ
 લાંબો વખત શાંતિમાં રહેવાતું એના નરીખમા હતું નહિ. ઈહરના

૨૧. આ નાની લગાવું વહન માત્ર તખ્તમાં જ છે, સિક્કાદરીમાં નથી.

૨૨ તખ્તમાં અક્ષર, પૃ. ૨૦૮. પાછા જતાં લશ્કર ઉપર દેશકાદને
 આ હલો સિક્કાદરીમાં નથી લખેલો, પણ સિક્કાદરીના બંને તરફમા (અ. સા.
 પૃ. ૩૮ અને અ. ભા. પૃ. ૧૧૦) માં વધારામાં એમ લખ્યું છે કે આ વિજય
 પહેલાં જે મહિના અગાઉ અદમશાહે શેખ અહમદ ખટુને અમદાવાદ પર
 લખીને મુલાવ્યું કે આ લડાઈ માટે અહીં હજી કયા મુખી શિક્ષક પડશે ?
 ત્યારે એ સંત મુશ્કે જવામ આપ્યો કે હિ સ. ૮૨૬ માં વિજય કરી પાછા
 ફરશે; અને તેમ જ બન્યું આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અદમશાહ આ
 લડાઈની ખુબારીથી કટાણી ગયો હતો.

૨૩. તખ્તને અક્ષર, પૃ. ૨૦૮-૨૦૯ સિક્કાદરી આ બાબત દેશકાદમાં
 જ પતાવે છે કે અમદાવાદ આવીને મુખ્યેનમાં વખત ગાળ્યો વહીવટ વગેરે
 બાબત તેમાં કાંઈ લખ્યું નથી.

ગવ રજુમનના પુત્ર રાવ પૂજાએ ખડગી હારનામા હીન કરી હતી અને મુનતાન માળવા સામે યુદ્ધમાં હતો ત્યાં હોશંગ માથે એણે શૂરી ખાપટ પાલ કરી હતી મેનુ એ ॥ જાણવામા આ યુ હતુ ૨૪ એટલે ઈંદર ઉપર એ વાગ આખરનુ યુદ્ધ ગી હમેશની ખટપટ અને ઉપાધિનો અત લાનના અહમ શાહે આ વખત નિશ્ચય થોઈ હિ સ ૮૨૯ (૧૮૨૬)માં મુનતાો ઈંદર તરફ મુમલજ લશ્કર મોકલ્યું અને લશ્કર ઈંદરની આગપામનો મુનક તારાજ કર્યા માંડ્યો રાવ પૂજે પાણ પોતા ॥ પિના મુમનની અમલાના મુલતાનો સાથે લડાઈએ આ ૧૮૨૬ વાગ મોના વિજયે ભૂતી મો નહોતો, એટલે પોતાના મુનકને તારાજ થતો જાઈ મો તેમ નહોતુ ઈંદરના લશ્કરે અમલાવા ॥ લશ્કરનો સારી ગીતે સામનો થોઈ, અને લડાઈ જતા ધારના કરતા લાગી આની એટલે અદમચાહે પોતે ઈંદર તરફ પ્રયાણ કરું

ઈંદર તરફની અદમ ગાળને અને એના પિતામહ મુજમ્મદશાહો ધણી વાર તમનીફ નડી હતી એટલે એ ગિાએથી અમદાવાદ ચાલેરુ લાણ કરવા અને ઈંદરના જાને હમેગ માથેનો રાખવા હાયમતી નીને કિનારે અદમ શાહે પોતાના નામ ઉપરની અદમચંગર ૨૫ ગામ

૨૬ તમકાતે અકમરી પૂ ૨૦૮ ગિફદીમા આ ખાપનુ કારણ આપ્યું નથી તેમા માત્ર ઈંદર તરફ ચર્ચા કરી રાખને હુ રોમા કાગી મૂખો એટલુજ લખ્યું છે ઈંદરની આ લગઈનું વખત સિંદરીએ બહુજ દુકામા પતાગ્યું છે તબક્કાતમા તે બરોબર રીતે આપેલું છે

૨૫ હાયમતીને ગિનારે અદમ નનર વળેલું છે તે આજે ડિમલનગર નામે પ્રસિદ્ધ છે તે અગાઉ લોકો એને અમનગર કહેતા આજે તે ઈંદર રાજ્યનું બીજુ મુખ્ય નગર છે ગિફદી અને તમકાતની પ્રતોમા હાયમતી ૨૫૮ છતાં તમકાતની એક રામા સાગરમતી નામ બહુથી હોરાને વીગે તમકાતના અમેજી લાનાતગમર પ્રજેન્દ્રનાથ કે પૂ ૨૦૯ ની નોંધમા આ માટે ચર્ચા કરે છે અને લખે છે કે અદમચંગર નડીમા સાગરમતીને મળતા એક વળેળા (ઉપર આવેલું છે ને વહેળો Chahab (એ ૧૬) આગળ સાગરમતીને મળે છે પરપ્રાંતીને જાણતી બુજોગના નાના ૨૫૧મા બૂન થવા સુબવ છે એનો આ હાખતો છે

વસાવી ત્યાં મજબૂત પથ્થરનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો. ગુજરાતમાં લશ્કરી મદત્તરનાં રથજો કિલ્લાઓ બાંધવાની અદમશક્તિની નીતિ બાળીતી હતી તે આગળ જોઈ ગયા હોય, અને અદમશક્તિનો કિલ્લો પણ તે નીતિનો જ એક ભાગ હતો. વિ. સ. ૮૩૦ માં આ કિલ્લાનો પાયો નાંખાયો, અને મુઘલોને પોતે ત્યાં નિવાસ કરીને બાંધકામ ઝડપથી પૂરું કરવા બાંધકામ શરૂ કર્યું. અદમશક્તિમાં નિવાસ કરી મુઘલોને ઈશ્વર તરફ દુકડીઓ મોકલીને આસપાસનાં ગામો અને જોતરના પાકનો નાશ કરવા માંડ્યો. ૧૬૩૩ રાવ પૂનમજી^{૨૬} પણ આ બધા ત્રાસ જોઈને લશ્કરી જોરમાં આવું જ શાખી અને ઘાસ વગેરે લેવા આવનારી મુઘલોની દુકડીઓ ઉપર ઓગિતો તૂટી પડી બધો વાળવો પણ ચાલુ રાખ્યો.

રાવ પૂનમજી મરાઠા

આમ લડાઈ લંગાવાથી કંટાળીને ઈશ્વરના રાજ્યને મોટી ખંડણી આપવાનું કમ્બલ કરીને સુલેહ કરવા કહેવડાવ્યું, પરંતુ ઈશ્વર

૧૬૩૩ તમ્રકાત, પૃ. ૨૧૦. Tar-o-khushk-લીલું ને સુકું-પાક અને ઘરને બાળી કાઢ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

૨૬. પરપ્રાંતીની બીજ બૂલનો દાખલો આ રહ્યો તે જોવા જેવો છે : રાવ પૂનમ ઉપર એ જ પૃષ્ઠ ઉપર નોંધમાં પ્રત્યેકનાથ લખે છે કે પૂનમે 'Poonja' એ રૂપ સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો હોય તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ ખરું સંસ્કૃત નામ 'પૂજ્ય' 'Pojya' હોય. પૂનમના બાપ રામમલ માટે શ્રીયુત દે લખે છે કે Ranmal નું ખરું નામ Rana Mall (રાણા મલ્લ) એટલે an athlete in war એવું હોવું જોઈએ, આમ અર્થ ખરો કરવા જતાં અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે રાણા મલ્લ કરવાની શી જરૂર? પૂનમે શબ્દ તો ચોખ્ખો ગુજરાતી જ છે. રાણા ને 'રાણ' સમજીને લડાઈ અર્થ કર્યો. 'રાણ' ને રાણા સમજવા એ ગિચિત્તા! આમ દેશી તળપદી બાબતોમાં પરપ્રાંતીઓ ઘણીવાર ભૂલો કરે છે તેનો આ દાખલો નોંધવાલાયક છે, બીજી રીતે તમ્રકાતનું એમણું ભાષાંતર હત્તમ છે.

તરફથી આવી રીતે ઘણી વાર સુનેહ થયા છતાં સુનેહનો ભગ થવાથી અહમદશાહને વિશ્વાસ પડ્યો નહિ અને એણે ડેવટ સુધી લડીને ઈંડરને તામે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એક વખત સુનતાન પોતે ઈંડરગઢ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો અને આસપાસના ગણુ દિના લીધા ઈંડરનો રાજા આ વખતે નજીકના ટેકરાઓમારે સતાર્થ ગયો સુનતાન ઈંડર શહેર લૂટીને અહમદનગર પાછો આવ્યો આ વખતે હિ સ ૮૩૦ માં અહમદનગરના કિનારું બાધમમ સપૂર્ણ થયું સુનતાને હજી ઈંડરના મુનકને હેગન કગવાનું ચાનુ જ રાખ્યું હતું રાવ પૂનએ ફરી પોતાના નગનો મોકલીને સુનેહ માટે વિનંતિ કરી પણ સુનતાને તેના ઉપર ધ્યાન ન આપતા ઈંડરની સત્તાનો સપૂર્ણ નાશ કરવા નક્કી કર્યું હતું, એટલે પૂનને નાસભાગ કરતા દરતા અને સતાતા સતાના પણ લડાઈ ચાનુ રાખ્યા વગર છૂટકો નહોતો એક વખત ટેકરાઓમા સુનતાનની એક ટુકડી ધાસ લેવા ગઈ હતી તેની સાથે પૂનને અથડામણ થઈ ગઈ પૂનએ બદાહુરીથી સામનો કર્યો એ ટુકડીનો એક હાથી છૂંટી પડેનો તેને પૂનએ ધામન કર્યો અને ભગાડ્યો આ વખતે પૂનની પાછળ અહમદશાહના સિપાઈઓ પણ પડેના હતા પૂને નાસતા નાસતા એક કરાડ ઉપર આવી ચડ્યો તે જ વખતે એનો ઘોડો હાથીને લેઈને ભડકે અને કરાડ ઉપરથી બાજુની ઊંડી ખોમા પડી ગયો આમ થવાથી પૂનનું તત્કાળ મરણ

૨૭ તમઝાતે અઝળરીમા પૂ ૨૧૦-૨૧૧ માં આ વર્ષન આપેલું છે સિક-દરીમા કોઈ જ આપ્યું નથી તબખતમા લખે છે કે સુનતાન ૬૨ તરફ થયો ત્યારે રાવ પૂન બીબનગરની ટેકરીઓમા ભરાઈ બધો મજેન્દ્રનાથ દે આ બીબનગરને બૂદ સગલ વિસતનગર પાડે કનૂદ રાખે છે સિકદરીમા પણ બીબનગર છે એમ એ લખે છે પરંતુ સિકદરીમા કોઈ નામ લેવામા આવ્યું નથી વિસલ નગરની પેઠે વિભપુર ખનુ ઇંડરથી પામે પડે પણ આ ગામ કયુ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે ટેકરાનો પ્રેશ ઈંડરની હિતર વરફ છે વિસતનગર અને વિભપુર પશ્ચિમ દક્ષિણે આવે એ બાજુ તો સાગરમતીના મતરો દોવાનો સભવ દોષ.

અર્થ. અહમદશાહના સિપાઈઓએ લાંબીને પકડી લીધો. પણ પૂંજનની આગતમા કાંઈ ખચર તેમને પડી નહિ. જેવટે એક કઠિયાગને પૂંજનું સગીર લાથ લાગતાં તેનું માથું કાપી લઈને મુલતાનની પાસે વર્ષને ધર્યું. મુલતાને તેની ઓળખાણ માંગી ત્યારે પૂંજનના લશ્કરમાંથી મુલતાનના લશ્કરમા વેનકાચેસો એક માણસ આવ્યો અને માથું 'રાવજી'નું છે એમ ઓળખાણ આપી. રાવ પૂંજનને આ માનસાચક શબ્દ લગાડવાથી કેટલાક અર્મીના ગુરસે થયા, પણ એ માણસ પ્રથમ ધડિરનો સેવક દેના તેથી એનું કાર્ય ચોખ્ખું હતું એમ કહીને અહમદશાહ એની પ્રશંસા કરી.^{૨૮} આ રીતે ધડિરના રાજ્યને અહમદશાહ વશ કરી શક્યો નહિ, પણ એનું અકાળ મૃત્યુ થયું અને માત્ર ધડિરના મુલકને હેરાન કર્યો. અહમદશાહના લશ્કરે આ વખતે ધડિર થોડા વખત માટે તાબે કર્યું હતું રાવ પૂંજનના પુત્ર હરરાયે જેવટે ખાનજહાન મુલતાનીને વચ્ચે નાંખીને ત્રણ લાખ રૂપેરી ટકા ખંડગી તરીકે દર વર્ષે આપવાના કબૂલ કરીને સલાહ કરી ૨૯

ધડિર સાથે સલાહ કરીને પાછા ફરતાં પહેલાં મલીક હસનને સહદરઉમ્મુલકનો દક્ષિણ આપીને એક લશ્કર સાથે અહમદનગરના દિલ્લામા મૂક્યો અને અમદાવાદ આવતા પહેલાં ગુડવાડાનો^{૩૦} મુલક લઈત્યો. થોડા વખત પછી મલીક મુકર્રમને ધડિરના હરરાય સાથે

૨૮. આ વર્ણન તખ્તકાત અને સિક્કરીનાં બન્ને સાપ્તાતશમાં વિગતવાર આપ્યું છે. તખ્તકાત, પૃ. ૨૧૧, સિક્કરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૬, અ. ભા. ૧૧૧. લોકોને દેશાલિમાન કેટલું ઓછું છે તેનો પણ આ દાખલો છે.

૨૯. તખ્તકાતે અકબરીમાં રાવ પૂંજનના પુત્ર હરરાય સાથેની સલાહનું આ વર્ણન આપ્યું છે. સિક્કરીમાં એ માટે એક અક્ષરે લખ્યો નથી; બેલી પોતાની નોંધમાં તખ્તકાતનો ઉતારો આપે છે તેમાં હરરાયને બદલે ખીરરાય નામ લખે છે, પણ શ્રી. દેવું હરરાય કે હરિરાય નામ ખટ્ટુ લાગે છે.

૩૦. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૨, એમાં બીલવારા નામ છે, બીજી તવારીખોમાં કદવાર અને બીલવારા નામ લખે છે. ઉપરનો પાઠ રાસમાળામાં આપેલો છે. આ નામનો પત્તો લાગ્યો નથી.

નોકરોના પગારની બાબતમાં તમ્ગર પડી અને હરરાયે પૈસા ચૂકવવામાં આનાકાની કરી એવા સમાચાર મળતા સુલતાને ઈંદર તરફ જવા તૈયારી કરી. રસાય મર્દ જગ્યાએ નાગી ગયો છે એવી ખબર પણ મળી હિ. મ. ૮૦૨ ના સફર માસની ૪ થી તારીખે સુલતાને ઈંદર ઉપર ૭૩૫૫ ફૂચ કરી અને ફટ્ટી સફરે કિલ્લામાં પહોંચી ગયો. ૩૧ દિશિજીના બા. મળી રામય આમે હાલઈ મને જાતાવાડના રામનું દક્ષિણમાં જહું

હિ. મ. ૮૦૩ (૪ મ. ૧૮૩૦) ઝલાવાડના રામ દાન્હાને લાગ્યું કે ઈંદરની વડાઈ પડના પગી એનો પોતાનો વારો આપશે અને અહમ શાહ વેળે લંધા વગર રહશે નહિ. આ ઉપરથી એ રામ દક્ષિણ તરફ ના. ગયો કે અહમશાહે એની પાછળ લશ્કર મોકલ્યું એટલે એ આમીરના નુનતાન નમારખાને શરણે ગયો. નમારખાનેને કા. રા. રામએ એ વૃદ્ધાથીઓ એ આપેના એના ખાતર અહમશાહને સબધ એ બૂની ગયો. આ ગજાને આશરે આપ્યો આસીરખામાં ચોડા વગત ની ગમ્મ શુનમર્ગ જઈને સુલતાન અહમદ બહમની પામેથી પોતાને મદદ કરવાને લશ્કર મેળવ્યું અને ખાનદેશનો નામગીર પામેનો શુનમ બૂટવા માડ્યો. આ સમાચાર અહમશાહને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના શાહનશાહ મુહમ્મદખાનને, સયદ અબુલખૈર કેડે

૩૧ તમકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૭

૩૨ ૬૧૨ મુજબ પૃ. ૨૧૨-૨૧૩ આ બધું વર્ણન માત્ર તમગાતમાં છે સિંહરીમાં અહમશાહના ખાળા વધેનો અહેવાલ આપેથી ૬ મા પતાવેનો છે. આવાના રામનું નામ મ. રો. તમકાતમાં આપેલું છે. સિંહરી પટેલાની લગાઈમાં એને નુનતાત કહે છે એને કાન્દો જુદો રામ કે હજસાદ પછીનો રામ તે નથી કરત મુરદેન ■

૩૩ ઉપર મુજબ પૃ. ૨૧૩ સિંહરીના અમેજી લાપાનમાં એની આખરો સાત તમગાતમાં રી ઉતારે છે. પણ એનીની તમકાતની નકલમાં અસુખખાન જ ન્યારે મી. દે. અસુદ ખેર લખે છે. નદરમારનો બાત મૂજરાતનો હતો એ જણાશે

સૈયદ આલમનો પત્ન સૈયદ દારીમ, મસ્જીદ મુકર્રંજ અહમદ અયાઝ, અને મસ્જીદ ઇફતીખાર-ઉલ્-મુસ્લિમ વગેરે મોટા અમીરોને પણ શાદન્નનગની સાથે મોકલ્યા આ ગુજરાતની લશ્કરે બદમની લશ્કરને દરમિયાન અને ધાગા દક્ષિણીઓ માર્યા ગયા. જે બચ્યા તે દોલતાબાદ તરફ નાસી ગયા.

ત્યારે આ સમાચાર બદમની સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના વડા શાદન્નદા સુલતાન અબાઉદ્દીન અને બીજા શાદન્નદા ખાનગદાનને કાઠખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીર સાથે ગુજરાતના શાદન્નનગની સામે લડવા મોકલ્યા, અને એ બધા દોલતાબાદ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આસીરનો નસીરખાન અને કાલાવાડનો કાન્હો રાજા પણ એ લોકોને આવીને મળ્યા. ગુજરાતનો શાદન્નદા મુહમ્મદખાન પોતાના લશ્કરને લઈ દોલતાબાદ તરફ ગયો અને મોટી લડાઈ શરૂ થઈ તેમાં ગુજરાતનો મેનાપતિ મસ્જીદ મુકર્રંજ અહમદ અયાઝ અને કાદરખાન વચ્ચે હાથોહાથની ઝપાઝપી થઈ અને કાદરખાન માર્યો ગયો અને ઇફતીખાર-ઉલ્-મુસ્લિમ હાથમાં પણ દુશ્મનના હાથી વગેરે આવ્યા આમ થતાથી સુલતાન અબાઉદ્દીન નાસી ગયો અને દોલતાબાદના કિત્રામાં ભરાયો ૩૪ નસીરખાન પણ ખાનદેશ તરફ નાસી ગયો. આ તરફ શાદન્નદા મુહમ્મદખાનને દોલતાબાદનો કિલ્લો લેવો અશક્ય લાગ્યો એટલે એ આસીર ખુરદાનપુરના મુલકને લૂંટતો નંદરખારમાં આવીને રહ્યો, અને બધી હડકોટ પોતાના પિતા અહમદશાહને લખી જણાવી. જવાબમાં અહમદશાહે એને બંદોબસ્ત માટે થોડો વખત નંદરખારમાં વધારે રોકાવા કરમાવ્યું. ૩૫

માહીમ ઉપર બહમની અમીરની ચકાઈ અને ગુજરાતના નૌકાસૈન્ય ત્યાં જવું

૩૪. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૩.

૩૫. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૧૪.

હિ સ ૮૩૪ મા માહીમના અધિમરી કુતુમખાન^{૩૬} અને ખીજ રહેવાનીઓ તરથી અહમદશાહ ઉપર એની અલ્લ આરી કે અહમદશાહ બહમની તરફથી મલીક હસન હિં મની- ઉતુમખે આવીને માહીમનો કમળે લીધો છે અને લોકોને કેદ^{૩૭} કરીને લઈ ગયો છે આ સમાચાર મળતાં અહમદશાહે શાહજાહ ઝફરખાનને ખીજ મોટા અમીર સાથે મનીક ઉત્તમરને સગ કરવા મોકલ્યો ખીજ તરફ દીવ બદરના કોટવાળ મુખવીસ-ઉંમુદક ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે એણે દરેક બદરમાંથી વહાણો ભેગા કરીને નૌમસન્ય લઈ શાહજાહ ઝફરખાનની મદદે જીપડુ આ હુકમને અતુસગીને મનીક મુખવીસ-૮ મુલક પાટણ મોમનાથ દીવનર, વોધા અને ખલાત તાબેના બદરોમાં થઈને નાના મોટા સાતમો^{૩૮} વહાણો તૈયાર કરી મોટા કોદલા સાથે દરિયાઈ રસ્તે માહીમની નજીકમાં જઈ શાહજાહના

૩૬ તમકાતે અકબરી ૫ ૨૧૪ ફિરિતામા આ હજીમ્ત જુની રીને આપેની છે એમા કુતુમખાનના મરણ પછી મનીક ઉતુમખરને બહમની મુલતાને મોકલ્યો એમ લખે છે તારીખે અત્તીના ઉતારો મજે દ્રનાથ દેએ આપ્યો છે તેમા આ કુતુમખે રાય હાલો છે બેની એમ ધારે છે કે શાહજાહ ઝફરખાનને પોતાની પુત્રી પરણાવી તે આ માહીમનો રાય તસમાજામા એને હિંદુ રાજ મહો છે અને એણે અહમદશાહના પુત્રને પોતાની પુત્રી આપી એમ લખે છે કદાચ કોઈ નાનો હિંદુ રાજ મુસલમાન થઈ ગયો હોય અને કુતુમખાન નામ રાખ્યું હોય એમ બને

૩૭ ઉપર મુજબ, ૫ ૨૧૫ એમા મુસલમાનોને પકડીને લઈ ગયો એમ લખે છે પણ સામાય વેપારીઓને લઈ ગયો હશે એમા મુસલમાનો પણ હશે એવો અર્થ છે માહીમ ગૂજરાતને તાજે દરેક એ મદત્તની વાત છે

૩૮ ફિરિતા અને રાગમાજા સત્તર વહાણો ફક્ત લખે છે પણ સત્તર વટાણામા કેટલું સ્થર જઈ રાખે તે સમયના વહાણો પચાસ દનના મોગમા મોગ થતા હતા સાતસો હોય એ કાંઈ અસંભવિત નથી ગૂજરાતના બરા બદરોએ યદને સાતસો મળી શકે સાતસોનો આકો વળકાત (૫ ૨૧૫) નો છે અને તે બરાબર લાગે છે

લશ્કરને મળ્યો. આ વહાણોના કાફલાને યાત્રા તરફ મોકલી પોતે શાહજાદા સાથે ગયો. હવે શાહજાદા ઝરખાને ઇકતીબાર-ઉન્નુદ્દને અને મલીક મુહરરામ મુલતાનીને એક બાજુથી થાણા ઉપર લશ્કર લઈને આગળ મોકલ્યા. તે જ વખતે દરિયામાં માર્ગે ગૂજરાતનો કાફલો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને થાણાની ચારે બાજુ ઘેરા જેવી સ્થિતિ થઈ. થાણાનો અધિકારી કિયામાંથી બહાર આવીને બટાફરીથી લડ્યો પણ ગૂજરાતના તરી અને ખુશ્તીના હુમલા આગળ કાબો નહિ અને નાસી ગયો. શાહજાદાએ થોડું લશ્કર ત્યાં મૂક્યું અને માહીમ ઉપર ચડાઈ કરી. મલીક ઉત્તુમરે મોટા ઝાડનાં થડની વાડ કરી માહીમને ફરતો ફેટ કરી લીધો હતો. મલીક ઉત્તુમર બહાર આવીને ગૂજરાતના લશ્કર સાથે લડ્યો પણ કાબો નહિ અને લાકડાના કોટમાં ભરાયો. બીજી બાજુથી ગૂજરાતનો કાફલો પણ આવી પહોંચ્યો અને જમીન તથા દરિયામાર્ગે ગૂજરાતનો હુમલો સહન ન કરી શકવાથી મલીકે બહમની મુલતાનને મર્દ માટે અરજી કરી, અને એ મુલતાને પોતાના તરફથી ફશ હજાર સવાર અને સાઠ મોટા હાથી સાથે પોતાના એ શાહજાદા અને ખાનજહાન વઝીરને મોકલ્યા. એ બંધાને

જમીન અને દરિયાઈ લડાઈમાં દક્ષિણના મુલતાનની હાર

આવેલા જોઈ હિંમત આવવાથી મલીક ઉત્તુમર માહીમની બહાર નીકળીને મળ્યો અને મંત્રણા કરી પહેલું થાણા પાછું લેવા નક્કી કર્યું. આ બાજુ ગૂજરાતના શાહજાદાને આ ખબર પડવાથી એ થાણા તરફ ગયો અને દક્ષિણી લશ્કર હાર્યું, અને મલીક ઉત્તુમર નાસી ગયો, અને એનું લશ્કર પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. ફેટલાક વહાણોમાં નાહા તેમને ગૂજરાતના દરિયાઈ કાફલાએ પકડ્યા શાહજાદા ઝરખાન માહીમમાં આવ્યો અને આખો મુલક કબજે કર્યો એણે ફેટલુક કીમતી કાપડ અને નાણાંનો ખજાનો વહાણોમાં ભરીને પોતાના પિતા અહમદશાહને ભેટ તરીકે મોકલાવ્યો. ૩૯

અહમની સુલતાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ પાછી હતાવી

આ દાગની ખમર અહમની સુલતાનને પડી એટલે એણે વેળાગરને મોગી તૈયારી કરવા માડી અને મોટું લશ્કર તૈયાર કરી ખાનદેશના મુતક ખાગનાણની તરફ આની ગૂજરાતની સરહ મુધી આની પહોચ્યો. આ બાજુ નદરખારથી શાહજહાં મુહમ્મદખાને અહમદશાહને અરજ કરી કે ચાર ચાર વર્ષથી પોતે દૂર દેશાવરમાં રહ્યો છે અને અમારોની ટુકડીઓ પણ પોતપોતાના સ્થાને જવાથી લશ્કર ઓછું થઈ ગયું છે. અને અહમની સુલતાન નદરખાર તરફ આવવા નીકળ્યો છે. આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદશાહ આપોનેર ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કરતો હતો. તે મુતકની રાખીને નદરખાર તરફ જાયકો અને રસ્તામાં નાદોનનો મુતક લૂટતો ૪૦ દિ સ ૮૫ માં ખાનદેશની હા નજીક આની પહોચ્યો. મુહમ્મદ અહમનીના ગુપ્તચરોએ આ સમાચાર એને પહોંચાડ્યા એટલે એક લશ્કરી દુકાની મૂકીને પોતે મુનમગ પાઠો ગયો. આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહ ગૂજરાત તરફ પાઠો વળ્યો ૪૧

પણ ગૂજરાતી લશ્કર પાછું જાય છે એવું સાંભળીને અહમની સુલતાને ખાનદેશમાં ગૂજરાતને તામેન તખોનના ૪૨ ટ્રિંગા ઉપર ચડાઈ કરી એ ટ્રિંગો મનીક સઆદત સુલતાનીના હાથમાં હતો.

૪૦ તમમતે અકબરી ૫ ૨૧૭ આ ઉપરથી લાગે છે કે દિલ્હી રાજ્યોને મુખીને બેસવા દેવાનો અહમદશાહનો વિચાર હતો જ નહિ અને ધીમે ધીમે બંધાને ખાલસા કરવાનો ઈરાદો પણ હોવો એઈએ લૂટવાનું તો જાણે સામાન્ય નિયમ જ હોય એમ લાગે છે. દિલ્હી રાજ્યો પણ લાગ મળતા ખટલી વર્તવાનું કે ખગલ ડેલી કરવાનું ચૂકતા નહોતા.

૪૧ ઉપર મુજબ ૫ ૨૧૭

૪૨. ઉપર મુજબ ૫ ૨૧૮ કોમ્પિઝના હતિદાસમાં બતવોળનો મિલોલ હવે છે

બહમની સુલતાને મોટી મદદ આવે છે એવું કહીને નાયકા^{૪૩} લોકોને કિલ્લો ગમે તેમ કરીને લેવા કહ્યું અને ભારે ધનામો આપવા પણ કહ્યું અને એ લોકો કિલ્લા ઉપર રાતોરાત ચડી ગયા, પણ મલીક સચ્ચાદત તૈયાર હોવાથી એણે ધણા હુમલો કરનાર નાયકાઓને મારી નાખ્યા અને બહાર આવીને બાટીના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો અને તેમને હરાવ્યા. ખામ્ઓમાં ઊંઘતા ધણા માણસો ધવાયા અને માર્યા ગયા.

બહમની સુલતાનની જેવટની હાર

હવે ગૂજરાતનું લશ્કર નજીક આવી પહોંચ્યું હતું અને અહમદ-શાહ પોતે તેમા હતો. સુલતાન અહમદ બહમનીને પોતાનાં લશ્કરની વારંવાર હાર થવાથી ધણી શરમ આવી હતી અને એ પોતાના અમીરોને આ વખતે કહેવા લાગ્યો કે ‘ગૂજરાતી લશ્કરે દક્ષિણી લશ્કરને વારંવાર હરાવ્યું છે. આમ જો ચાલ્યા કરે તો આખું દક્ષિણ ખોઈ બેસીએ.’ આમ કહીને એ પોતે પણ અહમદશાહ ગૂજરાતી સામે લડાઈમાં ઊતર્યો અને ભારે લડાઈ શરૂ થઈ. દાઉદખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીરે ગૂજરાતી અમીરોને પડકાર દીધો, પણ તે અઝદ-ઉલ્મુલકને હાથે કદ પકડાયો બન્ને લશ્કર બહાદુરીથી લડ્યાં, પણ આખરે દક્ષિણના લશ્કરની ભારે ખુવારી થવાથી અહમદ બહમની પાછો નાહો. અહમદશાહ ગૂજરાતીએ તબોલના કિલ્લામાં જઈ સચ્ચાદત સુલતાની ઉપર તેની બહાદુરી માટે ધણી મહેરબાની બતાવી ત્યાંથી એ તાલનેરના કિલ્લા તરફ આસપાસનો સુલક લૂંટતો

૪૩ તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૮. તખ્તકાતના શ્રી. દેના તરજૂમામાં અને એલીએ સિકદરીમાં વધારામાં આપેલા તરજૂમામાં (પૃ. ૧૧૯) ‘પાઈક’ નતના લોક (Parks) લખ્યા છે. શ્રી. દેના તરજૂમામાં નીચે નોંધમાં ફિરિશ્તાના લખાણ ઉપરથી તેનો તરજૂમો કરનાર કર્નલ બ્રીગ્ઝ ‘નાઈગ્સ’ Naigs લખે છે; આ કઈ જાત તે સમજવું નથી. નાયકા નામના લીલની જાત હોય, તેથી અહીં ‘નાયકા’ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

ગયો અને મિલ્લાની મરામત કરાવી મલીક તાજુદ્દીનને મુખ-ઉદ્દેશ્યને
 ઇદગાજ આપીને તેને તાલુકાને બદોબસ્ત માટે મૂક્યો અને નદરનારને
 ગરે અમલવાદ પાઠો આવ્યો ૪૪ અમલવાદ આવ્યા પછી માહીમના
 રામની પુત્રીનો વિવાહ એણે શાહબાદ ફતહખાન સાથે કર્યો ૪૫

તમકાતે અકબરીનો લેખક ખરા ઇતિહાસ લેખકની દૃષ્ટિએ
 આ લઙ્કાઈ જુએ છે

દક્ષિણના બહમની સુલતાન સાથે ગૂજરાતના અહમદશાહની આ
 લઙ્કાઈ માટે તમકાતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ એક સાચા
 ઇતિહાસખરને ગોળે એવી ટીકા કરે છે એ લખે છે કે તારીખે
 બહમનીમા તખોલના કિલ્લાની આ લઙ્કાઈની હખી ત જુદી રીતે
 આપી છે પરંતુ ખરી વાત એ છે કે આ લઙ્કાઈ ખે વર્ષ આલી
 અને અહમ શાહે એ મિનો પોતાને તાખે રહેવા દેવા માટે બહમની
 સુલતાનને સમજાવના માટે એનચી મોકલ્યો હતો પણ વ્યયે બહમની
 સુલતાને ન માન્યું ત્યાંજે અહમ શાહ ગૂજરાતીએ લઙ્કાઈ ચાલુ ગખી
 અને પ્રદેશને છૂટવા પણ માક્યો આખજે બહમની સુલતાનનું કાઈ
 આશ્યું નહિ અને હાયો કનાં લખે છે કે તારીખે બહમનીના કર્તાએ
 મત્ત હખીમ્ત પોતાના ઇતિહાસમા લખી નથી, પણ ગૂજરાનના
 ઇતિહાસમા પોતે આ જે હખીમ્ત લખી છે તે લગભગ સત્ય છે
 તારીખે મિરનાએ તારીખે બહમનીનું નામ 'સિરોજુતતવારીખે અખખલુ'

૪૮ તમકાતે અકબરી શ્રી દેનો તરજૂમો ૫ ૨૧૮-૧૯ બેનીએ
 પોતાના સિદ્દીના તરજૂમામા તમકાતના આ લખને તરજૂમો હમરેદો [
 (૫ ૧૧૮-૨૦) ફિરિના લખે છે કે અમલવાદ પાઠો ફરતા સુલતાન નાદોદ
 આવ્યો અને ત્યાં એન હકુમકને બદોબસ્ત માટે મૂક્યો નાદોદનો રામ તે
 હોનો જ એટલે આ નિમલ્કનો અર્થ સમજતો નથી તમકાત આ વાતને ટીકા
 નથી આપતી

૪૫ આ લખની તારીખ તમકાતમા નથી આપી પણ ફિરિના
 લિ સ ૮૩૬ લખે છે

એવું આપેલું છે અને એના લખાણ પ્રમાણે આમાં કાંઈ છત્યુ નથી એમ કહે છે. તખ્તકાતના લેખકને પક્ષપાતનું કારણ નથી જ્યારે બહમની તવારીખ-લેખકને તેના સુસતાનની શરમ પડે. ૪૬

સુલતાન અહમદ બહમની સાથેની આ લઘાઈએ પહેલાં એના બાપ ફિરોઝ બહમનીના વખતમાં દક્ષિણનાં મુસલમાન રાજ્યોએ વિજયનગરના હિંદુ સામ્રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરીને તેનો નાશ કર્યો તે વખતે ગૂજરાતથી અહમદશાહે પણ લશ્કર મદદ માટે મોકલેલું, પરંતુ આ વાત સિકંદરીમાં લખેલી છે છતાં તખ્તકાતે અકબરીમાં તેને ટેકા મળતો નથી સિકંદરી કહે છે કે અહમદ બહમનીએ લશ્કરને પાછું મોકલી આપ્યું હતું.

કારણ વિનાની લઘાઈઓ

દક્ષિણની લઘાઈમાંથી પરવાર્યા પછી અહમદશાહ મેવાડ બાજુ નાગોર તરફ ગયો. ૪૭ હિ. સ. ૮૪૬ ના રજબ માસમાં (ઈ. સ. ૧૪૩૨) આ લશ્કરી હિલચાલનું કાંઈ ખાસ કારણ જણાતું નથી. રસ્તામાં શહેરો અને ગામડા લૂંટતો અને મૂર્તિના મંદિરો તોડતો. સિદ્ધપુર ગામ આગળ ગયો, અને થોડે દૂર હુગરપુર પાસે પહોંચ્યો.

૪૬. તખ્તકાતે અકબરી, પ્રજેન્દ્રનાથ દેનો તરજૂમો-પૃ. ૨૧૯-૨૦, બેલીએ પોતાના સિકંદરીના તરજૂમામાં ઉમેરેલો તરજૂમો પૃ. ૧૨૦,

૪૭. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૨૦-૨૨૧ (શ્રી. દેનું ભાષાંતર), પરંતુ બેલીએ (પૃ. ૧૨૦) તખ્તકાતનું જે ભાષાંતર આપેલું છે તેમાં મેવાડ, નાગોર ઉપરાંત કાલીવાડા એકું ત્રીજું સ્થળ પણ આપેલું છે. શ્રી. દેએ અહમદશાહ હરપુર આગ્યો એમ લખ્યું છે અને બરપુર, સખ્તપુર એવાં પાઠાંતરો આપ્યાં છે. પરંતુ બેલી તખ્તકાતના જ ભાષાંતરમાં સિદ્ધપુર આપે છે અને તે શકાવાળું લાગે છે છતાં એ પાઠ અને સ્વીકાર્યો છે. તખ્તકાતના આ આખા વર્ણનમાં કાંઈ ગોટાળો લાગે છે, નાગોરમાં પોતાનો સગો જ હતો તો ફરી તેના ઉપર ચડાઈ કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ નથી થતું, તેમજ મેવાડ અને પાછળથી મેવાસ બંને લખવાથી ગૂંચવણ ઊભી કરી છે.

નાખ્યો ત્યાનો રાજ ગણેશ પટેલા તો નાસી ગયો, પણ પાછળથી સુતતાને આનીને નમ્યો અને ખડખી આપી ત્યાવી અહમદશાહે કોનીવાડા ૪૮ અને મેવાડના રાજ મોકનના તાબાનું દેનવાડા લૂગીને ત્યાના મહેનો તોડી પાડ્યા અને મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો, પણ મેવાડમાં એ ફા થો દોષ એમ લાગતું નથી ૪૮ જે જે લોક સામા થયા તેમને હાવીના પગ તમે કચરી નાખ્યા આ વિભાગમાં ખડખી વસૂલ કરવા મળીક સુતતાનીને નીમીને પોતે રામેડ રાજાઓને ૫૦ વર કરવા ગયો, પણ રાઠોડો શરો થયા અને ખડખી આપી ગરસખાન દલાખીનો પુત્ર ફિરોઝખાન પણ લાખો ટકની ખડખી લઈ સુતતાને મળો ધગવા આગ્યો, પણ સુલતાને એની ખડખી લીધી નહિ ૫૧ આમ ગૃજગતના ઈશાન વિભાગમાં ખાસ કાચુ વગર લરહર ફેની લોકોને નાસ આપી, સુલતાન મેવાડના મહાનોમા પર બ દોનસ્ત મટે

૪૮ તારીખે અનફી દેલવાગ લખે છે, મેવાડ તાબેનું દેવદનપાટ દશે મહિના તોળ્યાની વાત ઉપરથી તે જ હોડ જોઈએ

૪૯ ગૌરીશાહર ઓમ્રાજના ઉદયપુરના ઉત્તિહાસ પૃ ૨૭૮ માં રાજા મોકનના વખતના સુબી જમિના લેખમાં ફિરોઝશાહ નાઠો તે સાથે બાદશાહ અહમદ રજુમેત છાકીને નામે એમ લખે છે એમને મેવાડની આ લગઈ થઈ તો દોરી જોએ ઓમ્રાજ પણ આ બાબત સ્પષ્ટ લખાલ નથી કરતા પરંતુ આ અને ઓમ્રાજના ઉલ્લેખને સરખાવતા એટલું લાગે છે કે મેવાડમાં અહમદશાહ ફાળો નથી, અને તેથી મેવાડની દ ઉપર જરા તોફાન કરી દેવદન પાટ-દેલવાગ-ને ગુલસાન કરી હુઝરપુર તરફ ગયો લાગે છે

૫૦ આ મારવાડના કોઈ રાઠોડ રાજાઓ કે રતરામ બાટુના રાજાઓ દોષ એમ લાગે છે ફિરિશા અને રાસમાળામાં જુદી અને કોટાના રાજ ઉપર ચગઈ કરી એમ લખે છે તે સલાવિત નથી મેવાડને વટાવ્યા વગર ત્યા જુડ શક્ય નથી

૫૧ આ કથનથી એમ લાગે છે કે નામોર માથે સુતતાને ટ્રી વડાર પોલી કે નેથી ચગઈ કરી તે સ્પષ્ટ નથી ખડખી ન લીધી તેથી ખીલ કારણસર નામોર ઉપર ચગઈ દરી દોની જોઈએ

૫૨ પૂર્વ ગૃજગતના કોળીઓની વસ્તીવાળે બાન સખેશ પણ મેવાડમાં જ ગળાય છે, પાકું પણ ગળાય છે

લશ્કરની ગોઠવણ કરીને અમદાવાદ આવ્યો. ત્યારે ત્યારે વિજય કરી અહમદશાહ અમદાવાદ પાછો કરતો ત્યારે મોટો ઉત્સવ થઈ રહેતો. ઘણા લોકોને ધનામો અને ખુશાલીના પોશાકો મળતા, ઘણાના પગારમાં વધારા થતા, ઘણાની પદવીઓ ચડતી, અને વિદ્વાન^{૫૩} લોકોને પણ ધનામો મળતાં.^{૫૪}

માળવામાં ખટપટ અને લશ્કરમાં રોગ

હિ. સ. ૮૩૯ માં માળવાના વઝીર મલીક મધીયનો પુત્ર મહમૂદખાન મુઘલતાન હોશંગના પુત્ર ગઝનીખાનને મારી નાંખી, પોતે મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરી માળવાની ગાદીએ બેઠો. ખીન્ને શાહજાદો મસૌદખાન નાસીને ગૂજરાતમાં મુઘલતાન અહમદશાહને શરણે આવ્યો. અહમદશાહ શાહજાદાને મદદ કરીને લશ્કર લઈ માળવા ગયો અને માળવાનો ઘણો ભાગ તાબે કરીને મસૌદખાનને પોતાના બાપની ગાદીએ બેસાડ્યો. મહમૂદશાહ પણ સામે ખરેખર લડ્યો. આ વખતે ગૂજરાતના લશ્કરની ઘણી ખરાબી થઈ, દુકાળ નડ્યો અને લશ્કરમાં ભારે રોગ ફાટી નીકળવાથી અસંખ્ય માણસો મરી ગયાં. કહે છે કે મુઘલતાન પોતે પણ માંદો પડ્યો હતો.^{૫૫}

અહમદશાહના અમલમાં શત્રુ કદી પાટનગર સુધી આવ્યો નથી

આમ મુઘલતાન અહમદશાહની આખી જિંદગી લડાઈઓ

૫૩. શેખ લોકોને આખ્યાનું લખે છે, આમાં અમદાવાદના રહેવાસીઓને ધનામો આપ્યાની વાત ભેદભાવ વગર લખે છે તે નવાઈ નેવું છે, પૈસા કઠાળવાની જૂની રીતને લીધે આ પ્રમાણે કહ્યું હતો.

૫૪. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૨૧; બેલીનો તરજૂમો પૃ. ૧૨૧.

૫૫. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૨૧-૨૨૨. તારીખે ફિરિશ્તા કહે છે કે અહમદશાહને આ વખતે બહુ સહન કરવું પડ્યું, તખકાત આ વિજયનું ને વર્ણન કરે છે તેવું ફિરિશ્તાનો લેખક નથી કરતો. હોશંગના પુત્રનું નામ એમાં ઉમરખાન આવેલું છે. ફિરિશ્તાના લખાણ ઉપરથી આ રોગ પ્લેગ હતો એમ સમજાય છે, જો કે સ્પષ્ટ થતું નથી.

લડવામાં પૂરી થઈ કેટલીક લડાઈઓ કારણ વગર માત્ર વિજયના ગોખને લઈને પણ લડવામાં આવી છે એમ લાગે છે કેટલીકમાં વિજય માત્ર નામનો જ મળ્યો છે, પરંતુ ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે અને રાજ્યને મજબૂત કરવા માટે પણ આ લડાઈઓ કરનારા આવી છે અને મહત્વની વાત એ છે કે અહમદશાહના લાખા અમન રમ્માન આસપાસ હિંદુ રાજાઓની ખટપટ, પોતાના જ સગાઓની ખટપટ પાડોશી મોટા રાજ્યો સાથેના ઝગડા, અને આ બધાએ બેગા મગીને અહમદશાહને ઉથલાવી નાખવાના કરેલા પ્રયત્નો છતાં પણ, નળ ગૂજરાત ઉપર બહાગની એક પણ ચડાઈ આવી શકી નથી, જૂલુ પાટનગર પાટણ અને નંદુ પાટનગર અમલાવાદ, એ બંનેના દરવાજા નુકસાન એક પણ રાત્રી આવી શક્યો નથી અહમદશાહના વિજયો એની લગ્નરી વ્યવસ્થાને આભારી છે

ઈડરગઢ

ગૂજરાતના મુનનાનોએ ગૂજરાત સોરાષ્ટ્રના પ્રાચીન ગજવ શીને હરાવી એમના ગળ્યો ખાલમાં કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે મુસનમાન તનાગીજોએ એને ધર્મયુદ્ધોતુ નામ પણ આપ્યું છે જૂનાગઢ અને આપાનેર જેવા બગવાન રાજ્યોના નામ નાશ પામ્યા છે, જ્યારે કેટલાક ગળ્યો આજ નુકસાન બિલા છે એવાં રાજ્યોએ સમય વિચારી બગવાન નિધર્મી રાજ્યને ખડાશી વગેરેથી મતુષ્ટ રાખ્યા એમ જ માનવું પડે વખતોવખત એની નમગાઈના સમયમાં લડાઈઓ કરી બનતો લાભ પણ લીધો કે ઉત્તર ગૂજરાતમાં ઈડર એવું એક રાજ્ય છે એના રાજાઓએ ગૂજરાતના મુતતાનોની સારે ખૂન વીરતાથી લડાઈઓ કરી છે એ પાછળ જોઈ ગયા ઈડરના કિરાતો કે તેમ પણ પધાગ્યાને દુર્યો છે ઈડરનો મિત્રો નાનો છતાં જિતાવો મુશ્કેલ હતો ખો એ દારણથી કોઈ મુશ્કેલ મમ પાગ પડે તો ગૂજરાતીમાં “ઈડરિયો ગાંડો” એમ કહેવાય છે અને ગૂજરાતના પાટનગર

અમદાવાદનો ઉત્તરનો દરવાજો મોગલાઈમાં 'દિલ્હી દરવાજો' કહેવાતો તે સાથે 'ઈંદરિયો દરવાજો' પણ કહેવાતો હતા; અને સામાન્ય લેણે એને ગઈ કાલ સુધી 'ઈંદરિયો દરવાજો' જ કહેતા હતા એટલે ઈંદરનું મહત્ત્વ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સારું ગણી શકાય, અને એનું દૂંડું વર્ણન અરથાને નહિ ગણાય.

ઈંદર પ્રાચીન નગરી છે અને એની સ્થાપના ક્યારે થઈ તે ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી એનાં ઇલ્તદુર્ગ, ઇલાદુર્ગ, ઇલ્તપદ એવા નામો મળે છે. એમાં સંપ્રતિ રાજનું બંધાવેલું જૈન મંદિર છે એમ કહેવાય છે એ ઉપરથી એની પ્રાચીનતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે.^{૫૬} રજપૂતોની પહેલા બીજા દોરોએ એનો દિલ્લો પ્રથમ બંધાવ્યો હશે એમ મનાય છે. ઉત્તર ગુજરાતના કુંગર વગરના પ્રદેશમાં અહીંથી જ કાઢક નાના કુંગરા શરૂ થાય છે, અને એ નાની ટેકરીઓની માળામાં ઈંદરનો પાંચસો ફૂટ ઊંચો કુંગર પણ ઊંચામાં ઊંચો કહેવાય છે અને એના ઉપરથી આસપાસના મેદાનોનો સારો દેખાવ નજરે પડે છે. કુંગરનો ખડક એવો સીધો અને ઊંચો છે કે એના ઉપર ચડવાના રસ્તાનું બરાબર રક્ષણ કરવાથી ખીણ કાઢી બાજુએથી શત્રુ ચડી શકે એવું નથી. આ કારણથી પણ ગુજરાતના સુલતાનો અને મોગલ સૂબાઓની સામે ઈંદરે લડાઈઓ કરી છે અને શત્રુઓને હરાવ્યા છે. દિલ્લાને પહેલા પાંચ દરવાજા હતા, પણ હાલ તે પડી ગયેલા છે કુંગરને એ શિખર છે. એમાં એકના ઉપર રણમલ્લ ચોક્કી નામે કહેવાતું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર છે અને ખીજા ઉપર ઈંદરના રાવ લાણુજીએ બંધાવેલું 'રૂડી રાણીનો મહેલ' કહેવાતું એક

૫૬. જૈનોમાં કોઈ પ્રાચીન મંદિરની સ્થાપના કોણે કરી તે નક્કી ન થાય ત્યારે સંપ્રતિ રાજ્યએ બંધાવ્યું એમ કહે છે. બ્રાહ્મણોમાં અજાણી શુકાને પાંડવોનું કે ભરથરી-ભર્તૃહરિનું નામ અપાય છે. મંદિરના બંદરની બબર ન હોય ત્યારે એના રગનંડપને સીતાજીની ચોરી કહે છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણે લોકમત છે.

મમન છે ૫૭ એ વિ સ ૧૪૯૧ (ઈ સ ૧૮૪૮) મા બધાબું
એમ કહેવાય છે એના ઉપર જવાનો ગ્તો વિકટ છે અને ત્યા
ગિરનારના ભે વજ્રપતી યાદ આપે એની બહી ખીણ છે પર્વત
ઉપર ચડતાં એક રાજમહેન આવે છે

૪૨ પ્રાચીન જૈન તીર્થ

હિર એ પ્રાચીન જૈન તીર્થ છે ઉપર જતાં સપ્રતિ રાજાએ
મૂળ બધાવેતુ કહેરાતું એતુ વિગાળ અને સુદર બાવન જિનાનયો
વાણ મહિ છે જગ્યા ખૂબ હુદર લાગે છે મહિરમા મૂલનાયક
રીયાતિનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે જૈનોમા મનાય છે કે
મૂળ સપ્રતિ રાજાએ બધાબ્યા પત્રી વત્તરાજે છોડોદાર કહેયો તે
પત્રી મહારાજ કુમારપાને છોડોદાર કહાનીને બાજુમા પોતે આદીશ્વર
ભગવાનતુ બીજું મહિર બધા યુ, એવા ઉત્તેખ જૈન સાહિત્યમાં
મજે છે કુમારપાલ પત્રી એ મહિરનો છોડોદાર ધડરના શેઠ ગોવિંદ
સધરીએ કરા યો અને તે પત્રી ચપ્પશાહે કહ્યો ૫૮ હાલ સધ
તગૂથી ફરી છોડોદાર કાર્પ ચાની રત્નુ છે અદોથી ઉપર જતા
ચિખર ઉપર ગામલ ચોદી નામે કહવાતું જૈન મહિર આવે છે
જૈનોમાં મનાય છે કે એ રથગ ધડરમાં ગિરનારના રૂપ તરીકે
થોપ અને શ્રીવિજયદેવમુરિના ઉપદેશથી ગખા કત્યાખને એ
મહિર બધાવેતુ મહિર નાતુ છે પના લય છે અને એમાં આજે
મનિઓ નથી અદોથી પદાડ અને નીને ધડર શહેરનો દેખાર
ગેયામજો લાગે છે ધડરમા પાય જૈન મહિર છે

ધડરમા પ્રસિદ્ધ જૈન મધપતિઓ ઓ આચર્યોના નાસ થયા
દે ૫ એમ આલિયા ઉપથી જણાય છે એમા એમવાળ વચના

૫૮ જૈન લોકના હનિદામ ૪૨ લીપ

૧૭ પ્રા. હેમિગેરિપદનો હનિદામ ૫ ૮૪-૮૭

ગોવિંદ સંઘપતિનું નામ મુખ્ય છે. એણે રાત્રુંજય અને સોપારક આદિ તીર્થોના સંઘ કાઢ્યા હતા અને તારંગાના મંદિરનો છૂર્ણોદ્ધાર કરી શ્રીસોમસુંદરસૂરિને હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી એમ સોમસૌભાગ્ય નામના કાવ્ય ઉપરથી સમજાય છે. વિ. સં. ૧૪૬૬માં શ્રીગુણરત્ન-સૂરિએ ઇડરમાં દિયારત્નસમુચ્ચય નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. પંદરમી સદીમાં સુમતિસાધુસૂરિને ઇડરમાં આચાર્યપદ મળ્યું હતું અને શ્રીઆનંદ-વિમલસૂરિનો જન્મ ઇડરમાં વિ. સં. ૧૪૪૭માં થયો હતો. સોમ-વિમલસૂરિને પણ આચાર્યપદ અહીં જ મળેલું. ઇડરના રાણા નારાયણરાવના સમયમાં શ્વેતાંબર દિગંબરનો વાદવિવાદ થયો હતો અને એમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના શ્રીશાંતિચંદ્રે જય મેળવ્યો હતો. આ ઉપરથી દિગંબર સંપ્રદાયનું સ્થાન પણ ઇડરમાં હતું એમ લાગે છે. આજે ઇડરના પ્રદેશમાં દિગંબર જૈનોની પણ વસ્તી છે. મેવાડના દેલવાડા (દેવકુલપાટક) અને ચિતોડમાં મદિરો બંધાવનાર વિમલ શેઠ પણ ઇડરના વતની હતા. વિ. સં. ૧૬૫૬ માં મહાપ્રભાવક આચાર્ય વિજયદેવસૂરિનો જન્મ ઇડરમાં થયો હતો અને આચાર્યે ત્રણ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હતી રણમલ્લ ચોરી નામના મંદિર માટે ઉદ્દેશ્ય કર્યો તે જ આ વિજયદેવસૂરિ એમના સમયમાં જૈનો અને બ્રાહ્મણોના વાદવિવાદ પણ થયા હતા એમ ઉદ્દેશ્ય છે વિ. સં. ૧૬૮૧ માં એ સૂરિએ શ્રીકનકવિજયજીને આચાર્યપદ આપી વિજય-સિંહસૂરિ નામ આપી પોતાની પાટ ઉપર બેસાડ્યા હતા આ બધું જોતાં ઇડર જૈનોનું મોટું ધામ હોય એમ લાગે છે ૫૯ ઇડરમાં જૈન ભંડાર પણ છે. એટલે બધો વિચાર કરતાં સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઇડરનું મહત્ત્વ ઓછું નથી.

વજ્રમાતા અને બીજાં સ્થળો

ઇડરના હુંગર ઉપર પશ્ચિમ તરફ વજ્રમાતાનું પ્રાચીન સ્થળ છે

૫૯. જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ. જૈન સંસ્કૃતિનું સાચું ધામ હોય ત્યાં આચાર્યપ્રદ મળે એમ કહેવાય છે.

અને લોકોની દત્તમ્બા અને ઈ સ પૂર્વેનું વેળીવચ્ચતજના સમયનું માને છે ત્યા પ્રાચીન કુડ પણ છે અને બની જનના હિંદુઓ માતાજીને માને છે ઈરથી નણુ માઈલ દૂર નિબોઈ ગામ પામે એ સારી વાવ છે, પણ એની દરકાર બગેબર લેવાતી નથી એટલે સાગી રિયતિમા નથી વાવની પાસે ટેકરી ઉપર કામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે ઈડો રહેરની ઈશાને ગણી તળાવ નામનું મોટું તળાવ છે, એનો વિસ્તાર ૬૪ એકડો છે, અને ઈ સ ૧૮૮૮ મા ઈડોના રાવ ભાણુજીની ગણીએ બધા યુ છે ૬૦

અહમદનગર-હિંમતનગર

ઈરથી અમીવાદ તરફ આવના હિંમતનગર શહેર આવે છે જેની સ્થાપના અહમ શાહે કરેલી તેથી અહમતનગર કહેવાતું હતું એનો ઉપેખ કર્યો અને એના મિરાનો ઉત્તેખ પણ કર્યો છે ઈરના પાળના ભાગ્યેએ રાજધાની ઈરથી ખસેલી અને હિંમતસિદ્ધના નામ ઉપરથી એ સ્થાનને નામ આપી એ હિંમતનગરમા સ્થાપી દિરાને પથ્થરનો કાટ હતો તેના પથ્થર મહેનો બાંધવામા વપરાય છે રાયમતી નગરે કાઠે આ સ્થળ પણ સાદુ ગણાય એનું છે એમા એક પથ્થરની બાંધેલી વાર છે અને તેની બાંધ પી અમલવાદની વાવો કરના છુતી છે એ વાવમાં એક અબીમા લખેલો ઈ સ. ૧૪૧૭નો લેખ અને દેવનાગરીમા લખેલો ઈ સ ૧૫૦૦ નો લેખ છે રાયમતીને દિનારે એક મેટા ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૦૦ ફૂટ પટોંગા કુડ બોય ભાં આવેલો છે એમ કહેવાય છે કે મિલાના મહેલમાથી બેગમો ને કુડમા લોન્ડરને રસ્તે નાજવા આવતી બે મીના વખતમાં એ સ્થાન સાગી દરબારુ જપ્પી સમય ની ઉપર અહમ શાહના બઈ કે હાકરાએ બધાવેલી ના પી પણ સાગી મંદિર છે ૬૧

૬૦ શ્રી શમિલેલિપદ્મો દલિદાસ ૫ ૮૧-૮૩

૬૧ કપર મુખ્ય ૫ ૮૩-૮૪

વડાલી અને ખેડપ્રત્યા

ધૃતિથી ઉત્તર તરફ જતા વડાલી નામે પ્રાચીન ગામ છે એનું એનું નામ વટપટ્ટી છે અને ત્યાં જૈન મંદિર છે. આ વડાલી ગામની આસપાસ વિસ્તૃત શહેરનાં ખંડેર દટાઈ ગયેલાં હોય એમ જણાય છે. શેઠ ગોવિંદ મૂળ વડાલીના હોય અને ઈંદર આવી વસ્યા હોય એવો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૧૨} ત્યાથી આગળ જતાં પ્રાંતીજ રહેવેનું છેલ્લું સ્ટેશન ખેડપ્રત્યા આવે છે. એની આસપાસ પણ વિસ્તૃત ખંડેરની ભૂમિ જેવું દેખાય છે. ખેડપ્રત્યામાં પ્રાચીન પ્રત્યાહનું મંદિર છે, અને હિંદમા પ્રત્યાની મૂર્તિ જે ખે રથને પૂજાય છે તેમાંની એક અહીં છે. પ્રત્યાની પૂજા શાથી અને કેવા સંલેગોમાં બંધ થઈ, અને ગુજરાતમાં એનો પ્રચાર હતો અને હજી પણ થોડો રહ્યો છે, એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય વિષય છે. આ દૃષ્ટિએ ખેડપ્રત્યાના સ્થળનું મહત્ત્વ ખૂબ

૧૨. વડાલીનાં નામો વટપટ્ટી, વટવટ્ટી, વડાવટ્ટી એવા મળે છે. ઈંદરના વડાલીને રાયખડી વડાલી કહે છે એમ તપાગચ્છની જિનવિજયજી સંપાદિત આવૃત્તિ ઉપરથી જણાય છે, એ જ પટ્ટાવલીની ખીજ આવૃત્તિમાં વડાવલીના ઉલ્લેખો આવે છે તે પાટણ પાસે ખીજી વડાવલી હોય એમ લાગે છે. જિન-વિજયજી-સંપાદિત પટ્ટાવલીમાં સંધપતિ ગોવિંદ શેઠને વડાલીને વતની કહ્યો છે. જ્યારે ખીજ બધા ઉલ્લેખો એને ઈંદરનો વતની કહે છે. વડાલી ઈંદરની પાસે જ છે, એટલે વડાલી ગામનો મૂળ રહેવાસી હોય અને ઈંદર નજીકમાં જ મોટું શહેર હોવાથી પણ ઈંદરમાં વસી ગોવિંદ સંધપતિ ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણાય છે. એ ગોવિંદ શેઠને શ્રીવસ્ત નામે ભાઈ હતો અને એની વિનિયમી શ્રીસોમસુંદરસૂરિએ જયસુંદર અથવા શ્રીજયંદ્રસૂરિ નામના વિદ્વાન સાંકુને આચર્યપદ આપ્યું હતું. આ જયંદ્રસૂરિએ કેટલાક વિદ્વાન-ભરેલા ગ્રંથો રચ્યા છે અને જ્ઞાનકોશ-ભંડારો લખાવ્યા છે એ ઉપરથી એમને કૃષ્ણ સરસ્વતી અથવા કૃષ્ણવાન્દેવતા એવું ખિરુદ પ્રાપ્ત થયેલું, વિગત માટે શ્રી કલ્યાણવિજયજી-સંપાદિત ગુજરાતી ટીકાવાળી તપાગચ્છ પટ્ટાવલી પૃ. ૧૯૩ જુઓ.

જ છે ખેડકામા એક શ્રી અબાલ માતાનુ મદિર છે એમનાં દર્શને ક્ષત્રાજ કરતા નધારે લોકો આવે છે ૬૩*

-

●

૬૩ વાલી નને ખેડકા ઉપસાન બાદ નિદિગિર સધેા ઉત્તરી દહમા ને, પરતુ વિભાજના બધી અહીં વાન ક્યુ નધી રાગાલનું મોર પનુ પ્રાપ્ત છે ના નામ પાસે કોઈ મોકુ ધામ દેવ એક એના નેસાધેના મદિર ના ખડેા કરાવી નાં છે

* યાજ્ઞની પદ્મીપદ્મ નીલનજર મોર એ સદિપ લગ્યુ છે તે સધા ઉત્તરી ગિને વિજયનજર નામનું સ્થળ છે અને એને 'પાલે' નામની પણ ખેડકામા આવે છે

પ્રકરણ ૨૨ મું

અહમદશાહનો સમય (ચાલુ)

નાન્યવહીવટ

અહમદશાહના અમલમાં વણે વખત લડાઈઓ ચાલ્યા કરી છે તે જોયું હવે એ વહીવટની ખીલ ખાજૂ જોઈએ. પરંતુ પહેલાં અહમદશાહની ગૂજરાતની સ્વતંત્ર ખાદશાહીના વંશકર્તા તરીકેની જ્વલંત કીર્તિને જરા ઝાંખી પાડે એવી એક વાતની ચર્ચા કરવી જોઈએ. અહમદશાહની સામે ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓ, હિંદુઓમાં સ્વાભાવિક નહિ એવો સંપ રાખીને, અને કેટલીક વાર પરબ્રાતના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓની મદદ પણ લઈને, અહમદશાહ સામે અનેક વાર લડ્યા છે તે જોયું મોટું રાજકીય સંગઠન કરીને, એકસાથે ચારે ખાજૂ બળવો કરીને ગૂજરાતની સ્વતંત્ર ખાદશાહીને ઊગતી જ કાપી નાખવાનો જે પ્રયત્ન થયો તે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. પરંતુ આ સંગઠન અને બળવો કોઈ ધાર્મિક વૃત્તિથી પ્રેરાયલાં હોય એમ માનવાને સમજ આધાર મળતા નથી, એનાં કારણો કેવળ રાજકીય જ છે.

અહમદશાહની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા

અહમદશાહ જેવો રાજ્યનો મુખ્ય સ્થાપક પોતાની પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીને ઉશ્કેરીને રાષ્ટ્રઆતથી જ અસતોપના ખીજ વાવે એ વાત એના ચારિત્ર્યની ખીલ ખાખતો જોતા શક્ય લાગતી નથી. મહારાજ્યની જમાવટ થયા પછી કોઈ અવિચારી રાજ્યકર્તા એવાં કાર્યો કરે એવા દાખલા મળે છે, પરંતુ રાજ્યની પહેલી જ જમાવટ કરી, રીતસરના વહીવટનો પાયો નાખવાની ઇચ્છા રાખનાર કુશળ

રાજ્યકર્તા શરૂઆતમાં પ્રજાને દુશ્મન બનાવે એવા દાખરા અપવા રૂપ જ છે અહમ શાહે પોતાના રાજ્યવહીવટની જે વ્યવસ્થા કરી તે જોના અહમ શાહે પોતાની પ્રજાની ધર્મની લાગણી ઉશ્કેરવાનું પોતાનું ધાર્મિક કર્તવ્ય માન્યું હોય એમ માનવાને સમજ આધારની જગર છે

આમ છતાં મુસ્લિમ તારીખ-ગ્રંથો કોઈ કોઈ વાર એવા ઉપેક્ષા કરે છે કે સુલતાન અનાઉદ્દીન ખનશુએ દિહીથી ભરૂચ સુધી ધર્મનો ફેલાવો કર્યો અને તળ ગૂજરાતની આસપાસના સૌરાષ્ટ્ર જેવા પ્રાંતોમાં ધર્મનું અધારુ હતું તેમાં અહમ ગાંધે ઇસ્લામી ધર્મનો પ્રાચાર ફેલાવ્યો હિ સ ૮૧૮ જમાં ૫ અવન માસ (ઈસ ૧૪૧૫) માં એણે સિદ્ધપુરના મંદિરનો નાશ કર્યો અને એમાંની મોનારૂપાની મૂર્તિઓ તોડી અને ત્યાં મંદિર બનાવી ૨ એ વર્ષમાં અહમદશાહે મનીક તુફલ નામના અમલદારને તાજી મુદ્દનો ઇસ્લામ આપીને આ કાર્ય માટે નિમણૂક કરી એણે જિજ્ઞાસા અને ખગલનો વેગ નિમુસનમાન પ્રજામાં જે જે સામાયિક તેમના ઉપર નાખ્યો અને ફેટલાકે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એણે એવી સખતાઈ

૧ મિરાતે સિકદરી ગ બા પૃ ૨૧ રાજકીય લગાઈએને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનું ધખા મુસનમાન તવાગીખમશને પસ હત એના ધખા દાખલા મગે છે મિરાતે સિકદરીમાં તો એના દાખલા ધખા જ છે અહમ ગાંધના રાજ્યમાં ધાર્મિક બાબતોના ઉપેક્ષા તબક્કાતે અકબીમાં નહિ જેવા જ છે એ સૂચક છે કેટલીક વાતો તો તારીખે દિશિતા સિરાય ખીજ ગ્રંથોમાં મળતી નથી અને દિશિતાનું કથન ખીજ આશરે ન મગે તો માનવા થાય અને લાગણ નથી

૨ આ સિદ્ધપુરનું મંદિર તે રૂદ્રમહાયનું મુખ્યમંદિર મંદિર હોય જોઈએ આ ઉદ્દેશ સિકદરી ગ બા પૃ ૨૮ અને જોડીના અ બા પૃ ૧૧ માં છે પણ તમકાતમાં નથી દિહીના સુલતાનોના સમયમાં તુમ્બા પછી રૂદ્રમહાયના ફરી ખૂલ કચારે શરૂ થઈ અને અહમ શાહે ફરી તો મુ અંત મંદિર કચારે થયું એ એક પ્રત છે

વાપરી કે ગૂજરાતમાં ગ્રાસ એ અને મે'વાસનું નામ ન રહ્યું. આગળ લખેલો સિદ્ધપુરના મંદિરનો ઉલ્લેખ મિરાતે સિકંદરીમાં છે, પણ તેને બીજા અંથોનો આધાર નથી અને તાજઉલ્મુદકની નિમગ્નનો ઉલ્લેખ

૩. ગ્રાસ શબ્દનો શબ્દાર્થ દ્રાણિયો અગર તો એક સાથે ખાઈ રાધાય તેટલો ખોરાકનો ભાગ એવો થાય છે. પરંતુ રજપૂતોમાં ભાયાતોને જમીનનો જે ભાગ મળતો તેને ગ્રાસ કહેવાનો પરાપૂર્વથી રિવાજ હતો. એવા જમીનના ગ્રાસ મળવાથી રજપૂતોને સામાન્ય રીતે ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ગરાસિયા કહે છે. “ગામ ગરાસ” એ શબ્દ ગૂજરાતમાં સામાન્ય રીતે સાથે પણ વપરાય છે. આ પ્રમાણે ગરાસિયાના ગ્રાસ વંશપરંપરાથી પણ હોય છે. મોગલાઈ નબળી પડ્યા પછી મરાઠાઓના વખતમાં લૂંટારા સરદારો ગામને લૂંટ નહિ અને બીજાથી તે ગામનું રક્ષણ કરે તે માટે દમ ભરાવીને ગામ પાસે પૈસા પડાવે તેને “તોડાગ્રાસ” કહેતા. રાસમાળામાં દાર્ખસ સાહેબ લખે છે કે એક વખત આ શબ્દ માનવાચક હતો, તે યાળે કરીને ચાર લૂંટારાઓને માટે વપરાનો થઈ ગયો. ગરાસિયા એક વખત લૂંટવાનો ધંધો કરતા એ વાત ખરી છે. પરંતુ દાર્ખસ સાહેબનું આ માનવું તદ્દન ખરાબર નથી તથા ગૂજરાતમાં તો આખરદાર રજપૂતો પણ પોતાને ગરાસિયા કહે છે અને તેમાં નાનમ ગણતા નથી, પરંતુ ઈંડર બાજુ રજપૂતને ગરાસિયા કહીએ તો અપમાન લાગે છે. ગરાસિયા શબ્દ ગૂજરાતના જુદાજુદા ભાગમાં માન અને અપમાનવાચક ગણાય છે.

૪. મે'વાસ અગર મહેવાસ શબ્દને માટે કેટલીક અર્થો થયેલી છે. પણ તેમાં ઊતરવાનું આ સ્થળ નથી. મહેવાસ ગૂજરાતના પૂર્વ તરફના જિલ્લાઓના ટેટલાક ભાગને કહે છે અને હાલ તે શબ્દ વપરાતો બંધ થયો છે, પણ વીસમી સદીની રાષ્ટ્રગાતમાં પાંડુ મે'વાસ, સખેડા મે'વાસ વગેરે શબ્દો જાણીતા હતા, પૂર્વ તરફના લીલ લોકોને ધણે ભાગે ગદ્ય સદીના અત સુધી મહેવાસી લોકો કહેવામાં આવતા. છેક મરાઠા સમય સુધી આ લીલ લોકો અર્ધ સ્વતંત્ર જેવા અને લૂંટ કરીને નિર્વાહ કરનારા હતા એક વખત પૂર્વ ગૂજરાતના આવા લીલ લોકોથી વસાયેલા બધા ભાગને ‘મહેવાસ’ કહેવાનો રિવાજ પણ હતો. આ શબ્દ મહી નદીના કિનારાની આસપાસના પ્રદેશમાં વસનારા એટલે ‘મહેવાસી’ ઉપરથી મહેવાસ, અને મહેવાસી એ ઉપરથી નીકળ્યો છે, એમ

માન દિરિસ્તામા જ છે સિ-દ્દી માન ધસ્તામનો પ્રચાર આખા ગુજરાતમાં થયો એટલું જ કહે છે તમ તે અકમરીમા ધાર્મિક સદિપ્તનાના ઉત્તેજ નહિ જેવા જ ■ એટલે પૂરતા સમગ્ર આધાર વગર એટલું જ માનવું શક્ય છે કે અહમદશાહ પોતે કંઈ લડાઈઓમાં ગસ્તામાં વચ્ચે આવતા કોઈ મદદો તોડવા હશે જિજ્ઞાસા વેરા દિલ્હીના સુનતાનોના સમયથી ચાલુ હતો તેને વચ્ચે કરવા માટે ધર્મ અમલદાર નીચો હોય તે બનવાનું છે, અને એ વેરામાંથી બચના પદ્ધતિ ગરીબ પ્રજાના કોઈ ભાગે ધરનામ ધર્મ સ્ત્રીમર્યો પણ હોય પરંતુ દેદનાઈ મુઘિનમ રાજ્ય તાંઓની પેઠે મદદો તોડવા અને વિધર્મીઓને વટનાવવા એ એક ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારી આખા દેશમાં કડક રીતે તેનો અમલ થયો હોય એવું અહમદશાહના રા-યમાં બન્યું હોય એમ આટલા ચોક્કસ આધાર ઉપરથી ચોક્કસ કહી શકાય નહિ ૫

હિંદુઓને વહીવટી હોદ્દાઓ

ગુજરાતમાં મુસલમાન રાજ્યમળમાં જેવા વતીનટ હતો તે

વેળામન સાથે જ દક્ષિણ એટલેકેવીમાં એક લેખમાં લખે છે તે ખતુ છે પ્રા. ઇ. મિસેરિયટ થમ આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે અને મહેન્ટી રાજની આ વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગે છે બન્નસદિતા વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપેલી ભૂગોળમાં મહાત્મનિવાસિત એવા મહી નદીના તટપ્રેયમાં વસનારા લોકો માટે જુને ગન્ પ્રદોષ વાપરતો છે તે ઉપરથી મહી નદીની આસપાસના લોકો પ્રાચીન સમયથી મેઈ રીતે જન્મથી જુદા પડે જાય તેવા હોવા ભેડે અને મહેવા ડી તરીકે તેમને જુદા ગણવાનો સ્વાભાવિક પણ પ્રાચીન હોવા ભેડે અને આ ઉપરથી પત્ર વેળામન સાહેબની વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગે છે

૫ બનના મુધી ■ ■ ■ હોને ધર્મચુદ્ધ મહેન્ટી મુસલમાન તવારીખ દોતાની પત્રે લાગે દેવ છે પણ દરેક સુવનાનના સમયમાં એની લગાવો થઈ નથી, નેત્રે ભાગે રાજકીય લાગણીઓ થઈ છે એટલે સુવનાનના ચારિત્ર્ય ઉપરથી આ વાત નક્કી કરવી શક્ય છે

જાણવાનાં સંપૂર્ણ સાધનો નથી જે થોડા ઉદ્દેશો મળે છે તેમાં આપખુની સત્તાઓમાં બને છે તેથી વધારે જાણવા જેવું મળતું નથી. સામાન્ય કાયદા હોવા છતાં તેનો અમલ ગુરૂતાન અને એના મોટા અમલદારોના અંગત ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખતો. મુખ્ય ધાર્મિક નીતિ અને મોટા હોદ્દાઓની બાબતમાં મુસલમાન અમલમાં ફેરફાર થયો છે, પણ સામાન્ય વહીવટી બાબતોમાં ગૂજરાત સુદતનનના સમયમાં હિંદુ સત્તાના વખતના કેટલાક રિવાજો ચાલુ રહ્યા છે એમ સમજાય છે.^૧ એની વિગતમાં અહીં ન બિતરતાં અહમદશાહે ખાસ ફરેશા ફેરફારો જોઈએ

મુખ્ય પ્રધાન જેવા છેક ટોચ ઉપરના હોદ્દાઓ સિવાય બીજી પંક્તિના મોટા હોદ્દાઓ હિંદુઓને આપવામાં આવતા હતા, અને મહેમુલખાતું, હિસાબીખાતુ વગેરેમાં મોટે ભાગે હિંદુઓ જ હતા. અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉદ્દેશો મળે છે, પણ તેમના નામ તવારીખોમાં મળતાં નથી^૭ લશ્કરમાં પણ હિંદુ મુસલમાન બંને લડતા તેના દાખલા આગળ જોયા છે.^૮

લશ્કરના પગાવની ઉત્તમ યોજના

લશ્કરના પગાર માટે અહમદશાહે ખાસ યોજના ધડી. ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં ઇંદર સાથેની લડાઈથી પરવાર્યા પછી બે ત્રણ વર્ષ એણે

૬. આ બાબત છૂટક ઉદ્દેશો સિવાય કંઈ વિગત મળતી નથી, તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૭. અહમદશાહના મુખ્ય વઝીરના હાથ નીચે હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉદ્દેશો સૈયદ અબુઝફર નદવી સાહેબને મળેલા છે, પણ તેવા અમલદારોનાં નામ મળ્યાં નથી, જૈન સાહિત્યમાં અહમદશાહના દરબારમાં ગુલુરાજ સવની, ગદા મત્રી, કર્મણુ મત્રી એવાં નામો મળી આવે છે.

૮. અહમદશાહની સાથે રહી લડેલા રજપૂત સરદારનો ઉદ્દેશ આગળ આવી ગયો છે.

વહીવળી સુધારાઓ કરવામા ગાળ્યા તેમાં લશ્કર અને નાણાને લગતા સુધારા મુખ્ય હતા. લશ્કરના સિપાઈઓને પગાર પેટે અરધી ગેકડ રકમ મળતી અને અરધા પગાર પેટે જમીન મળતી આનું દાવણ એમ હતું કે જો પગારની આખીયે રકમ રોકડી આપી દેનામાં આવે તો લશ્કરીઓ તેને ગમે તેમ વાપરી નાખે અને વખત આવ્યે સાધન સરજામની પૂ પૂરી તૈયારી ન રાખે, અને તેથી દેશનો બચાવ તેમનાથી વખતસર થઈ શકે નહિ અરધો પગાર જમીનજમીરના કપમા મળવાથી એ લોકો નવગણના વખતમા ખેતી કરે ધર બાંધે અને ગૈર ઉછેરે જેથી તેમને દૂધ દહીં વગેરે પણ મળી શકે, અને જમીન સાથે સબધ થવાથી દેશના ક્ષણમાં અતઃકળ્પપૂર્વક રસ લઈ શકે પગારનો રોકડ રકમનો ભાગ દર મહિને સરારી તિજોરીમાંની નિયમિત આપવામા આવતો અને તે લેવા માટે તેમને પગારઘેરીના સ્થાને જવું પડતું પરંતુ દૂર દેશાવરમા લડાઈ ચાલતી હોય તો તેમને ત્યા પગાર પહોંચાડવામા આવતો જેથી એ લોકો દેવું કરે નહિ અને જરૂરિયાતની સ્ત્રીને મેળવી શકે તે સાથે એમને જમીરની કાયમની આવક હોવાથી ધર અને કુટુંબના પોપણની ચિંતા પણ રહેતી નહિ ૯

મહેમૂત અને નાણાખાતું

નાણા અને મહેસૂલી ખાતા ઉપર ધરાગર કાબૂ રહી શકે તે માટે એમા પણ સુધારો કરનામા આવ્યો. નાણાખાતાના અમન રો એ જી. જી. વર્ગોમાંથી લેવામાં આવતા એક અમનદાર મુલતાનના

૯ મિરાતે સિ દરી, બેનીન્ત અ વરજૂમી પૃ ૧૧૨-૧૧૩ હિંદની હિંદુ સમયની ૩ મુસ્લિમ સમયની ૧૫ પણ લશ્કરી નીતિમા દેશના રક્ષણ માટે લગનારને અભિમાન રહે એવું તો ખાસ જોવામા આવતું નથી ગમે તે માણસ ગમે તેની સાથે માત્ર પૈમાની ખાતર જ લડે તો એવા જ દાખલા મળે છે દેશાભિમાન માત્ર અપવાદ જ છે અહમદશાહે આ ઉદ્દેશથી અરબો પગાર જમીનરૂપે આપવા કરાવ્યું હોય તો તેના ચારિયની ઉત્તમતા ઉપર વડુ પ્રકાશ નાખે છે

આશ્રિતોમાંથી રહેતા અને ખીજો કાઈ સારા ખાનદાન^{૧૦} કુટુંબમાંથી નિમાતો. અને સારા કુટુંબના અમલદારો હોય તો વખતે એકબીજા સાથે લળી જઈ ખટપટ કરે અને ખાઈ જાય, તેમજ અને સુલતાનના આશ્રિત હોય તો વળી વધારે લયના પ્રસંગો આવે; આ કારણોથી આમ બે જુદા જ વર્ગોમાંથી આ અમલદારો લેવામાં આવતા. પરગણાના મહેસૂલી અધિકારીઓ પણ આ જ ધોરણને અનુસરીને નીમવામાં આવતા. આ રિવાજ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના પુત્ર મુઝફ્ફર ખીજના અમલ મુધી ચાલુ રહ્યો, પરંતુ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલના ભારે લશ્કરી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અનેક ફેરફારો થયા અને આ ગોઠવણ કાઢી નાંખવામાં આવી. એ ફેરફારો પછી દેશમાં ફાટફૂટ અને ખખેડા પણ બહુ ઊભા થયા.^{૧૧}

અહમદશાહનો ન્યાય

સુલતાન અહમદશાહનો ન્યાય એના આરિત્યને શોભાવે એવો શુદ્ધ હતો તેના બે દાખલા મિરાતે સિકંદરીમાં આપ્યા છે. એક વખત સુલતાનના જમાઈએ જુવાનીના તોરથી અને સુલતાન સાથેના પોતાના સગપણના અભિમાનથી પ્રેરાઈને એક નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું. સુલતાને તેને પકડીને કાળ પાસે ન્યાય માટે મોકલાવ્યો. કાળએ

૧૦. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૪૦. બેલીકૃત, અ. ભા. પૃ. ૧૧૩. સિકંદરીના અને તરજૂમાઓમાં સારા ખાનદાનમાંથી આ નિમણું થતી એમ લખ્યું છે; અને તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ હોય એવો કાંઈ પણ અર્થ નીકળતો નથી. અંગ્રેજ ભાષાંતરમાં પણ 'a man of good family' એવા શબ્દો છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ. ૧૨૫ માં 'from the local nobility' એવા શબ્દો એ જ અ. ભાષાંતરને આધારે લખે છે તે સમન્વય તેહું નથી. 'લોકલ નોબિલિટી' શબ્દમાંથી કદાચ મુસલમાન અમલદાર હોવાનો અર્થ નીકળવાનો સંભવ છે, કારણ કે નોબિલિટીમાં કોઈ અપવાદ સિવાય મોટે ભાગે મુસલમાન જ ગણાતા હતા.

૧૧. ઉપર મુજબ, પૃ. ૪૦-૪૧, અ. ભા. પૃ. ૧૧૩-૧૧૪.

મરનારના વારમને ચાલીસ ઊંટ^{૧૨} બાલામાં આપવાનું કરાવી પતાવટ કરવા માટે કબૂલાવ્યું અને બાદશાહ પાસે જ ને પક્ષને હાજર કર્યા અહમદશાહે કહ્યું કે મરનારના વારમને બલો તો મળે છે પણ આ ન્યાય બગેચર નથી આવો દાખનો મળવાથી મારી કૃપા ધરાવતો કોઈ પણ માણસ ગમે તેવું ખરાબ કાર્ય કરતા ગમશે નહિ, માટે ખૂનનો બાપો ખૂનથી લેવાવો જોઈએ એમ કહી એણે પોતાના જમાઈને બજાર વચ્ચે ચળી ઉપર ચડારી એક વિસ ત્યા રાખી પગીજ તેને દફન કરવાનો હુકમ કર્યો આ દાખનો બન્યા પછી કોઈ અમીરે કે ગૌર લશ્કરીએ કોઈ નિરપરાધીનું અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં કદી ખૂન કર્યું નથી

એ વખત સુલતાન બદમા બાદશાહી મટેલના અંજમામાં બેઠો હતો ત્યારે સાબરમતી નદીમાં પૂર આવ્યું હતું અને એમાં એક કાળી વસ્તુ એણે તણાતી જોઈ એટલે એણે એ ચીજને બહાર લાવવા હુકમ કર્યો તે ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે તે એક કોઠી હતી અને તેમાં એક મડદું મૂળે તેવું મોં બંધ કરવામાં આવ્યું હતું આ જોઈને બાદશાહે અમલદાર શહેરના કુભારોને એકઠા કરીને હુકમ કર્યો કે આ કોઠી કોની છે તે શોધી કાઢો જેણે કોઠી બનાવી હતી તે કુભારે આનીને કહ્યું કે કોઠી મે બનાવી હતી અને ફલાણા પુરખને વેચી હતી તે ઉપરથી તે પુરખને પગડારી મગાવી તેના ઉપર કામ ચલાવતાં માલુમ પડ્યું કે એણે એ વાણિયાને મારી નાખીને કોઠીમાં મૂળે કોઠી નદીમાં વહેતી મૂળ દીધી હતી સુલતાને એ પુરખને મારી નાખવા હુકમ કર્યો તવારીખકાર લખે છે કે અહમદશાહના અમલમાં આ બે

૧૨ ઉપર મુજબ ૫ ૪૨-૪૩ અ બા ૫ ૧૨૬ ગુ. ભારતમાં બસો ઊંટ આપવા બાબત લખ્યું છે ત્યારે બેરીફત અંગ્રેજી તરજૂમામાં ૪૦ ઊંટ લખ્યા છે ૪૦ ની સખ્યા બરાબર લાગે છે

જ નિરપરાધી માણસોનાં ખૂન થયાં છે. મુલ્તનાનના ભયથી પંચી કોઈએ એવું ખૂન ક્યું નથી.^{૧૩} આ વાતમાં થોડી અતિશયોક્તિ હોય તોપણ અહમદશાહે લડાઈઓ લડ્યા કરી તેમ ન્યાય અને વહીવટ ઉપર પણ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે એટલું તો માન્યા વગર છૂટકો નથી. મહારાજ્યનો પાયો નાખનાર પુરુષ ન્યાયમાં એકરૂર રહે તો તે મહારાજ્યનો પાયો જ કાચો રહે.

વાંટા

વાટાની^{૧૪} જમીન એ અહમદશાહના વખતમાં શરૂ થયેલી જમીનની વહેંચણીની આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે. એની થોડી ચર્ચા કન્વાની અહીં જરૂર છે. જમીનનો માલિક રાજ ગણાય એ તો સારતર્પના અર્થશાસ્ત્રનો પ્રાચીન નિયમ છે, અને ગૂજરાતમાં પણ ઘણે અંશે એ જ રીત ચાલુ હતી. આમ નાના મોટા રાજાઓ અને જમીનદારો વંશપરંપરાથી પોતાની જમીન ભોગવતા હતા.^{૧૫} જ્યારે ગૂજરાતમાં સ્વતંત્ર બાદશાહી સ્થપાઈ ત્યારે નાના મોટા રાજાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે અને તેટલું લડ્યા તે આગળ જોઈ ગયા, પરંતુ નાના નાના કોળી અને રજપૂત જમીનદારો પણ ઘણા હતા અને એમણે પણ નવી સત્તા સામે ખંડ

૧૩. મિરાતે સિકદરી ગૂ. ભા. ૫. ૧૨૬.

૧૪. તવારીખકારે ‘વાંટો’ શબ્દ ગૂજરાતી છે એમ લખે છે. વાટો શબ્દ વાંટલું અગર બાંટલું એટલે વહેંચણી કરવી એ ઉપરથી નીકળ્યો છે.

૧૫. પ્રાચીન સમયમાં સારતર્પમાં બીજા પ્રાંતોની પેઠે ગૂજરાતમાં પણ સ્મૃતિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જમીન મહેસૂલના રિવાજ હતા. માલિક તો રાજ જ કહેવાતો. પરંતુ આ બાબતમાં હાલના કાયદાશાસ્ત્ર પરિલાપમાં કોઈ પણ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ એક રસિક ચર્ચાનો વિષય છે.

ઉઠાવ્યા ૧૬ મુલતાન અહમ શાહે આના નાના જગીર રો સાથે
પણ લડવામા પોતાના અમલનો ધણો ભાગ ગાળ્યો છે અને વ્યવ
સ્થિત લશ્કર આમે ન ટપી શકવાથી અને પોતાની જગીર-જમીનો
ખાદરાહે તામે ક્યાંથી, આવા જમીનદારોએ બહારવટા લઈને ખાલસા
ગામેને કનડવાનુ ચાલુ રાખ્યું આમ થવાથી લોકોની શાંતિનો ભગ
થયો અને ખેતીનાડીઓની થવા લાગી, અને ગ્રેયત દુખી થવા
લાગી મુલતાન અહમ શાહની ખાસ ઇચ્છા દેશમા શાંતિ અને
વ્યવસ્થા જળવીને આગાદી લાવવાની હતી, તેથી તેણે આ ખામતમા
ડાહ્યા માણસોની સનાહ લઈ ગૂજરાતમા જમીનમલ્સૂનના વિવાજમા
વાંઝની રીત દાખન કરી એમા એવો દગવ કરવામા આવ્યો કે
ન્દેક મામની જમીનમા ચાર ભાગ કરી તેમાના ત્રણ ભાગ ખાદરાહના
ગણાય અને તેને 'તળપ' કહેવામા આવ્યું અને ચોથો ભાગ
જમીન રો ગણાયો તેનુ નામ 'વાટો' પામ્યું આ રીતને તામે થવા

૧૬ મિરાતે અહમની પુરવણી (૧ ભા ૫ ૨૩૦ નવામઅરીફત
અ ભા ૫ ૨૨૦)મા દોળી અને રજપૂત જમીન રો એમ લખે છે પ્રો
કોમિસેરિયેઠ નાના રજપૂત જમીનદારો એમ લખે છે આ ઉપરથી જૂના
વિવાજની વિરુદ્ધ અહમદશાહે જમીનદારોના મામો ખાલસા કરવા માગ્યા હશે
અને તે સામે ચાર તરફ બંડ અને બદારનગ ઠાક્યા હશે એમ સમાન્ય છે
મુબઈ સરકારના રેકૉર્ડમા સિનેફ્રાન ન રંગા ૧ લાભા મિંગને અહમદીના
વાંઝ વિરોના મામનો ક્રીનવટે તરફનો કરેલો તે આપ્યો છે આ તરફમામા
લખ્યું છે કે કાળીની નવેના મુખી આસામે બી ન જમીનદારો સાથે મળીને
બ' ઉગાળ્યું પ્રો નવામઅરી અને નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી શાહેમના તરફમાથી
આ ખામતમા ક્રીનવડો તરફનો જુદો પડે છે અને અહમની આ ત્રણે
તરફમાની પ્રતો જુદી જુદી હશે એમ સમાન્ય છે કર્ણદેવે આસામીદને
હરાબો અહમદશાહે પણ એને હરાબો એ બધી હતકયામાં મદદ એનિદાસિક
સૂચન છે અને ઉપરના ક્યવથી સમાન્ય છે કે ખાલસાના મેળોએ બી ન
દોળીઓની બનેલા મુખ્ય દગા અને આસામીદનું નામ એ બતના મુખ્ય
પુરુષને વરાપરપરા મળ્યું હોય એમ ખાલી સાચા આસામીદની અમર
આસામીદનો સુબધ આ પ્રસિદ્ધ બીલ કુદુબ માટે દોષ

વગર છેવટે છૂટકો નથી એમ લાગવાથી આ ગોડવણ જમીનદારોએ કબ્જા ગાળી; અને એમણે પોતપોતાનાં ગામનું રક્ષણ કરવું એવો

ગૂજરાત સહનત પછી વાંટાનો ઇતિહાસ

હરાવ થયો. વળી ત્યારે બાદશાહને નોકરીની જરૂર જણાય ત્યારે તેમણે તૈયાર રહેવું પડતું. ગામની જમીનદારી એમની ગણતી અને તે બદલ તેમણે સત્તામીની રકમ બાદશાહને ભરવી પડતી. જમીનદારીના બદલામાં નોકરીના ધારામાંથી ત્યારે તેઓ છૂટા થયા ત્યારે પણ સત્તામીની રકમ પેશકશી તરીકે ચાલુ રહી. ૧૭ ગૂજરાત સહનત પછી મોગલાઈમાં આ પેશકશીની રકમો સૂબાઓ લઈને વમ્બલ કરતા. હિંદુ જમીનદારોનો વાટાનો હક ઈ. સ. ૧૫૪૫ સુધી કાયમ રહ્યો અને તે પછી મુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બળજબરીથી વાંટા લઈ લેવામાં આવ્યા તેમજ હિંદુઓ તરફ ખીછ રીતે ફૂર વર્તાવ શરૂ થયો, તેથી દેશમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. ઈ. સ. ૧૫૮૭ માં અકબર બાદશાહે વાંટાનો એથો લાગ કરી ચાલુ કર્યો અને તે આજ સુધી થોડા ફેરફાર સાથે ચાલુ છે. આ પ્રમાણે જમીનના બદલામાં લશ્કરી કે ખીછ નોકરી લેવાનું આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે; પરંતુ મધ્યકાલીન જમાનામાં કેન્દ્રીય સરકારને નોકરીની મદદ મળે અને જમીનદારોને પોતાના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાનું મન કાયમ રહે તેવી રીતનો

૧૭. મિરાતે અહમદી, ગૃ ભા. પૃ. ૨૩૦, અ. ભા. પૃ. ૨૨૦, અને સુબાઈ સરકારના રૅકર્ડનો તરજૂમો પૃ. ૪૨૨. મિરાતે અહમદીમાં દરેક ગામના વાંટા, પેશકશીની રકમ તથા રૈયત તરફથી હક્કની રકમ તથા કેદિયત તરીકે બળદ કે ઘોડા લેવામાં આવતા તે બધાની વિગતવાર ચાલી લખાણથી આપેલી છે, જે વિગતની અહીં જરૂર નથી, પરંતુ વાંટાની જમીન અને પેશકશી તથા સલામતીનો પૂરો ખ્યાલ આપવાને જોવા જેવી છે. વાંટાની જમીન નાણીની જમીન ગણાતી. ગૂજરાત સહનતના વખતમાં જમીનદારો પાસેથી થણે ભાગે લશ્કરી નોકરી લેવામાં આવતી, પણ મોગલાઈમાં પેશકશી ઉવરાવવા બાદશાહના સૂબાનું લશ્કર નીકળતું.

વિચાર કરતા અદમશાહે દાખલ કરેનો આ વિાજ દાખલ થયા પછી હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદારો લકાઈઓ અને બહારના છોડીને ફરીફામ થયા, અને 'હેક બહાદુરશાહના અત સમય મુધી ગૂજરાતના સુલતાનોને વધા ૧૨ રહ્યા ૧૮

૮ દશાળ

મુસલમાન સમય પહેલાના ગજપૂત સમયમા ગૂજરાતમા ૮ દશાળનો રીતસરનો ઇતિહાસ મળતો ૧૫ મેલખી સમયના સિદ્ધા મારે તો લગભગ અધકાર જ છે એમ કહીએ તો આને એટલે અદમશાહના અમલમા અમલાના ગૂજરાનની પટેલી પદ્ધતિસરની ૮ દશાળ થઈ એ એક મહત્વની ઐતિહાસિક ખીના ગળી સમય આમ છતા અમલવાદુ નામ ધારણુ નગરાત બહુ જ યોડા સિદ્ધાઓ એ સમયના મળ્યા છે આ બામનમા પ્રમાણમૂત ગણાતા ૨૦ દેલગનો મન એવો છે કે જે સિદ્ધાઓ કાઈ પણ ૮ દશાળના નામ વિનાના મળેલા છે તે બહુ મોટા પ્રમાણમા ઇ, અને ખીલ શહેરોની ૮ દશાળના નામવાળા મળેલા સિદ્ધાઓ પ્રમાણમા યોડા છે, તેથી નામ વગરના સિદ્ધા અમલાના જ હોના નેઈએ, કારણ કે અમલા મા મુખ્ય અને પહેલી ૮ દશાળ હોવાથી તેનુ નામ આપરાનુ યોગ્ય ન જણાયું હોય આ અનુમાન કેવળ મથાર્થ જ લાગે છે અદમશાહના સમયના ખીલ સિદ્ધા એતે ઈડર હુત્યા પછી વસાવેના અદમ નગરના નામના મળ્યા છે અદમ શાહના વખતમા ગૂજરાતમા બે ૮ દશાળ માન હોય એમ સમજાય ઇ અને અદમ નગરના સિદ્ધા ઉપર એ રચાનુ નામ હોવાથી નામ વગરના નિકા અમલાના જ

૧૮ બહાદુરશાહને, દુમાયુ બાદશાહના લશ્કરને અમદાવાદમાથી દાડી કાપવા, મોટું લશ્કર મળ્યું તેનું કારણ પણ આ જ દોષ સકે મદમૂદ ત્રીભના સમયમા અસહખાને આરક વધારવા બાદશાહને અવગી સલાહ આપી આ રીતનો અત આગ્યો

છે એમ માનવામાં વાંધો નથી અહમદશાહનાં સિક્કા ઉપર આગલી બાજુ “અહમદશાહ અસ્મુલ્તાન” એવા શબ્દો છે અને પાછળની બાજુ “નાસીરુદ્દીન-અલુદ્દીન અબુલફતહ” એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ “દુનિયા તથા દીનનો પાલક, કનેક્ટનો પિતા, તે મુલ્તાન અહમદશાહ” એવો થાય છે.^{૧૯}

અહમદશાહ અને દિંદુ હાંદોશ

અહમદશાહ દિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો એમ જે કેટલાક ગ્રંથકારો કહે છે તેની ચર્ચા આગળ કરી. દુવે કેટલીક લોકકથાઓ એવી પણ છે કે અહમદશાહ દિંદુએને વરસાબ્યા પણ હતા અને જોરજુલમથી તેમની પુત્રીઓને જનતાખાનામાં રાખણ કરી હતી. આવા દાખલાઓ ચારણોની વાતો ઉપરથી રાસમાળામાં આપવામાં આવ્યા છે અને દિંદુએ ઉપર જુલમ કર્યાના દાખલા તરીકે કેટલાક લેખકો એ દાખલાનો ઉપયોગ કરે છે, એની ચર્ચા કરવી જરૂરી છે.^{૨૦}

એમ કહેવાય છે કે બેહોલ^{૨૧} (ખૈયલ ?)ના હાંદોશને મુસ્લિમો દ્વારા હતી અને અહમદશાહની ધૃષ્ટિ એને પરણવાની હતી. હાંદોશ

૧૯. જુઓ ગ. પાટનગર-અમદાવાદમાં સિક્કાનું પ્રકરણ, વાગેદા અને સોલંકી સમયના સિક્કાઓની બાબતમાં લગભગ શન્ય જેટું જ છે, એટલે તે ખૂબી મુસલમાન સમયના નિયમિત સિક્કાઓથી ગુજરાતના સિક્કાના ઇતિહાસમાં એક નવું ખાતું ઉઘટે છે. એટલે ગુજરાતની રીનસરની પહેલી ટકાણ અમદાવાદમાં થઈ એમ માનવામાં વાંધો નથી

૨૦. વરહા અને જોતાની દોરી લાલ્યાંની વાત અહમદશાહને લગાડાય છે ને ખૂલ છે. તે મહમૂદ બેગરાના વખતની છે. જુઓ, અમદાવાદ, પૃ. ૭૦૨.

૨૧. આ ખીનાઓ ખરી હોય નો અમદાવાદની આસપાસના નાના હાંદોશમાં બની હોય એમ લાગે છે રાસમાળામાં Behol બેહોલ લખ્યું છે. અને પ્રો. હોમિશેરિયટ ખા. એની આગળ પ્રત્યર્થ મૂકે છે. માત્ર જેમ અમદાવાદ નહીં છે તેમ આ બેહોલ પણ હોતું જોઈએ અને તે દસ્તગીદ તાદ્વત્તુ ખૈયલ કે બહિયલ નામ હોય એમ લાગે છે.

ખાદશાહની માગણીથી ખુશ થવાનો ડાળ કરીને એને પોતાના ગામમાં નોતર્યો, અને હેતરીને એની સાથે લડાઈ શરૂ કરી અહમ શાહને લાંબો સમય આ લડાઈ કરી પડી અને હાકોગની કન્યા ધડિરના રાવ સાથે પરણી ગઈ ખીન્ને દાખલો એવો રહેવાય છે કે મોતરના હાકોગને રાગીખા નામની સુર કન્યા હતી અહમદશાહે એની માગણી કરી તેનો સ્વીકાર ન થવાથી હાકોગને પગડીને એણે રૂદ્ધ કર્યો, પગલુ હાકોગની સ્ત્રીએ પોતાના પતીને છોડાવવાના દેતુથી કન્યાને ખાદશાહ સાથે પછાવી અને હાકોગને છોડાવ્યો પોતાની ધન્ય વિરુદ્ધ પુત્રીને મુસનમાન સાથે પરણાવવાથી હાકોગને ખુ લાગી આવ્યું અને એણે અનગળાનો ત્યાગ કર્યો હાકોગની સ્ત્રીએ એને ધણો મમળ્યો અને પતિના દુઃખારા માટે એણે આ કૃત્ય કર્યું હતું એમ કહી ધણું સાંત્વન કર્યું, પગલુ એણે કાંઈ આશુ નહિ અને એણે પેટમાં કમળ ખોલીને પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો ૨૨

અહમગની પકે ગાજનીતિનું એક પગલુ

આ દાખલાઓને ચારણોની કથા મિત્રીય ખીન્ને કાંઈ ઐતિહાસિક પુગવો નથી, છતાં દિલ્હી હાકોગની કન્યાઓ મુસનમાન નાદશાહો ન પગળ્યા હોય એમ માનવાને દાણ નથી પરંતુ આ કાણેને દિલ્હીમાં મામે જીનમ તરીકે ગણવા એ ચોક્કસ નથી એને

૨૨. રાસમાળા, બોક્સનક પ્રેમ, ભા ૧ પૃ -૧૦-૩૨૫ અમ ૧૬૬ પૃ ૭૦૭ એ હોમિસેરિયેનો કતિલાસ પૃ ૧૨૬-૧૨૭ એ હોમિસેરિયેટ પાન આ બનાવોની ચર્ચા દિલ્હીમાં ઉતરના ધાર્મિક સુલમ તરીકે કરી છે પરંતુ વિનાશ કરતા આ બાબતને સુલમને બદલે ગાજનીતિ policy તરીકે માનવું એજ મોય લાગે છે સુ = ઈ બેલીએ policy તરીકે ગણવાનો પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે તે વાજબી લાગે છે ૧. પાગનચર-અમદાવાદમાં પૃ ૧૬૬થી ૭૦૩માં અહમ શાહના ચારિત્ર્યનું વર્ણન કર્યા એના ઉપર સુધાર્થકા આરોગી ને ચર્ચા કરી છે તે જોવા વિનંતિ છે

બદલે જે પ્રજા ઉપર વિજેતાને રાજ્ય કરવું છે તેમની સાથે લોહીનો સંબંધ બંધાય તો રાજનીતિનું એ એક માત્ર પગલું છે એમ કેમ ન ગણવું? એ જમાનામાં અને રૂઢિચુસ્ત લોકોને એમાં જુલમ દેખાય તે વાજબી છે. તેમજ રજપૂત અને કોળી કાકોરામાં જાતિભેદ તીવ્ર ન હોવાથી આવે પ્રસંગે કુટુંબમાં જ મતભેદ થયા હોય, અને પુરુષ કે સ્ત્રી જેમાંથી એકની ઇચ્છા આવાં લક્ષ્ય કરવાની હોય અને બીજાની ઇચ્છા ન હોય એ પણ બનવા બેગ છે. આ પ્રસંગે લડાઈઓ પણ થઈ હોય અકબરે હિંદુ રાજકુમારીઓ સાથે લક્ષ્ય કર્યા એને જો આપણે રાજનીતિનું કહાપણ માનીએ તો અહમદશાહના કૃત્યને જુલમ માનવાની શી જરૂર? આવાં લક્ષ્યોથી ગૂજરાતમાં મુસ્લિમ અને હિંદુ રિવાજના મિશ્રણવાળા મોલેસલામ ગરાસિયાની એક જાતિ થઈ એ આપણા સામાજિક ઇતિહાસની એક વિચિત્ર ઘટના છે. એ લોકોએ પોતાના મૃતદેહને દાહ દેવાને બદલે દફન કરવા જેવી કેટલીક મુસ્લિમ રીતો ગ્રહણ કરીને બાકીની રીતો હિંદુની રાખી. ચુસ્ત હિંદુ સમાજે એમને ન સંધર્યા એ વાત આ ઉપરથી સમજાય છે. પરંતુ રાજ્યકર્તાઓના જુલમને બદલે એમની સાથે સામાજિક સંબંધની ઇચ્છા થઈ હોય એ પણ એક કારણ માની શકાય એમાં પહેલ રાજ્યકર્તાઓએ કરી એટલી વાતને જુલમ ગણવો હોય તો ગણી શકાય ૨૩

‘બાની અહમદખાદ’ અહમદશાહ અને એનું ચરિત્ર

અહમદશાહનો જન્મ હિ. સ. ૭૯૩ ના જુલાઈ માસની ૧૬ તારીખે ઇ. સ. ૧૩૦૧ ના નવેંબર માસની ૧૮ મી તારીખે દિલ્હીમાં

૨૩. મોલેસલામ ગરાસિયાઓ આજે પણ ગૂજરાતમાં છે. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન બંનેના રિવાજો પાળે છે અને બંને નામ રાખે છે. ગૂજરાત સલ્તનતમાં રાજ્યકર્તાઓ સાથેના સામાજિક સંબંધથી આ જ્ઞાતિ બહી થઈ છે એમ લાગે છે. શરૂઆતમાં એમાં અદરઅદર વિરોધ પણ થયો હોય.

એના પિતા તાતારખાન (મુહમ્મદશાહ પહેલો)ને ઘેર થયો એનું જીવન એના સગા અને પછીથી દેશના હિંદુ રાજાઓ અને આસપાસ મુસલમાન મુલતાનો સાથે લડાઈઓ લડવામાં ગયું એ બધી ચર્ચા વિગતવાર આગળ કરી ગયા છીએ ગૂજરાતમાં જૂના હિંદુ રાજાઓ સાથે જે લડાઈઓ થઈ તે નવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા સ્થાપવાને અંગે થઈ અને જેમણે નવા રાજ્યકર્તાનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું તે દરમિયાન એ લડાઈઓને ધાર્મિક યુદ્ધોનું સ્વરૂપ આપવાનો જે પ્રયત્ન કેટલાક લેખકોએ કર્યો છે તે યોગ્ય નથી એ પણ આગળ જોઈ અહમદશાહ પોતાના રાજ્યની મજબૂતી અને સલામતી માટે હિંદુ રાજાઓની પેઠે સરહદ ઉપરના મુસલમાન રાજાઓ સાથે પણ યુદ્ધો કર્યા છે તે જૂનવા જેટું નથી અહમ શાહે ગૂજરાત સત્તનતનો પાયો નાખ્યો અને તેને મજબૂત કરના માટે હિંદુ ઠાકોરો અને જમીનદારો, પોતાના સગા, અને પાડોશના મુસલમાન રાજાઓ એ બધાની સાથે એને યુદ્ધો કરવા પડ્યા છે આ માટેની લડાઈઓમાં જેમ નવી લડાઈઓમાં નાશ થાય તેમ-જનનાશનો નાશ પણ કેટલીક જગ્યાએ થયો છે, પરંતુ તે મહારાજાઓનો પાયો નાખી તેને મજબૂત કરી વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટેના પ્રયત્નમાં થયો છે એને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવું એમાં ઐતિહાસિક સત્ય ઓછું છે ૨૪

અહમદશાહ દયાળુ હતો એને એના બાળવાળો સગા તેમજ બીજા બાળવાળોને અને વાર માફી આપેલી છે વિદ્વાનો અને સતોનો એ પૂર્વક હતો વટનાના કુતુબે આલમ સાહેબ અને સરખેજના હજગત અહમદ ખાન મજબૂત સાહેબની સલાહને એ હમેશ માન

૨૪ હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે અહમ શાહે ખાસ અધિકારી નામોએ એ વાત બીજી રીતે સમજીને હિંદુઓ ઉપરના જુલમની વાત ઘણા લેખકો કહે છે, પરંતુ હિંદુ જમીનદારો પાસે પેશકરી ઉપરાંત કંડક વસૂલ એવું કંઈ દોષ તેમાં જુલમ થવાનો સંભવ ખરો જુલમને માટે એની નિમજ્જક ધર્મની એમ કહેવાય નહિ

આપેલો. એણે ધણી લડાઈ ઓ કર્યા છતાં એને સ્વભાવથી શાંતિ અને સુલેહ જ પસંદ હતો. મુહમ્મદ તથા અબી બિસ્ટમ, વેર લેવાને બદલે ક્ષમા કરવી એને વધારે પસંદ હતી એની ન્યાયપ્રિયતાના દાખલા આગળ જોયા. હિંદુઓ તરફ એ જુલમી હતો એ વાતને શુદ્ધ અતિ-હાસિક આધાર નથી એ પણ આગળ જોયું. તેથી બિસ્ટમ હિંદુઓને એના રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા મળેલા છે^{૨૫} એવા ઉલ્લેખો મળે છે. હિંદુઓને લશ્કરમાં લેવાની પહેલી વ્યવસ્થિત યોજના એણે કરી. લશ્કરી અને વહીવટી સુધારા એણે કર્યા તે પણ આ પૂર્વે જોયું. ધર્મદામાં એ ધણું ખર્ચ કરતો. એણે મુસાફરખાના અને મહેસા બધાં બધાં છે. બાગબગીચા એણે ઘણા બંધાવ્યા હતા, અને અમદાવાદમાં તો બગીચા બનાવે પણ ખંભાતમાં બગીચો બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે^{૨૬}

અહમદશાહ પીરમાદશાહ

અહમદશાહનું જીવન પવિત્ર હતું. એણે એના પિતામહ મુઝ્ફ્ફર-શાહને ઝેર આપ્યું તેથી એને મૂળરાજની પેઠે પશ્ચાત્તાપ થયો અને એવું જીવન એ કારણથી પવિત્ર બની ગયું એમ કૃતલાક લેખકો માને છે, પરંતુ આ વાત સત્ય નથી એની ચર્ચા આગળ કરી છે. મુઝ્ફ્ફર-શાહે પોતે અહમદશાહને ગાદી આપી હતી અને એ કુદરતી મરણથી ગુજરી ગયો હતો એ વાત આગળ જોઈ ગયા છીએ. એના મરણ પછી અહમદશાહને “ખુદાય ગાને મધકુર” એવું ઉપનામ આપેલું

૨૫. આ ઉલ્લેખ સૈયદ અબુઝકર નદવી સાહેબને મળેલો છે, એનો ઉલ્લેખ આગળ પણ આવી ગયો છે. એમાં મુખ્ય વજીર સિવાય બીજા મોટા હોદ્દા હિંદુઓને મળતા, પણ કોઈનાં નામ આપેલાં જરૂયાં નથી, જૈન સાહિત્યના નામો આગળ જોયાં છે.

૨૬. આ બધી હકીકત પણ અબુઝકર નદવી સાહેબે આપેલી છે. તેઓ પોતે એક કારસી તવારીખનું સંપાદન કરી રહ્યા હતા તેમાં આ વિગત વિસ્તારથી હતી

છે એનો અર્થ “જેના પાપ માફ થયાં છે એવો મોટો બાદશાહ” એવો થાય છે. આ ઉપરથી કેટલાક લેખકો એણે પાપ કરેલું અને તે પાપ માફ કરેલું એમ માને છે, પરંતુ એ વાતને કોઈ આધાર નથી એની જિદ્દગી પવિત્ર થઈ હતી તે પાપના પશ્ચાત્તાપને લીધે એમ પણ ઉપરના કારણથી બનાય કે તે જૂનલરેલું છે સામાય રીતે ‘ખુદા ગાને મનકુર’ અગર “ખુદાયે ગાને કરીમ” એવા ઉપનામ મરણ પછી ગૃજરાતના બાદશાહોને લગાડયા છે એના પવિત્ર જીવનને લીધે એના પાપ ખુદાએ માફ કર્યા—જેમ ૨- મસારી પાપી હોય જેમ ગણાય છે અને તેના પાપ માફ થાય કે તેમ—એ જ અર્થ થાય છે ૨૭

અહમ શાહનું અવસાન તા ૪ થી ૫ મી જુન ૧૬૨૬ હિ સ ૮૫૬ મા થયું એમ તખતે અમરી લખે છે તારીખે અનીફ પણ એ જ ર્થ કરે છે ફિરિસ્તા તા ૪ થી ૫ મી જુન અવન ૮૮૭ ૯ છે, જ્યાં મિરાતે સિદ્દી હિ સ ૮૪૫ લખે છે અહમ શાહના સિદ્દા હિ સ ૮૪૬ સુધીના જડેના છે, એને હિ સ ૮૪૬નું વર્ષ ખડુ માનીએ તો વાવો નથી ૨-

અહમદશાહનું સ્થાન હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ બાદશાહોમાં અનેરું છે અમદાવાદ રાજેની સ્થાપનાને લીધે એનું નામ બારનવર્સના ઇતિહાસમાં સદામાગ અમર છે અમદાવાદના સ્થાપનાર તર્ગિ એને ‘બાની અહમદબા’ કરેનામાં આવે છે ચોક્કસ મોઘન શહેનશાહો બાદ હુતાં, હિ ના કે હિદના મોઈ પ્રાંતના, મોઈ પણ મુઅનમાન બા શાહનું નામ અહમદશાહ જેટલું ચિરંજીવ નથી, અને એનું માન પણ એક બે અપવાદ સિવાય ૨ મો આજે મળતું નથી અહમ શાહ એના જીવનની પવિત્રતાને લીધે આજે પણ પીગ બાદશાહ ગણાય

છે અને એનો ઉરસ આજે પણ દર વર્ષે બિજવાય છે. અહમદશાહની દરગાહને આજે પણ જે બાદશાહી માન મળે છે તેવું મોગલ સમ્રાટોના થોડાક જ અપવાદો બાદ કરતાં કોઈ મુસલમાન બાદશાહને આજે મળતું જોવામાં આવતું નથી. ગૂજરાત સદતનત પછી ત્રણ ત્રણ સરકારો બાદલાઈ ગઈ છતાં એ માન આજ મુઘી હજી ચાલુ છે. આજે બ્રિટિશ સરકારથી માંડી બાર મહિને રૂ. ૨૬૦૧) આપવામાં આવે છે, ૨૯ અને તે રકમ ગૂજરાતના પાટનગરના સ્થાપક અને ગૂજરાતી સ્વતંત્ર બાદશાહીના વશકર્તાના નામથી ગરીબોને અન્ન આપવામાં ખર્ચવામાં આવે છે. બાદશાહીના ચિહ્ન તરીકે અહમદશાહની દરગાહ આગળ આજે પણ દિવસના ચારે પહોર વખતે નોંખત ગડગંડે છે અમદાવાદ શહેર-ગૂજરાતનું પાટનગર-જ્યાસુધી આબાદ રહેશે ત્યાં સુધી એના સ્થાપક બાદશાહનું નામ પણ અમર રહેશે એમ કહેવાય છે કે અહમદશાહ કવિતા પણ બનાવી જાણતો વટવાવાળા કુતુબે આલમ સાહેબ માટે એણે નીચે મુજબ કવિતા બનાવી હતી :-

કુતુબે ઝમાન એમા ધુરહા બસરત મારા
ધુરહાન એ હમેશા ચુનામશ આરાકારા

આ કવિતામાં ધુરહાન શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે “અમારા સમયના ધ્રુવ તરીકે ધુરહાન અમને જોઈએ તેવા છે એમનું નામ છે, તે પ્રમાણે એ હમેશાં અમને ધુરહાન (સિદ્ધ કરનારા) રહે” એવો એનો અર્થ થાય છે કુતુબે આલમ સાહેબનું નામ ધુરહાનુદીન હતું ૩૦

અહમદશાહના સમયના સંત પુરુષો

કોઈ પણ દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એના સંતપુરુષો અને સાહિત્યકારોનું સ્થાન એક રીતે તો એના રાજપુરુષો કરતાં પણ ઊંચું છે.

૨૯. ગુ. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૭૦૩.

૩૦. ઉપર મુજબ, પૃ. ૭૦૪.

અને એમની ખર્તિ રાજપુત્રો દરતા વધારે ચિરંજીવ છે રાજપુત્રોને એમની તાત્કાલિક સત્તાને લીધે માન મળે છે, પણ એમના જમાના પછી ભાગ્યે જ કોઈ સભારે છે, જ્યારે સત્તાને એમના તપ અને શુદ્ધ જીવનને લીધે પ્રસરેલી સનાતન શાંતિને લીધે, અને સાહિત્યકારોને એમણે સર્જેલાં વિદ્યાસમ્ભરના સાધનોને લીધે એમના જમાના પછી પણ અનંત કાળ સુધી લોકો સભારે છે છતાં દરેક જમાનો ચાલતો હોય ત્યારે તો રાજપુત્રો પૂજ્ય છે અને મતોને ગાઢાં તરીકે તેમજ સાહિત્યકારોને જોડે તરીકે અવગણવામાં આવે છે એ મનુષ્યસ્વભાવની એ વિચિત્રતા છે એણે અહમદશાહના સમયના સતપુત્રોની નોંધ લીધા વગર સંસ્કૃતિ ઇતિહાસ અધૂરો જ ગણાય

સતપુત્રો જે જાતના હોય છે એક જાતના સતો દુનિયાથી તન નિરક્ત અને અનગ રહીને પોતાનું ધ્યેય સાધે છે બીજા દુનિયામાં ગંધીને વ્યવહારમાં રહેવા છતાં અતરથી નિરક્ત રહીને પોતાનું અને બીજાનું કલ્યાણ સાધવાનો યત્ન કરે છે, અને મોટે ભાગે ઈર્ષ્યાથી જોવા હોય છે એ બધી ઝીણી ચર્ચામાં બિતરવાનું અહીં રથાન નથી, પરંતુ આ બીજી જાતના સતપુત્રો દરેક ધર્મમાં અને દરેક દેશમાં દરેક જમાનામાં થયા છે આવા સતપુત્રોએ દેશના રાજપુત્રો ઉપર પણ અસર કરી છે અને રાજનીતિને આડી જતી અટકાવના અને ધર્મને માર્ગે દોગવા પણ પ્રયત્ન કરેલા છે આ કાર્ય પૂરતો એમને રાજકારણમાં પણ રમ લેવો પડ્યો છે એવા દાખના ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઘણા મળે છે હેમચંદ્રાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીના દાખના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે ગૃજરાતના મુસનમાન મહારાજના ઇતિહાસમાં પણ એવો જ ભાગ વટવાના સુપ્રસિદ્ધ સત હજરન કુતુમે આલમ સાહેબ મુખ્ય છે, અને સરખેજના શેખ અહમદ ખાન ગજબક્ષ સાહેબનું નામ સૌથી અગ્ર પકિતમાં આવે છે એ બંને સતોએ ગૃજરાત સત્તાનનનો પાયો નાખવામાં ભાગ લીધો છે અને એમાં આધ્યાત્મિક બાજુ રેણું છે

સરખેજના સંત અહમદ ખટ્ટુ ગંજખાન સાહેબ

ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદની સ્થાપનામાં એક અહમદ તરીકે મુખ્ય ભાગ લેનાર, અને આજે પણ હિંદના સૌથી વિખ્યાત છ મોટા સંત પુરુષોની પંક્તિમાં ગણનાર, અમદાવાદની નૈર્ઋત્યે છ માઈલ ઉપર સાબરમતી નદીને કિનારે નિવાસ કરી રહેલા, શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજખાન સાહેબનું ચરિત્ર અહીં દૂંકમાં જોઈએ. એમને કોઈ નાગોર પાસેના ખટ્ટુ ગામના કહે છે અને કોઈ પાટણના કહે છે. એમનું મૂળ વતન કયું તે નક્કી થતું નથી પરંતુ આપણે એમને દરેક રીતે ‘ગૂજરાતી’ કહીએ તો હરકત નથી. એમનો જન્મ તો દિલ્હીમાં થયો હતો એમ મનાય છે. એમના પિતા મલીક ઇખ્તી-ખાદુદ્દીન સુલતાન ફિરોઝશાહના દૂરના સગા થતા હતા. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૩૩૮ માં થયો હતો, અને એમનું નામ વજીહુદ્દીન હતું. પિતાના મરણ પછી મોટી મિલકત એમના હાથમાં આવી અને તે એમણે મોજશોખમાં ઉડાવી, પરંતુ એમ કરતા એમને સાચો વિરાગ ઉત્પન્ન થયો અને ખટ્ટુ ગામમાં શેખ બાવા ઇશાક મધરખી પાસે આવીને એમના શિષ્ય બન્યા ધીમે ધીમે એમનામાં એવી સિદ્ધિ આવી કે બધા એમને ‘પ્રકાશ’ અગર ‘દીપક’ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. એમના ગુરુ મધરખી સીલસીલહ-પંથના હતા તેથી એ પણ મધરખી પંથના કહેવાયા.

મનપ્રખ્યુતવારીખમાં કહે છે કે અમીર તૈમૂરે જ્યારે દિલ્હી લીધું ત્યારે ત્યાંના લોકો સામા થવાથી એણે મોટી કતલ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો અને ધણાને કેદ કરી સાથે લીધા શેખસાહેબને આ ખખર પડવાથી એક સાધુપુરુષ તરીકે તૈમૂરના દરબારના વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરીને એમણે કેદીઓને મુક્તિ અપાવી હતી. તૈમૂરની એમના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ હતી. બદૈની લખે છે કે એમણે હિંદુસ્તાનની આ એક સાચી સેવા બજાવી હતી ઈ. સ. ૧૩૭૪ માં એમના ગુરુના મરણ પછી મક્કાની યાત્રા કરવા એ ખંભાત આવ્યા. એ વખતે

ગૂજરાતના સૂબા ફરહત ઉત્તુલ્ક રાસ્તીખાને એમની ધણી સેવા કરી મહાથી પાછા આવ્યા પછી નગરહકા થઈ, ગૂજરાત ઉપર એમનો મૂળથી સદ્ભાવ હોવાથી, એ પાટણ આવ્યા, અને આશાવનથી ત્રણ કોશ નદીની સામે પાર આવેલા સરખેજ ગામમાં નિવાસ કર્યો એ વખતે એમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી એ વખતે અમદાવાદ ન રથપાણી હોવાથી મુઝફ્ફરશાહ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ધણો વખત પાટણથી આની આશાવનમાં રહેતા, તેથી એમને આ સત પુત્ર સાથે ગુન્નિધનો સબધ થઈ ગયો એમ કહેવાય છે ૩ પિતા સાથે તમ્મર થવાથી વિરુદ્ધ પડી, સતના આશીર્વા માટે મુહમ્મદ શાહે શેખઅહમદને નાણાંની મોટી રકમ ભેટ ધરી, પણ 'એ રકમ ઉપરનો તારા પિતાનો હુ છે' એમ કહી એમણે એ રકમ મુહમ્મદશાહને પાડી મોકલી દીધી આ કારણથી અગર તો એમના જીવનની મૂળમૂળ ઘરતાથી એ ગજમક્કા કહેવાય છે ગૂજરાતી મુલતાનો સાથે એમનો સબધ વધતો ગયો, અને અહમદશાહે જ્યારે અમદાવાદ શહેરનો પાયો નાખ્યો ત્યારે એમણે મુખ્ય ભાગ લીધો અમદાવાદ શહેર વસાવવા માટે એમણે ખાસ સનાહ આપી હતી એમ પણ કહેવાય છે ૪ ૫ તરૂંથી એમને ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટકા એટલે આશરે સાડાસાત લાખ રૂપિયા નગર થના એમના ચમત્કારે ધણા છે માળવાની લડાઈમાં જીતની તાગીજ એમણે અગાઉથી અહમ શાહને કહેની તે ઉપેખ આગળ જોયો છે ધણા લોકો એમના સાનિધ્યમાં દલાવાનું પમદ કરતા આજે ગૂજરાતના ત્રણ બાદશાહો એમની છાયામાં મૃતેના છે ગૂજરાતનો સૌથી મોટો મુન્તાન મહમૂદશાહ બેગડો, અને એનો પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ એ જ નેની દ્વરે શેખ અહમદની સામે જ છે ધણા અમીરોની દ્વરે પણ ત્યાં છે જેખ સામે ૬ મ ૧૮૪૬, દિ સ ૮૮૬ માં ગુજારતા ૧૪ માં સત્વાતને રાજ બપોર પડેલા મળ્યું પામ્યા એ વખતે એમની ઉંમર ૧૧૧ વર્ષની હતી એને ૧૦૮ સૌર વર્ષો થાય એ જીવનમર બ્રહ્મચારી ગદા છે દિ ના મુમનમાનોમાં એમનું માન ધણું છે દર ગુજરાતે

એમની દરગાહના દર્શનાર્થે ઘણા લોકો જાય છે. દસકોઈ તાલુકાનું મકબરા ગામ આજે એમના તાબાનું ગણાય છે. એમનો રોજો અને એની આસપાસનાં મકાનો સ્થાપત્યકળાના ઉત્તમ નમૂના તરીકે મનાય છે અને એ મકાનોનો સમૂહ એક રમણીય સ્થળ છે. એનું વર્ણન આગળ જુદા પ્રકરણમાં કરીશું.^{૩૧}

કુતુબેઆલમ સાહેબ અને જુખારી સૈયદો

શેખ અહમદ ખદુનું વ્યક્તિ તરીકે સ્થાન ગૂજરાતના મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં ઘણું ઊંચું છે છતાં એક કુટુંબ તરીકે ગૂજરાતના મુસ્લિમ યુગના ઇતિહાસમાં જુખારી સૈયદોનું નામ ઘણું મશહૂર છે અને ગૂજરાત સહસ્તનતના ઘણા બાદશાહોમાં એ કુટુંબનું માન કાયમ રહ્યું હતું જાહેર પ્રજામાં કુતુબેઆલમ સાહેબ તરીકે મશહૂર છતાં એમનું આખું નામ સૈયદ જુરહાનુદીન અબુમુહમ્મદ અબ્દલ્લા જુખારી છે. એમના પિતા નસીરુદીન મુહમ્મદ ઉઝના સુપ્રસિદ્ધ સંત શિરોમણિ સૈયદ જલાલુદીન મખદુમ જહાનિયાં જુખારીના પુત્ર થાય. ગૂજરાતની સ્વતંત્ર ગાદી ગૂજરાતના સુલતાનોના મૂળ પુરુષને મખદુમ જહાનિયા સાહેબના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહેવાય છે,^{૩૨} એ કારણથી ગૂજરાતના સુલતાનો એ સાહેબના વંશ તરફ હમેશાં

૩૧. ગૃ. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૬૭૪-૬૭૬. એમાં આ વર્ણન વિસ્તારથી આધારો સાથે આપેલું છે. ડૉ. ટેલર, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સુલતાન મુહમ્મદને રકમ પાછી આપી તેથી ગંજબક્ષ કહેવાય છે એમ માને છે. પરંતુ એઓ પોતાની સાદગી નીચેથી ગમે તે રકમ કાઢી આપતા એવી ચમત્કારિક વાત પણ કહે છે. એમની સ્વાભાવિક ઉદારતાને લીધે ગંજબક્ષ કહેવાતા એ વધારે સુસંગત છે.

૩૨. કહે છે કે મખદુમ જહાનિયાં સાહેબે અફરખાને મૂઠી ભરીને ખારેકા આપી અને એની સંખ્યા મુજબ એના વશમાં ગૂજરાતના સુલતાનો થશે એમ કહ્યું. આ સંખ્યામાં શકા હતી તેથી સુલતાનોની સંખ્યામાં પણ શકા છે એમ તત્ત્વાર્થકારોનું માનવું છે.

પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખતા આવ્યા હતા હજરત કુતુબેઆલમ સાહેબનો જન્મ
 હિ ૩ ૭૯૦ ના રજબ માસની ૧૪ મી તારીખે થયો હતો અને
 એમના પિતા એ દસ વર્ષના હતા ત્યારે જ સ્વર્ગવાસી થવાથી એમના
 કાકાઓએ એમને ઉઠેરીને શાન આપ્યું અને ગૂજરાતમાં વસવા કહ્યું
 તેથી તેઓ પાટણ આવ્યા, અને ત્યાંથી આશાવલમાં આવીને વગ્યા
 સુન્તાન અહમ શાહે એમને માટે બનાવેલી કવિતાનો ઉત્તેજ આ
 પૂર્વે જોયો સુન્તાને એમની પાસે આશીર્વાદની વાચના કરી ત્યારે
 કુતુબેઆલમ સાહેબે કહ્યું કે મારા માતાએ (મખદુમ જહાનિયાએ)
 તમારા કુટુંબને ગૂજરાતની ગાદી માટે આશીર્વાદ આપ્યો છે અહ
 મલ્લાટે કહ્યું કે 'એ તો કુટુંબને માટે આશીર્વાદ થયો આપ
 અમલાદ શહેર સુખી થામ એવો આશીર્વાદ આપો' એટલે
 કુતુબેઆલમ સાહેબે કહ્યું કે "અહમલાખા અખદુલ આમા"—
 ૫ મેશની કૃપાથી અમદાવાદ હમેશ આખાદ ગહેશે

એ વખત આ સાહેબ મધરાતે નિમાજ માટે ઊઠ્યા હતા
 એવામાં અધાગમાં એ પેટુ એમના પગમાં વાગવાથી એમને લોહી
 નીકળ્યું એ જોલી ઠીકના 'ક્યા હે લોહા હે, કે લક્કડે, કે
 પથ્થર હે' સનારમાં આવને ખમર પડી કે એ દેશમાં લોખંડ,
 લાકડું અને પથ્થર એ ત્રણે વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ ગયો હતો
 કુતુબેઆલમ માળે આ જાણીને પૂછ્યું કે 'એ પેટુ ક્યા હો માર્કે
 કાદુ નહિ આ જે કાપે તેનો વથ રહેો નહિ' છેવટે એ મેરકે
 લવ ત્રિનાના રહેવાનું પમદ કરીને પણ એ દેકું કાપુ, ત્યાં લોકોને
 એ ચમત્કારની જાણ થઈ આ દેકું સહેનચાદ અકમરે પણ નવાઈ
 આથે જોયેનું અને નવાઈની ચીજ તરીકે તેો અરધું કરીને આપ્યા
 હઈ જતા હુ મ કરેનો ખાખીડું અજે પણ વગ્યામાં એમની દરગાહમાં
 છે અને મોકા એને નવાઈથી લુએ છે કુતુબેઆલમ સાહેબ હિ ૩
 ૮૫૦ ના શતહજ માસની ૮ મી તારીખે ૬૮ વર્ષની ઉંમર મુત્તરી
 ગયા હવના પાછા જાગમાં એ વદવામાં રહેના હતા એટલે ત્યાં

એમનો રોજો છે. અને આજે પણ એમના ઉરસ વખતે ત્યાં હજારો લોકો ભય છે. ૩૩ રોજનું વર્ણન આગળ કરીશું.

કુતુબેઆલમ સાહેબને બાર પુત્રો હતા. એમાં શાહઆલમ સાહેબ બહુ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલા પુત્ર નાસીરુદ્દીન અબુલ મહમૂદ ઉર્ફે શાહ બડા કહેવાતા હતા તે પણ મશહૂર હતા એમણે સુલતાન બહાદુરને ગૂજરાતની ગાદી મળવા માટેનો આશીર્વાદ આપેલો. બુખારી સૈયદોમાં એ ખાનદાન ચાલે છે. એમાં કુતુબેઆલમ સાહેબના વંશના કુતુબી સૈયદો કહેવાય છે અને એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબના વંશના શાહી સૈયદો કહેવાય છે. ૩૪ શાહઆલમ સાહેબ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું.

સૈયદ ઉસમાન શમે ખુરહાની

કુતુબેઆલમ સાહેબના પહેલા શિષ્ય સૈયદ ઉસમાન શમે ખુરહાનીનો દુકો અહેવાલ અહીં આપવો જરૂરનો છે. એમની ધણી કરામતો કહેવાય છે. એ ખરા ત્યાગી પુરુષ હતા. કુતુબેઆલમ સાહેબના હુકમથી એઓ બહાવદીનપુરમાં ખોધ આપતા હતા પરંતુ સંતોને હમેશા જેમ બને છે તેમ, એમની પાસે ધણું માણસો ભેગાં થવા લાગ્યા તેથી તેમને કાવ્યુ નહિ અને માલમિલકતનો ત્યાગ કરીને સાબરમતીને સામે પાર તપ્પૂ નાંખીને રહ્યા. એ જગ્યાએ ઉસમાનપુર નામે પરુ વસ્યુ જે આજ સુધી કાયમ છે. બાદશાહી વખતમાં એ 'પરુ' અમદાવાદના સૌથી સમૃદ્ધ પરાઓમાંનું એક હતું. આજે ગૂજરાત રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ઉસમાનપુરમાં છે. સૈયદ ઉસમાનને 'શમે ખુરહાની'

૩૩. ગ. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૬૫૬-૭૭. કુતુબેઆલમ સાહેબના રોજમાં અમદાવાદની પાસેના વટવા ગામમાં, આજે પણ આ મિશ્રણબાળો મથ્થર બતાવવામાં આવે છે. અને અકબરની પેઠે કેટલાક સુસાદરોએ પણ એની નોંધ લીધેલી છે.

૩૪ આજે એ બંને વંશનાં ખાનદાન આબાદ છે અને હજારો લોકો એમને માને છે. શાહઆલમ સાહેબનું વર્ણન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કરીશું.

—‘દીવાનો પ્રાંત’ કહેતા ઉમમાનપુરમાં એ સાહેબનો ગળે અને લગ્ન મરિજદ સુલતાન મહમૂ એગઝએ બધાવી તે આજે પણ અમીના ના જોવાતાય મકાનોમાં ગણાય છે સૈય સાહેબનો ઉગ્સ તા ૧૫ મી જામાદી ઉન આવેને થાય છે એમણે ૪૮લાક મૂકી ગયો લખ્યા છે, એમાં ‘મદારીજ ઉવ મઅરીજ’ પ્રસિદ્ધ છે એમની એ પ્રસિદ્ધ ગઝનમાં કહ્યું છે કે “રાજ્યાસન દર-રીસોના આગણાતુ પાયરણું છે કુખ એ ફરીસોનુ દ્રવ્ય છે ખીગેની મૂનીમાંથી ચિરગ્યાથી વ્ય (આત્મજ્ઞાન) મળે છે દર-રીસોને કનડનારી કુખ આવે છે એમના આશીર્વાદ તિગરકારને ફેરનીને એમાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે” ૪૫

આ પ્રમાણે જૂના પાટનગર પાટણમાં અને નરી રાજધાની અમદાવાદમાં આ સમયમાં ઘણા સતો થઈ ગયા છે વિસ્તારના ભયથી બધાના વર્ણન અહીં થઈ શકે તેમ નથી ભરૂચના સપદ સમુદ્ધીન મરાઠદી જે મખદુમ જહાનિયાન આગ થતા હતા તે પણ આ સમયમાં થઈ ગયા એમની કમર ભરૂચથી એક ગાઉ ઉપર છે એમના વશજો આજે ભરૂચ તેમજ અમદાવાદમાં પણ છે એ બધા સતોના વર્ણનો મિરાતે અહમદીમાં આપેલા છે અહીં તો જેમણે પોતે અગર જેમના વશજોએ ગૂજરાતના મુમતમાન ઇતિહાસમાં નામ રહે એવો ભાગ લીધો છે અગર તો જેમનું સ્મરણચિહ્ન આજ નુધી પણ ઐતિહાસિક સ્મારક તરીકે ામુ છે તેમનું જ દ્વામાં વર્ણન કરેલું છે ૪૬

૩૫. ગ્ર. પાટનગર-અમદાવાદ પૃ ૧૮

૩૬ જેને આ જગા સતોની વિગત નજીવાની જિજ્ઞાસા દોષ એમને દાજી નિલમુનીન ચિરદી સાહેબનું મિરાતે અહમદીની પુરવણીના ૧ ભાગ તરમાં અગર નવાજઅલી અને સી નફુન અમેજી તરફમામાંથી તેડ લેડ ૧ પાટનગર અમદાવાદમાં પણ કેટલાક સતોનું ૬૬ વર્ણન આપેલું છે પણ અમદાવાદની જહાનગી સતોના વર્ણન અગર અહમદીના જ એવું

પ્રકરણ ૨૩

“ Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected in.”—Morgan.

ગૂજરાતનું મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય*

સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ છત મેળવી શક્યા નહિ

મુસ્લિમ સમયના ગૂજરાતના સ્થાપત્યનું ખરું વ્યક્તિત્વ અહમદ-શાહના સમયથી શરૂ થાય છે, અને એતુ વર્ણન કરતાં પહેલાં મુસ્લિમ સ્થાપત્ય માટે સામાન્ય રીતે કેટલાક વિચાર કરવાની જરૂર છે. મુસલમાનોએ ભારતવર્ષે હતું. અનેક ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ ઉપર નૈતિક છત મેળવીને હિંદુઓએ પોતાની સંસ્કૃતિમાં સમાવી લીધાં, પણ મુસલમાનોની ખાતમાં મોટે ભાગે એમ ન ગન્યું, એ આ પૂર્વે જોઈ ગયા. પરંતુ કેટલાક ક્ષેત્રોમાં મુસલમાનો પૂરેપૂરી છત મેળવી શક્યા નહિ એવા દાખલા પણ મળે છે સ્થાપત્યમાં એ લોકો સંપૂર્ણ છત મેળવી શક્યા નહિ. એમાં પણ ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતોમાં એ છતનું પ્રમાણ ઓછું વધતું છે ગૂજરાતમાં એ છતનું પ્રમાણ એટલું તો ઓછું છે કે એને વિજય ન કહીએ તોપણ આલે જે ક્ષેત્રમાં જિતાયેલી પ્રજા છતનારા કરતા વધારે સંસ્કારવાળી અને આગળ પડતી હોય છે તે ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ સહેલાઈથી વિજય મેળવી

* આ પ્રકરણ સામાન્ય વાંચનારને સાહિત્યની પેઠે સ્થાપત્યમાં રસ પડે અને ખાસ કરીને ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કારિતાનું ઘડતર સ્થાપત્યમાં પણ દેખાઈ આવે એવી વિશેષતાઓ તરફ વ્યાન ખેંચીને જતાવવાના દરદાથી લખ્યું છે તેથી તેમાં સ્થાપત્યની પરિભાષા વાપરી નથી.

રાકતા નથી સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમા ગૂજરાત એ સમયના સોથી આગળ વેના દેગોમાનો એક હતો, એટલે એમા તો વિજેતાઓ હતવા જતા પોતે જિતાર્થ ગયા.

હિંદુ-મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના મૌલિક ભેદ

આ વિજય ગૂજરાતના સંસ્કૃતિ ઇતિહાસનું એક યગરની પ્રકરણ છે. હતનાર મુસલમાનો અને જિતાયેવા હિંદુઓની સંસ્કૃતિમાં કેટલાક મૌલિક ભેદ અને વિરોધો હતા. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમા આવા નિરુદ્ધ ગુણવાળી બે સંસ્કૃતિઓ એકત્ર થઈ એ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમા ભાગેજ અને એવો બનાવ છે. આ એકતાથી ઉત્પન્ન થયેનું સ્થાપત્ય અત્યુત છે અને એનો ઇતિહાસ રસમય છે. ત્રીજા મૌલિક વિરોધોને કીધે જ આ બંને સંસ્કૃતિઓ એકત્ર ન થઈ શકી. પણ સ્થાપત્યમા શું થયું? એક પ્રમાણમા નીચી સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. એ પાર્શ્વિક હતી, એ ખીજી નિરાદ પાયા ઉપર પણ સુક્ષ્મ હતી. એક સીવી ને સાદી હતી ખીજી કર્મકાંડની અને ગૂચવણવાળી અને વિવિતરેષધથી ભરપૂર હતી. એક આધિભૌતિક હતી, ખીજી આધ્યાત્મિક હતી. એક જગતને વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતી, ખીજી ઉચ્ચ આદર્શની દૃષ્ટિએ જોતી. એ આ દુનિયાને જ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનો આદિ અને અંત માનતી, ખીજી પુર્નર્જન્મ અને કર્મની અનતતામાં માની તેનો અંત લાગવાના આર્થમાં માનતી.

એ ભેદ ગૂજરાતમા એક થયા.

આવા ત્રીજા વિરોધોવાળી સંસ્કૃતિઓ ગૂજરાતમા બહુ ઘોડા ફેરફારથી એ બની એ તો જગતના દેગોના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એ ચમત્કાર? જમી સમય એનો યજ્ઞ વિજેતા રાજકર્તાને આપવો કે જિતાયેની પ્રજાના પ્રમુખ અસ્થાને આપવો એ વિચાર વાનું છે.

ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ એનો યશ પ્રાપ્તની સંસ્કૃતિના મૂળમાં રહેલા ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના ઓળસને આપે છે

સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ

મુસલમાનો પામે પેનાનુ સ્થાપત્ય તો હતુ માલુસના ઉદ્યમાં ગાંભીર્યની લાવના પેદા કરે એટલું વિશાળ હતુ, પણ એમા લાક્ષિત્ય અને કોમલતા નહોતાં. સર્વ પ્રકારના રસનુ દર્શન કરાવે એવુ સ્થાપત્ય લાગ્યે જ હોય છે. દુનિયાની ઘણી પ્રગતિએ આરા સ્થાપત્ય કિર્તિ કર્યા છે. દાર્મમાં એક એ રસ ઉત્તમ વિકસ્યા છે તો ખીજની કાણુપ રહેલી છે. ભારતવર્ષના ખીજ પ્રાંતોના સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ કાર્મિક વધારે છૂટથી થઈ છે એ ખરું છે, પરંતુ ગૂજરાતના સ્થાપત્યની કોમલતાના પ્રેરક રસો કાર્મિક વધારે દેખાય છે. મુસલમાનોના આવના પહેલાના ગૂજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યમાં એવા રસોની વિપુલતા છે. મુસલમાનો આવ્યા પછી એમના સ્થાપત્યમાં રહેલા ખુલ્લંદગાઈ અને ગંભીર વિશાળના ગૂજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યની સર્વદેશીય કોમલતા સાથે મળતાં એક સર્વાંગ સુદૃઢ, સર્વ રસથી ભરપૂર સ્થાપત્ય કિલ્લુ થયુ ભારતવર્ષના સુરિલ્લમ ગૂજરાતના સુરિલ્લમ સ્થાપત્યનું સ્થાન આજે પણ અનુરૂં છે તેનું આ કારણ છે. જીવનના અન્ય વ્યવસાયોમા એ લિન્ન સંસ્કૃતિઓનો મેળ ન ખાવા છતા સ્થાપત્યમા એ મેળ અદ્ભુત રીતે સધાયો છે.^૨ એથી જ આ સમયના સ્થાપત્યનુ પ્રકરણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા મહત્વનુ છે.

૨. Cambridge History of India III. P. 570-71. આમાં સ્થાપત્યનું પ્રકરણ સર જૉન માર્શલે લખ્યું છે. હિંદુ અને જૈન મંદિરોને મસ્જિદોમા ફેરવવાની રીતને Remarkable in History of Architecture કહે છે ને લખે છે કે - "To create a successful building out of such alien materials, to reconcile two styles so characteristically opposed, without transgressing the standard formulas of Islamic Art might well have been deemed

મુસલમાનો સૂફા દેશમાથી ઉચ્ચ સ્થાપત્ય ને સન્કાર ધરાવતા હોવાથી
આવ્યા હતા

મુસલમાનો હિન્દી પશ્ચિમોત્તરના પ્રદેશમાથી હિન્દમા આવ્યા
હતા અને દિલ્લીમા કાયમનુ થાણુ નાખ્યા પછી હિન્દના પ્રાંતો જીતી
ગૂજરાતને પણ ચોદમી સદીની શરૂઆતથી જીતી, સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ
અનેક ક્ષેત્રોમા ભારતની પ્રાચીન પરંપરાથી ટેવળ લિન્ન અને નવીન
સંસ્કૃતિના પથો દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો એમા એમને
સફળતા મળતા લાભો સમય વીત્યો અને પૂરી સફળતા તો ન જ
સાપડી કેટલાક માત્રમા લિન્ન લિન ક્ષેત્રોમા પણ સમ્બળતાનુ પ્રમાણ
વધતું ઓછુ જ રહ્યું મુસલમાનોએ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બગવાન જમાવટ
કરી હતી પરંતુ એમના દૃષ્ટિબિંદુનુ કેન્દ્ર તો અગમસ્તાનમા જ હતું
અને સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમા એમને એ દેશમાથી ખામ કાંઈ આશ્ચર્ય
મળે તેમ નહોતું કે એ લોકો વિજેતા થઈ એવા દેશમા આવ્યા હતા

an impossible task Sir T. C. Hope આ સ્થાપત્યોની મેળવણીદે
'The varied offspring of this strange union કહે છે' જનરલ
Hodgkin's Travels in Western India ૫ ૨૮ કહે છે કે — We
must admire the perseverance and skill which have sur-
mounted the difficulties of rearing Saracenic superstructures
over a Hindu stylobate without shocking the eye. A
more powerful contrast could scarcely be furnished than
exists between Mooslem and Hindu Architecture

સર જોન માયલ Cam H. Ind III P 669 'The
Arabs themselves possessed little or no genius for art
of building આરબોના પ્રમાણમા અધ્યાનો અને તુર્ક લોકોને બારમાને
શોખ હતો એમ સર જોન માને છે સર જોન એમ પણ માને છે કે દેશમા
લેખકોએ મસ્જીદોમાને બિનફળવાધિયા, ગાંધી અને પશુ જેવા બીજાં કે
અને એવા લોકો બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ ઊંચી તળની સંસ્કૃતિ ધરાવતી
લોકો હતા એમ આવ્યા એ વાત સત્ય નથી એ લોકો કૂર લાવેલા હતા અને
૧૪મી સદીમાંથી (14th century) એમનામા ન્દાતી એટલું જણાય છે

કે જ્યાં દલામય સ્થાપત્યની પરંપરા ખૂબ જ પ્રાચીન હતી, અને એમાં પણ ગુજરાત પ્રાંતમાં તો સર્વશ્રેષ્ઠ હતી.

હિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિકસ્થાનોના ભેદ અને સામ્ય

હિંદુ મંદિરો એક અગર બહુ જ ઘોડાં માળખે એક સાથે પૂજા કરી શકે એ રીતે બાંધાતા હતા, બ્યારે ઇસ્લામની મસ્જિદો મોટા સમૂહમાં કોઈ પ્રકારના ભેદ વગર લોહ પ્રાર્થના કરી શકે એ રીતે બાંધાતી હતી. ઇસ્લામમાં ખરી રીતે પ્રાર્થના કરનાર અને પરમેશ્વર વચ્ચે કોઈ જ ન જોઈએ એવો સિદ્ધાંત હોવાથી ખુદશા મેદાનમાં કે ગમે ત્યાં પ્રાર્થના થઈ શકતી. પરંતુ પ્રાર્થનાને માટે પવિત્ર વાતાવરણવાળું સ્થળ નિર્ણય થયું જોઈએ એ મનુષ્યસ્વભાવની પ્રકૃતિ હોવાથી આગળના સામાન્ય ધર્મની રીત મુજબ વચ્ચે ખુદશા ચોક રાખી ઓરડા અને પડાળીઓવાળા પ્રાર્થના સ્થળનો પ્રચાર થયો અને એ સિદ્ધાંત ઉપર મસ્જિદોની બાંધણીની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઈ.^૪ મુસ્લિમો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે આરબો એમના પોતાનાથી વધારે સુધરેલા તુર્કો અને અફઘાનોના સંસર્ગમાં આવ્યાથી મુસલમાન સ્થાપત્ય તે સમયે હીક હીક વૃદ્ધિ પામ્યું હતું. હિંદમાં મંદિરોના સ્થાપત્યમાં મૂળભૂત ભેદ હતો છતાં કોઈ કોઈ પ્રાંતોમાં ચોક, ઓરડા અને પડાળીઓવાળા ધર્મની બાંધણી કાઢક અંશે આરબોના નિવાસ-સ્થાનોને મળતી આવતી હતી, અને એ રીત મંદિરોમાં પણ દેટલેક અંશે જણાતી હતી.^૫ મુસલમાનો હિંદમાં પગભર થયા ત્યારે ભારતની શિલ્પસ્થાત્યની કળા તો ટોચ ઉપર હતી એ આ પૂર્વે

૪ Percy Brown, Indian Architecture : (Islamic) P. 3.

૫. પર્સી શાઉન-ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચર-ઈમ્પ્રોવિઝ, પ્ર. ૧-માં આ પ્રમાણે લખે છે આપણાના દક્ષિણનાં મંદિરોમાં વચ્ચે મુખ્ય મંદિર અને વચ્ચે ચોક રાખી પડાળીઓનો રિવાજ દેખાય છે. જૈનોએ એ રીતે પડાળીઓમાં તીર્થંદશનાં જિનાલયોની યોજના કરી. દક્ષિણના મંદિરોમાં ખાસ કરીને શિવ-મંદિરમાં શિવનાં પૌરાણિક સ્વરૂપોનાં નાના આલયો પડાળીમાં રહે છે.

જોઈ ગયા અહીં મંદિરો પણ ખૂબ સખ્યામાં અને ખૂબ સમૃદ્ધ હતા, એટલે વિધર્મી વિજેતાને પોતાના ઉપયોગ માટે પુષ્કળ તૈયાર સામગ્રી પણ મળી શકે તેમ હતું તે સાથે દેશના કારીગરો અને સ્થપતિઓ વિશ્વના કોઈ પણ દેશના કારીગરોમા પ્રથમ પકિતમાં એસે એના હતા,^૬ એટલે આ નવા વિજેતા એમના ઉપર કોઈ બળનો મોટો પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ અને ઇસ્લામના મૂળ સિદ્ધાંતોને ખામ વિરોધ વગર દેશી સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો સાથે નીચીતે ધગાવવા એ મર્થ એ કારીગરોને સરળ થઈ પડ્યું સ્થાપત્યમા અનકારોનો ગોખ હિંદુઓ જેવો મુસલમાનોને પણ હતો, એટલે એ ક્ષેત્રમા આ કારીગરોને માત્ર સ્વરૂપો જ બદલાવાના હતા એ કારણથી પણ ખાસ વિરોધ નરમ પડી ગયો હતો.

મુસલમાન મત્તા જિ હીમા કાયમ થઈ

અગિયારમી સદીની શરૂઆતમા મદમુદ ગઝનવી તો માત્ર લૂટ આવી થોડી તોડફોડ કરીને જતો ત્યો હતો તે પછી મે સદીઓ

૬ Percy Brown-Islamic Architecture, P 45 The Muslim rulers were fortunate in finding in the country of Gujarat some of the most accomplished artisans in the whole of India' આવી લખે છે કે આ કારીગરોના મદદગારો હતા અને માદ્રાસ તથા લેનો મંદિરો બાવતા હતા, અને એના ધખા દેશના અલગપણ માં હતા કે — So that architecture and the arts associated with it had become part of their racial consciousness આમ સુંદર બાપકામ એ ગુજરાતીઓનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હતો જિંદુ ગીતો મુસ્લિમોએ કેમ ગાડા કરી તે માટે કશું નહોતું — The truth of the matter is, that the Mohammedans had forced themselves upon the most civilized and most essentially building race at that time in India (His of Ind & Eastern Architecture P 527)

પછી દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સરકાર થઈ હતી અને ઇસ્લામના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એમને બાંધકામ કર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. એ રીતે અજમેર અને દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કળા વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તે ખીલજી સુલતાનોના સમયમાં સારી રીતે ખીલ્લી હતી, અને પ્રાંતોમાં એનાં અનુકરણો થયા માંડ્યાં હતાં^૭ ગૂજરાતમાં એ સમયે લણ્ચ, ઘોળકા, ખંભાત વગેરે રથગોળે મસ્જિદો બંધાઈ હતી તે આ પૂર્વે જોઈ ગયા, પરંતુ ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોને નવા સ્વરૂપમાં ધરાવી એક પ્રાંતિક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવતું સ્થાપત્ય પાટણધી ગૂજરાતનું પાટનગર બનાવા પછી અમદાવાદમાં શરૂ થયું એમ કહી શકાય.

ગૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકોનાં પ્રમાણપત્રો

અહીં એક ખીલ્લો વાન કરી દેી જરૂરની છે. આપણા સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો છે અને વશપર પગથી એના બાબુકાર પણ દેશમાં છે, પરંતુ આ બાબતનો તુલનાત્મક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તો અંગ્રેજોએ કર્યો એટલું કબૂલ કરતા આપણે સ્થાપિમાન ઓછું કરવું જોઈએ કોઈ દેશી સિદ્ધાંત ન સમજ્યા હોય તોપણ આ વિદેશીઓએ આપણા સ્થાપત્યનો સહૃદય અભ્યાસ કર્યો છે અને એમની ટીકાઓ તથા એમની અંગલિઓની આપણે અવગણના કરી શકીએ નહિ એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે. એટલે કમ્પ્યુસન, હેવલ, બર્જેસ, કંઝિન્સ, માર્શલ અને બ્રાઉનનાં મંતવ્યો આપણે વિવેકબુદ્ધિથી જોવાં જોઈએ એ કારણે જ્યાં હીક જણાય ત્યાં

૭. દિલ્હીમાં શરૂ થયેલું મુસલમાન સ્થાપત્ય ખીલજીઓના સમયમાં ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચ્યું એમ કલાવિવેચકો માને છે. સર જોન માર્શલ અલ્લાહાદ્દીનની કૂળના માટે બાંધે બચાવ કરતા હોય તેમ ઉત્તમ મદાનો એણે બાંધ્યાં એ માટે લખે છે અને એ દૂર તેમ જ બાંધકામનો શોખીન બને હોતો એમ કહી મન વાળે છે, અને એને Imaginative કહે છે। Cam. His. III P. 567.

એમના પોતાના શબ્દોમાં ઉતાગ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને બધા મતભેદ જણાવ ત્યા તે બતાવવા પણ પ્રયત્ન કર્યો છે

હિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાંતોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે આશ્ચર્યજનક બન્યું

ગૂજરાતી કારીગરોએ ઇસ્લામના ધાર્મિક નેતાઓના મૃત્યુને મસ્જિદની રચનામાં અગત્યનું અને મુખ્ય સ્થાન આપી પોતાની પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે બાધામના બીજા સિદ્ધાંતો અને અનકારો પોતાના સિવાજ પ્રમાણે જ આનું રાખ્યા શરૂઆતની મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી ફરકાવ વિના પણ વાપરેલી દેખાઈ આવે છે તે યથાર્થતાને નોંધેલું, પરંતુ એમ લાગેલી સ્થાપના પછી દેશી કારી ગગને ઇસ્લામના સિદ્ધાંતો નજર આગળ રાખીને પોતાની રીતે બાધામ કંચાની જરા વધારે છૂટ મળી, અને હિંદુઓમાં સર્વત્રેષ્ઠ ગણાતા ગૂજરાતી કારીગરની કુશળતાથી બાધામમાં જે મજબૂતાઈ સાથે મનોહરતા આવવા માઠી તેથી વિધર્મી વિજેતાઓને ફગ્યા દરવાનું કાંઈ પણ કારણ મળ્યું નહિ આ કારણથી ગૂજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય નજારા ફેરકાવ મારે જાણે પ્રાચીન દેશી સ્થાપત્ય જેવું જ દેખાવા લાગ્યું અને જે મિશ્રણ થયું તે બિનક

c Sir T C Hope Ahmedabad Architecture, P 21

As to style it was the singular fortune of the Mahomedans to find them selves among a people, their equals in conception, their superiors in execution and whose tastes had been refined by centuries of cultivation. While moulding them they were moulded by them, and though insisting on their own bold features of minarets and pointed arch they were fain to borrow the pillared hall the delicate traceries and rich surface ornaments of their despised and proscribed foe

એની ગોલામાં અભિગ્રહિ કરે તેવું નીપજ્યું.^૯ હિંદુ મંદિરોના સ્થાપત્યમાં જે અંધારાનો આગ્રાસ, જે હિંગાણાપાક^{૧૦} હતું તે ઈસ્લામની પ્રકૃતિ પ્રમાણે દવા અને અન્વયાણાર્થી અગપૂર અને ખુલ્લું બન્યું. આ રીતે ગૂજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય દેવળ વિરોધી તત્ત્વોના મિશ્રણથી શિલ્પ વધારે આકર્ષક અને મનોહર બન્યું, અને એ સિદ્ધિ જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એક અમતકાર ગણી શકાય એવી ચર્મ. ખુલ્લું કોમળનાનો, લાલિત્યથી પૂર્ણ મહાકાવ્યનો, ભરપૂર અલંકાર સાથે જ સ્વચ્છ સાદાઈનો, મળખૂતાઈ સાથે લાવણ્યનો જે ગુમેળ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં સધાયો છે એવો હિંદુના અન્ય પ્રાંતના કે હિંદ બહારના દેશોના સ્થાપત્યમાં જડવો મુશ્કેલ છે.^{૧૦} ભારતમાં એક ખૂણે પડી જવાથી અને ગૂજરાતી-ઓને વેપાર સિવાય બીજી કોઈ જાહેરાત કરવાની ટેવ ન હોવાથી રામ, ગ્રીસ કે દિલ્હીના સ્થાપત્ય જેટલો રસ આપણા આ સ્થાપત્યમાં કોઈ જતાવતું નથી.

થાંભલા-પાટણ અને કમાનો

સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ન ગિતરીએ તો હિંદુ સ્થાપત્ય થાંભલા અને પાટણ ઉપર બિંબેલું અને તે કારણથી નીચું હતું એમ કહી શકાય થાંભલાને ઊંચા કરવા માટે પણ હિંદુ સ્થપતિ એક થાંભલા ઉપર કલાની ક્ષતિ ન થાય એવી રીતે એક બીજે નાનો થાંભલો ગોઠવીને બિંબાઈ લાવવા પ્રયત્ન કરતો કમાનોની રચના હિંદુઓ બાણતા હતા ખરા, પરંતુ એની બાધાગ્રીથી એઓ ટેવાયેલા નહોતા. મુસ્લિમોના બાધકામમાં કમાન મુખ્ય હતી અને તેથી એ ઈસ્લામી

૯. આ માટે લગભગ બરાબર કલાવિવેચકો એકમત છે તે તેમના અભિપ્રાયોના આ પૂર્વે અને પછી કુતારા આધ્યા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ.

૧૦. આ માટે સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોના અભિપ્રાયો આ પ્રકરણને છેડે એક સાથે જ આપીશું.

બાવકામના સિદ્ધાંત જેની ગણાઈ હતી મુમત્તમાનોએ હિન્દમાં કમાનોનો છૂટ્ટી ઉપયોગ શરૂ કર્યો એથી એમનાં મકાનો બિયા, બુનદ અને વધારે મોટા થવાથી વધારે હવા અજવાળાવાળા થયા ગૂજરાતી મસ્જિદોની બાધણીમા કમાનોનો વિકાસ ધીમે ધીમે પણ ઉત્તમ રીતે થયો છે ૧૧ ગૂજરાતના ધણા શેખઓમાં અને મસ્જિદોમા જૂની હિંદુ ચાકના પાગડાની રીત કાયમ પણ રહી છે, અને કારીગરાની દુશળતાને લીધે એ રીતમા પણ લલિત મનોહરતા આવી છે, એના ઉદાહરણો મથારથાને જોઈશું કમાનોની રચનામા પણ ભાગતર્વર્ણના દરેક પ્રાતમાં કાર્પક કાર્પક ફેર છે ગૂજરાતની કમાનોનું રચાન એમા જુદું તરી આવે તેનું છે કઈ કમાનની રચના મુદ્દ અને મનોહર લાગે એ મનને તો વિષય છે, છતાં ગુજરાતની કમાનોમાં બીજી કમાનો કરતા લાનિત્ય વવાટે હોય એમ દેખાઈ આવે છે મોગનાઈ કમાનો કરતા એ કાર્પ વધારે આકર્ષક લાગે છે ૧૨

૧૧ જુદી જુદી માનોની રચનાના ચિત્રો માટે પરસી બાકિના હાથિયન આર્કિટેક્ચર ઇસ્ટ એશિયન—એ મથની ૧૯૨૮-૮ થી જુઓ એમા સરખામણી માટે આખી દુનિયામરની કમાનોના ચિત્રો છે અમ લાદની જુમા મસ્જિદની કમાનનું ચિત્ર એમા છે ગૂજરાતી મસ્જિદોની કમાનો દિલ્લીના ખીલજી સમયના સ્થાપત્યમાથી આવી લાગે છે અને એમા મુધારા થોલા છે ગૂજરાતની શરૂઆતની મસ્જિદો કરતા શોગમી સગીની મસ્જિદોની કમાનો વધારે સગી છે ગૂજરાતની કમાનોની ચર્ચા માટે જુઓ મારો આ લખાવા નેર ઉત્તિદામ ૫ ૨૦૩-૪

૧૨ ગૂજરાતમા મોગનોના આવ્યા પછી મોગવ સમયની કમાનો બધાતી થઈ આ માનો કેવળ જુદી પડી નય છે બાદગીની દરિએ પશ્ચિમના દેશોની અને મમતાવા ની માનો એક ન થઈ શકેથી થઈલા વતુલ જેની છે મોગ કમાન ઉપર ગૂજરાતી કમાનને બી કરેલો છે જ્યારે મોગવ સમયની કમાનો બે અધિભિદ્યોથી કરેલા વતુલોના લાગ ઉપર આવી કરેલી છે અમદાવાદમા બદના સિલ્લાના મુખ્ય દરવાજાના લામણીના મદિરની જેવેના દરવાજાની કમાન મોગવાઈ છે જ્યારે તેની અદરના બે દરવાજાઓની કમાનો જરાતી છે તે માથે જોવાથી બે સમજશે

મસ્જિદની રચના અને નકશો (Plan)

મક્કા શરીફ દિશ્વથી પશ્ચિમ દિશામાં છે એટલે મુસલમાન હમેશા પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખીને પ્રાર્થના કરે છે એ કારણે મસ્જિદો હમેશાં પૂર્વાભિમુખી જ હોય છે. ઉપર જોયું તેમ એની સામાન્ય રચના, એક પૂર્વાભિમુખી મોટા પ્રાર્થનાનો આગ્રહાદિત ઓરડો, વચ્ચે ચોક અને આસપાસ પડાળીઓ, એ જાતની હોય છે. પ્રાર્થનાના ઓરડાને સિવાન કહે છે. હિંદુ મંદિરમાં આથી જુદી રચના હોય છે. એમાં સૌથી આગળ થાંભલા ઉપર નાના ધૂમટવાળો મંડપ હોય છે અને એ પછી ગર્ભગૃહ હોય છે. આ બધું ચોડા ભક્તો એકી સાથે ભેગા થઈ શકે એટલું નાનું હોય છે, અને દેવની પ્રતિમાવાળું ગર્ભગૃહ તો પ્રમાણમાં છેક જ નાનું હોય છે. મસ્જિદમાં એક સાથે મોટા સામાન્ય જનસમુદાય ભાગ લઈ શકે એવો રિવાજ હોવાથી સિવાન, ખુદ્દો ચોક, વગેરે મંદિરના પ્રમાણમાં મોટા હોય છે. સિવાનમાં ન માર્ગ શકે તે ખુદ્દો ચોકમાં પણ નિમાજ પઢી શકે છે. એટલે પૂર્વાભિમુખી મસ્જિદોના સિવાનની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ વધારે રાખવી પડે એ મંદિર અને મસ્જિદની રચનાનો મુખ્ય ભેદ છે ગૂજરાતના કારીગરો મંદિરના મંડપોની રચનામાં નિષ્ણાત હતા એટલે મસ્જિદોની રચનામાં એ જ રીત એમણે અજળ ખૂબીથી વાપરી. કુમાનોની સારી આવડત ન હોવાથી મંડપોની થાંભલા પાટડાની રચના મસ્જિદોમાં એમણે કાયમ રાખી, અને મંદિરની પૂર્વ-પશ્ચિમની લંબાઈને મસ્જિદના સિવાનની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈમાં ફેરવી નાખી, અને એમ કરવામાં એમણે ઉત્તર-દક્ષિણ મંડપોની હાર ઊભી કરી સિવાન પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળું કરવું પડ્યું ત્યાં એવી મંડપોની હાર એમણે બેવડાવી. આના ઉદાહરણો આગળ જોઈશું.^{૧૩} મંડપ એ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતનો મૂળ તત્ત્વરૂપ પામે છે.

૧૩ જુમાં મસ્જિદ જેવી મોટી મસ્જિદોમાં મંડપોની હાર બેવડાની છે. ન્યારે નાની મસ્જિદોમાં એક હાર છે. મંડપોના થાંભલાની રચનાથી આખાયે

મરિજ્જની બાધણીમા પ્રગતિ

આ પ્રમાણે મુખ્ય બાધણી યોગ્યા પછી ગૂજરાતી કલાકાગેએ એને આખ્ય ક બનાવવા માટે પોતાની પર પરાગત રીતો અજમાવના માડી, અને ઇસ્લામી રાજ્યની ગૂજરાતમાં સ્થાપના થયા પછી એકથી દોઢ સદીમા આ મિશ્રણમા એ લોકોએ સંપૂર્ણ સફળતા અને ખ્યાતિ મેળવી ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી ગૂજરાતી કળાથી મુગ્ધ થયેલા મુસલમાન-બાધકામ ઉપર દેખરેખ ગંજનારા-અમનદારોને પણ ઇસ્લામના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો ભગ ન થાય ત્યાં દેશી કલાકાગેને છૂટે હાથે કામ કરવા દેનામા કાંઈ વાંધો નહોતો એટલે ઉપર જોયું તેમ મદિગેના મકબની ગોઠવણ માત્રમા ફેર ફરી એની અદરના અતકારો તથા બહારના મહારાના શણગાર માટે આ કલાકારોએ હિંદુ મદિગેની રીતોને એમ ને એમ જ કાયમ રાખી, જોનારની આખને ખગમ ન લાગે, અને આકર્ષણમા બન્ટો વધારો કરે એવી રીતે ગોઠવી દીધી આ દાવં એ લોકોએ ફરી કુશળતાથી કર્યું તેની પ્રગતિ દુકમા જોઈ એની ઉત્તમતાનું વર્ણન તે તે ઉલ્લેખોના વર્ણનમા કરીશું ભડચ ધોળકા અને ખલાતની મરિજ્જો બધાયા પછી અમવા મા સર્વથી પહેલા ભદ્રમા આવેલી રાજગની મરિજ્જ પહેલી બધાઈ, અને તેમા પ્રગતિ પામેના બાધણીના મુધારા ઓળ દેખાવા છતાં એ સામે જ તર થયેલી જુમા મરિજ્જની બાધણીમા હિંદુ કલાકારોની કલાને ખૂબ જ વેગ મળ્યો જુમા મરિજ્જ પછી તો ગૂજરાત સત્તતતના ધાર્મિક મનનોમા પ્રગતિ સધાઈ એ

નિવાનની યામલાની રચના જોનારને કગળો નથી આપતી ન્યારે એક દારમા યામલા દોચ તેમા વચિ ચ નથી લાગતુ એને એક કલાકારેએ અમદાવાદની જુમા મરિજ્જ ના નિવાનના યામલાની રચનાને મદુરાના મીનાબીના મદિરના મિગ દ નર યામલાના સ્વામકપના યામલાની રચના કરતા ઉત્તમ પ્રકારની જગી છે મદુરાના યામલાની રચના જોનારની આખને ટાળે આને તેવી છે

ઉદાહરણોમાં જોઈશું. ૧૪

હિંદુ સ્થાપત્યની મેઘનાદ-મંડપની વિશેષતા મસ્જિદોના
સ્થાપત્યમાં ઘટાવી

મસ્જિદના દેખાવ અને બાંધણીમાં આકર્ષણ અને વિવિધતા
લાવવા માટે ગૂજરાતી કારીગરોએ જે જે રીતો કુશળતાથી વાપરી
તેમાં સર્વથી પહેલું અને મહત્ત્વનું સ્થાન જિવાનના મધ્ય ભાગને
ઊંચો બનાવી એમાં એક કે વધારે માળ બનાવ્યા એ રીતને આપી
સકાય. મંદિરોમાં માળ બનાવવાની રીત હિંદુ કારીગરોને પ્રાચીન
પરંપરાથી જાણીતી હતી અને એને મેઘનાદ મંડપ કહેતા હતા. આ
મંડપની રચના ગૂજરાતી સ્થપતિઓની ખાસ વિશેષતા હતી મંદિર
અને મસ્જિદની બાંધણીના મૌલિક ભેદ પાછળ અર્થ છે તે જોતાં
આ મંડપની બાંધણી મસ્જિદના જિવાનની સાદી સીધી રચનામાં શી
રીતે ગોઠવવી એ મોટી ગૂચવણનો પ્રશ્ન કહી સકાય. મસ્જિદમાં આ
મેઘનાદ-મંડપની રચના ગોઠવવામાં આપણા સ્થપતિઓને જે સકળતા
મળી છે તે એક મહત્ત્વની સિદ્ધિ તરીકે ગણવી સકાય. દિલ્હીમાં
સુલતાનોના સમયમાં બધાએજા મુસલમાન સ્થાપત્યનું અનુકરણ
કરી માત્ર વચલી કમાન કે વચ્ચો ઘૂમટ ખીજા ભાગ કરતાં સહેજ
ઊંચો લઈ દેખાવમાં આકર્ષણ લાવવાની સાદી રીતથી આ ગૂજરાતી
સ્થપતિઓને સંતોષ ન થયો, એટલે પ્રમાણમાં મોટા કદની મસ્જિદોમાં
જિવાનના કદને અનુરૂપ ઊંચાઈના મેઘનાદ-મંડપ એમણે જિવાનના
વચ્ચા ભાગમાં નાખેલ ક્યાં. પંદરમી સદીમાં મારવાડમાં સાદડી અને
રાણપુરના જૈન મંદિરોમાં આ મંડપો ઘણા આકર્ષક બનાવેલા છે.
એ જ સમયની લગભગમાં અમદાવાદમાં જુમા મસ્જિદ બાંધાઈ અને

૧૪. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યની બાંધણીનો
ઇતિહાસ. અહમદશાહ અને હૈબતખાનની બાંધણીથી જુમા મસ્જિદ અને
છેલ્લી બધાયેલી સીદીસઈદની મસ્જિદ સુધીની બાંધણીની પ્રગતિ આ
વાત સિદ્ધ કરે છે.

એમાં આ રીતનું કુશળ અનુકરણ થયું અગિયારમી અને તેરમી સદીમાં મેપનાર-મડપના લખના મને છે, એમને આ દાગીગરને આમાં કાંઈ નવું નવું બીજા નાના મોટા અલમગરને બાજુએ મૂકીએ તોપણ આ મડપ ઘટાનવાની કુશળતાને લીધે પણ ગૂજરાતનું સુમતમાન સ્થાપત્ય તત્વત દિદુ સ્થાપત્ય છે અને નજીક ગતી જ છે એમ કહેવામાં વાગે નથી અમલવાદની જુમાં મરિ ૧૮માં ચોક્કસની આ રીત આંધોરની જુમાં મરિ ૧ માં અપૂર્ણ દેગએ પહોંચી તે યથાસ્થાને જોઈશું યુગોપિયન લેખકો આ વાત અમ ના નથી તે આગળ જોઈશું ૧૫

અન્નિજમા માગ કરી તેજ સાવવાની કહેવાની કાંતી થયો

મન્નિજોની બાધામાં આ રીતે વચ્ચે મુમદ ગયો મરી વચ્ચેથી ઉગવ સાવવાની રીતો યુગોપીય નિજાતો પ્રમથ સાવવાની રીત કહે છે અને સ્થાપત્યના પાયા લેખકોએ એ રીતનું વર્ણન મુ છે આખાએ પૂર્વના દેશોના સ્થાપત્યના મર્ રેડ અબ્બાડી શ્રા ૧૩૫ મન આ વાતની નોંધ લે છે અને સાદીના જૈન મદિરનો પણ

૧૫ યુગોપિયન લેખકોએ દસ અજવાડુ સાવવાની આ રીત જોઈ કહી હતી ખૂબ થયો કરી છે મેપનાર-મડપના અનુકરણ, જે વાત એ લેખકો સમજ્યા હોય અમ દાખર નથી આ મડપની રચના બાપમાં ૧૭૧૧ની બાધા થિ પત્ર રોષ અમ મને ૧૮૭૭ કલકત્તામાં પ્રગટ થયેલા એ શા દુર્ગેદિયા બાફ આર્કિટેક્ચર નામના પ્રોફ મથમ મેપનાર-મડપનું નામ દેખાડ નથી એ જરા નવાઈ જેવું ૮ બીમરેવ જ ૧૭૧૧ ગોમલાયના મદિરને મેપનાર-મડપ માં બાનો દરદર છે રાજપુરના જૈન મદિરનો પૂર્વ મેપનાર-મડપ એમદાર દના હમતનુરના કિલ્લે દેન ૬ ૬ ૧૭૧૧ના આગરના સમયના દેન ૭ એ જાણ દલે દાર ૭૭ બો દાર પ્રાચીન કાંદો આ રચના જાણ સ્થાપત્યને મિલ દની યુગોપિયન લેખકોના ૩૧ માર અમદારાદેનો દિન્દિમ ૪ ૨૧૮ થી ૨૩૩ માં થયો કરી ૭ ૬ ૧૭૧૧ ૧૪ ૬ ૧૮ ૭૪૦ of ૧૦૦ ૬૦ ૩૦ ૩૦ ૪ ૬ ૬ ૬ અને દેવદ ૧૬૬૦ ૧૬૬૦ ૧૬૬૦ ૧૬૬૦ ૪ ૧૭ ૧૬૬૦

ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પરંતુ એમને એક શંકા હોઈ છે કે મસ્જિદો હમેશાં પૂર્વાભિમુખી હોવાથી સવારથી બપોર સુધીનો સૂર્યનો તાપ તો સીધો અંદર આવી શકે છે, અને સાંજના સૂર્યનું તેજ તો આ રચનાથી કોઈ રીતે આવતુ જ નથી. જો મસ્જિદો ઉત્તર કે દક્ષિણાભિમુખી બંધાતી હોત તો આ રચના અજવાળા માટે હોય એમ મનાત. કુર્ચુસને આ રચના સાદડીના મંદિરમાં અવલોકી છે એટલે એમને એમ લાગે છે કે આનો અજવાળા સિવાય કોઈ બીજો હેતુ હોવો જોઈએ, અને પ્રથમ મહેલોની કોઈ પ્રકારની રચનામાંથી આનું અનુકરણ થયેલું હોય જોઈએ. આ મંતવ્ય કાંઈક યથાર્થ છે. કુર્ચુસનના આ મતની ટૂંક ટીકા હવે કરી છે અને એમાં આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું કુર્ચુસને ઉમેરવું જોઈએ એટલી માત્ર નિર્બળ ટીકા કરી કુર્ચુસનના જ શબ્દોમાં હવે એનાં વખાણ કર્યા છે, અને પોતે કાંઈ નવો પ્રકાર પાડ્યો નથી. બન્નેએ જુદા જુદા કોણથી સાદડીના જ મંદિરના આધાર સચિત્ર આપ્યા છે, એટલે કુર્ચુસનની માન્યતામાં હવે કાંઈ નવું ઉમેરી શકતા નથી ૧૬

આમાં એક જ અનુમાન શક્ય છે કે સામાન્ય રીતે મસ્જિદનું સિવાન અને એના મહોરામાં વૈવિધ્ય આવી શકે એવું કાંઈ બનવું શક્ય નહોતું. કમાન ઉપરાંત મિનારા એ સુસ્થિત ધાર્મિક સ્થાપત્યનું બીજું ચિહ્ન છે. અને એકલા મિનારાથી મકાનનો ઉદાવ ખરોખર લાગતો નથી, એટલે ગૂજરાતના કારીગરોએ દેખાવની વિવિધતામાં સંગીન ઉમેરો કરવા અને મહોરાને ખૂબ જ આકર્ષક બનાવવા હિંદુ અને જૈન મંદિરોની આ રીત મસ્જિદોમાં અજમાવેલી હોવી જોઈએ. અને એમ કરવામાં એમને ઇસ્લામના કોઈ સિદ્ધાંતનો ભંગ કરવો પડે એમ હતું નહિ, અને આકર્ષણ ખૂબ વધવાથી બંધાવનારાઓનો તો ઊલટો ટેકો મળે તેમ હતું. હિંદુ મંદિરની મંડપો સાથેની લંબાઈ પૂર્વ-પશ્ચિમ હતી જ્યારે સિવાનની લંબાઈ ઉત્તર-દક્ષિણ હતી તે

ઉપર જોઈ ગયા તો આ લગાઈમા વૈવિધ્ય હી રીતે લાવતુ એ એક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હોવો જોઈએ મદિરા આગતા મડપમા આગતા મડપના ધૂમટ કરતા વચના મડપનો ધૂમટ જગ જાયો અને ગર્ભગૃહ ઉપરતુ શિખર એનાથી પણ વધારે ઊંચુ ઠગી ઉત્તરોત્તર જાયો દેખાતા ગિરિશગોનો દેખાવ આપો ૧૭એ જ રીતે મરિજદમા આ દલાગદોએ સિનાનનો વચવો ભાગ ધૂમટ જાયો કરીને એક અગર ખે માળ ઉમેરીને ક્યો અને તેથી આખાયે સીધા સિનાન કરતા આ કોણુમગથી દેખાવમાં ગિરિગો જેવુ વૈવિધ્ય લાવવામાં સફળ થયા આમ કરવાથી હના અજવાળુ અને દેખાવ બે ને આપોઆપ સચવાયાં હોય એમ અને પરતુ દેખાવતુ જ લાગણુ મુખ્ય હોય તો નનાઈ જેવુ નથી દેવલ પોતે દિમાલય પર્વત ઉપગના પ્રેમના આવેશમાં દિદુ મદિરાના શિખરોની ગોઠવણુ અને ઉત્તરોત્તર વધતો ગિરિશગો જેવો દેખાવ દિમાલયના શૂગો અને કંલાસ શિખર ઉપરથી સ્થપતિ આએ કદમાં હોય એમ માને છે કે પના ધણી જ મુર અને લબ્ધ છે, અને એ ખાતર અને માનીએ તોપલ વાધો નથી આ રચના આપાનેરની જુમા મરિજદમાં ઉચ્ચ દક્ષાએ પહોચી મોટી મરિજદોમાં જ આ શક્ય અને તેવુ છે એમાં ઉપરઉપરી માળ લઈ વચ્ચેના ભાગ ખૂમ જાયો ક્યો છે, અને તે માળ ઉપર મિનારાની સીડીમાંથી જઈ નીચે મરિજદમા નજર કરી ગમય છે મદેખ પામેનો મુખ્ય ધૂમટ વાવના અદ્દકોણુ ફવાની પેડે સુર બનાવેનો

૧૭ Haveli Himalayas in Indian Art Plates VII અને VIII ઈ બી. દેવલ આપણી દલા અને સ્થાપત્યના એક સદૃશ્ય વિવેચક છે માર્ચલ ફર્થુસન બર્નેસ વગેરે પણ પ્રશસમે છે પરતુ એ લોમે બૂડો એવા પણ પ્રેરાયા છે જ્યારે દેવલને ખાસ બૂડો જલ્લાઈ નથી, અને પ્રશસનો વેગ એ વિવેકપુર સર ખાળી શકતા નથી એમની માન્યતા એ તેમ દોષ પણ મદિરાની રચનાતું મૂળ એ દિમાલયનાં ગિરિગો તોમાંથી આવ્યુ છે એમ માને છે એ કદના તો સુદર છે અને મદિરાની એ રચના મરિજદોમા આવી એમા પણ એમની એ કદપના છે

હોય એમ દેખાય છે એને છેક ઉપરથી નીચે વ્તેર્ષ શકાય છે. આગળની મુખ્ય કમાન ઉપર, મિનારાના લાગભાથી આ રચના તરફ નજર કરતાં વાવના આગલા લાગમાંથી પાછલા લાગ તરફ જોતા જે મનોહરતા જણાય છે તેવી જ અહીં દેખાય છે. વાવ પણ ગૂજરાતી સ્થપતિઓની જ એક નવાઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે મસ્જિદના સાદા સીધા સિવાનના મહોરામાં વૈવિધ્ય લાવવા અને એકસરખી બાધણીથી ઉત્પન્ન થતી નીરસતા (monotony of outline) કાઢી નાંખવા ગૂજરાતી કલાકારે યોજેલી આ એક અનેરી અને અપૂર્વ કુશળતાવાળી રચના છે હિંદના કોઈપણ લાગમાં બનેલી જૂની કે નવી મસ્જિદોનો દેખાવ જુઓ. જુવાનપુરની મસ્જિદોમાં ત્યાંના સ્થાનિક સ્થાપત્યના અનુકરણમાં મસ્જિદનો મુખ્ય દરવાજો ખૂબ જોયો—ખૂરજના ધારનો જોયો લઈ કાંઈક વૈવિધ્ય લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.^{૧૮} બીજા ઘણા ભાગોમાં માત્ર મુખ્ય કમાન અને વચ્ચેનો ધુમટ માત્ર સહેજ જ ચાઈમાં વધારી વિવિધતાના અનાદર્શક પ્રયત્ન માત્ર કર્યા છે. મોગલાઈની સારી ગણાતી મસ્જિદોમાં પરચરાની સામગ્રી જાંચી બાતની છે અને પ્રભાણમાં ઝોઝી જૂની હોવાથી દેખાવ ઠીક

૧૮. Ferguson * Architecture of Ahmedabad * "A most pleasing variety of design is obtained without any undue effort." . . . "One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known, it is found only at Ahmedabad." "is borrowed probably from some Jain form of which no examples have yet been found,"—આ છેલ્લી માન્યતામાં કયુંસનની ભૂલ જણાયે છે. જૈન મંદિરમાંથી રચના તો આવી છે, પરંતુ તે સાદગીમાં આને પણ છે. વળી જુઓ * Havell : Indian Architecture, pp. 74 : "He (=કયુંસન) might have added that the arrangement was not a Saracenic invention, but a long-standing tradition in Indian temple-building of that part of India."

સામે છે બાકી વૈવિધ્ય લાખવાની રીતમાં કાંઈ પણ નવીનતા નથી, ૧૯
જ્યાં એ અમલવાની મસ્જિદોમાં આ રચનાએ અપૂર્વ સ્વરૂપ લીધું છે
એ અમલવાની જુમા મસ્જિદ અને ચાપાનેગની જુમા મસ્જિદ જોવામાં
સહજ સમગ્ર તોલું છે

મિનારા

હિંદુ સ્થાપત્યની આ અગત્યની મેળનળીથી ઉત્પન્ન થતી આ
મુખ્ય મનોહરતા જોવા પડી હવે બીજા નાના વૈવિધ્ય અને મિશ્રણો
જોઈએ મિનારા એ મસ્જિદનું બીજું આકર્ષણ છે અને મુસલમાનોની
મા યતા પ્રમાણે મસ્જિદોનું એ એક મુખ્ય ચિહ્ન છે નિમાજનો અમય
બાગ પોકારીને એના ઉપર ચડીને જાહેર કરવામાં આવે છે ગૂંજગતના
ઇતિહાસમાં એક સમય એવા પણ આવી ગયો કે જોમા હિંદુ મંદિર
બ્રહ્મ કરી એમાં બીજો કાંઈ ફેરફાર કરાયો હોય કે નહિ અગર એ
મંદિરનો ઉપયોગ મસ્જિદ તરીકે થયો હોય કે નહિ, પરંતુ માન
એના આગના ભાગ ઉપર એ નાના મિનારા ચોટાડી દે એટલે એ
મંદિર મસ્જિદમાં ફેરવાઈ ગયું ગણાય ૨૦ ગૂંજરાતની રાજાતની

14 Encyclopaedia Britannica 13th Edition Vol 14,
P. 433 The elevations of the mosques have usually
been studiously arranged with a view to express at once
the structural arrangements, and to avoid monotony of
outline by varied elevation of each division એ સાધીને
પીઝિયાના લેખની આ મા યતા ખરી છે

૨૦ આવા ધમ્મા ઘણા છે ખડેર યથેના અને હવે કાંઈ નાખેના
પ્રાચીન સોમનાથના મંદિર ઉપર એવા મિનારા હતા ઉપર જોયું તેમ મસ્જિદ
અને મંદિરની પ્રાર્થનાની દિશાના ભેદને લીધે બાધામાં જો બેઠે છે તે જોતા
મંદિરને મસ્જિદમાં ફેરવીને ઉપયોગમાં લેવા એ અને તે માનવા જેવું લાગઈ
નથી પણ મંદિર બ્રહ્મ કરી ઉપર માત્ર ફેરવવાના ચિહ્નરૂપ મિનારા કરી પછી
તેને ગમે તે ઉપયોગમાં લેતા હશે તે સક્ય છે

મસ્જિદોમાં^{૨૧} મિનારા નાના બેડોળ અને જાણે જુદા ચોટાડયા હોય એવા ધુમાડિયાંના ભૂંગળા જેવા લાગી આવે છે, પરંતુ જેમ જેમ મસ્જિદનું સ્થાપત્ય આગળ વધ્યું તેમ તેમ એમાં ગૂજરાતી સ્થપતિએ પોતાની વિશિષ્ટ કુશળતા દેખાડી, અને વખત જતાં મિનારા મસ્જિદના એક અંગ જેના જ થઈ ગયા; પરંતુ આ પ્રગતિમાં યુરોપીય કલા-વિવેચકોમાં ખૂબ જ મતભેદ છે તેની ચર્ચા અહીં કરીશું.

મિનારાની બાંધણીનો ઇતિહાસ

મિનારાની બાંધણીની વૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જરા રસમય છે. ઇજિપ્તથી હિંદુ સુધીના બધા મુસ્લિમ દેશોમાં મિનારાની બાંધણીમાં ફેરફાર દેખાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળની મસ્જિદોમાં તો મિનારા બિલકૂલ નથી.^{૨૨} ખુદ અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં મિનારા કરવામાં આવ્યા નથી. ગૂજરાતની મિનારાની બાંધણીનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સમજાય કે મુસલમાન સમયના સ્થાપત્યની રચનામાં વિકાસ કેટલો બુદ્ધિપૂર્વક અને પદ્ધતિસર થયો છે. ઇજિપ્તથી શરૂ કરીને આખાએ પૂર્વના સ્થાપત્યનો શ્રેષ્ઠ અભ્યાસી ફર્ગ્યુસન લખે છે કે દરોથી શરૂ કરીને આખાએ પૂર્વના દેશોની મસ્જિદોના મિનારાઓની બાંધણી સરખાવતા ગૂજરાતની મસ્જિદોના મિનારા શ્રેષ્ઠ અને મનોહર બાંધણીના કહી શકાય.^{૨૪} ઇજિપ્તની મસ્જિદો અમદાવાદની મસ્જિદો

૨૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૮-૨૭૯.

૨૨. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૮૦ માં ફર્ગ્યુસનનો મત; એમાં હિંદનાં કેટલાંક સ્થળોની મસ્જિદોના મિનારાની વાત આપી છે.

૨૩. ઉપર મુજબ, ૨૭૯.

૨૪. અમદાવાદ ગેઝેટિયરમાં આપેલો ફર્ગ્યુસનનો ઉત્તરો : "Their minarets, the only minarets that in beauty of outlines and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory of the Ahmedabad mosques." વળી જુઓ : Douglas Western India; P. 309 Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets."

કરતા અઢીમો વર્ષ પ્રાચીન છે, અને એ સમયે ત્યાં મિનારા સારા થતા હતા, પરંતુ મસ્જિદના લિવાનના એક ભાગ તરીકે નહોતા ગઝનીની સત્તામાં અને દિલ્હીની પદાલુસત્તા (ઈ. મ. ૯૭૫-૧૧૩૯ અને ઈ. સ. ૧૧૯૨-૧૫૫૮)માં પણ મિનારા પ્રતિસ્તંભ પેઠે જુદા થતા પણ મસ્જિદના ભાગ તરીકે નહિ જુવાનપુર (જેનપુર)ના (૧૩૯૭-૧૪૭૮) સ્થાપત્યમાં મિનારા ભાગ્યે જ થતા હતા બગાળ-ગૌડના સ્થાપત્યમાં (૧૨૦૭-૧૫૭૩) અને માળવાના માકુળમાં (૧૪૦૧-૧૫૬૮), અને ગુનગર્ગ (દક્ષિણ હિંદમાં)માં (૧૩૪૭-૧૬૦૬) મસ્જિદોમાં મિનારા નહોતા આ ઉપરથી કુર્બુસન એમ માને છે કે મિનારાનું સૂચન અમલવાદના બાદશાહોને પશ્ચિમના દેશોમાંથી મળ્યું હોય ૨૫ દિલ્હીનો કુતુબમિનાર પણ જુદો અને અન્ય છે આ બધું જોતા એમ સમજાય છે કે મસ્જિદના જ એક ભાગ તરીકે મિનારા ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ જ પલેવલેના યોજના અને એની બાંધણી હિંદુ મંદિરની બાંધણીને અનુસરીને કરી ૨૧

મિનારા માટે ગ્રેરજા કયાથા મળી ?

હિં ના સ્થાપત્યના આ નધા યુરોપીય નિવેશકો એમ માને છે કે ગૂજરાતમાં આ મિનારાની રચનામાં પણ સ્થપતિઓને ખૂબ મનોમથન થયેલું હોયું જોઈએ ૨૭ અમલવાદનું જ ઉદાહરણ લઈએ શરૂની કેમ્બ્રીક મસ્જિદોમાં મિનારા નથી પહેલી મસ્જિદ ભદ્રમાં થઈ તેમાં જી. ચોટ્ટાડયા હોય એના છે ૨૮ તે પછી ઉત્તરોત્તર

૨૫ જુઓ મારા અમલવાદના ઇતિહાસમાં આપેલો કુર્બુસનનો મત. પૃ ૨૮૦

૨૬ ઉપર મુજબ, પૃ ૨૮૦

૨૭ Sir John Marshall, Cambridge His of India III, Pp 610 612 615

૨૮ મારા અમલવા નો ઇતિહાસ : અહમદશાહની ભદ્રની મસ્જિદનું વર્ણન એમાં એ જલના મિનારાવાળી બીજી મસ્જિદોના પણ વર્ણન આપેલા છે

મિનારા કાંઈ મસ્જિદમાં વચલી કમાનતી બને ત્યાંજ એ અને કાંઈમાં લિવાનને બને છેડે ચોળ્યા છે. હિંદના ખીજ ભાગોમાં એની શક્તિ થઈ એ દરેક ઉદાહરણોમાં જોઈશું. ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં ત્યાં ત્યાં મિનારા દેખાય છે તે જુદા જ યાદેશ છે. ૨૬ ગુજરાતી સ્થપતિની કલાની ખરી ખુબી એ મિનારાને લિવાનના એક ભાગ તરીકે થોડું મસ્જિદના મહોરામાં વૈવિધ્ય અને આકર્ષણ લાવવામાં સહાય કરવાની અપૂર્વ ચોળનામાં જ છે, ૩૦ મિનારા મસ્જિદની અગાળી ઉપર ધુમાડિયાની પેઠે ન ગોઠવતાં એને ભોંયતળિયેથી લિવાનને અડોઅડ જ ઉઠાડ્યા. ભોંયતળિયેથી મસ્જિદની પહેલા માળની અગાળી મુઠ્ઠી એની યાંધણી હિંદુ મંદિરોના ગર્ભગૃહોની યાજ્ઞો અને પટ્ટીતની યાંધણીની પેઠે ખૂણા પાડીને કરવામાં આવી, અને એ રીતે થયેલા ભાગની ભીંતના ખૂણાઓથી આખા મહોરાનું આકર્ષણ ખૂબ જ વધી ગયું. ૩૧ મંદિરમાં ગર્ભગૃહની બહારના આ બનના આકારમાં વચ્ચે ગોખ કરીને પ્રધાન દેવની મૂર્તિ મુકવાનો રિવાજ છે. એને બદલે આ કુગળ કલાકારોએ એવા જ ગોખ મિનારાની મંદિરાકાર રચનામાં બનાવી તેમાં મૂર્તિને બદલે સુદર કારીગરીવાળી ફૂલવેણની નકશી કરી. અગાળીની ઉપર જતાં આ મિનારાનો ઘાટ બદલી નંખાયો અને ભાગતી ખૂણાવાળી યાંધણીને બદલે એને ગોળ બનાવી ત્રણ ચાર માળ ઊંચા લઈ જઈ વચ્ચે વચ્ચે દરેક માળે ગોળ કઠેરાવાળાં બહાર નીકળીને જોવાના છગ્ગ બનાવીને છેક ટોચે શકુ જેવો આકાર કર્યો

૨૬ માસે અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૦-૮૧.

૩૦. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૭૭-૭૮.

૩૧. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૭૮. વળી લુઓ: Havell's Indian Architecture P. 70. The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat, have none of the sarracan feeling of the Qutub Minar, at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor.

અમદાવાદ ની જુમા મસ્જિદ, મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ ૩૫મીની મસ્જિદ વગેરે થી મસ્જિદોમાં આ જાતના મિનારા વચ્ચેની કમાનની આમપાસ કર્યા છે અને આપાનેરમાં પણ એ જ રીત રાખી છે, જ્યાં રાણી મીપરીની, નાહ આલમની, સૈયદ ઉરમાનની હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની અને સીદી સયદ વગેરેની મસ્જિદોમાં એને વિવાનને છેડે રાખવામાં આ પા છે, પગી બધી થે ગીતે એ મસ્જિદ ના જ ભાગ તરીકે શોભે છે

મિનારાની બાધબી ઉપર યુગપીય વિવેચકો

બાધબીના આ ફેરારને યુગપીય વિવેચકો સ્થપતિઓનું મનોમથન અને કલા મુખ્યથી મિનારા સારા ભાગને તેનું જ્ઞાન ઓછું હોવાથી કલાની ખામી તરીકે ગણાવે છે, અને સર જોન માસલ આ દીકામાં સર્વથી વધાર કહે છે ૩૨ ગૂજગતી કારીગર છેવટ સુધી મિનારાની રચનામાં ખરેખર સફળ નથી થયો એમ એઓ માને છે વચ્ચેની કમાનની આમપાસ કરેલા મિનાગ કરતાં વિવાનને ૩૩ કહેલા મિનાગ કાર્ષક દીકા ભાગે છે એમ માને છે અને જુ. જ. આ મિનારા મસ્જિદની આખીયે શોભાને લલુતામાં લાડી દે છે એમ પણ માને છે આમ છતાંયે દિલ્લા બીજા ભાગોની મસ્જિદોના બોડા મિનાગ કરતાં ગૂજગતી મિનારા વડુ આકર્ષક છે એમ તો લગભગ બધા વિવેચકો એકમત છે ૩૩ આ બધી માયતાઓ ધ્યાનમાં લેવા છતાં આપણે

૩૨ ઉપર નોંધ ૨૭ માં સર જોન માસલનો મત જોઈએ । ત્યારની મસ્જિદોમાં મિનારાની ગોઠવણીમાં સ્થપતિ પૂરપૂરો સફળ થતા નથી એ બાબત વિસ્તારથી લખ્યું છે આપાનેરની મસ્જિદના મિનારાની દીકા કરતાં એટલે મુધી માને છે કે બૃહપદા થી જતા પહેલાં અમલવાદની જુમા મસ્જિદના મિનારા પણ માસલ દેખાના મુદ્દો તે માટે સમજાવે છે માત્ર રાણી મીપરીની મસ્જિદના મિનારાને સારા કહે ૩

૩૩ Henry Cousins : Architecture of Western India
 દેવલ ફર્ગુસન વગેરે બધા પણ એ મત ધરાવે છે આપણે દક્ષિણની તાજના મિનારાની દીકા પણ એવા જોઈ છે

મતભેદ દર્શાવેલો જોઈએ. મિનારાની બાંધણીનું સૂચન પશ્ચિમના દેશોમાંથી થયું હતું એમ પણ માની શકાય નહિ. એ સૂચન એટલા પૂરતું માની શકાય કે મસ્જિદને મિનારાની જરૂર છે એ સિદ્ધાંત પોતે જ પશ્ચિમથી આવ્યો પરંતુ બાંધણીનું સૂચન ખાસ કરીને ગૂજરાતી કલાકારને તો બહારથી લેવાની જરૂર જ નહોતી, કારણ કે ગૂજરાતમાં કીર્તિસ્તંભોની પ્રણાલિકા પ્રાચીન સમયથી હતી. નાના નાના કીર્તિસ્તંભો તો હિંદુ સમયના આજે પણ કેટલાંક સ્થળોએ જોવા મળે છે. ૩૪ મોટા કીર્તિસ્તંભ—મિનારાને મળતો—ચિતોડમાં જોવા છે, અને મેવાડ જે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ગૂજરાતના જ વર્તુળમાં આવે છે તેનાં હિંદુ અને જૈન મકાનોમાંથી મુસ્લિમ સ્થાપત્યને ઘણી પ્રેરણા મળેલી છે એ તો બાણીતી વાત છે.

એ માટે સર જોન માર્શલનો મત અંગત જ કહી શકાય

મિનારાની ગોઠવણીમાં ગૂજરાતી કારીગર ગૂંચવાયેલો જ રહ્યો છે એવી માર્શલની માન્યતા પણ બરોબર લાગતી નથી. વિવેચકો અંગત અભિપ્રાય ધરાવી શકે છે અમદાવાદમાં ભટ્ટમાં આવેલી અહમદ-શાહની પહેલી મસ્જિદના મિનારા અને તે પછી માત્ર દસકામાં જ બધાયેલી બુમા મસ્જિદના સપૂર્ણ કલામય મિનારા બાધનારા સ્થપતિઓ આ બાંધણીમાં ગૂંચવાયા હતા એવું માની શકાય નહિ. મિનારાને મસ્જિદોનો એક ભાગ બનાવવાની કલાનો સ્વીકાર ક્યાં પછી એને કેટલા જગ્યા કરવા કે મસ્જિદના ક્યા ભાગ સાથે જોડવા એ બંધાવનારાઓની વ્યક્તિગત ઇચ્છાની અને પસંદગીની વાત હતી.

૩૪. આવા કીર્તિસ્તંભો વડનગર, કપડવજ, મોઢેરા વગેરે સ્થળોએ છે. ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ તો ખાસ બુદ્ધો જ તરી આવે એવો છે અને મિનારા હિંદુ સ્થળ માટે કર્યા હોય તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. કીર્તિસ્તંભ, ચિતોડનો મિનારા, મંદિરના ગર્ભગૃહની બાજુઓ વગેરેના મિશ્રણમાંથી મસ્જિદના મિનારા ગૂજરાતી કા રીગરોએ ચોખ્યા.

મસ્જિદના કદને પણ એમાં લક્ષ્યમાં લેવાતું નહીં. નાદની જુમા મસ્જિદના મિનારા ઊભા હશે ત્યારે સારા નહિ લાગતા હોય અને ચાપાનેરના આજે સારા ન ગણી શકાય એવી માર્શલતી માન્યતા એમની અગત્ય જ ગણી શકાય એ બે મસ્જિદોના કદ અને એના વ્યવસ્થા ભાગને જે ગીતે જોયા લેવાયા છે તે જોતા એ મિનારા ખરાબ ન લાગે એવો મત પણ ધણા જોનારાને લાગે છે ૩૫

મિનારા ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની ખાસ વિશેષતા

આ ઉપરથી જણાશે કે મિનારા એ ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે, અને એનાં રચના કલા અને મસ્જિદ સાથેના એના સબધ જોતા ટુનિયાની કોઈ પણ મસ્જિદના મિનારા કરતાં એ ચડે તેવા છે અને મસ્જિદને વધારે આકર્ષક બનાવે છે, અને તેની સમગ્રતામાં જોતા કોઈ પણ પ્રતિસ્તલ કે ધડિયાળના ટાવર કરતા વધારે મનોહર છે. ટૂંકી કંઝિસ લખે છે કે “સાધારણ રીતે લોખાંધતાની વિરુદ્ધ હિંમત કરવા જેવું લાગે, પણ મને તો તાજમહાલના જોડા મિનારા કરતા અમદાવાદના મિનારા વધારે

૩૫ માર્શલની કંઈ ટીકા છતાં ખોલના મત આ પ્રમાણે છે — અમ. ૧. ચાહ ગેઝેટિયર ૫ ૨૬૬ અને નોંધ ૬ માં રમ્બુસન અને ફોર્બેસે આ પ્રમાણે ઉતારા લીધા છે — The bases of the Ahmedabad minarets are except for the change from images to tracery, elongated copies of the perpendicular parts of the base ments of Hindu Temples’ આ તદ્દન સત્ય છે વળી Forbes લખે છે કે ‘The minarets of Ahmedabad mo que s if for their arched foliated panels. Idol-sculptured alto-reliefs are substituted on a small scale perfect representatives of the two stories of a shrine tower to which the imagination can easily add a curvilinear spire

સુંદર લાગે છે, અને ઘણું કરીને આખા હિંદમાં એ સર્વથી સુંદર છે. ૩૬

હાલતા મિનારા

હવે આ મિનારાઓની એક ચમત્કારિક વિશેષતા જોઈએ. મિનારાની છતાં એને ગૂજરાતના સ્થાપત્યની એક અપૂર્વ અને અલગ નવાઈ તરીકે પણ ગણાવી શકાય. આ નવાઈ તે અમદાવાદની મસ્જિદોના હાલતા મિનારા. ઘણાખરા કલાવિવેચકોએ આ આશ્ચર્યકારક ઘટના ઉપર કાંઈજ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. બર્નેસ જેવા સ્થાપત્યના અથોના લેખકે પણ કાંઈ કહ્યું નથી, કાંઈએ માત્ર નોંધ જ લીધી છે. આ હાલતા મિનારાની હકીકત આજથી પોણાબસો વર્ષ પહેલાં મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધી છે^{૩૭} અને બેત્રણ મસ્જિદોના દાખલા આપી હાલવાના ચમત્કારનું કાંઈ કારણ આપ્યું નથી. તે પછી આજથી આશરે ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં હિંદના સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે બીજી નોંધ લીધી છે. એ ઇ. સ. ૧૮૦૯ ના મે માસની ૩૧ મી તારીખની પોતાની રોજનીશીમાં આ નોંધ લે છે એનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ ૩૬ પશ્ચિમ હિંદનાં સ્થાપત્ય, પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ-સૌંદર્યના અંશમાં લીધો છે અને બીજા કેટલાકોએ પણ એ ઉતારાની નોંધ લીધી છે. અમદાવાદની લગભગ બધી પથ્થરની મસ્જિદોના

૩૬. H. Cousins . Arch. Antiquities of Wes. Ind. P. 87. વળી હિંદના બધા ભાગોના મસ્જિદોના અને બીજા મિનારાઓની સરખામણી માટે Percy Brown ની Islamic Architecture ના અંશમાં પૃ. ૫૧ ની સામે પ્લેટ XXXVI ના ચિત્રો જુઓ.

૩૭. મિરાતે અહમદી, અંગ્રેજી : નવામઅલી અને સીડન, પૃ. ૧૦-૧૧, ગૂજરાતી નિઝામુદ્દીન ચાસ્તી સાહેબ.

૩૮. Grindlay : Scenery costume and Architecture of Western India. વળી આ માટે મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૧ થી ૨૮૭ માં સવિસ્તાર ચર્ચા કરી છે.

મિનારા એ સમયે જાણા હતા અને મોનિયર વિવિયમ્સ કહે કે એ બધા હાલતા હતા એ પછી આર્કિયોલોજિકલ સર્વેવાળા હેન્રી ક્રિઝમે આ ઉતારો લઈ પોતાનો મત તેમાં ઉમેર્યો છે મોનિયર વિલિયમ્સ પોતાનો અનુસાર આ પ્રમાણે લખે છે —

૧૪૦ વર્ષ પહેલાં મોનિયર સિતિયમ્સે નોંધેલી ઘડના

પરંતુ આ મમનમાં (જુમા મસ્જિદ માં) ખાસ નવાની ખીના એ છે કે મમનની વચમાં જોભેલા મિનારાના ઉપલા જગમ જરા હનાવતા ગતિ પેદા થાય છે સ્થાપત્યની આ અમત્કાગ્નિ ખીના (architectural phenomenon) સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાંતો કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એકેથી મનુ સમાવાન થતું નથી અને એની હાઈ પણ અસર બે તેની વચ્ચે આવેલી અગાશી ઉપર જણાતી નથી તેથી શકામાં વધારે ઉમેરો થાય છે " સર્વેયર જનરન આગમ લખે છે કે " જુમા મસ્જિદના મિનારા હનાવતા અમને સાચું કે એના મિનારા ખીજા મસ્જિદના મિનારા કરતાં પણ વધારે હાને છે અને ખીજાની (રાજપુત) મસ્જિદની પેઠે એ મિનારામાંથી ગતિ ખીજામાં જાય છે ખરખર અમે શહેરમાં અને બહાર આખા મિનારાની જોડીઓમાં આ અખતરા ક્યો અને એ જ પશ્ચિમ આ યુ એખના દલાવવાથી ગતિ ખીજા મિનારામાં જાય છે, તે વચ્ચેની અગાશીમાંથી જતી હો એમ ધારીને હું બન્ને મિનારાની વચ્ચે મુઠ્ઠા રહ્યો અને ખીજા માણુમોએ મિનારા હતાવવા માંડ્યા, પણ મને કાઈ પણ ગતિ માણુમ પડી નહિ અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ નગરનો જ રહ્યો "

આ ઉતાવળે ટાંખીને હેન્રી ક્રિઝ પોતાનો અનુભવ આ પ્રમાણે લખે છે " હું ત્યારે મર્જિતા ૩૧ માં મે ને દિવસે (ઈ સ ૧૯૦૪-૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયર વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આશરે એ સૈમ થર્જિસો હતો એ વખતે મને કહવામાં આવ્યું કે રેશન પામે મીની બલીલી મસ્જિદ માં પણ એ જ વિશેષતા

છે. હું એક મિનારાના છેક ઉપલા માળ ઉપર ચડ્યો, અને ખીજ એત્રણ માણસો ખીજ મિનારા ઉપર ચડ્યા. એ લોકો ખીજ મિનારા ઉપર પોતાનું વજન નાંખીને હલાવવા માંડ્યા. થોડી ક્ષણ સુધી મને કાઈ લાગ્યું નહિ. હું આ બધી કેવળ કદપના છે એમ માનવા જતો હતો એવામાં મારાવાળો મિનારો ધીમી, નરમ (resilient) ગતિથી હાલતો લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. છેવટે મારે ગતિ બધ પાડી મિનાર ન ડોલાવવા કહેવું પડ્યું.”^{૩૯}

આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાના ખુલાસાની ચર્ચા

હેન્રી કઝિન્સ આ ખીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા ગણી શકાય એ પછી કાઈ કાઈ એની નોંધ લે છે, પરંતુ હજી આ અમત્કારમય ખીનાની જોઈએ તેવી જાહેરાત થઈ નથી. પથ્થરનો મિનારો હાલે અને એક હલાવતાં ગતિ આપોઆપ ખીજમાં જાય એ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો જગતના સ્થાપત્યમાં નવાઈ તરીકે સ્થાન પામે તેવી છે, પરંતુ ખુદ ગુજરાતીઓને જ પોતાની પ્રસિદ્ધિની ન પડી હોય તો ખીજને શું? આટલી નોંધ પણ મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધેલી તે કાઈએ પછીથી નોંધી નથી^{૪૦} અને આ પશ્ચિમના કલાકારોને ભાગે એની આટલી તપાસ કરવાનું માન જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૯ ના જાન્યુઆરીમાં મદ્રાસના જાણીતા કલાવિવેચક એસ. વી. રામસ્વામી મુદલિયાર અમદાવાદમાં આવ્યા હતા ત્યારે હું એમને આ ઘટના બતાવવા ઘીકોંટે આવેલી મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ જોવા લઈ ગયો અને ત્યાં પણ આ નવાઈ જોઈ એઓ આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થઈ ગયા, અને મદ્રાસના સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક ‘હિંદુ’ પત્રના સચિત્ર અઠવાડિકમાં એમણે આ વિશે એક લેખ લખેલો.

૩૯. H. Cousins : Archi. Antiquities of Western India. P. 63-64.

૪૦. મિરાતે અહમદીની નોંધ ખીજે જોવામાં આવી નથી, મેં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૩ નોંધ ૧૬ માં એ નોંધ લીધી છે.

પરંતુ સ્થાપત્ય કે વિજ્ઞાન કે બીજી કોઈ દૃષ્ટિએ પણ આ ચમત્કારિક ધર્મનાની ગમજૂતી હજી સુધી કોઈ આપી શક્યું નથી કોઈ કહે છે કે મિનારા જૂના થવાથી હાલે છે પરંતુ આજથી બે વર્ષ પહેલાં પણ હાલતા હતા, અને એકના હાલવાની વાત બાજુએ રાખતા પણ એકબાંધી ગતિ આપોઆપ બીજામાં જાય છે તેની શી સમજૂતી આપવી? ગૂજરાતમાં પહેલાં ખૂબ ભૂકંપ થતા હતા અને એ કારણે અહીંના સ્થપતિઓએ ભૂકંપમાં ન પડે માટે એવી રીતે સ્થાના શોધી લેવા અને આપણા લોકોની રીત પ્રમાણે એ જ્ઞાન જાનુ રખાઈ હોય ને વખત જતા લુપ્ત થઈ હોય એવું પણ એ અનુમાન છે. આમ છતાં પણ ૧૮૧૬ ના મોટા ભૂકંપ વખતે ઘણી ખરી મસ્જિદોના મિનારા-જુમા મસ્જિદના પણ-પડી ગયા એટલે એ કારણથી કોઈ સમાધાન થતું નથી એ ભૂકંપ બહુ ભારે હતો એમ ધારી મન વાળીએ ત્યારે એટલે અમ લાલનું આ એક આશ્ચર્ય હજી સુધી આશ્ચર્ય જ રહ્યું છે આ સાથે એક વાત કહેવી જોઈએ કે ગૂજરાતનાં બીજા સ્થળોની મસ્જિદો માટે આ જાતની કોઈ નોંધ મળતી નથી બીજો મસ્જિદો અમદાવાદથી પહેલી જાણકારી હોય અને

૪૧ આ બધી ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સવિસ્તર ઉપર લખ્યા તે પૃષ્ઠોમાં કરી છે એમાં ભૂકંપ અને આલોહવાને લગતા હોય અને ફર્કુ સનના Architecture of Ahmedabad માંથી અને બ્રીગ્સ સિગ્નિસ એન્ડ ગુજરાતમાંથી અભિપ્રાયોના ઉત્તારો નોંધ ૧૮ માં આપ્યા છે તે રસ હોય તેમજે જોવા આ માટે મેં ઘણા ઈન્જનેરો સાથે ચર્ચા પામી કરી છે, પરંતુ કોઈએ ખુલાસો કર્યો નથી વલ્લભીપુરના ખડેરામાંથી હાલતી ઈટા મળી હતી એવી વાત એક જગે કરેલી, પણ તે માટે આવાર મળ્યો નથી આ બાબતનું સંશોધન થવાની જરૂર છે, આમાંમાં હાલતા પથ્થર મળે છે અને તે બનાવટી એક એવો ટુકડો અને બતાવવામાં આવેલો પણ એવું કોઈ મિનારાના પથ્થરમાં જણાવું નથી રાજપુરની મસ્જિદનો એક મિનારો ઉત્તરાની તપાસ થયેલી એમ મહેવાય છે, પણ આ ધર્મનાનો ખુલાસો થયો નથી અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ ૨૮૫-૮૬ માં તો ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ પણ જુઓ.

મિનારાની પ્રગતિ ન થઈ હોય એમ માની શકાય, અને તે સાથે અમદાવાદની સ્થાપના પછીનાં આંધકામોમાં મોટી અને સારા મિનારાવાળી મસ્જિદો આંખોને સિવાય મળતી નથી. આંખોનેની મોટી જુમા મસ્જિદના મિનારા હાલના હોય એવી દ્રાઈએ નોંધ કરી નથી. તેથી અમદાવાદની જૂમિની દ્રાઈ ખાસ ખાસિયતને લીધે બૂકંપની સામે થવાની દ્રાઈ કલા તે સમયના સ્થપતિઓના જાણવામાં હોય એવા અનુમાનને જરા ટેકા તો મળે છે પરંતુ આ માટે હજી વધારે આધાર અને સંશોધનની જરૂર છે. ૪૨

ગોખ

હવે ગુજરાતના સ્થાપત્યની યીજી વિશેષતાઓ જોઈએ ગુજરાતના મંદિરોમાં દેવમૂર્તિઓ માટે સુંદર કલામય ગોખ કરવાનો જૂનો રિવાજ હતો. જીવવાળી દ્રાઈ પણ આકૃતિ કરવાનો ઇસ્લામમાં નિષેધ હોવાથી ગુજરાતી કલાકારોએ એ જ મૂર્તિઓના ગોખની એવી જ કારીગિરી કાયમ રાખી અંદર મૂર્તિને બદલે મનોહર ફૂલ-વેલની આકૃતિઓ કરી આ આકૃતિઓનું કોતરકામ એટલું તો ઝીણવટથી કર્યું કે પથ્થરની અંદરની કોતરણી કાગળ ઉપર કલાકારની પાંછી જેવું કરી શકે એવી આકર્ષક થઈ. યથાસ્થાને ઉત્કૃષ્ટતામાં એવું વધારે વર્ણન કરીશું. ૪૩

બળીઓ

એ જ પ્રમાણે આરપાર કોતરણીવાળી બળીઓ ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, અને મથુરા આગ્રા સુધીના પ્રાંતોની વિશેષતા હતી. મંદિર અને મહેલો બંનેમાં આવી બળીઓ છૂટથી વપરાતી અને

૪૨. આ ઘટનાનો ખુલાસો મળતો નથી એ ઉપરથી સ્વ. સાક્ષર નવલ-રામ ભાઈની લીટી જ યાદ કરવી પડે કે ‘અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈજનેરી લજવાય, રમિયે ગુજરાતે.’

૪૩. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૫-૨૭૭.

એને લીધે સૂર્યનાં તાપ અને અજવાળું સીધા આવનાને બે ને ગળાઈને આવવાથી ગરમ દેશમાં ખાસ ઠંડક લાવવાની ગોઠવણ સદેનાઈથી થઈ શકતી મુસસમાન મમયમાં મૂર્તિવિધાન એણુ થવાથી શિલ્પીઓની દ્વારા આવી જળીઓમાં કેન્દ્રિત થઈ, અને એથી ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં જે જળીઓ થઈ છે તે આજે એના દિલ્લુ નહિ પણ આખી દુનિયાનું આ પૈણુ ગણી શકાય એની બની ૪૪ આવી જળીઓમાં ફૂનવેલ તથા લોમિતિ આકૃતિઓના છૂંથી ઉપયોગ થયો છે, અને આ દારીગીરીની પ્રગતિ ગૂજરાતના પાટનગરમાં એટલી હદ સુધી વસી ૨ અમદાવાદની જળીઓ જેવા નમૂના આજે કોઈ સ્થળે જડતા નથી અને એના જેવી બારી નમૂના પણ બીજે જડતી નથી જૂમિતિની જળીઓની અત્યંત વિધિ વિવિધતા જોઈ એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં જૂમિતિ ઉત્પાદનમાં આવીને ઉત્પાદકની નૃત્ય કરે છે ૪૫ ફૂનવેલની જળીઓમાં અમદાવાદમાં લાવે દરવાજા આવેની સીટી સર્જિની મસ્જિદની જળીઓ તે આખી દુનિયાની જળીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય એની છે અને જગતના બધાં કલાવિવેચકોએ એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે ૪૬ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કેનીક વિશેષતાઓ આપણે જોઈ અને બીજી જોઈશું પરંતુ યુરોપ અમેરિકા આિ દેશોના ક્યારસિંહો જે અમદાવાદ આવે તે આ જળીઓના આકર્ષણથી જ આવે છે

૪૪ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૭૩-૨૭૬ આમજ શકેનાં અવતરણોથી એ સિદ્ધ થશે

૪૫ ઉપર મુજબ, પૃ ૨૭૬ સર જોન માર્ચલ Cam M. Ind III P 581 સર જોન દિલ્હીની કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદના પગદાની કાવરાની માટે લખતા કહે છે કે Mathematically, it was correct to the minutest detail but mathematical precision is not architecture and no amount of accuracy with compass and ruler can make up for lack of natural artistry

૪૬ સર જોનના ઉપરના મત વિરુદ્ધ એની અમદાવાદની જળીઓની પ્રશંસા તેમજ બીજાના મના આ પ્રકરણના છેડે જુદા ઉતારીશું તે એવા વિનંતિ

ઝંખા

મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મદિરાની પેઠે મૂર્તિઓની વિપુલતા અંધ થવાથી ગોખ અને જાળીઓની કારીગીરીની પેઠે બીજા અલંકારો પણ હિંદુ સ્થાપત્યમાંથી લેવા પડ્યા. મહેલોમાં ઝંખા એક સુંદર અંગ ગણાતું હતું. ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મસ્જિદોમાં લિવાનના મહેરાના આકર્ષણમાં વધારો કરવા જાળીઓ ગોખ વગેરે સાથે ઝંખાની પણ યોજના કરવામાં આવી. ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં જે જાનના મનોહર ઝંખા કર્યા છે એવા હિંદની બીજી મસ્જિદોમાં દેખાતા નથી ૪૭

થાંભલા

થાંભલા અને તોરણો હિંદુ મંદિરોની ખાસ વિશેષતા હતી. થાંભલામાં મૂર્તિઓ પુષ્કળ થતી હતી, તેને બદલે બીજી કારીગીરી કરીને હિંદુ મંદિરોના થાંભલા થોડા ફેરફાર સાથે મસ્જિદોમાં દાખલ થયા. ઘણી મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોના જ થાંભલા આખા ને આખા ઉપાડીને વપરાયેલા દેખાય છે. કેટલાકમાં તો મૂર્તિઓ સકાષથી કાઢી નાંખેલી દેખાય છે. ૪૮ પરંતુ જુમા મસ્જિદ અને એવી બીજી ઉત્તમ મસ્જિદોમાં નવા થાંભલા પણ થયેલા છે. એવા થાંભલામાં ખાસ ફેરફાર કર્યો હોય એમ દેખાય છે. મુસલમાન સ્થાપત્યની સાદાઈની ભાવના મસ્જિદની ભીંતો અને નવા કરાયેલા થાંભલાઓમાં ખાસ દેખાઈ આવે છે. કલાવિવેચકોનું માનવું છે કે અલંકારોની વિપુલતા હિંદુ મંદિરોમાં એટલી હદ સુધી વધી ગઈ હતી કે કેટલીક વાર

૪૭. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૬ અને પૃ. ૨૬૩ ઉપરનું ચિત્ર.

૪૮. આ માટે અહમદશાહની મસ્જિદના વર્ણનમાં જોઈશું. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ બાજુએ શાકબન્ધ તરફથી પ્રવેશવાનો આખો મહબ એ નતનો છે

આપુએ મકાન કે ચાલનો જાગે આખા અંગે ફેરવા ચલા હોય એવું લાગતું ૪૯

અતઃકાગેમા સયમ

મુસસમાનોની સાદાઈ જાળીઓ અને મિનારા જેવામાં પ્રતિબંધ મૂકનામાં સફળ ન થઈ પણ જીતો અને ચાલનામાં સફળ થઈ, અને એથી ભરચક નકશીની ગાડપણની હદ સુધી વધી ગયેલી હિંદુ રીત ઉપર ઠીક ઠીક સયમ આવ્યો. હિંદુઓના જે જે અતઃકારો મસ્જિદોમાં અપનાવવામાં આવ્યા તે જોતા આખને કટાજો ન આવે અને જય તથા છુનફ વાતાવરણની સાથે જ લાનવ્ય અને કામળ તાના ભાવો ઉત્પન્ન કરે મીઠાઈ ખૂન ભાવે એવી હોય છે છતાં એકની મીઠાઈનો ટોપનો મૂકે તો ખાતા કટાજો આવે પરંતુ સાથે મોજાને ખારા ખાટા રસ હોય તો બધું બેશુ ખૂન જ ભાવે એવી રીતે હિંદુ શિષ્ટ નકલીથી તસુએ તસુ ભરપુર હતું મુસ્લિમ રચાપત્ય માં નકશી સયમથી વપગઈ તેથી ગત્યા સાથે બીજા રસ મંગે તેનું ચવાધી તે શિષ્ટ મનને આન આપે તેનું થયું છેક આપણી સદીની શરૂઆત સુધી નામરજાતિમાં મીમત સરાર વખતે યુવતીને એટલા ભરચક અનકાગે પરેશવવામાં આવના કે નાનુક છોકરી કલાય એનો ભાર પણ મહન ન કરી શકે ને એને મૂંગામણ થાય એ રિવાજને નાગંગે 'વાધ' કહે છે પરંતુ એ જ નાગર યુવતીઓ સાં. અલકાર અને સાદા પોશાકમાં એ 'વાધ' કરતાં વધારે રમ્ય લાગે છે તેમ એક જ મૂનમૂત સિદ્ધાંતો ઉપર ઉપજેના 'ગૂજરાતનું હિંદુ-મુસસમાન રચાપત્ય' માટે પણ સમજવાનું છે અતઃકારાના

૪૮ હિંદુ મદિરાના ચાલતા ધખા સુદર અને મરીગીરીવાળા છતાં એવા લાગે છે એટલાક તો ચારીસોનાના પગના કે દાઢના કા-માણા જેવા મનરંગીથી ભરચક લાગે છે દમિલના મોપુરા પણ એવા જ લાગે છે જુઓ અમદાવાદનો ઇનિટાસ, પૃ ૩૦૫

ખાલુથી કરતાં સંયમયુક્ત અલંકારની સાત્કાર્ય વધારે ઉત્તમ લાગે છે. આ માટે પશ્ચિમના બધા જ દલાવિવેચકો એકમત છે. ૫૦

કંદોરા વગેરે અલંકારો

હિંદુ મંદિરોમાં બહારના લાગમા અશ્વત્થર, ગજથર, નગ્થર વગેરે કરવામાં આવતા. તેને બદલે ખૂબ સંયમપૂર્વક ફૂલવેલના કંદોરા મસ્જિદની બહારની ભીંતોમાં દાખલ થયા. છઞ્ઞના ટેકા વગેરે મંદિરો જેવા પણ મૂર્તિઓને બદલે બીજી નકશીવાળા થયા. મસ્જિદમાં પ્રાર્થના માટે પશ્ચિમ તરફ મહેરાબ કરવાનો રિવાજ હતો. આ મહેરાબને માત્ર મૂર્તિ સિવાય હિંદુ મંદિરોના દ્વાર જેવા જ લગભગ કાયમ રાખ્યા. કોઈ જગ્યાએ એના દ્વાર એમ ને એમ જ લાવીને ગોઠવ્યાં હોય એવું લાગે છે. આ મહેરાબ મસ્જિદની પશ્ચિમની ભીંતમાં માત્ર દેખાવ પૂરતા જ હોય છે. એમાં વચ્ચે સાંકળોથી લટકતા ગૂજરાતના દીવા-ચિરાગની ખૂબ સુંદર આકૃતિ કાતરેલી હોય છે. મહેરાબની નેડે મીંચર (વ્યાસપીઠ) કરેલો હોય છે. એના ઉપરથી ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો આપવામાં આવે છે. દીવા મૂકવા માટે પથ્થરની સુંદર દીવીઓ પણ કેટલીક મસ્જિદોમાં કરેલી છે આ દીવી, મીંચર અને ચિરાગ ગૂજરાતની મસ્જિદોની ખાસ વિશેષતા છે, ૫૧ અને એમાં અલંકાર કાતર્યા છે આમ હિંદુ મંદિરોના નાના શણ-ગારોને પણ કુશળતાથી ફેરવીને મસ્જિદોમાં લીધા છે.

ઘૂમટ

અહીં ઘૂમટની ખાંધણી માટે કાંઈક લખવું જોઈએ. હિંદુ મંદિરોમાં શિખર કરવાની રીત પ્રાચીન હતી અને સ્થાપત્યના ગ્રંથોમાં 'નાગર' આદિ શિખરોત્તર વર્ણન કરેલું છે તેને અહીં સ્થાન નથી. મંદિરોની રીત અજાણી નથી. થાંભલા ઉપર સમયોરસ પાટડા ગોઠવી દરેક ચોરસના મધ્યબિંદુથી બીજું ચોરસ, ત્રીજું ચોરસ

૫૦. પ્રકરણને છેડે આપેલા અવતરણોમાંથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

૫૧. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૦૫ અને ચિત્ર.

એમ બનાવતા જઈ છેવટે શકુ જેવો આકાર કરતો અને એ જ પ્રમાણે ચોરસને બંને અષ્ટાંશ ઉપર એવો આગ્ર યોજતો આમ કુવાથી અદરના ભાગમાં મંદિરના સ્નાન મુખ્ય દેશ, મૂર્તિઓ, અને યાત્રાનાની વચ્ચે તોરણોથી એ સિખરો કે ધુમટના અદરના ભાગને ખૂબ જ અનકૂત ક્રતા પર ઉપરથી તો આવા ધુમટો સા । જ થતા અને માત્ર ગર્ભગૃહ ઉપરના મુખ્ય ભિત્તિ શિખરને શણગાર કરવામાં આવતા આવા શણગાર દક્ષિણનાં મંદિરના ગોપુરોને ખૂબ જ જોવામાં આવે છે કેટલાક મંદિરના મહાપો ઉપરના ધુમટો ધણે ભાગે સાદા, વરમાદથી રક્તચુ થાય એ માટે થતા એને ઉપરથી માત્ર ગોળાકાર કરી તેના ઉપર કમનની આકૃતિ કરી કેવડા મૂકવાની યોજના થતી થીવાર તો આવા ધુમટો તગારુ બહુ પાડ્યું હોય એના ત્રાલ અને જોવા ન મને તેના થયા છે હિંદના ખીજ ભાગોની મંદિરોના ધુમટમાં કાષ્ઠ વિવિધતા દેખાય છે પરંતુ ગૃજગતના ધુમટ ખાસ આર્યિક લાગતા નરી ૫૩

ગૃજગતના અને ખીજ ભાગના ધુમટોનાં સરખામણી

સ્થાપત્યના વિવેચકોમાં ધુમટોની રચના માટે મતભેદ પ્રવર્તે

૫૨. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૩૦૬ થી ૩૦૭

૫૩. પ્રમુખની રચનામાં પણ દેવન અથવા જગતની પ્રશંસા કરે છે

Havel Indian Architecture P 107 8 The germ of the idea of Bijapur dome can be seen in two Muhamadan buildings in Gujarat which Fergusson has left unnoticed in his history though structurally they are very important—the tombs of Darya Khan and the mosque of Alif Khan belonging to the middle of the fifteenth century "

"even Fergusson does not deny the originality of Gujarat architecture અહીંની મંદિરો તે ધોળાવી ખાનની મંદિરો છે ધુમટ અને સિખર ૨ ટિ વખત જુઓ આનંદે કુમાર સ્વામીનું History of Indian and Indonesian Art P 107 અને 116 નામર સિખર માટે એ જ મંથન પૃ ૮૩ જુઓ

છે, અને કેટલાક માને છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને ધુમટોની રચનાની આવડત નહોતી. ખીન્ને મન એની વિરુદ્ધ છે, પરંતુ અમદાવાદમાં દરિયાખાનનો ધુમટ અને ઘોળકાની અલકખાનની મસ્જિદના ધુમટો એ રચનામાં ગૂજરાતી સ્થપતિઓ અજ્ઞાત નહોતા એમ સિદ્ધ કરે છે. આ ધુમટો ઇટાના બનાવેલા છે અને ખુલ્લું છે. એતુ વિગતવાર વર્ણન યથાર્થાને કરીશું. પરંતુ ખીજાપુરનો પ્રસિદ્ધ ધુમટ સંપૂર્ણ કારીગરીવાળો ગણાય છે. એનું મૂળ દરિયાખાનના ધુમટમાં છે એમ હેવલ માને છે એ કદાચ ખરું હોય. અમદાવાદના આ ધુમટની બાંધણીમાં સુધારા કરી ખીજાપુરમાં ગોળગુંબજનો ધુમટ કર્યો એમ મનાય છે. એક વિવેચકને તાજમહાલનો ધુમટ ગમતો નથી. એના કરતા ખીજા ધુમટો સ્થાપત્ય અને આકર્ષણની દૃષ્ટિએ વધારે સારા છે એમ આલ્ફ્રેડ હર્સલી જેવા માને છે. એ તાજમહાલના ધુમટને ઘોળા ફૂંગળા ઊંધી પાડી હોય એવો લાગે છે એમ કહે છે અને તાજના મિનારાને બોડા કહે છે. તાજમાથી આરસ બાદ કરે તો એની બાંધણીમાં કાંઈ નવું નથી એમ એનો મત છે. ૫૪

૫૪. સર જોન માર્શલ . Cam. His. Ind. III. P. 573 મા લખે છે કે કમાન અને ધુમટ હિંદુ કારીગરને આવડવા છતાં બંદોબસ્ત કરી રાક્યા નથી, અને મુસલમાન સ્થાપત્યમાં એ key notes જેવા છે. ' It was the Arch and Dome that they always regarded as speculicularly their own and as symbolic of their faith.' વધારામાં જુઓ Percy Brown : Indian Architecture . Islamic. P. 51. આમાં મિ. બ્રાઉન ગુજરાતના આ બે ધુમટો માટે ચર્ચા કરે છે તે જોવા જેવી છે. આ બન્ને મકાનોના ધુમટો ઇટાના છે અને એક જ હાથે બધાયા માને છે, અને એમાં ગુજરાતની બહારની અસર હોય એમ પણ માને છે. મિ. બ્રાઉન એમ પણ માને છે કે કમાન ને ધુમટ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધ્યા છતાં એમનું મન એમની જૂની પાટડા ચાંલુલાની બાંધણીમાંથી જતું નથી, એ માટે ગુજરાતી સ્થપતિઓને એ કહે છે કે - " were too conservative and too closely attached to their own trabeate system to make any rapid change."

રોજ

મસ્જિદની પેઠે રજાહ અગર રોજ ધાર્મિક મુસનમાન સ્થાપત્યનું અગ ગણી શકાય આવા રોજ ગૂજરાતમાં ધણા છે અને એનું વૈરિધ્ય અમતાવાદમાં મળી આવે છે આ રોજ થાબના અને પાટડાની હિંદુ બાધશીથી જ ધણે ભાગે બાધવામાં આગા છે થાબનાની રચનામાં પણ વૈવિધ્ય કર્યું છે અહમદશાહનો ગાંતે એ રીતે બાધી ઉપર ધુમટ કરી ફરતી મુદર જાળીઓ ફરેલી છે એની જ મામે એની રાણીઓ રોજે ધુમટ વગરનો પણ જીવી બેસણી ઉપર મુદ્ર કરીગરીથી બરેયો કરેનો છે ઉસમાનપુરના સૈયદ ઉસમાનનો રોજે થાબના-પાટડાની રચનામાં ઉત્તમ પ્રકારનો કહી શકાય સગબેજનો રોજે બાધીમાં મોટામાં મોટો કહી શકાય એની અને પ્રસિદ્ધ શાહઆલમના રોજની બાધગી અને જાળીઓ ખૂબ આકર્ષક છે એનું વર્ણન જુ, કરીશું રોજઓની આ પાટડા-થાબનાની બાધશીમાં સત્તનના અતભાગ સમયે ફેર પડયો અને એની શરૂઆત હાલોલમાં મુસતાન સિકરના રોજની મુનબ બાધશીથી થઈ અને મીઠ અબુતુરાબ વગેરના રોજઓમાં કમાનો વપગઈ એ બાધણી વગવાના નવા રોજમાં થઈ અને મહેમૂદાવા પાસે સૈયદ મુસાગકના રોજમાં ખૂબ ખીની એનું વર્ણન યથાગ્યાને પ્રીશુ મોગનાઈની શરૂઆતમાં બધાયેનો શાહ વજિહીદીનનો રોજે અમતાવાદમાં ખાનપુરમાં છે એમાં બાધગી જરા જુદી પડી દેખાઈ આવે છે (જુઓ અમતાવાદનો ઈતિહાસ પૃ ૨૯૭)

વાવ-ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા

આ તો મુસનમાન સ્થાપત્યના ધાર્મિક બાધકામનું માત્ર વર્ણન થયું ખીજા વ્યવહારનાં બાધકામમાં મહેયો અને ધરોમાં મુસનમાન સમયમાં કાઈ જ ફેરફાર થયો હોય એમ લાગતું નથી એવા સ્થાપત્યમાં ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા એ એના વાવ, કૂવા અને તળાવો ઉપર ગૂજરાતની ખીજે કયાંય ન જડે એવી કેટલીક વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ

ગણાવી એવી જ વિશેષતા એ ગૂજરાતની વાવ છે. વાવ એટલે પગથિયાંવાળો કૂવો. દક્ષિણ હિંદમાં ઉપરથી પહોળા અને નીચે ઊતરતાં સાંકડા થતા, પગથિયાંવાળા કુંડ જેવા કૂવાને કસ્યાણવાખી કહે છે. પપવાવની પેઠે એમાં પણ ઘડા દોરડા વગર નીચે ઊતરીને પાણી લઈ શકાય છે; પરંતુ એને કિનારે એકાદ નાનો મંડપ હોય છે, તે સિવાય અંદર કે બહાર તાપથી કાંઈ જાનવું રક્ષણ મળતું નથી. વાવમાં એથી ઊંચકું જ છે આપણા જેવા ગરમ દેશમાં વાવની યોજના એક અપૂર્વ યોજના કહી શકાય. આજના રેલવે ને મોટરોના જમાનામાં એની કીમત ન સમજાય, પરંતુ પહેલાંના જમાનામાં પગરસ્તે જનાર પ્રચંડ ધૂર્યાના તાપમા વાવમાં ઊતરી કુંડ પાણી કાંઈપણ સાધન વગર પણ ખી શકે અને કુંડમાં આગમ પણ લઈ શકે અને વાવના બંધાવનારને હૃદયથી આશીર્વાદ દે. એટલે જ વાવ બંધાવતી એ ગૂજરાતી શ્રીમંતોમાં મોટા પુણ્યનું કાર્ય ગણાતું અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પોતાનું નામ અમર રાખવા વાવો બંધાવતી એમ જણાય છે. મુસલમાન સમયમાં મુસલમાન સ્ત્રીઓ કે વટલેલી સ્ત્રીઓએ વાવ બંધાવી હોય એવો દાખલો છે તે ઉપરથી આવા પુણ્યકર્મમાં ધાર્મિક બાધ ન આવતો હોય એમ જણાય છે.

કૂવો એ લોકોને પાણી પીવા માટેનું એક સ્થાન છે અને એને મજબૂતી સિવાય બીજા અલંકારો કે આકર્ષણની શી જરૂર એમ પ્રશ્ન ઊઠશે. લોકની વધારે સગવડ માટે એમાં પગથિયાં થાય પણ એમાં શણગારની શી જરૂર? પરંતુ અલંકારો અને વસ્તુઓને આકર્ષક બનાવવી એ ગૂજરાતીઓનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો, એટલે વાવની બાધણીમાં એ સ્વભાવ ઉપરાંત, લોકની જરૂરિયાત સચવાય અને પુણ્યકાર્ય થાય, અને સાથે સાથે વાવના છેડે આવેલા કૂવામાંથી બગીચા કે ખેતરને પાણી પાઈ-સૌધ્ય કે જરૂરિયાત બન્ને સચવાય એટલું ગૂજરાતી સ્વભાવની વ્યવહારકુશળતાએ વાવની બાંધણીથી

પપ, બુઝો 'કુમાર' સળંગ અંક ૩૨૬, ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૧ માં પૃ. ૪૩ ઉપર 'વાવનું સ્થાપત્ય' એ નામનો મારો લેખ.

સિદ્ધ કર્યું વાન જોતાં એક સાત માળનો મહેલ બૂગલ મા બનગતો હોય એનું જણાઈ આવે છે એના સ્થાપત્યની વધારે વિગતો ઉત્તરજોમાં જોઈશું ૫૬વાવની બાંધણી ઉપર મુક થતા હેવન સખે છે ” “ગેજ પાણી ભરવા આવનાગને માટે સરમરોનો આ ઢેવો ખમ્મનો કરવો કે ! આવા કારીગરો અને બાંધનાગએને યુરોપીય બાંધણીનું હલમપણું રીખવનું એ મૂર્ખાઈ નથી ? બીજા દેશ નવા સાગી મજમૂનાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કના અને કારીગરી મિલકત નથી વાપરના એવી જગ્યાએ પણ અનકાગેથી ભરી દેનાર અમલાવાદ-ગૂજરાતની પ્રજામાં કદા નોતી એમ કહેતું એ સ્થાપત્યી જાનને આતા કાંવાની અતિગથોક્તિ કરતા વધારે ખરાગ છે, અસત્ય છે ”

- આની નાવો ગૂજરાતમગમાં ખૂન હતી પાટણની ગણીનાવનેા ઉ નેખ આગળ ક્યો ક ધણી વાવો નાશ પામી છે આજે ગૂજરાતમાં સારામાં આગી ગગાતી મે વાવો—દાદા હરીની વાન અને અડાનગની વાન બને મુસનામાન સમયમાં બધાયેલી છે

ગગવ નખ નામના સ્થાપત્યના અથતા ચોથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે એક મુખની નથુ કુટની વાવને “ નદા ” કહે છે, બે મુખની ૮ કુટની વાવને “ ભના ” કહે છે, અને નથુ મુખની નવ કુટવાળી વાવો ‘ જયા ” કહે છે આર મુખની વાવને “ વિજયા ” કહે છે, પાટણની રાણીવાવ મધ જાતની હતી તે જાણી શકાતું નથી અમલાવાદમાં માત્ર ભવાનાની વાવ “ નદા ” જાતની છે સાધારણ જાતની વાવો એની હોય છે દા. હરીની વાવ ‘ ભના ’ જાતની છે અને અડાલજની વાવ જયા જાતની છે છતા તેને નવ કુટ નથી વાનના ખડ ઉપરના ચાલના ઉપરની દેરીને કુટ કહે છે ચોથી ‘ વિજયા ’ જાતની વાવ હાલ જોનામાં આવતી નથી પણ ઝાઈ કાળે થતી હો (અમલાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત અથમથી જાનારો)

૫૬ કુમાર અકમાં વાવ ઉપરનો લેખ સળગ અક ૩૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૧ પૃ ૪૩ ઉપર ‘ વાવનું સ્થાપત્ય ’ એ નામનો આદો લેખ

તળાવ

એ જ પ્રમાણે તળાવો પણ ગૂજરાતનું એક આકર્ષણ છે; જે કે સાગં મોટાં તળાવો ખીજ પ્રાંતોમાં દેખાય છે. ગૂજરાતમાં પાટણનું સદમ્બલિંગ તળાવ અને વિગ્મગામ તથા ઘોળકાનાં તળાવો છે. અમદાવાદમાં હોજી કુતુબ અથવા કાકરિયું તળાવ ગૂજરાતી તળાવનો ઉત્તમ નમૂનો છે. તળાવોમાં મધ્યમાં જેટ ફરી એના ઉપર કાંઈ બાંધકામ કરવું એવી પ્રાચીન પ્રથા હતી એને “બકરથળ” કહેતા. દરેક મોટા તળાવમાં બકરથળ હોય છે. જ્યાં કાનગણીની જરૂર ન હોય ત્યાં પણ ગૂજરાતમાં કલા ભરી છે. એટલે તળાવમાં પાણી લાવવાનું ગરનાથું અને ગરગી પણ ગૂજરાતી શિલ્પીઓએ ખૂબ કારીગરીથી ભરેલાં બનાવ્યા છે.^{૫૭} કાંકરિયા તળાવના વર્ણનમાં એનું વર્ણન કરીયું. કાંકરિયું તળાવ એ અમદાવાદની એક ખૂબ મનોહર જગ્યા છે બાંધણીમાં હિંદ ભરમાં એનો જોડો નથી

વિચિત્ર કૃવા

વાવ અને તળાવની પેઠે પહોળા મોટા ગોળ કૃવા, એની આસપાસની ભીંતમાં પગથિયાં બનાવી અંદર બેસવાના મંડપ સાથે ગરમીની મોસમમાં આરામ મળે એ હેતુથી બનેલા છે એ પણ વાવની

૫૭. His. of Ind. & Eastern Arch. P. 537. Nowhere did the inhabitants of Ahmedabad (એટલે ગુજરાત) show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works. It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental, and their success was as great in these as in their mosques or places. હેવલ્ડ Ind. Arch. P. 144માં આ પ્રમાણે લખે છે : “What a profanity and impertinence for Europeans to transform their modern-secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles or design to a school of craftsmanship inheriting such traditions !” વધુ પ્રકરણને છેડે જુઓ.

પેઠે ગૂજરાતની એક વિરોધતા છે અને એવા કૂવા બીજો જોવામાં આવતા નથી મહેમદાવા પામે એવો કૂવો 'ભમરિયો કૂવો' કહેવાય છે એમાં બી તોમાં ચળખતી લાદી (ગ્રેન્ડ ટાઈલ્સ) એ જમાનામાં વાપરી હોય એવા ચિન્ન દેખાય છે આપાનેરના એમ વખતના બગીચા અને પરા જેવા ગણાતા હાનોલ ગામ પામે ' સાત કૂવા-નવ દેવડા ' નામે એક અપૂર્વ બાધણીનો કૂવો છે ભમરિયા કૂવામાં વચ્ચે કૂવો અને આસપાસ મડપો છે, જ્યાં હાનોલના કૂવામાં આસપાસ કૂવા છે સાત મોટા કૂવા અને નવ ત્રિગુણાકાર કૂવા-૫ડા-કરેલા ૭ અને વચ્ચે એક મોટો મડપ છે તેનો ધૂમટ પડી ગયેનો છે અમલવા મા પણ આવા કૂવા હતા એમ જણાય છે આ કૂવા અને વાવમાં એટલો ફેર છે કે વાવમાં એક છેડે કૂવા ને બીજો છેડેથી પગથિયાંમાં થઈ ગિતગવાનુ દાર હોય છે એને નાનની બાધણી લાખી છે, જ્યાં આ કૂવા ગોળ છે ૫૮

ગૂજરાતના પરમદી

હવે ગૂજરાતી ઘરોની બાનગીનું વર્ણન કરતા પહેલા ગૂજરાતની એમ બીજી નાની વિરોધતા-પરમદી ઉપર નજર નાખીએ તો સ્થાપત્યનું વર્ણન, ગૂજરાતી સ્વભાવના એક ખાસ લક્ષણનું વર્ણન અપૂર્ણ કહેવાય ગૂજરાત છવ્ઠ્યાને પ્રાધાન્ય આપતો દેગ છે મહારાજાનું માર પાળના મમયથી ગૂજરાતી સ્વભાવ ઉપર આ વિશિષ્ટ લક્ષણની મહોરગાપ લાગેલી છે માણસ ખાય અને પડુપક્ષી ન ખાય એ ગૂજરાતી મદન જ ન કરી શકે એવે પખીઓને માટે ગામ અને શહેરમાં ઠેરઠેર પરમદીઓ કંપેલી છે એના ઉપર બેગી પડીએ લય વગર દાખા સગી શકે છે આ લોકો તથા મહાજનો તરમધી આ

૫૮ આ ભતના કૂવા હજારોની એક નવા છે જે અવશેષો છે તેની આજ બરાબર સમાજ લેવાની નથી

બાળતની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે. ૫૬ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિકતાનું આ એક ઉત્તમ દર્શાવ છે. દાણા સાથે પાણીની સગવડ પણ કરવામાં આવે છે. આવી પરંપરાઓ પણ સારી કાતરણી કરીને આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે. અને પરંપરા જેવું કાંઈ હિંદના બીજા ભાગોમાં જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે દૂધ આગળ ટોર માટે સારી બાધણીના હવાડાનો પણ વિચાર છે. દરેક પોળમાં પંચના દૂધ પાસે ગાય અને કૂતરા માટે પંથરની ચાટ બનાવેલી હોય છે એમાં બધાં લોકો ગાયકૃતરાને માટે કાટેલો અન્તનો ભાગ નાંખી જાય છે.

ગુજરાતી ઘર

ગુજરાતનાં ઘરમાં વ્યવહારિક સગવડ ઉપરાંત ઉપર જોયેલાં બધાં બાધકામમાં જોઈ એવી સુંદર નક્શી પાણુ કરેલી હોય છે. આ નક્શી લાકડામાં કરેલી હોય છે અને બારણા, પાટડા, ટેકા, છાજલી વગેરેમાં અપૂર્વ લાકડાકામની કાતરણી કરવાનો વિચાર હતો. પાટણુ અને અમદાવાદમાં એવા જૂના નમૂના હજી પણ મળે છે અને લાકડાકામની ગુજરાતી કારીગરી એટલી તો પ્રસિદ્ધ છે કે એનો આખા ધરના આગલા ભાગનો નમૂનો લાડતના મ્યુઝિયમમાં મુકાયેલો છે. મસ્જિદોની કાતરણીના લાકડાના નમૂના પણ પશ્ચિમના દેશોના સંગ્રહસ્થાનમાં ગયેલા છે. ૬૦ પરંતુ હવે લાકડાકામની કાતરણી અસ્થ થતી જાય છે અને ઘરોની બાંધણીમાં લોખંડ અને સિમેન્ટ પેઠેલાં છે તેથી જૂની બાંધણી નવી રીતે થાય છે. ગુજરાતનાં ઘરની પ્રાચીન રીત પાટણુથી અમદાવાદ આવી છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણુથી વડોદરા સુધી બાંધણીમાં સામ્ય દેખાય છે. મુરત બાજુ એમાં થોડો ફેર થયેલો

૫૮. હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં પક્ષીઓ માટે આવી ક્લામચ સગવડ રહેલી નથી. કોઈ જગ્યાએ માત્ર દાણા નાંખે છે, પણ આવું બાંધકામ નથી કરતા. દક્ષિણ હિંદમાં તો કોઈ જગ્યાએ આવું નથી. ગુજરાતીઓની જીવદયા સાથે બાંધણીની ક્લામચ મેળવવાનો આ એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

જણાય છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ફેર છે સામાન્ય ગુજરાતી ઘર આગળ
ઝોસરી, તે પછી ચોક, ચોકની આસપાસ પડાણીમાં એક બાજુ રસોડો,
પછી પાણીપાડુ અને ઘરનું નાનું મંદિર હોય છે વચ્ચેનો ચોક ઉપરથી
ખુલેલો હોય છે તે હવા અગ્નિવાણી પૂરું પાડે છે અને દોમડવન માટે
કામ લાગે છે પાછળના ભાગમાં પડસાળ લાય છે અને એની પાછળ
જોખમ મૂકના માટે ઝોરડો હોય છે કાંઈ ધગેમાં ઝોરડાની પાછળ
ગજાર હોય છે, જેમાં અનેક કામની અને નમતી વસ્તુઓ ભરી મૂકવાની
રીત છે આમ જૂના જમાનાના ત્રિવાજ પ્રમાણે મનાજો સચવાય એ
રીતની ગુજરાતી ઘરની બાધણી છે મદ્રાસમાં ધગેમાં વચ્ચે ચોકની
રચના કરેલી હોય છે પણ તે ચોકની આસપાસ ચાલનાવાળી પડાણીઓ
અને એક સરખી ઝોરડીઓ જ માત્ર બનાવે છે મદ્રાસના ઘરોમાં
પાણિયાગને સ્થાન જ નથી ઝોરડો પડસાળ એક પાછળ એક કરવામાં
જે વિશિષ્ટ સગવડ રહેલી છે તે ગુજરાતના ધગેમાં જ છે આમાં
ઉપર કદ્યુ તેમ લાકડામમના અવગત ગોશામાં ગ્રહિ કરે છે ૬૧
મરિમદો તે મદિરોમાં કદોરા પેઠે ધગેમાં પણ બીજામાં લાકડાના
નમ્શીરાળા મદોગને ત્રિવાજ છે, હવે એ ભતના ઘર બધામાં નથી
એમને ગુજરાતના પ્રાચીન કાના શોખીનોએ એવા ઘરના નમૂના
સચવાઈ રહે એનું કાંઈ કરવું જોઈએ

વરડો-૧૨૫

ગુજરાતી ઘરના સ્થાપત્યનો વિચાર કરતી વખતે વરડો શબ્દનો
વિચાર ગુજરાતના સારકૃતિક ઇતિહાસમાં એક રસમય સૂચન કરે છે
આને અર્થે ઇન્જનેરીના જમાનામાં ‘વરડો’ શબ્દ ધેરધેર

૬૧ ગુજરાતનું લાકડામ જૂલ પ્રસિદ્ધ છે પાટણ વગેરે જગ્યાઓમાં
મદિરોના મોટા મૂળે પળ લાકડાના મળી આવે છે એમાં મૂર્તિવિધાન ઉત્તમ
છે પાણી અને અમદાવાદના લાકડામના નમૂના માટે અમદાવાદનો ઇતિહાસ
અને નૈનચિત્રાલયદ્રુમના ચિત્રો જુઓ

જાણીતો થયો છે, અને ઓટલો શબ્દ હવે લાલોલા તો વાપરતા જ નથી. સંસ્કૃત કોશોમાં વરંડ, વરંડક, અને વરંડા શબ્દ મળે છે અને એના લિન્ન લિન્ન અર્થો આપેલા છે. એમાં એક અર્થ આંગણાતી દીવાલ એવો પણ થાય છે. પરંતુ પંદરમી સદીમાં સંગ્રહાયેલા લેખો-દસ્તાવેજોમાં ધર ધરેણે મૂકવાનો લેખ છે. એવાં ધરના વર્ણનમાં ચતુર્દિશુ વરંડિકાવૃત્ત એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ એ લેખસંગ્રહના વિદ્વાન સંપાદક સ્વ. શ્રી ચિમનલાલ દલાલ “Surrounded by a verndah” ચારે બાજુ વરંડા-ઓટલાવાળું એવો કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એનો અર્થ ચારે બાજુ આંગણાતી દીવાલ Compound-wall એવો પણ કરે છે. પ્રાકૃત કોશ અને હેમચંદ્રાચાર્ય પણ આ શબ્દ આપે છે. અને સંસ્કૃત કોશોમાં દાખલ થયેલા છતાં એ દેશ્ય શબ્દ છે એમ માને છે. એવા ઘણા દેશ્ય શબ્દો સંસ્કૃતમાં દાખલ થયા છે. અંગ્રેજી શબ્દકોષો વરંડા-Verandeh અગર Verandah શબ્દને સ્પેનમાંથી અંગ્રેજીમાં આવ્યો એમ ગણીને મૂળ બહારથી, કદાચ હિંદથી આવ્યો હોય એમ ગણે છે આપણા પ્રાચીન સમયમાં ઓટલાના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો હોય એવો સ્પષ્ટ આધાર જો કે મળતો નથી, પરંતુ લેખોમાં વરંડિકા શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ શ્રી. દલાલ કરે છે તેવો ઓટલાના અર્થમાં લઈ શકાય. એ જ લેખમાં ધરની ચારે બાજુની નિશાઓના સ્થળોનું વર્ણન રિવાજ મુજબ આપે છે તેમાં પૂર્વમાં એક “દેવમંદિરની વરંડિકામાં સીમા” એમ લખે છે. બ્યારે પશ્ચિમ દિશામાં રાજલવન “કોટડી”ની મર્યાદા એમ “કોટડી” શબ્દથી રાજલવનના કોટનો સ્પષ્ટ ભુદો ઉલ્લેખ છે. એટલે વરંડિકાનો અર્થ ઓટલો કરવો કે મોટા કોટને માટે કોટડી અને નાનાને માટે વરંડિકા એવો કરવો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. આને ગુજરાતીમાં વડો શબ્દ કોટ વાળી લીધેલા આગણામાં આવેલા મકાનોના સમૂહ માટે વપરાય છે. કોટ કરી લેવાય તો વડો વાળી લીધો એમ પણ કહે છે. વડો એટલે ધરની બાજુમાં કે આગળ ખુદ્ધું પણ ઉપર છાયાવાળું નાનું મકાન એવો અર્થ પણ

૩૯ ભાષામાં ફલિત થાય છે આ શબ્દ દેશ્ય છે અને તે લેખમાં જે રીતે વપરાયો છે તે જોતાં કદાચ મૂળ ગૂજરાતી હોય અને ફિંગી એની મારતે યુરોપમાં ગયો હોય એમ લાગે છે અને છેવટે દાંડવા જોટલાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો હોય એમ સભવે આ ભાષા શાસ્ત્રનો વિષય છે અને જો વરડિકા મૂળ આપણો શબ્દ હશે અને તે અત્રેજી માગ્રુતે પાછો આપણે વાપરતા થયા હોઈએ તો ગૂજરાતી સ્થાપત્યને માટે એક મહત્વની વાત ગણાય

ગૂજરાતના ટાંકા

ગૂજરાતના ધરની એક બીજે કયાય ન જડતી વિશેષતા એ ટાંકા છે કૂવા તળાવની શીખીન પ્રભ ટાંકામાં પણ સગવડ અને સોદ્ધ મેળવવામાં ચૂની નથી પરંતુ ધરના ટાંકા ધરની નીચે પોતાણમાં હોવાથી એમાં કાઈ નક્શીને રચાન નથી માત્ર ધરના આબૂપણુપ પાણિયારામાં એક ખૂલે મુંદર ગોળ કે અષ્ટકોણ ટાંકાનું મુખ મંદિર નમ્દીવાળું બનાવવામાં આવે છે મોટાં ધરમાં બોયર્ગ હોય છે તે સહટ સમયે જોખમ મૂંઝવા માટે બનાવે છે, પરંતુ એમાં હના અજ વાળું લાવીને ગ મીની મોસમમાં હડક મેળવવાનો ઉપયોગ પણ કરાય છે આવા બોયરા ને ટાંકાં એ સાથે પણ બહુ મોટા મકાનોમાં જૂના વખતમાં થતા દર્તા મસ્જિદ, મંદિર, કે ગેમ્સ જેવી જાહેર જગ્યાઓમાં તો આવા વિશાળ ટાંકા દોય છે દર એમાં અદર અજવાળું આવે અો આમપામ મેઠો હોય એવી સગવડ પણ કરાય છે અમવાત્માં આવાં મોટાં ટાંકા ધરની જગ્યાઓએ છે એનું વર્ણન મથારથાને ફરીશું મોટા મિત્તાઓના કોશંગમાં પણ ટાંકા થયેલાં હોય છે પાવાગ ઉપરના મકાઈ અને નવનખા કોશંગમાં એવા ટાંકા છે ટાંકાનો ઉપયોગ બોયરા સાથે તાય તો હડક મેળવવા ઉપરાંત ચોમામાનું મીઠું પાણી બગી આણું ૧૧ ઉપયોગમાં લેવાય તે માટે કરાય છે મના ટાંકા

તો ખાસ પાણી પૂરું પાડવા માટે જ હોય છે. પહેલાંના સમયમાં કોઈ જગ્યામા પાણી મોઘું કે ખારું હોય ત્યાં ટાંકાં મીઠું પાણી આપું વર્ષ પૂરું પાડે છે. મોટાં શહેરોમાં ખાળકવાના રિવાજને લીધે મીઠું પાણી પણ ખારું થઈ જાય છે ત્યાં ટાંકાં એ જ મીઠા પાણીનું સાધન બની રહે છે. આમ ટાંકું પણ ગૂજરાતી સ્વભાવની એક વિશેષતા છે અને ધરના સ્થાપત્યની પણ એક વિશિષ્ટતા છે. દુષ્કાળ યુદ્ધ કે સંકટ સમયે આકાશ સામું ન જોવું પડે અને દરેક ઘર પાણીની સગવડથી ને સંગ્રહથી પૂર્ણ રહે એ ગૂજરાતીની પ્રકૃતિનું એક ઉના-હરણુ ગણી શકાય, અને એ સ્વભાવના આવા નાનાં મોટાં લક્ષણો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન લઈ શકે.

ગૂજરાતના કિલ્લા-દુર્ગ

કિલ્લાનું વર્ણન સ્થાપત્યના વર્ણનમા આવવું જોઈએ. ગૂજરાતમાં કિલ્લાની ખાસ કાંઈ વિશેષતા હોય-ઉપર જોઈએવી વિશેષતાઓ જોવી-એવું જણાયું નથી ગૂજરાતમા મોટા કુંગરો નથી અને પથ્થરો ઘણે દૂરથી લાવવા પડે છે, એટલે બહુ મોટા શહેરો ને રાજગઢ પૂરતા કિલ્લા બાંધવામાં આવતા અને શહેરના વસ્તીના બીજા ભાગોને સાદા કોટથી રક્ષણ કરાતું. રાજધાનીઓમા નાનાં મોટાં શહેરોમાં નાના કિલ્લા થતા અને રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં મોટાં થાણા લશ્કરને માટે યોજાતા ત્યાં પણ કિલ્લા થતા હતા પાટણ, અમદાવાદ વગેરે મોટા શહેરોને ઉપર કહ્યું તેમ રાજગઢનો મજબૂત કિલ્લો ને શહેરને સાદો કોટ હતો. આપાનેરને પણ એ જ પ્રમાણે હતું. પરંતુ એ શહેરને પાવાગઢનો મજબૂત કિલ્લો બાબુમા જ હતો. ગૂજરાતમા આખું ઉપર અચલગઢનો કુંગરી કિલ્લો અને પાવાગઢ ઉપર કુંગરી કિલ્લો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારનો ઉપરકોટ નામનો કિલ્લો પણ કુંગરી કિલ્લો હતો. આપણા સ્થાપત્યમાં કિલ્લાની રચના માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે : જલદુર્ગ, સ્થલદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગ. ગિરનાર, અચલગઢ અને

પાનાગળ એ ગિરિદુર્ગના ઉપર છે ૬૩ ઇંચરનો ગળ નાના કુગર ઉપર ૭ પશુ ગૂજરાતીઓ કન્યા પરણી લાવવા જેવા કાર્યને મહાન (૧૧) કાર્ય સમજીને ' ઇડિગિયો ગળ જીત્યા રે ' એવું ગાય છે એમાં કાર્ધ મહત્ત્વ જેવું દેખાતું નથી ઇંચરના ગળ જેવા કિત્તા કરતાં તે ઉપર કલા તે કિત્તા વધારે દુર્ગમ છે શું ગૂજરાતીઓ કન્યા પરણવા જેવા કાર્યને ગળ જીતવા જેવા કાર્ય સાથે સજાવે એવા છે ? આ પશુ ગૂજરાતી સ્વભાવની એક વિચિત્રતા કેમ ન ગાળી શકાય ? ગિરિદુર્ગમાં નાના કુગરાઓ ઉપર કેટલાક કિત્તાઓ રજપૂતાનામાં છે તેમાં ચિતોડગળની ખ્યાતિ મોગી છે, પરંતુ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડ-મેવાડ સાથે લેતા પાવાગળ જેવો મજબૂત મિત્રો એક નથી પાનાગળના કિત્તાનું વર્ણન જુદું કરીશું એ કિત્તો હિંદુ રજપૂત સમયમાં હતો તેને મુસલમાનોએ સુધરાવ્યો અને વધારે મજબૂત બનાવ્યો તનારીખનરો કહે છે કે એ કિત્તા ઉપરથી એક ડોશી પથ્થર ગગડાવે તો ચક્રો ભાણુમેને મારી શકે ગિરિદુર્ગ તો ગૂજરાતમાં આગળ થોડા પશુ છે, પશુ જલદુર્ગ ખાસ નથી દીવસને કિત્તો મોટો જલદુર્ગ કહેવાતો હતો સ્થનદુર્ગ ગૂજરાતમાં ધણા છે પાટણથી ગજધાની બનાયા પછી અમદાવાદ અને આપાનેર શરના કિત્તા સારા હતા અમદાવાદનો જાનો મિત્રો સારા મિત્રોમાં ગણાતો હતો આપાનેરનો રાજગળ પશુ ઉત્તમ બાધણીનો છે આ સિવાય ગૂજરાતમાં અહમદનાહે અહમદનગરનો કિત્તો ખાંરનો એ આજે હિંમતનગર કરેવાય છે કોટવાલી થાણા માટે નાના મિત્ર પશુ ગૂજરાતમાં ધણા છે, પરંતુ મિત્રાના સ્થાપત્યમાં ઉપરના બે ત્રણ ગિરિદુર્ગ સિવાય ગૂજરાતના મિત્રાઓ કિલ્લો હિંદના મિત્રાઓ જેવા મજબૂત નથી અને ગૂજરાતમાં કિલ્લાની દીવાલની આસપાસ પાણીની ખાઈ કરવાનો રિવાજ ખાસ દેખાતો નથી મિત્રાઓના

૬૩ રાજવંશ આદિ સ્થાપત્યના શ્રેયમાં આ ભેદ આપેલા છે આજે મળતા દુર્ગોના અવશેષોમાં હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યનું મિશ્રણ થયેલું છે

દરવાજા સવ્ય અપસવ્ય રીતે બાંધવાનો રિવાજ છે. એટલે પહેલા દરવાજામાં પેસી પછી ડાબા અગર જમણા વળીને બીજા દરવાજામાંથી બહાર નીકળવાનું હોય છે. ગૂજરાતમાં અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લાનો દરવાજો એ જાતનો છે. પણ એનો ખરો ખ્યાલ તો ચાંપાનેર અને પાવાગઢના દરવાજાઓને જોઈને જ આવે છે. એ રચનાથી ઘેરાયેલું લશ્કર બચાવ સારી રીતે કરી શકે છે. આમ કિલ્લાઓના સ્થાપત્યમાં પાવાગઢનો કિલ્લો બાદ કરતા ગૂજરાતની કોઈ ખાસ વિશેષતા દેખાઈ આવતી નથી ૬૪ હિંદુ અને મુસલમાન સમયના કિલ્લાના દરવાજામાં કમાન અને કોતરણી સિવાય બીજો બાંધણીનો ભેદ નથી.

મુસલમાન સમયના ગૂજરાતનું મૂર્તિવિધાન

હવે મૂર્તિવિધાન બાબત દૃંકમાં જોઈએ. હિંદુ સ્થાપત્ય તો મૂર્તિઓની વિપુલતાવાળું જ હતું જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિઓને સ્થાન છે, પણ જૈનોની મૂર્તિઓમાં ખાસ વૈવિધ્ય ન હોવાથી જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિવિધાનની કલા ઉત્તમ કક્ષાએ ન પહોંચી. હિંદુ પુરાણોમાં અનેક દેવોની અનેક કથાઓ ખૂબ રસમય હોવાથી એ દરેકને મંદિરોમાં મૂર્તિમંત કરવામાં શિષ્ટીઓએ પોતાનો હાથ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યો. એવી કેટલીક મૂર્તિઓ ગૂજરાતમાંથી તો ઘણે ભાગે નાશ પામી છે અને છૂટીછવાઈ મળી આવે છે મોટેરા જેવા અવશેષોમાંથી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. એટલે દક્ષિણ હિંદમાં બેલૂર, હલેબીડ, સોમનાથપુર જેવું કે મદુરા રામેશ્વર જેવું મૂર્તિવિધાન ગૂજરાતમાં આજે તો દેખાતું નથી. મુસલમાનોએ તો મૂર્તિને બદલે ફૂલવેલ જ અપનાવી એટલે મૂર્તિવિધાનની કલા ગૂજરાતમાં એ સમયમાં ફૂલી કે ફાલી નહિ. ૬૫

૬૪. ભદ્રના કિલ્લાનાં વખાણ એક મુસાફર લખે છે, પણ આજનો કિલ્લો જોતાં એવું કાંઈ દેખાતું નથી.

૬૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૧૧-૧૨.

આમ ગૂજરાતનું હિંદુ અને મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય ગૂજરાતીઓના સ્વભાવનું અને સંસ્કારિતાનું ખરું પ્રતિબિંબ પાડે છે એના અગવિવાદ માટે કનાવિવેચકોમાં મતભેદ હોય, કેટલીક વિરોધતાઓમાં લોકો એમ્મત છે એ ઉપર જોયું પ્રાથ્વાત્ય વિવેચકોની કેટલીક ટીકાઓ તો એ લોકો હિંદી માનસ બરોમર ન સમજી શકે તેથી પણ થયેલી હોય છે એ ટીકાઓ કેટલીક તટસ્થ રીતે થયેલી અને સાચી પણ છે પણ એ લોકો આપણા કેટલાક સૂક્ષ્મભેદ ન સમજી શકે કે કામળ લાગણી ન સમજી શકે તે બનવાભેગ છે કાળી મામી, માશી અને ફાર્સીને માટે એક જ શબ્દ “આન્ટ” (Agent) વાપરનારા, અને સાળા તથા બનેલીને માટે એક જ શબ્દ Brother in Law (કાપડા પ્રમાણે ભાઈ ! દિલની લાગણી પ્રમાણે નહિ) વાપરનારા લોકો આપણા સામાજિક ભેતની પેઠે સ્થાપત્યના સૂક્ષ્મ ભેદ ન સમજી શકે એ બનવા ભેગ છે

નગર-ચના

હવે ગૂજરાતની નગરરચના ઉપર ચોડા વિચાર કરીએ આપણા શિલ્પશાસ્ત્રોમાં નગરરચના માટે ખૂબ નિગતો આપેલી છે પરંતુ ગૂજરાતમાં આજના નગરો જેતા શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર એ કંઈ બાંધણીનું નગર હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે એમાં ઐતિહાસિક કારણોએ લાગ બજબો એમ માની શકાય હિંદુ સમયમાં શુદ્ધ નગરરચના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે થતી હશે મુસલમાન સમયમાં એવા વસવાટને લગતા કોઈ ફેરફાર થયા હોય એ સિવાય કોઈ વધુ બદલાયું હોય એમ લાગતું નથી ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોએ તો હિંદુ સમયની લગભગ બધી જ રીતિઓ કામગીરી રાખી હોય એમ સમજાય છે વસવાટને લગતા ફેરફારમાં શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે જગ્યાએ હિંદુઓના અમુક ઉચ્ચ વરોનિ વસાવવાનો આદેશ કર્યો હોય ત્યાં એમણે ઉચ્ચ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યા હોય એમ બની શકે પરંતુ મોગલવાર્ષમાં ગૂજરાતમાં તો નવા

શહેરો વસાવાયાં નથી એટલે ખાસ કેર જૂનાં શહેરોમાં નહિ ગયા હોય. તે પછી મરાઠા સમયમાં શહેરોની તોડકોડ અને વસતીની વધઘટ થયા કરી છે અને એ સમયમાં મોટાં શહેરોમાં કાષ્ટ નિયમો ન રહેવાથી જૂની રચનાની ખૂબ અવગણના કરી ગમે તેમ નવાં બાંધકામો થવાથી જૂના શહેરોના દેહાર છેક જ બદલાઈ ગયા છે. આજનું પાટણ કે આજનું અમદાવાદ જોઈ એ જ શહેરો પ્રાચીન કાળમાં કેવા હશે એમ કાંઈ કહી શકે નહિ. ૬૬

પરંતુ ગૂજરાતના સુલતાનોએ જે જે નવાં શહેરો વસાવ્યાં એમાં પાટણની નકલ કરી દેવા એમ માનવાને કારણ છે. અહમદશાહ અને મહમૂદશાહ બેગડો એ જે ગૂજરાતના શહેરો બાંધનાર બાદશાહો હોવાય છે. એકે અમદાવાદ અને અહમદનગર (હિંડર પાસેનું) વસાવ્યું અને બીજાએ મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) નવું વસાવ્યું અને પ્રાચીન જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરની નજીક નવા દિલ્લા અને વસવાટ કરીને તેમના નામ બદલા અહમદશાહે પણ ખરી રીતે તો અમદાવાદ આશાવલની ઉત્તરે અડોચડ બાંધી નવા વસવાટનું નામ માત્ર બદલ્યું એમ કહી શકાય ૬૭

મુસલમાન સમયના આ બાંધકામમાં નગરરચનાનું સ્વરૂપ ખાસ બદલાયું નહિ, પણ હિંદુની જગ્યાએ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યા. આજે હિંદુ નગરરચના પ્રમાણે ખરાં નગરો તો દક્ષિણમાં દ્રાવિડ

૬૬. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં નગરરચનાનું પ્રકરણ; વળી જુઓ : Havel - History of Aryan Rule in India : P. 341. "Ahmed Shab, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan."

૬૭ મહેમદાવાદ અને અહમદનગર નવાં શહેરો વસાવ્યાં, ન્યારે અમદાવાદ અને ચાંપાનેર જૂનાં શહેરો પાસે માત્ર દિલ્લા બાંધી પછી ધીમે ધીમે વધ્યાં.

દેશમાં જ દેખાય છે ત્યાં મધ્યમાં નગરના પ્રધાન દેવનું મંદિર, મંદિરની ચારે બાજુએ રસ્તાઓ અને બાજુએ, ચારે દિશાઓમાંથી મંદિર તરફ આવનાર રસ્તા, મંદિરની મુખ્યમાં બાજુઓનો અગ્રહાર, બીજા વર્ગો દ્વારા છેડે વચ્ચે આ રીતે રચના હતી રાજાનો મહેલ અને પામે તળાવ કે અગ્રવર રહેતું, અને મંદિરની એક બાજુના રસ્તાથી મહેલ તરફ જવાનું આ નગરરચના દિદ્દમાં વચ્ચે ખરું દેખાતી અને ક્ષિણ દિદ્દમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ, ખાસ પ્રકારે ન થવાથી, ચાતુ રહી, ઉત્તરમાં એવું ન રહ્યું ૬૮

હિંદુ સ્થાપત્યના પ્રયોગો રાજવંશનમ ગૂજરાતના હિંદુ શિલ્પ-સ્થાપત્ય માટે અગત્યનો પ્રયોગ છે, અને વેપાર એ ગૂજરાતી સંસ્કૃતિના નું મુખ્ય સમયનું દેવાની એમાં અપદ્ આદેશ છે કે વેપારીઓને શહેરની મધ્યમાં વસાવવા બદલની ચકાઈઓને વખતે વેપારનું રક્ષણ થઈ શકે એ ધ્યાનથી આ ગોળવણી કરાઈ હતી દક્ષિણમાં મંદિરની પામે-મધ્યમાં ગદી રાજા એવી રીતે-બાજુઓને વસાવે છે એટલે બે કદી રાજા ૬૯

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે નગર-રચના

રાજવંશનમાં નગરોના માપ અને તેના પ્રકાર વર્ગીકૃત છે એમાં વિગતમાં બિનરવાની અહીં જગર નથી એ જોતાં અમતવાદ 'મત' તો 'ન' જાનનું નગર દેખ એમ જણાય છે એ પાટણની નક્ષ દેખ તો પાટણ એવું નગર હતી 'સવતોમ' એ સબયોરસ કાટ

૬૮ દ્રાવિડ દેશમાં મહાનુ અમેલેમે વસાવેલું છે પણ મદ્રાસ જગેરે શહેરોમાં આ પ્રાચીન બાધબી ૭

૬૯ મારો અમદાવાદનો દલિદામ, પૃ ૩૧૮-૩૨૦

૭૦ જી. બુમે E. B. Havel : A Hand-Book of Indian Art P 120 ' Ahmedabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal Capital ૭

ખૂણાઓવાળું નગર છે, જે કે આજનું અમદાવાદ જેતાં એ રચનામાં થોડો વાધો જણાઈ આવે. અહમદશાહે પોતે તો માત્ર લડતો દિલ્લો જ બાધેલો અને એની બાંધણી આ જેતની થઈ શકે. શહેરની એક બાજુએ રાજગઢ થાય તે લડતો દિલ્લો. ચાંપાનેરમાં પાણુ એ જાતની રચના મહમૂદ બેગડાએ કરી અને નામ મહમ્મદાબાદ પાડ્યું. રાજગઢમાં રાજકુટુંબ માટે મંદિરની પેઠે મુસલમાન બાદશાહોએ જુદી મસ્જિદ કરી. રાજગઢ પછી મોટું મેદાન અને એ પછી શહેરની મધ્યમાં ગણાઈ શકે એવું સાર્વજનિક મંદિર થતું એ મુજબ મુસલમાન અમદાવાદમાં લડતી આગળ મેદાનેશાહની પછી ત્રણ દરવાજા મૂકીને શહેરની મધ્યમાં ગણી શકાય એવી જુમા મસ્જિદ જુમામસ્જિદની પૂર્વે સ્થાપક અહમદશાહનો પોતાનો રાજો. આ રાજો એ અમદાવાદ શહેરનું મધ્ય બિંદુ છે. મસ્જિદ અને રાજની આસપાસ શહેરના મુખ્ય બજારો આવે અમદાવાદમાં માણેકચોક એ ચૌકું છે, અને નગરરચનાના નિયમ પ્રમાણે ચારે તરફથી રસ્તા મળતા હોય તે ચોવટું કહેવાતું. એવા મધ્ય ભાગમાં બજાર થાય એટલે એ ચૌકું કહેવાતું. ગૂજરાતની પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે નાણાવટાનો ધંધો મુખ્ય ગણાતો અને એનું બજાર તે ચૌકું કહેવાતું. એટલે નગરના મધ્યમાં ચૌકું હોય અને માણેકચોક અમદાવાદમાં એવો છે એ સિદ્ધ છે અને નગર-રચનાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે છે. ૫૦ આ રીત મુજબ જે માણેકચોકમાં

૭૦, જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. નગરરચનાનું પ્રકરણ. પૃ. ૩૧૩-૨૧. એમાં પૃ. ૩૧૨ માં રાજવલ્લભ પ્રમાણે નગરની ચર્ચા કરી છે. પૃ. ૩૧૪ માં હેવલનો મત આપ્યો છે. કેટલાક વિવેચકો અમદાવાદને સર્વ-તોસદ્ર જાતનું ગણવા ના પાડે છે. એક વાત સાચી છે કે આજના અમદાવાદ હપરથી એને સ્વસ્તિક કે સર્વતોસદ્ર કહેવું તે બંધાવર તો નથી જ. એ માટે પ્રાચીન અમદાવાદની કલ્પના માત્ર જ કરવી પડે, હપર્યક્ત પ્રકરણમાં એવી કલ્પના પણ કરી છે, અને સારંગપુર જે અમદાવાદનો પૂર્વ તરફનો મુખ્ય દરવાજો છે અને જ્યાંથી મલિક રાખાનના બાગ સુધી જાડની ઘસાવાળો મેટો

આવેની મદરત (મુદત) પોળ પહેલી પોળ ટોચ તો વેપારીને અહ મદદાહે મધ્યમાં વસાવ્યા એમ કહી શકાય^{૭૧} આ રીતે અહમદીનો લેખક રપટ લખે છે કે પાટણના કિલાને ભદ્ર કહેતા હતા એ મુજબ અહમ નગર, અમવાદ અને ચાંપાનેરના મુસલમાન કિલાને પણ ભદ્ર જ કહે છે એટલે આ ગદા નગરો પાટણની નકલ છે એમ સમજાય છે^{૭૨}

આમ અમદાવાદ “સર્વતોભદ્ર” જાતનું શહેર લાગે છે, પરંતુ હેવલ અમદાવાદનું જે વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી એ “સ્વસ્તિ” જાતનું નગર હોય એમ સમજાય છે હેવને પોતે દિડુ નગરોના

સીંગો રસ્તો રખિયાવ જતો હતો એ દરવાજાથી શહેરના મધ્યમાં માણેકચોક મા આવવાનો મીઠો મોટો રસ્તો હતો આને એ ક્યા હરો તે પણ જાણી શકાઈ નથી એ રસ્તાનો નિર્ણય કરવાની ચર્ચા પણ ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં કરી છે અહીં એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની છે, તે એ કે અહમદશાહે શહેર વસાવી કિલો અને જુમાં મસ્જિદ બાંધ્યા એ પછી એના પૌત્ર મહમૂદ બેગડાએ ચેરીનો ઉપડવ વધવાથી આજનો શહેરકોટ બાંધ્યો અને દરવાજાઓને પોતાના અમીરોના નામો આપ્યા એટલે પહેલેથી ચાંજના પ્રમાણે તો બહારનું શહેર નહિ વધું હોય પરંતુ ચાર દિશાના ચાર મુખ્ય રસ્તાઓ થયા હરો અને પછી દરેક દરવાજાના ચક્રાને મધ્યમાં રાખીને એક નાના ગામની જેઠે લક્ષ્મી વધ્યા હરો એ રીતે દરેક ચક્રું નાની નગરરચનાના સિદ્ધાંત મુજબ વધ્યું હરો અને પછી શહેર સાથે જોડાઈ ગયું હરો શહેરનો કોઈ નિયમથી બંધાયો નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયનું અમદાવાદ— દિડુ બાધણીના નાના નાના ગામોના સમૂહ જેવું મુખ્ય કે દ્ર માણેકચોકની સાથે જોડાઈને દિડુ સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખી આજુ શહેર થયું લાગે છે એને સ્થાપત્ય પ્રમાણે એક ખાસ નામ આપવું તે ચોચ લાગતું નથી

૭૧ માણેકચોકમાં મુદત-મદરત-પોળ પહેલી સ્થાપી હરો એ સંયુક્તિ લાગે છે, પરંતુ મગનલાલ વજાવત દેના ઇતિહાસ ઉપરથી ચક્રાને સ્થાન છે અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ બાબત ઉલ્લેખ કર્યો છે

૭૨ મિરાતે અકબરી ગુલા

પ્રકારો કહ્યા છે, પણ અમદાવાદ હિંદુ બાંધણીનું છે એટલું માત્ર કહી તેનો પ્રકાર ક્યો ને કેવો ગણવો તે લખ્યું નથી.^{૭૩} અમદાવાદ મહમ્મદ બેગડાના સમયમાં વધ્યું તે જોતાં એને મિત્ર બાંધણીનું કહેવું તે ઠીક છે.

૨

મુસલમાન અહમદશાહના સમયનાં બાંધકામ

સ્થાપત્ય એ પ્રજાની પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ છે અને હિંદુની પેઠે મુસલમાન સમયનું ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય પણ ગૂજરાતનાં સંસ્કારિતા અને સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે એવું છે એની સામાન્ય અને અપારિ-ભાષિક રીતે પાઞ્ણ ચર્ચા કરી. હવે ગૂજરાતના પાટનગર અને ગૂજરાતી સ્થાપત્યના ટેન્ડર અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમા એના સ્થાપક અહમદશાહના સમયમા જે સ્થાપત્યની રચના થઈ તે ટૂંકમા જોઈએ.

ભદ્રનો કિલ્લો

અહમદશાહે આશાવલ અગર કર્ણાવતી શહેરને અહોઅહ સાબરમતી અગર શ્વભ્રવતી નદીને કાંઠે બાંધી અને સપાટ ભૂમિ પસંદ કરી ત્યાં સર્વથી પહેલો ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નાંખ્યો. મુસલમાન તવારીખો એને અરકનો કિલ્લો કહે છે, અને પાટણના ભદ્રની એ નકલ છે એમ કબૂલ કરે છે એ કિલ્લાનો પાયો ધરલામની પરંપરા પ્રમાણે જેમનાં જીવન પવિત્ર હોય એવા ચાર અહમદ નામના પુરુષોને હાથે નાંખાયો અને કિલ્લાની નૈઋત્યે માણેક જુરજમાં પહેલી ઇંટ મુકાઈ.

૭૩. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત પ્રકારમાં ચર્ચા કરી છે. સર્વ-તોલક એ સ્થાપત્યમાં એવી ભતનાં મકાનો માટે વપરાય છે કે જેને ચાર બાજુથી ભેટાં સરખું દેખાય, જેનોમાં જેને ચોમુખ છ કહે છે તે કેટલેક અરો આ ભતનું મંદિર ગણાય છે. (જુઓ એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ આર્કિટેક્ચર-સર્વતોલક, શબ્દ).

એ ચાર પવિત્ર અહમત્તા એક બાલ્શાહ પોતે જ હતો ?

આ દિનો અહમત્શાહ બાધ્યો ત્યારે એના રૂપરંગ કેવા હશે એની કંપના થી પણ આજે તો મુશ્કેલ છે. આજના ભદ્રની સામે જીભા લીએ ત્યાં જે બે મોટા શુરતે અને એની વચ્ચે ધડિયાળો દાવર દેખાય છે એટલું જ માન પ્રાચીન હોવાનો સભવ છે. અહમત્તા મમનોમા રાજકુમાની મરિજદ સિવાય આજે તો કાઈ રહ્યું નથી, પરંતુ ગૂજરાત સત્તનતના અત સમયે મોગન રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યાં પણ અહમત્તા ધાડખડુ બાધમમ જીર્ણ થઈ પડી લાગ્યું હતું એવા ઉત્તેજો મળે છે. મોગનાઈમા આવેના યુગપીય મુસાઈએ, ઓજીની, મેન્ડેનો અને રેવેનોટ એનાં જે વખાણ કરે છે એમાંનું આજે કાઈ દેખી પણ ગમતું નથી. ઓજીની (૧૮૦) ભદ્રના દિનના મોગન મામા ત્યાં માન કાણુત અને કદલાગના દિવાથી જીતરતો નહે છે, અને એના ઉપર ૧૮ તોપો રહેતી હતી એમ લખે છે. મેન્ડેનો એ દિનો પથરનો હતો એમ લખે છે. રેવેનોટ કહે છે કે દિનો એક નાના ચહેર જેવો હતો. આ બધા વર્ણન જૂનો બાલ્શાહી દિનો બધાવા પડી બમો વર્ષ પછીના છે, એટલે એ સમયે મહેનો જ પડી ગયા હતા તો કિસ્તાની રચનામાં પણ ફેરફાર થયા હોવા જોઈએ, અને એવા ઉત્તેજો પણ મળે છે. મોગનાઈ પછી પેશ્વાઈમાં મરાઠા સૂનાની હવેનીના ઉત્તેજો મળે છે તેની એક દિટ પણ દેખાતી નથી. એમ્સો વર્ષમાં પેશ્વાઈનાં ચિત્રો નાશ પામ્યા ને અદૃશ્ય થયાં તો મમો વર્ષમાં મુલતાનોનું કેટલું જુદું તે દેખી

૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પ્ર ૩-૫ ૩૦

૨. ઉપર મુજબ, પૃ ૫૦૬-૫૦૭

૩. ઉપર મુજબ પૃ ૫૬૯ અને પ્રો. કોમિસેરિયેટનો અએલમા લખાયેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પૃ ૬૩-૬૬ ભદ્રના દિવા મારે વિચિત્રવાર માલિનીની જરૂર દોષ તેમને આ બે મથો જોવા વિનંતિ છે

શકાય. અને જહાંગીરના સમયમાં જ નવો મહેલ કરવો પડ્યો અને જૂનાની મરામત થઈ એવો ઉલ્લેખ છે. ૪

આને લદ્દકાળીના મંદિર આગળ ઊભા રહી કિલ્લા તરફ નજર કરીયું તો ઊંચા ટાવર સિવાય આગલો દરવાજો તથા એક વાર પોસ્ટ ઓફિસ અને હાલ કચેરી થઈ છે એ ભાગ મોગલાઈમાં આજમખાન સૂખાના સમયમાં કિલ્લાની દીવાલનો એક ભાગ તોડીને થયેલો છે અને એની મોગલાઈ બાંધણી જુદી પડે છે. કિલ્લાને જૂના ધુરજો અને દરવાજા હતા તેમાં પણ મોગલાઈમાં ફેરફાર થયેલા છે, એટલે મુલતાન અહમદશાહે બાંધેલા કિલ્લાનું એ સમયનું બાંધકામ તો એનો પૂર્વાભિમુખી મોટો ધુરજ જોઈને સંતોષ માનવો પડે.

આ કિલ્લાની પૂર્વે મોટું મેદાન છે એ કારંજને નામે ઓળખાય છે. એને પહેલાં “મૈદાને શાહ” કહેતા હતા. આ મેદાનની પણ પહેલાંની સ્થિતિ કલ્પવી આજે તો મુશ્કેલ છે એનું માપ કોઈ ૧૬૦૦×૮૦૦ ફૂટ કહે છે, ત્યારે કોઈ ૨૧૦૦×૧૨૦૦ ફૂટ કહે છે. આર્કિયોલોજિકલ સર્વે વખતે એનું માપ ઉત્તર દક્ષિણ ૬૨૦ વાર અને પૂર્વ પશ્ચિમ ૩૩૦ વાર નક્કી થયું હતું એ મેદાનની ચારે બાજુ દરવાજા હતા એમાં પશ્ચિમનો દરવાજો તો લગ્નો મુખ્ય દરવાજો અને પૂર્વનો તે ત્રણ દરવાજાવાળો ગણાતો. ઉત્તર દક્ષિણના દરવાજા કયા હતા તે કલ્પના કરવાનું કાંઈ સાધન નથી એટલે આજે કારંજમાં જે જે મકાનો દેખાય છે તે કાંઈ પણ નહિ હોય અને વચ્ચે માત્ર એક ડુંવારો હશે એવું માની શકાય આ મેદાનમાં “મૈદાન” (Polo) નામની રમત રમાતી અને લશ્કર તથા હાથી-

૪. અહમદશાહથી અકબર સુધીનાં પોણા બસો વર્ષમાં મહેલો બર્ષ થઈ ગયા હતા. જહાંગીરના સમયમાં છેક ખરાબ થયા હોય કે નેથી શાહજહાંએ ખાનપુરમાં મહેલ બાંધ્યો જેના અવશેષ આજે ચાંદા સૂરજના મહેલમાં છે. શાહજહાંએ શાહીબાગમાં બાંધેલ મહેલ પણ બાંધ્યો પેશ્વાસમયની હવેલી વગેરેના વર્ણન માટે અમદાવાદનો મારો ઇતિહાસ જુઓ.

એની સલામી લેવાતી એવા ઉત્તેજો છે એ ઉપરથી એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે ૫

અમદાવાદમાં આદમદશાહે બાધેલા મકાનોનું કલ્પના ચિત્ર

અહીં ગૂજરાતના પાટનગરના રાજગૃહી એના સ્થાપત્તી દરબાર, જે શહેરનું મધ્યબિંદુ છે, ત્યાંસુધીની તે સમયની લગ્નતાની જરા કલ્પના કરી લઈએ, કારણ આજે એચાર હાડકા ઉપરથી શરીરની કલ્પના કરીએ એવું જ રહ્યું છે ભદ્રનો જોયો છુવદ છુવજ અને એ સમયે કાગરાવાળો પથ્થરનો કિત્તો તથા દીવાનો હશે ભક્ષાળીમાતા અને એ જ રેખામાં આવેનો મોગવાઈ દરવાજો તથા મહેલ તથા ડિરિદ્રક્ષ્ટ કોર્ટનું મોગતાઈનું મનન હતું નહિ એમ કલ્પવાનું એ પડી કિત્તના દરવાજા અને ત્રણ દરવાજા વચ્ચે કુવારો કલ્પવાનો ત્રણ દરવાજાની પૂર્વમાં અને જુમામસ્જિદની પશ્ચિમે એ બાધમામ હરો કે ખુલ્લું હરો તે સ્તંભનું મુશ્કેલ છે, પરંતુ હાલ કરતાં વધારે પહોળો રસ્તો અને શોએ એના મનનો હોઈ શકે એ પડી તિહી દરવાજાથી જમાલપુર જતો રસ્તો વટાવી તુગત જ જુમામસ્જિદનું લગ્ન મકાન શરૂ થાય છે અને એની ચાગે બાજુ મોગ પહોળા રસ્તા અને બજારો દોય એમ સમજાય છે આજનો ગાંધીગડ (રીચીગડ) તો અગ્રેજોના સમયનો છે, પરંતુ એ પ્રાચીન સમયે ખીજ દરવાજાઓથી માણેક-ચોખ્ખા રસ્તાઓ જુમામસ્જિદ આગળ આનીને મળતા હરો જુમા મસ્જિદના માણેકચોક તર ના દરવાજાની પૂર્વે અદમદશાહેનો પોતાનો રાજો અને વ એ રસ્તો વટાવી પૂર્વે એની રાણીઓનો ગાજો છે આ બધું તે સમયના માણેકચોકમાં છે અને આજે પણ ગદા ધરોથી

૫ જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ ૫ ૫૭૧-૫૭૩ કારજના કુસારામાં ભદ્રના એક મિત્રામાંથી પાળી આવણ આ મેદાનમાં શુક્રવારે બજાર બારણ એ જોવા બાદશાહ બેસતા મેદાનેશાહમાં પોતો (ચોખ્ખા) ની રમત રમતા જુમીરમાન દબસીને દાંચે ચમીસખાનનું ખૂન થયું હતું આ બન્ને ગૂજરાતમાં એક સમયે ખૂબ સત્તાધીશ અને પ્રાચી અમીરો હતા

ધેરાધી ગયેલા માણેકચોકમાં છે. આ બધાં બાદશાહી મકાનો આસપાસ ચાર મોટા રસ્તા અને ચાર દિશાઓમાંથી આવતા દરવાજાના રસ્તા કદપીને તેમાં મુખ્ય બજારોની દુકાનો કદપવાની. આટલું દિલ્હાની બહાર ધારીને તેના અંદરના ભાગમાં ગૂજરાત ક્ષેત્રની સામે અહમદ-શાહની મસ્જિદ અને એની ઉત્તરે નદીકિનારે બાદશાહી મહેલો, હમામખાનાં, બગીચો વગેરે ધારી લેવાનું. આ કદપના કરવામાં ચાંપાનેરના હાલના ભગવાણેષ કિલ્લામાં ભરેલો મોટો ખુરજ અને બહાર ત્રણ દરવાજા ઉમેરીએ તો કેવું લાગે એ વિચાર કરવાથી કાંઈક ખ્યાલ આવશે, જે કે પૂર્વે રાણીના હજારથી પશ્ચિમે દિલ્હો અને અંદરના મહેલોને સરખાવતાં અમદાવાદનો આટલો ભાગ ચાંપાનેર કરતાં વધારે વિશાળ અને વધારે આકર્ષક હોવો જોઈએ એવું કાંઈ રસિક કદપના કરનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. મોગલાઈમાં બંધાયેલા શાહજહાંઆબાદ-દિલ્હીને બસો વર્ષના સમયના ભેદે કરીને ન સરખાવીએ તો એ દિલ્હીના પૂર્વાવતાર-તથાજાબાદ દિલ્હી કરતા અમદાવાદનો આટલો દેખાવ વધારે આકર્ષક હશે એટલું તો દિલ્હીના પુરાતન અવશેષો જોતાં સહેજે જણાઈ આવે છે, અને એ સમયે કદાચ હિંદના મુસ્લિમ અમલ નીચેનાં પાટનગરોમાં અહમદશાહનું અમદાવાદ વધારે મનોહર કહી શકાય એવું હશે એમાં શંકા નથી. ૬

૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૦૧-૧૦૩માં હંફત ઈકલીમ નામના ભૌગોલિક અને ચરિત્રોના કારસી પુસ્તકમાંથી (ઇ. સ. ૧૯૫૩) અમદાવાદની તારીફનો ઉતારો આપ્યો છે અને અબુલ ફઝલનો અભિપ્રાય પણ આપ્યો છે. આ બંને અભિપ્રાયો ગૂજરાત સલ્તનતના સમયના અમદાવાદના છે એટલે ઉપલુ વર્ણન યથાર્થ છે એમ એ વાચીને લાગે તેવું છે. હંફત ઈકલીમ અમદાવાદને એ સમયનાં આખી દુનિયાનાં શહેરોમાં સર્વથી સુદર કહે છે અને એના બજારો ને દુકાનોની બાંચણીના વખાણ કરે છે. અબુલ ફઝલના વર્ણનમાં કાંઈક અતિશયોક્તિ દેખાય છે, પરંતુ એ સમયનાં દિલ્હી આગ્રા કરતાં અમદાવાદ ઘણું સુદર હતું એ ખરી વાત છે. તે સાથે દિલ્હી આગ્રા મોગલાઈમાં વર્ષો એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ.

અહમદશાહની મરિ-૪૬

હવે મમનોના આ સમૂહમાં આવેના બાધકામનું વર્ણન દૂકામાં કરીએ અહમદશાહે સર્વથી પહેલો મિત્રો બાધવો ના કર્યો અને તે સાથે જ રાજપુત્રની મરિજ ગર કરી તે પછી પણ દરવાજા અને જુમા મરિજનું કામ તુરંત શરૂ કર્યું એટલે પહેલી અહમ શાહની મરિજનું વર્ણન કરીએ અમલસાદ શરૂગેનો પાયો ઈ સ ૧૪૧૧ માં નખાયો એ સાથે આ મરિજ શરૂ થઈ અને ઈ સ ૧૪૧૪ના ડિસેમ્બરમાં એનું કામ પૂરું થઈ ગયું આ મરિજમાં ખાસ મહત્વનું બાધગીની દૃષ્ટિએ કાંઈ નથી, પરંતુ ધનિકાસની દૃષ્ટિએ એનું ખાસ મહત્વ છે અહમદશાહે ગુજરાતના પટનગરમાં નર્વડી પહેલું બોરેનું આ મકાન એના મિનારા સિવાય લગભગ આજે પણ અણીપુદ્ગ ડાહ્ય છે ઉપર મરિજની બાધણીનું જે સામાન વર્ણન કર્યું તેની જ આની બાધણી છે પહેલી મરિજ હાલથી હિંદુ મદિની સામગ્રી ખાસ મુસ્લિમો વગર જ કામમાં લીધેલી જણાય છે થાભના એકમર માં નથી પણ જુની જુની જાતના છે અને કેનાક ઉપર હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે એક ઉપર તો શિવનિગ પણ જોાય છે, અને બીજા એ- થાભના ઉપર વિ સ ૧૩૦૭ (ઈ સ ૧૨૫૦) નો મહાગજા પિત્રદેવના સમયનો એક ખડિત લેખ પણ છે અને એ સ્પષ્ટ વચ્ચે તેવો નરી નિવાનના વાય ય ખૂણામાં જેમએને પ્રાર્થના કરના માટે ખાસ બોરેનું મુતુકખાતું છે એની નીચેના થાભના એકમરમાં એક જ સ્થળેથી લીધા હાથ તેવા છે એટલે આ મરિજ આશાવનના જ ગાઈ મરિની સામગ્રીથી બધાઈ હોય એમ લાગે છે એમાં એક મુર મહેરામની પાસે એક મુર છત્રીનાળા જરા ડાચી વેદી જેની બેઠક છે એના ઉપર અહમદશાહ પોતે નિમાજ પઢવા આવના એમ કહેવાય છે છત્રી પાળથી કાંઈએ દાગી નાખેલી છે આ મરિજમાં મરાઠા સમયમાં ઘાસ અને લાખડાની વખાર તરીકે ઉપયોગ થયો હતો આ મરિજની

ક્રમાનો અમદાવાદની ખીજ મસ્જિદોની ક્રમાનો કરતાં જરા વધારે અણીવાળી છે, એટલે એમાં ફિદીના ખીજજી સ્થાપત્યની તાજ અસર હોય એમ લાગે છે. મસ્જિદમાં આ પ્રમાણે અરખીમાં લેખ છે : “આ મોટું મકાન-વિશાળ મસ્જિદ-અલ્લાહની દયાનું શરણ લેનાર નોકરે-જે અલ્લાહને મસ્જિદમાં લગવામાં આવે છે-અને કુરાને શરીફ પ્રમાણે ‘મસ્જિદ અલ્લાહની છે અને એની સાથે ખીજ કોઈને લગશે નહિ’-એ અલ્લાહની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર નોકરે-મુઝદ્દરશાહના પુત્ર મુહમ્મદશાહના પુત્ર અહમદશાહ-મુલતાને બધાવી છે. એ પૂરી થયાની તારીખ ૪ શવાલ. હિ. સં. ૮૧૭ છે.” (૧૭-ડિસેમ્બર ૧૪૧૪) ૭

હૈમતખાનતી મસ્જિદ

અહમદશાહના સમયનું ખીજું મકાન જમાલપુર દરવાજે આવેલી હૈમતખાનતી મસ્જિદ છે. હૈમતખાન ઉર્દૂ મસ્તીખાન અહમદશાહનો કોકો હતો અને એની દરગાહ કાળુપુર દરવાજા બહાર સરસપુરને રસ્તે એણે વસાવેલા હૈમતપુરમાં છે. ૮ ત્યાં પણ એક મસ્જિદ હતી. એટલે આ મસ્જિદ હૈમતખાને કોને માટે અને શા કારણે બાંધેલી તે લેખનો પત્તો ન લાગવાથી નક્કી થઈ શકતું નથી. સામાન્ય રીત પ્રમાણે તો મસ્જિદ પાસે જ તેના બાધનારનો રોજો હોય છે એવું અહીં નથી. આ મસ્જિદ કોઈ આખાયે હિંદુ મંદિરને ફેરવીને કરી હોય એમ જણાય છે. થાંભલા જુદી જુદી જાતના છે અને કોતરણીવાળો આખોયે ઘુમટ કોઈ જૈન મંદિરમાંથી ઉપાડેલો લાગી આવે છે. બાંધણીના ઇતિહાસના ક્રમમાં આ મકાનનું મહત્ત્વ છે.

૭. આ મસ્જિદનું સવિસ્તર વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૭૪-૭૬ માં આપ્યું છે.

૮. હૈમતપુર બે છે. ખીજું અમદાવાદથી પાંચેક માઈલ છેડું છે. આ ખીજ કોણે વસાવેલું તે નક્કી થતું નથી.

ત્રણ દરવાજા

અહમદશાહના સમયનું ત્રીજું બાધકામ એ ત્રણ દરવાજા છે આ ધાર્મિક બાધકામ ન હોવાથી અને મોટા મેાડની વચ્ચે એક થીટીમાં નગ હોય એવું દોવાથી એની મનોહરતા ખૂબ જ છે પાછળ જે દરવાજા ચિત્ર દોરું તેમાં એનું સ્થાન દરવાજાથી આ વાત સમજાવી નહીં દવાજા એ પહેલાંની પેઠે આજના અમલવાની પણ શોભા છે એની કમાનો ધાગીલી અને મુંદર છે ઉપર અગાશીમાં ઝરુખા કરેલા છે અને વચના દરવાજાની બન્ને બાજુ મિનારાની બાધણી જેવા મુંદર ગોખવાળા શુરભે છે પરસી બ્રાહ્મિન ગૂજરાતની મરિજદોની કમાનોની પ્રથમ કરતા ત્રણ દરવાજાની કમાનો અને એની બાધણી સૌથી સારી છે એમ કહીને યુરોપની ડા રેન્ડાઈન વગેરેની કમાનોની ઉચ્ચાર્ધ આમ ત્રણ દરવાજાની બૂત કાઢે છે એ દીખા જગ વિચિત્ર લાગે છે આ કલાવિવેચકને ખમર નથી કે હિદમાં કમાનો ને દરવાજાની ઉચ્ચાર્ધનો આધાર મોટામાં મોટા દરવાજા સાથે અબાડી સાથે જઈ શકે એ ઉપર જ છે એટલે એમની સગ ખામાડી યુરોપની ૮૦ કોટ બેચી કમાનો સાથે યોગ્ય નથી *

અહમદશાહના સમયનું ચોથું મહત્ત્વ તે ખાનપુરમાં આવેલી

* Percy Brown Indian Architecture Islamic P 50 'The chief attraction of this structure as a whole are the bold yet graceful shapes of its arches, the skillful arrangement of its parapet relieved by the three elegant oriel windows on brackets and the form and rich carving of the battresses. But it owes much of its refined aesthetic appearance to the contours of its arches, there being few pointed arches throughout the whole range of Indian Architecture equal to those in the buildings of Gujarat and in Tim Daraza these are seen at their best'

સૈયદ આલમની મસ્જિદ છે. અહમદશાહની મસ્જિદ કરતાં એની બાંધણી સહેજ સુધારેલી જાણાય છે. મસ્જિદમાં દિ. સ. ૮૧૫ ની સ્તંભ માસની પૂર્ણિમાનો લેખ છે.^{૧૦}

જુમા મસ્જિદ

હવે ગૂજરાતના પાટનગરની શૈલારૂપ અને હિંદુસ્તાનના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિમાં એસો શકે એવી અમદાવાદની જુમા મસ્જિદનું દૃંદું વર્ણન કરીએ. પાઞ્ચ આપેલા દૃશ્યનાચિત્રમાં આનું સ્થાન સમજી શકાય તેવું છે. આ સુંદર મસ્જિદની આસપાસ આજે ગંદાં નાનાં જોવાં ન ગમે તેવાં ઘરો ને દુકાનો આવી ગઈ છે. એનું મુખ્ય દાર દક્ષિણ તરફ સાકળમ્મરમા હોય એમ લાગે છે કારણ કે એ પ્રવેશ બીજાં એ પ્રવેશદ્વારો કરતાં વધારે લગ્ય છે. આ દક્ષિણના પ્રવેશદ્વારમાં પેસવાનો એક સુંદર મંડપ છે અને જુમા મસ્જિદની બધી સામગ્રી નવી બનાવેલી હોવા છતાં આ મંડપ કાંઈ હિંદુ મંદિરમાંથી આખોય ઉઠાવી લાવીને ગોઠવી દીધો છે એ એના થાંભલામાંથી ઘસીને સાક કરેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એનું ઉત્તર તરફનું દાર આજના અમદાવાદના મુખ્ય મંદામાર્ગમાં હોવાથી આજે મુખ્ય હોય એવું લાગે છે પરંતુ એ ગૌણ છે. બીજું પ્રવેશદ્વાર મસ્જિદના વિશાળ એકની પૂર્વે અહમદશાહના રાજના આગણામાં પડે છે અને એ પણ સાદું જ છે. રિવાજ પ્રમાણે એને મુખ્ય દાર કહી શકાય.

ગમે તે બાજુથી પ્રવેશતાં મસ્જિદના લગ્ય અને વિશાળ એકમાં આવીએ છીએ. એની પશ્ચિમે લિવાનનો લગ્ય અને સુંદર મ્હોરો આવેલો છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદનો બહારનો દેખાવ સુંદર અને લગ્ય છે. પણ એ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં બસો વર્ષ પછી બધાયેલી છે, એટલે એની સરખામણી કરવા ચોગ્ય નથી. પરંતુ મુસલમાન સ્થાપત્યની ઐતિહાસિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ અમદાવાદની

જુમા મસ્જિદનુ મહત્વ વધારે છે બહાગથી આજે એને નીહાળી શકવાનુ બને તેમ નથી મેના કોયગામી ધાનેના રત્ન જેની આજે એની રિયતિ છે એના મિનાગ ઈ સ ૧૮૧૬ ના મોટા ભૂકપમા પડી ગયા એટલે શાકમજર સિવાય ખીજી મઠ બાજુથી જોતા મુસ્લીમ દિદનુ એક લગ્ય અને સુદર મમન અહી છે, ૧૧ એમ પણ ખમર ન પડે માણેમ્યોકમા બાહરાહ અને રાખીના ટશરાના આકર્ષક દશ્ય આગળ પણ મસ્જિદ ૮ કાયેની લાગે છે

આ મસ્જિદની ખાવણી એટલુ તો સિદ્ધ મ્ને છે કે ગુજરાતીઓ દૂકા સમયમા જ મસ્જિદ ની બાધગીના મુસલમાન સ્થાપત્યમા નિષ્થાન બની ગયા હતા, અને અહમ શાહની પત્રીના બાધકામોમા એની ઉત્તમેત્તર પ્રગતિ મધાર્ધ હતી, અમલવાલીની જુમા મસ્જિદ મા અદર અને બહારના દેખાવમા મુસલમાન બાધગીના સિદ્ધાતોને હિદુ મસ્જિદની બાવણીની કના સાથે એની તો સુદર રીતે મેળવી દીધી હતી કે અર જાગે મદિરોના મડપોની માન પુનરચના જ ઠરી દોય અને બહાર કમાનો અમે મિનારા માન ગોહ યા દોન એનુ લાગે મ્દોરાની મુખ્ય કમાન પાળળ ચર્ચી એ રીતની કનાથી જ ચી લઈ ઉપર માગ કરનાથી વૈવિધ્ય ઉપજ્યુ ૮ તે સાથે થાલના બેવડાનીને રચના કમાની મધ્ય ૥ થાલના ઉપર હિદુ મસ્જિદુ તો જુ મુખી શોભાર્મા ખૂમ જ આમ્મીય ઉમેયુ છે કમાનોનાં વર્તુળો આમ્મીક બાબ્યા અને ઈ થાંભનાની રચના મદુગના મલિના હમર થાખનાના મડપ કરતા વધારે રમ્ય અને જોની ગમે તેરી થઈ છે સગ જોન મારથય જેવા કડક દીમમર પા, મિનારાની રચનાનો અગુગમે બોધના જતા કહ છે કે એમ્દરે આ મસ્જિદ એ જાનના આખી

૧૧ The Jama Masjid of Ahmedabad is generally considered the high water-mark of mosque in Western India" Percy Brown Indian Arch Islamic-P 48

દુનિયાના મકાનોની સરખામણીમાં ઉત્તમ કંઠી રાકાય,^{૧૨} અને બંગાળની અદીના મસ્જિદની બાંધણીની પેઠે Dull monotony નીરસ એકસરખાપણાની લાવના આને જોઈને ઉત્પન્ન થતી નથી.^{૧૩} માળ બાંધીને વૈવિધ્ય લાવવાની, પાછળ ચર્ચેલી રીતને, પણ સર જનન ઉત્તમ કહે છે અને પાછળ જોયું તેમ, પરસી બાઉન પણ આ મસ્જિદમાં મુસલમાન બાંધણીની સુધારેલી સુંદર કમાનો, માળ કરવાની રીતથી આવતું વૈવિધ્ય, વાવ-મંદિર અને મસ્જિદની બાંધણી જોતો સુમેળ થવાથી આ જાતનાં મકાનોમાં અપૂર્વ કહે છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદ આપણને સારાં કપડાં પહેરાવેલી પરદેશી સ્ત્રી જેવા લાગે છે, જ્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ એની આજની સ્થિતિમાં પણ કપડાંની સાદાઈમાં રીતસરના અલંકારથી જેના લાવણ્યમાં ઉમેરો થયો છે એવી સુંદર દિંદી સ્ત્રી જેવી જોઈએ છે.^{૧૪} આખા દિલ્હીની જુમા મસ્જિદોમાં આટલું વૈવિધ્ય નથી, અને સાચા દિંદી કલાકારને તો આ સત્ય તરત સમજાય એવું છે. જેતાં એમ લાગે છે કે આ એક પથરોનો ઢગણો માત્ર નથી પણ એ પથરોમાં, એની ગોઠવણીમાં, એની કાતરણીમાં એને બાધનાર અને બંધાવનારની સ્વભાવગત રસિકતા, અને જીવતા હૃદયના ધબકારા આજે પણ

૧૨. Marshall & Cambridge His. India III. P. 610.

“As it now stands, it is one of the most superb, as it is also one of the most imposing structures of its class in the World.” પ્રકાશ બદલાવવાની રીતને સર જોન ગુજરાતની વિશેષતા છે એમ કહી બીજો એ કેમ નથી એવો પ્રશ્ન પૂછે છે, પરંતુ એ તો મેઘનાદ મડપની નકલ છે તે જોયું છે.

૧૩. ઉપર મુજબ પૃ. ૬૧૦.

૧૪. માર્શ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૮.

જાણીએ આવે છે ૧૫

આ મસ્જિદ અહમદશાહે અમલવાદ વસાવ્યું તેના બીજા વર્ષમાં એટલે ૧૪૧૨ માં બાંધવાની ગત કરી અને ૧૪૨૪ માં પૂરી થઈ એને બાંધતાં ૧૨ વર્ષ થયાં એની સજાઈ પહોળાઈ વગેરે સ્થાપત્યની વિગતમાં અહીં બિનરવાની જરૂર નથી એના મિનારા હાલતા હતા એનું સરિસ્તર વર્ણન પાઞ્જ કયું છે, સિવાનના વાયવ્ય ખૂણામાં સ્ત્રીઓને માટે નાના યાજમા ઉપર માળ જેવું કરી જાગીવાળું મુનુખખાનું, અહમ શાહની મસ્જિદની પેઠે કર્યું છે જે મસ્જિદો રાજકુટુંબ બાંધાવે તેમાં જ મુનુખખાનું કરવાનો સિવાજ હતો અને ગૂજરાતની મસ્જિદોની આ એક વિશેષતા છે ૧૬ વચના મહેરામ ઉપર અરબીમાં આ પ્રમાણે લેખ છે

આ મોતી મસ્જિદ ખુશા અને એની મસ્જિદમાં વિશ્વાસ રાખનાર મેવ, નમીરઉદ્દુનિયા વઉદીન અશુતકતહ અમલશાહ, બીન

૧૫ Percy Brown — Indian Arch Islamic P 48-50

As proved by this fine monument the building art takes a decisive step forward, it rises to a higher plain from experiment to something approaching a complete and perfect realization of the ideal His (architectural genius) work developed into something more than an orderly pile of moulded masonry and became a thing of the spirit For this building speaks of that 'silent flowering in stone of souls of men whose ways of life and thought had flowered into things made by their hands' એવાને માટે લખે છે કે 'As a composition of solids and voids this facade is superb with its three main openings well balanced and in excellent proportions

૧૬ આરો અમલવાદનો હન્દિસ.

મુહમ્મદશાહ, મુઝફ્ફરશાહ, સુલતાને બંધાવી. બંધાયાની તારીખ પથગંબર સાહેબની (એમના ઉપર અસ્લાહના આશીર્વાદ હો) હીજરી સંવત ૮૨૭ ના સફર માસ (એ મહિનો વિજયી અને સફળ નીવડો) નો પહેલો દિવસ છે. (તા ૪ જાન્યુઆરી ઈ સ. ૧૪૨૪) આ લેખમા પહેલાનાં વાક્યો અહમદશાહની મસ્જિદના લેખ જેવા છે એટલે છોડી દીધા છે. આમાં સુલતાન અહમદશાહનો પૂરો બાદશાહી ઇસ્લામ આપેલો છે. ૧૭

બાદશાહ અને રાણીના રોજ

અહમદશાહે બંધાવેલાં મકાનોમા એનો પોતાનો રોજો અને તેની સામે એની રાણીઓનો રોજો મુખ્ય ગણાવી શકાય. મુસલમાનોની સામાન્ય રીત પ્રમાણે બાદશાહો પોતાની પસંદગી પ્રમાણે મરણ પછી પોતાને સૂતાની જગ્યા પોતાની હયાતી દરમ્યાન બંધાવે છે, જ્યારે સંતો એવી વાતમા પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતા નથી, પરંતુ એમના શિષ્યો એમના મરણ પછી લગ્ય દરગાહો બાંધે છે. આ બંને રીતોમાં મરણ પછીની ભાવનાઓ અને માણસના હૃદયની બીજી લાગણીઓ સમાયેલી છે. એક મરણથી ઊર્ધા વગર મરણ પછીનું સ્થાન નક્કી કરવામા આનંદ માને છે, ખીલું મરણની કે એના સ્થાનની દરકાર જ કરતું નથી. ગૂજરાતના મુસલમાન અમીરો અને બાદશાહોએ ઘણું ભાગે મસ્જિદોની પાસે જ પોતાની જગ્યા રાખવાનો રિવાજ રાખે છે. અહમદશાહે એ પ્રમાણે શહેરની મુખ્ય મસ્જિદની સામે જ પોતાની જગ્યા નક્કી કરી. જુમા મસ્જિદના પૂર્વના દ્વારની બહાર સુલતાનનો રોજો આવેલો છે. એક વિશાળ ધુમટમા વચ્ચે આરસની સુંદર કોતરણીવાળી સુલતાનની પોતાની કબર છે. અને ખીલુ એના પુત્ર મુહમ્મદશાહની અને ત્રીજી એના પૌત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદશાહની

૧૭ માટે અમદાવાદનો ઇતિહાસ જુમા મસ્જિદનું વર્ણન, બજેસ, મુસલમાન આર્કિટેક્ચર—અમદાવાદ-૧

કમરો છે આમ આ રાજાના ગુજરાતના પણ મુતતાનો મુતનો છે
 ઓટના ઉપર એના સગાની કમરો છે મુતતાન અદમદ નીત્રે પણ
 આ રાજાના ઢાંચો છે એનું તવારીખ કહે છે પણ એની કમર ક્યા
 તે કહેવું મુશ્કેલ છે આ રાજાને એની જાણીએને લીધે મુદર લાગે
 છે પરંતુ અહમ શાહે પોતે બાંધ્યો હતો ત્યારે કયો હતો એ
 આજે કોણ મુશ્કેલ છે કારણ કે એના મુખ્ય દાર ઉપર જે લેખ છે
 એમાં તેા ઈ સ ૧૫૩૭-૩૮માં ફરહન ઉત્મુદ્દિ એ રાજાની
 મરામત કરાવી અને અહમ છજજુએ લેખ લખ્યો એમ લખેલું છે
 લેખની તારીખ " ૨૬૫ હિમુક " એ રાજા ઉપરથી અખજદ
 પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે એટલે આજે જાહેના રાજાની બાધણી
 ગુજરાત સત્તાનતના હેવટના લાગના મકાનો જેવી ગણી શકાય
 રાજાની બહાર લગ્ય દરવાજો છે તે માણેઓકમા પડ છે એના
 ઉપર ચાર પટોરનું ટોકારખાનું આજ સુધી વાગે છે, અને એની
 બાજુમાં લગરખાનું છે એમાં રાજા ગરીબોને ખીચડી અપાય છે
 અહમ શાહ એક પવિત્ર-પીર-ના શાહ ગણાય છે અને એનો ઉરસ
 ઉજવાય છે આજ ચાર ચાર રાજસત્તાઓ બદલાયા છતાં ટોકારખાના
 અને ગરીબોને અપાતું દાન હિફલરના બાંધાટોમાં માત્ર ગુજરાતના
 પાટનગરના સ્થાપક અહમદશાહને મળે છે અને ઔરંગાબાદમાં
 ઔરંગઝેબને મળે છે પરંતુ એની ઈગ્ગાહ નિજામના રાજ્યમાં હોવાથી
 એમાં નાઈ નથી પણ અહમદશાહને મળતું માન સરમરી તીત્રેરીમાં
 આજ સુધી અપાય છે તે ચાર લિન સરકારે બતાયા છતાં
 આનું છે એ વાત ખરેખર ચર્ચા કરવા જેવી છે ૧૮

માણેઓકમા આ રાજાને જે બા શાહના હજારને ૧૯ નામે

૧૮ મારો અમતનાદનો ઇતિહાસ પૃ ૫૩-૮૪

૧૯ ગુજરાતમાં કબર માટેના મકાનને હજારો કહે છે ત્યાં ગરીબોને
 ખાવાનું અપાય છે તેથી હાજરી શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ આ યો હતો એમ
 અનાય છે અને ડો કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં (પૃ ૧૧૧) એ જ અર્થ

વિખ્યાત છે તેની સામે સુલતાનના જમાનાની સ્ત્રીઓનો રોજો છે તે રાણીના હજારો નામે ઓળખાય છે. આ રોજની ખાંધાગી સામાન્ય કરતાં લુદી જતની છે. દસ ફૂટ લાંબા એક વિશાળ સમયોરસ ઓટલા ઉપર સુંદર બીંતો અને મનોહર કોતરણીવાળા દારોની વચ્ચે ખુશ ઓકમાં આ કળરો કરેલી છે. કળરો ધોળા અને કાળા આરસમાં ખૂબ જ સુંદર કારીગીરીથી બનાવી છે. આ કળરો કોની રાણીઓની છે હજી એ સ્પષ્ટ થયું નથી હો. બર્જેસ એને મહમૂદ બેગડાની મા મુગલાઈ બીબી અને એની બહેન-શાહઆલમ સાહેબની સ્ત્રી મુરઝી બીબીની છે એમ કહે છે. એમની આ માન્યતાને હજી વધારે આધારની જરૂર છે. મિરાતે અહમદી લખે છે કે મુરઝી બીબીની કળર એમના પુત્ર શાહ બીબનની ફરગાહમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર છે. હો, બર્જેસની માન્યતાની ચર્ચામાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. પરંતુ રોજનું સ્થળ, જોતા રોજો અહમદશાહે ખાંધ્યો છે એમ સમજાય છે એટલે એમાં એની રાણીઓની કળરો જ હોવાનો સંભવ છે. જો બર્જેસનો મત ખરો હોય તો એ રોજો અહમદશાહના પૌત્ર કુતુબુદ્દીને કે મહમૂદ બેગડાએ ખાંધાવ્યો એમ માનવું પડે. એટલું તો ખરું જ કે રાણીઓનો રોજો ગૂજરાતના રોજોઓની ખાંધણીમાં એક લુદી જ ભાત પાડે એવો છે અને સુંદર કારીગીરીવાળો હોવાથી ગૂજરાતના પાટનગરનું આકર્ષણ કહી શકાય એવો છે. ૨૦

આમ સુલતાન અહમદશાહે ખાંધાવેલાં મકાનોના સમુહનું વર્ણન

આપે છે, પરંતુ પરસી બ્રાહ્મ (પૃ. ૪)માં લખે છે કે કળરના ચોરસને હુઝરા Huzrah કહે છે તે ઉપરથી કદાચ હજારો શબ્દ આવ્યો હોય એ મને નોંધીક જણાય છે. આંગણ સાથે આખાયે મકાનને મદીનાના બર્સીયા સાથેના મકાનને અરશા કહે છે તે ઉપરથી રોજો કહે છે એમ પરસી બ્રાહ્મ માને છે. (ar-rauz). આ અર્થ ખરો લાગે છે.

૨૦. આ બધું વર્ણન અને કળરોની બર્જેસ અને પ્રો. કોમિસેરિયેટના લખાણની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૮૪-૮૭ માં વિસ્તારથી કરેલી છે.

એના સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ગતિયા વગર કતાની દૃષ્ટિએ જોયું નથી
યાદ કરવાનું કે ભદ્રના કિલાથી માણેકચાકમાં આવેના આ મે સુદર
રાજાઓ સાથે આખાથે સ્થાપત્યના સમુહનું કલ્પનાચિત્ર અપૂર્વ
મનોહરતાવાળું થઈ શકે આજના મદા મમનો નથી એમ ધારી
લઈ વિમાનમાથી જોઈએ એની કલ્પના ઘણી જ સુદર લાગે

ઉપર જોયા એટલાં મકાનોનો સમુહ આજે કાઈકે સારી કહી શકાય
એવી સ્થિતિમાં ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આજે જોના છે એ
સિનાય બીજા દશે એનો પત્તો આજે નથી લાગતો પરંતુ અમદાવાદ
પહેલાના ગૂજરાતના પાટનગર અણહિલવાડ પાટણ જેને મુસનમાનો
નહરવાલા નામથી ઓળખે છે, એ શહેરમાં ઈ સ ૧૪૧૯નો એકનેખ
જડયો છે એમાં પાટણના કોટવાલ અબ્દુલ્લા સુલતાનીએ એ શહેરમાં
એક કૂવો બધાઓ એવો ઉત્તેખ મળ્યો છે એ લેખમાં અહમ્મશાહને
મોટે રિવાજ મુજબ વિશેષણો લગાડી પછી લખે છે કે “એ
કચેરીનો નિમકહલાન ગુનામ અબ્દુલ્લા ઉસ્મનતાની નહરવાલા
શહેરનો કોટવાલ, એણે આ બાંધણી (કૂવો)નો પાયો નાખ્યો જેથી
પરમેશ્વર કે જેને બલ અને કીર્તિ વરેલી છે, અને કુરાનના વાક્ય
પ્રમાણે” પાણી આપવા માટે જિન્ગીનું સર્વસ્વ અપાય છે” -એના
(ખુદાના) નોકરો આ જગ્યાનો લાલ લઈ શકે, સુખ મેળવી શકે
અને આ બાંધનારને પ્રાર્થના સાથે યાદ કરે, કે જેથી એને મારી
(પાપની) મળે અને એની શ્રદ્ધા દૃ રહે બધી પ્રશંસા આ સૃષ્ટિના
નાથ અહતાહની જ છે હિજરી ૮૦૧ ના જુલહિજ માસનો બીજો
શુક્રવાર (તા ૬ જાન્યુઆરી ૧૪૪૬) ૨૧

આ લેખ ઉપરથી વાવ કુવા બધાવાની પ્રજ્ઞાસિમ અને પુણ્યની
ભાવના જે હિંદુઓમાં હતી તેવી જ મુસનમાનોમાં પણ હતી એમ
જણાય છે, એ મહત્વની વાત છે

૨૧ આ લેખ પ્રો કોમિસેરિયટે એમના ગૂજરાતના અમેલ ઇન્ડિડાસમાં
પૃ ૧૨૨ માં આપેલો છે

અહમદશાહના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં મહુઆ ગામમાં મલીક અસર ઉલ મુલક ખીન મલીક જૈહરે ઈ. સ. ૧૪૨૫ માં એક મસ્જિદ બાંધાવી હતી એવો અરખી લેખ મળ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વટવાણમાં બે કારસી લેખ મળ્યા છે એમાં ઈ. સ. ૧૪૩૯ માં કોઈ મલીક મુહમ્મદ ખીન મલીક મુસાએ મસ્જિદ બાંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ખીજા લેખમાં મસ્જિદ અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં બાંધાવી એટલું જ લખે છે. ત્યાં જ એક ત્રીજો લેખ ઈ. સ. ૧૪૪૮ નો મુલતાન મુહમ્મદશાહ ખીજના સમયનો (અહમદશાહનો પુત્ર) છે ૨૨ આ લેખો વિશે વધારે માહિતી મળી નથી. બાંધાવનારનાં નામ છે પણ એ કોણ અધિકારી હતો તે પણ સમજી શકાય એવું નથી. સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં મુલતાનોની સત્તા હતી એટલું આ ઉપરથી સમજાય છે. પશ્ચિમનો ભાગ મહમૂદ બેગડાએ જીત્યો હતો.

૩

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો

Ferguson : Architecture of Ahmedabad (P. 69)

“ Their architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant.” જૈનોએ સ્થાપત્ય કલાને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે લખતાં ફરગ્યુસન આ પ્રમાણે લખે છે : “Of the Indian forms of religion it is, (જૈનધર્મ), on the whole, perhaps the purest and the best. It is quite free from the gross and degrading superstition. It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Buddhism. It

cannot, of course compare with the Vedantic Brahmanism but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure " ૫૪૧ લખે છે કે " The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from the local Jain forms which it replaced " ગૃજરાતના પાટનગર માટેનું આ સખાણુ આખાયે ગૃજરાતના સ્થાપત્ય માટે ખરું છે ધર્મને માટે તે પરદેશીના અભિપ્રાય ગાળીને જ લેવાનો સ્થાપત્યને માટે ખરો છે એ જ અથવા ૫ ૬૬ મા હોપ અને ફર્યુસન લખે છે કે ' While the elements of which it (ગૃજરાતનું સ્થાપત્ય) is composed are of even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency " એ જ અથવા ૫ ૭૬-૭૭ મા ફર્યુસન આ પ્રમાણે લખે છે ' The problem which the Mahomedan dynasty and its newly converted adherents set themselves to solve was extremely similar to that presented to the Christians in Italy some ten centuries earlier In both cases the object was to convert a Pagan style of architecture to the purposes of a religion abominatingly idolatry Perhaps the essential differences between the Jain and Moslem forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome ** Though, therefore, the Indian problem may in its condition have been the more difficult of the two it was far more satisfactorily solved in so far as Ahmedabad (અહીં ગૃજરાત) was concerned, and in

a far shorter time. It was undertaken in 1412 (અમદાવાદની સ્થાપના પછી) and completed before the death of Ahmed Shah in 1443" ફરગ્યુસન: History of Indian and Eastern Architectuae P. 229 માં આ પ્રમાણે લખે છે; Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness." એ જ ગ્રંથમાં પૃ. ૫૨૭ માં લખે છે કે: In Ahmedabad (ગુજરાત) itself, however, the Hindu influence continued to be felt throughout. Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail; only here and there an arch is inserted, not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith; while in their tombs and palaces even this is generally wanting." પછી ગુજરાતીઓને મક્કાન બાધનારી ગ્રંથ કહીને કહે છે કે: The Chalukyas (અહીં ગુજરાતીઓ) conquered their conquerors, and forced them to adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced. આ પ્રમાણે ફરગ્યુસનના અભિપ્રાયો છે. ફરગ્યુસન હિંદના સમગ્ર સ્થાપત્યને માટે લગભગ પહેલો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસી છે. એણે આખા પૂર્વના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને સ્થાપત્ય વિવેચકમાં એનું સ્થાન બહુ ઊંચું ગણાય છે.

બજેંસ અને કઝિન્સ હિંદ સરકારના આર્કિટેક્ટર અને

આર્કિટેક્ચરના મોટા અધિકારીઓ હતા અને એમણે સ્થાપત્ય ઉપર પ્રભાવશ્રુત ગણાય એવા ત્રણે લખ્યા છે એમના મન સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એમાંથી અવતરણો લઈ લખાણ દેવાની જરૂર નથી બનતા સુધી અપ્રાપ્ય જેવા ગણાતા ત્રણેના અભિપ્રાયો અહીં જોઈશું છ' ખી હેવલના ત્રણે અપ્રાપ્ય નથી, પરંતુ એ એક સહત્વ વિવેચક છે એમને હિંદુ બધું જ સારું લાગે છે એ બધી કનાઓના પણ વિવેચક છે એટલે એમના કેટલાક અભિપ્રાય જોઈશું —

E B Havell — A Handbook of Indian Art P 70 and 150 'The Muhammadan Architecture of Gujarat is "Saracenic" only in the sense that it is Indo-Aryan architecture adopted to the rituals of Islam' "The Muhammadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions" "This purely Indian school of building which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India" મિ હેવલને તો ગૂજરાતના સ્થાપત્યને માટે ફરજિયાત "મુસલમાન સ્થાપત્ય" એવો શબ્દ માત્ર વાપરે છે તે પણ ખૂબે છે (જુઓ Havell's Indian Architecture P 69 અને His of Aryan rule in India P 341-42)

ઇતિહાસના લેખકોમાં દુનિયામાં અત્ર પકિતમા ગણાતા, ઓક્સ ફર્ડ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયાના લેખક Vincent A Smith Oxford History of India P 271 મા લખે છે કે Ahmedabad (અહીં ગૂજરાત) is particularly rich in noble buildings; and during the time of its glory, extending from its foundation to the eighteenth century—a period

about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world.”

Elphinston : History of India P. 675: Ahmedabad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings.”

J. Forbes : Oriental Memoirs Vol. II P. 199.
આ યુરોપીય ગૃહસ્થ અટારગી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતમાં આવેલા અમદાવાદનાં મંદીરો જોઈને એમ લાગેલું કે અંગ્રેજીયન નામ્પ્રિસની વાતોમાં લખેલા વૈભવો ખરા હશે. ટોબર્સ મોગલાઈની પડતી પછી મરાઠા યુગમાં થયેલી લગ્નશા વખતે આવેલા છતાં આવી લાગણી થઈ એ નોંધપાત્ર છે.

અંગ્રેજ કવિ—Light of Asia નો ફર્ના Edwin Arnold: India Revisited : P. 117-124 માં અમદાવાદ માટે આ પ્રમાણે લખે છે : Lovliest little buildings in the world. Briefly, words fail to describe the dainty loveliness of many among these Muhammadan memorials, dusty and decayed as they are at present. (1885)

Briggs:—Cities of Gurjarashtra. “The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomely bound was doubtless the spirit of early Muhammadans, they could not pray but in temples worthy of the deity of their worship.” “Here is the land for poets’ conjure-

gations and painter's canvas here too should the youthful student linger a while, and draw from such resources that contemplation which should leave him a wiser if not a better man' શિ-સે ગૂજરાતની મુસાફરી મરાઠાઓની ચક્રાધિઓથી દેશ ઉજ્જડ થયા પછી કરેલી અને ગર્હ સહીના પૂર્વાર્વમાં એ સ્થિતિ હતી એ સમયના આ ઉદ્દગારો નોંધપાત્ર ગણા શકાય શિવસ અહીં ભૂતી ભય છે કે એની પ્રેરણા તો હિંદુ મકાનોમાંથી મળી હતી

G W Forrest - Cities of India, P 62 "To the traveller Ahmedabad the capital of Gujarat, will always be a city of interest as containing some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India "

John Griffiths In Journal of Indian Art No 46 Ahmedabad is one of the most interesting cities in India, and its architectural buildings both in stone and in wood, are as beautiful as they are picturesque '

James Douglas Western India, P 508-513 આ લેખકે અમલા ના મકાનો જોઈ તેનાથી મોહિત થઈ એમ ધાર્યું કે શાહજહા અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એને શાહજહાનાદ-િ હોના મકાનો બાધવા પે પ્રેરણા થઈ હશે આ વાતને ઐતિહાસિક ટેકા નથી પણ એ સમયે અમલા આગ્રા, દિલ્લીથી સુદર શહેર હતુ એટલે શાહજહાને પ્રેરણા મળી હોય તો નવાઈ જેવુ નથી એ આ પ્રમાણે લખે છે "Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad Thy God is"

Architecture. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb (દરિયાખાનનો ધૂમર), Shah Jhan is up, at each rising of the sun, golden glory, fretted windows, tracery and arabesque watching the flecked light as it fell on pavement of marble or alabaster; alone and silent, observing measuring, comparing, digesting, perhaps coping, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history for a hundred and fifty years Ten of her mosque which we can see even to-day, were built before Columbus discovered America. They existed before Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Babar swam the Ganges. Is it too much to suppose, that it was here the master-builder drank in the elements of his taste, which was to display such glorious results elsewhere—the bud was laid here: the blossom and fruit to be in Agra? Everything has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad." ટેટ્ટુન્કે છોડી દીધા છતાં અવતરણ લાંબું છે પણ તે કવિત્વથી પ્રેરાયેલું છે.

Banister Fletcher નામના લ'ડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architecture on Comparative Methods નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે મુસલમાનો અરબસ્તાનની સખત સાદાઈવાળા વાતાવરણમાંથી જે જે દેશમાં ગયા ત્યાંના રંગ અને શુણ્ણ એમના સ્થાપત્યમાં લાવ્યા.

Percy Brown Indian Architecture (Islamic Period) પરસી બાઉન કલકત્તાના બજારીતા કલાવિવેચક અને ત્યાંની કલાશાલા-સ્કૂલ ઓફ આર્ટના અધ્યક્ષ હતા એમણે હિન્દી સ્થાપત્ય કલાના એ ઉપયોગી ગ્રંથો નહીં પદ્ધતિનાં ચિત્રો સાથે બહાર પાડ્યા છે ગૂજરાતના મુસલમાન મકાન માટે એ આ પ્રમાણે લખે છે ' By far the largest and most important of the Provincial styles was that of Gujarat ' આમ થવાના એ કારણો આપે છે તેમાં એક કારણ સુલતાનોનો શોખ, અને બીજું કારણ આપતા આ પ્રમાણે લખે છે " and the other to the profound artistic traditions of the inhabitants " એ પછી સુલતાનો ખાસ સરકારવાળા નહોતા તેમ વિદ્યાવાળા પણ નહોતા પણ પોતાની સમૃદ્ધિ બતાવવાના શોખવાળા હતા એમ લખે છે પરસી બાઉન એમ માને છે કે મુસલમાનોથી જિતાઈને પરત્ર થયા તોપણ ગૂજરાતના કારીગરો સ્વતંત્ર હતા ત્યાં પોતાના શાસ્ત્રોની પરપરાથી બધાયેના હોવાથી ઉત્તમ કલા બતાવી શક્યા નહોતા તે પરત્રતામાં બતાવી શક્યા " In such circumstances it is not remarkable that of all the provincial styles which emerged under Islamic rule that which flourished in Gujarat is the most indigenously Indian Although in every intension strictly Islamic, the pattern of these building or what may be called the undertones, are in the idiom of the country પછી ખુલાસે જોતેલા બીજા દેશો સાથે સરખાવતા કારીગરો માટે લખે છે કે The artizans were probably more resourceful more fertile, and more vitally artistic than elsewhere " એ જ લેખક ચાંપાનેરની મસ્જિદનું વર્ણન કરી છેવટે લખે

છે કે : Those who designed such buildings were not only accomplished architects but students of human nature as well." P. 56.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યને મટે યુરોપીય કલાસ્થાપત્યના વિદ્વાન વિવેચકોના અભિપ્રાય છે. ગુજરાતના આ સમયના સ્થાપત્યનું ખરું કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ છે અને ગુજરાતનું પાટનગર દ્વાવાથી ગુજરાતી કલાનું પ્રતિનિધિત્વ પણ ધરાવે છે એટલે અમદાવાદ માટેના આ ઉદ્દેશો ગુજરાતના જ સમજવાના છે.

હવે ગુજરાતનાં મકાનોની જાણીએ ને ગોખની કારીગરીના ઉદ્દેશો જોઈએ.

Fergusson : Ahmedabad Architecture p 88.

"We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our cathedrals. Are they more beautiful than the wall of tracery-work, which enclose the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved in such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed internally there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world."

Havell : Indian Architecture P. 140 : "In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development, of sculptor's craft having its origin in the Hindu temple tradition. It owed nothing to Persian Art"

Douglas Western India, P 389 "For as Michael Angelo said of Ghibertis Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise" -

Forrest Cities of India, P 72 : The windows and tracery of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as Raphael could his pencil "

અમદાવાદની જગપ્રસિદ્ધ સીદી સમદની જાળીઓની ખૂબ તારીફ થયેલી છે તે એના વર્ણનમાં દૂકામાં આગળ જોઈશું વાવ તળાવ જેવી લોકોપયોગી વસ્તુઓમાં ક્યા છૂટે કાચે વેરનાર ગુજરાતી શિલ્પીઓ ઉપર પ્રસન્ન થયેલા વિવેચકોના કેટલાક મત આગળ જોયા પરસી આઉનનો મત ખાસ ઉપયોગી હોવાથી અહીં જોઈએ —

Percy Brown Ind Arch (Islamic), P 57, "During a period of such universal aesthetic appreciation as appears to have existed in Gujarat, it is only in nature of things that the most utilitarian object should be treated artistically"

એ પછી કાંકરિયા તળાવની ગળણી અને પાણી સાવવાના ગરનાળાંનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે કે "Such accessories, ordinarily relegated to the background and regarded merely as a means to an end, in the hands of Gujarat Craftmen were made into attractive works of Art taking their place as an integral part of their economic environment "

વાવ માટે કાંચે આ પ્રમાણે લખે છે — "No utilitarian

structure in Gujarat, however, illustrates' more 'expressively the artistic atmosphere of the period than the architectural treatment accorded to the step-wells or Vavs, a common feature in the towns of Western India."

મિ. બ્રાઉન કહે છે કે વાવને કલામય બનાવવાની રીત હિંદુ સમયની હતી છતાં મુસલમાન સમયમાં એની પ્રગતિ થઈ. આ અભિપ્રાય મને ખરો લાગતો નથી. વાવના સ્થાપત્યમાં ખાસ ફેર પડ્યો નથી; માત્ર મૂર્તિઓને બદલે ફૂલવેણ થઈ એટલો જ ફેર છે. મિ. બ્રાઉન લખે છે કે આવી રોજની ઉપયોગી વસ્તુઓને સુંદર કલાના નમૂના બનાવવાની રીત હિંદના ખીજા કોઈ ભાગમાં તો નથી ખીલી પણ દુનિયાના ખીજા કોઈ દેશમાં પણ ખીલી નથી. માત્ર ઈટાલીમાં ફ્લોરેન્ટાઈન કૂવામાં દેખાય છે-પરંતુ; "But even the Florentine well-heads, although conceptions of rare elegance, are comparatively insignificant by the side of Vavs of Gujarat." આટલું વર્ણન કરી ગૂજરાતની શિષ્ટતા બાબતે પ્રાંત ભારવાડમાં ગર્હ એ માટે લખે છે. આપણે તો જાણીએ છીએ કે સંસ્કારિતામાં ગૂજરાત ભારવાડ એક જ પ્રાંત છે, છતાં આ શબ્દો બેવા બેવા છે: 'Such a virile manifestation of an architectural style as that which flourished in Gujarat, naturally penetrated into the surrounding territory... No feature of Gujarati style was more distinctive than these stone lattices.' આટલું લખીને ગૂજરાતને artistic province કહે છે અને એના સંબંધમાં આવનાર પ્રાંત ઉપર એણે અસર કરી એમ માને છે.

પ્રકરણ ૨૪ મુ

ગિયાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ અને ફતુલ્લુદ્દીન અહમદશાહ (ખીતે)

અહમદશાહના મરણનો શોક ત્રણ દિવસ પાળ્યા પછી અમીરો અને શહેરના આગેવાન લોકોએ, એના પુત્ર મુહમ્મદખાનને 'ગિયાસુદ્દીનિયા વ ઉદ્દીન મુહમ્મદશાહ' એ નામથી ગૂજરાતની ગાદીએ હિ સ ૮૪૬ ના ૨મી ઉત્તર આખર માસની સાતમી તારીખે બેસાડ્યો^૧ (૧૨ ઓગસ્ટ ૧૪૪૨) રાજ્યના ચિરસ્તા પ્રમાણે અમીરોને માન મુકામ અપાયા અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ થઈ, થોડા પુરુષોને સેટ વગેરે પણ આપનામા આપ્યા આમ થોડો વખત મથા પછી હિ સ ૮૪૬ ના ૨મગ્ગન માસની ૨૦ મી તારીખે (ઈ સ ૧૪૪૫) સુલતાન મુહમ્મદે ત્યાં એક પ્રતાપી પુત્રનો જન્મ થયો અને એવું નામ ફતેહખાન ગણવામા આવ્યું એ આગળ ઉપર ગૂજરાતનો સર્વથી પ્રસિદ્ધ બાદશાહ મહમૂદ બેગડો થયો^૨

ઈ.સ. અને વાગડ ઉપર ચર્ચાઈ

પુત્રજન્મની ખુશાલી થઈ રહ્યા પછી, એ જ વર્ષમા ઈડર તરફ

૧ 'તખાતે અકબરી જિજ્ઞેન્દ્રનાથ દેનો તરખો પૃ ૨૩૩ મિરાતે સિકદરીમા હિ સ ૮૪૫ નું વર્ષ આપેલું છે તે જૂન જણાય છે, મારણ ૮૪૬ સુધી અહમદશાહના સિક્કા ગળે છે અને ત્રીજી ૨મી હન આખાની તારીખ આપેલી છે ત્રણ દિવસ રોકના ઉમેરી તખાતે તારીખ આપેલી જણાય છે સર હલાઈવ મેરી આ તારીખની અગ્રેજ તારીખ ૧૧ ઓગસ્ટ ઈ સ ૧૪૪૨ આપે છે જ્યારે જિજ્ઞેન્દ્રનાથ દે જાન્યુઆરી ૧૪૪૩ લખે છે બેલીની તારીખ ખરી લાગે છે

૨ તખાતમા મહમૂદખાન નામ આપેલું છે સિકદરીમા ફતેહખાન નામ છે અને એ તેનું નાનપણનું ખરું નામ છે

ચડાઈ કરી એ સુલતને નારાજ કર્યા માંડ્યો. ઇડરના રાજા રામપૂંજીનો પુત્ર હરરાય તાણે થઈ શરણે આવ્યો અને પોતાની પુત્રી સુલતાનના જ્ઞાનામાં અર્પણ કરવાની ઇચ્છા જાગ્યાવી. ઇડરની આ કન્યાના અપૂર્વ સૌંદર્યથી સુલતાન એને વશ થયો, અને એ કન્યાએ સુલતાનને સમજાવીને પોતાના ગાંધુ રાજ્ય પાછું અપાવ્યું.^૩ ઇડરથી સુલતાનને વાગડના પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરી. હુંગરપુરનો રાજા ગણેશ એ જોઈને નારી ગયો, પણ પોતાના સુલતને તારાજ થતો જોઈ સુલતાનને તાણે થયો, અને ખંડણી આપી. ખાનજહાન મલીક મીર સુલતાનીની લાગવગથી પોતાનો સુલત પાછો મેળવી શક્યો.^૪ એ પછી સુલતાન અમદાવાદ પાછો ફર્યો.

ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ .

હિ. સ. ૮૫૪ (ઈ. સ. ૧૪૪૯) માં મુહમ્મદશાહે ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી. ચાંપાનેરનો રાજા ગંગાદાસ બકાદુરીવી લડ્યો,^૫ પણ કાવ્યો નહિ તેથી પાવાગડના કિલ્લામાં ભરાયો, અને અમદાવાદના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરો ઘાટ્યો. આ વખતે રાજા ગંગાદાસે માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીને કહેવડાવ્યું કે જો આ યુદ્ધમાં તમે મદદે

૩. કેરિયજ હિસ્ત્રીમાં રાજા ખીર અને હરિરાય નામ આપ્યું છે તે બૂલ છે. ઇડરના રાજાએ પોતાની પુત્રી આપી તે માટે કોઈ હિફ્ત આધાર જરૂર નથી; અહમદશાહ સાથે જીવનભર લડનાર રાજા પુત્રી આપે એ વિચિત્રતા લાગે છે.

૪. સિકદરીમાં વાગડની ચડાઈનું લખ્યું છે, પણ હુંગરપુરનું નામ નથી. એ નામ માત્ર તખ્તકાતમાં જ છે. કેરિયજ હિસ્ત્રીમાં હુંગરપુરના ગણેશને રાણા કુમા સાથે ગૂંચવીને ગોટાળો કરેલો છે.

૫. સિકદરી હિ. સ. ૮૫૫ લખે છે. પણ તખ્તકાત ૮૫૩ લખે છે ન્યારે ફિરિસ્તા ૮૫૮ લખે છે તે ખરી લાગે છે. તખ્તકાતના ફારસી લખાણમાં ગંગાદાસને બદલે કંકદાસ લખેલું છે તેથી બ્રિજેન્દ્રનાથ કે કંકદાસ અને ગંગાદાસ ઉપર ખાલી શંકા કરી ચર્ચા કરે છે.

આવશે તો દરરોજની મજબના એક લાખ ટકા ખર્ચના આપવામાં આવશે મહમૂદ ખલજી આથી લોભાઈને મોટું લશ્કર લઈને ગૂજ રાત ઉપર ચડ્યો અને દાહોદ આવીને પકાવ નાખ્યો આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાને ઘેરો ઉઠાવી લેવાનો વિચાર કર્યો એના લશ્કરના ભાર ઉપાડનારાં ઘોડાં પોઠો વગેરે મરી જવાથી એણે પોતાના તથુઓ વગેરે સરજામને બાળી મૂક્યો આપાનેરથી સુલતાને પાછા હડીને સાવલી પરગણામાં આવેલા કોઠડા ગામ^૭ પાસે આવીને મુકામ કર્યો, અને આખરે એક વાણિયાની સલાહથી અમદાવાદ જઈને ત્યાંથી દીવ તરફ જઈ સહીસલામત જગ્યાએ રહેવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ અમીરને આ વૈધિ પસંદ નહોતી આખરે હિ ૩ ૫૮૮ ના મુહર્રમ માસની દસમી તારીખ (૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૪૫૧) ને રોજ રસ્તામાં એણે મરણુ થયું એને અમદાવાદમાં એના બાપના રોજમાં

૬ ફિરિસ્તા એક લાખનું લશ્કર કહે છે તે અતિશયોક્તિ લાગે છે

૭ સિકદરીના ખીજીના અગ્રેજી તરજૂમામાં Kothharab કોઠા નામ લખેલું છે કેમિજ, દિસ્ત્રી એને કોઠા કહે છે અને સુલતાન મોહો મોહો પણ કોઠરા મુખી આગળ વ થો એમ લખે છે સિકદરી અગ્રેજી તરજૂમામાં સાનૌની પરગણાનું કાયરા એમ લખે છે જ્યારે ગૂજરાતી તરજૂમામાં સાવલી પરગણાનું કોઠા નામ લખે છે દાહોદમાં રહેલા માળવી સુલતાનની સામે થવા બંધ તો જ કોઠરા બાજુ જઈ રાત્રે પણ સુલતાન અમદાવાદ બાજુ પાઠો હકતો હતો એટલે આપાનેરથી ઉત્તરે કોઠરા બંધ એ સંભવઈ નથી બલ્કે મથો એને ગામડું કહે છે તેથી તે કોઠરા તો નથી જ આ કોઠડા ગામ એને બળતા અવાજવાણુ સાવલી પાસેનું ગામ હોય અમર તો મહી નગરે કાઠે સરનાલને સામે કિનારે કાયરા ગામ છે તે હોય અમદાવાદથી આપાનેરનો જૂનો રસ્તો કાસરા-સરનાલ થઈને જતો હતો એટલે એ કાયરા ગામ હોવાનો સંભવ વધારે છે

૮ આ વાત માત્ર સિકદરીના બલ્કે તરજૂમામાં છે, ખીજા મથોમાં નથી વાણિયાએ સુલતાનને નાસીને સમુદ્રમાં જઈને વહાણ ઉપર મોજ કરવાની સલાહ આપી અને અમીરને એ કુચી નહિ તેથી સુલતાનને ઝેર આપ્યું એમ સિકદરી કહે છે, તે આગળ જોઈશું આ વાતને ખાસ આધાર નથી

દેન કરવામાં આવ્યો.૫

શેખ આદમદ ખદ્દુનું મરણ

જે વર્ષમાં સુલતાન મુદ-મદે ઈંદર ઉપર ચલાઈ કરી અને જે વર્ષમાં શાહનશાહ ફતેહખાન (મદમૂદ એગડો) નો જન્મ થયો તે વર્ષમાં અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર શેખ અદમદ ખદ્દુ ગંજબક્ષ સાહેબ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એમનું ચાલિત્ર આગળ જોઈ ગયા છીએ. એમની દરગાહ અને એની આસપાસનાં મકાનો અમદાવાદ પાસે સરખેજ ગામમાં આવેલા છે તેનું વર્ણન આગળ કરીશું. ૧૦

સુલતાન મુદમ્મદ મોહલો અને બેદરકાર રાજ્યકર્તા હતો. એના મહાન પિતા અદમદગાહ જેવું એનું જીવન શુદ્ધ નહોતું અને એનું મન દદ નહોતું. રાજ્યકર્તાને લાયક શુભ એનામાં નહોતા, અને રાજ્ય ચલાવવાની કુનેહ, હોશિયારી અને આવડત પણ એનામાં નહોતાં. રાજ્યકાર્ય ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે એણે મોજમજાહમાં સમય ગાળ્યો. એમ કહેવાય છે કે એ બહુ ઉદાર હતો તે એટલી હદ સુધી

૯. આપાનેર ઉપરની ચાઈની સાલમાં મતમેદ હતાં મરાઠાની માલમાં મતમેદ નથી. એનું મળુ અહીં રસ્તામાં થયું કે અમદાવાદ પહોંચીને થયું એમાં પણ મતમેદ છે, પણ રસ્તામાં માદો પડ્યો એમ સિકદરી સુધ્ધા બધા બ્રંચો માને છે. જ્યારે સિકદરીમાં ગુજરાતના લોકો કહે છે એમ કહી ઝેર આપ્યાનો મત પાછળથી લખ્યો છે. દિરિસ્તા અમીરએ ગાળીએને કહીને ઝેર અપાવ્યું એમ સુખી દેખાતને ટેકો આપે છે. તળકાત અને સિકદરીમાં તારીખે બહાદુરશાહીનો મત માદો પડ્યો હતો લખે છે. દિરિસ્તા દીવ જવાની વાત લખે છે, પણ વાણિયાની સલાહની વાત માત્ર સિકદરી જ લખે છે. સુલતાન નાસી જવાની તૈયારીમા હતો, પણ અલાઉલ્લાહ નામના અમીરને આ વાતની ખબર પડતાં વાણિયાને ધમકાવ્યા અને ચાહ-નદા હુતુદીને ગાદી આપવાની ઓકલણ કરી સુલતાનને ઝેર અપાવ્યું. હુતુદીને ફરમાન સામે લડવાનું વચન આપેલું.

૧૦. મિરાતે સિકદરી અ. તરજૂમો, પૃ. ૧૩૦

કે બહુ ખર્ચ કરવા માટે એને લેખિકા 'હરમશ' કહેતા, ૧૧ અને મરણ પછી એને 'ખુદાયમાને કરીમ' કહેતા એના સમયમાં એક બાબા કમાલ માળવી નામે સત પુત્ર અમલદારમાં રહેતા હતા એમની સાથે સુલતાનને ઝઘડો થયો, અને માળવાના સુલતાન મહમૂ ખનશુની ચડાઈનું કારણ કહેલેકે અરે એ જ ઝઘડાથી ઊભુ થયું હતું એમ સિકદરી કહે છે ૧૨ શેખ કમાલ કુતુબુદ્દીનના વખતમાં ગુજરી ગયા હતા તેમનું જીવન મુહમ્મ ના રાજ્યને લગતું હોવાથી અહીં જોઈએ

શેખ કમાલ માળવી

સુલતાન મુહમ્મદને માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખનશુ સાથે લડાઈ થઈ તેનું કારણ બિરાતે સિકદરી પીર કમાલ માળવી સાથે ઝઘડાનું માને છે સુલતાન મહમૂદ ખનશુ માળવાના મુનનાન હોરાગ શાહના વજીર અને સમા ખાનજહાન ખનશુ (જેને મનીક મુધીસ અને આઝમ દુમાયૂ પશુ કહેતા હતા) તેનો પુત્ર હતો એ હોરાગ શાહના નમજા પુત્રને મારી નાખી ઈ સ ૧૪૩૬ માં માળવાની બાદીએ બેરો હતો એ ડાલો રાજ્ય-ર્તા અને બહાદુર લડવૈયો હતો એના લાખા સમયના રાજ્યકાળમાં (૧૪૩૬ થી ૧૪૭૫) માળવાના રાજ્યનું જોર ધણુ વધ્યું, અને માળવાને ગૂજરાત સાથે લમેશ ઝઘડા થયા ક્યાં એમ કહેવાય છે કે સુલતાન મહમૂદ ખનશુને શેખ કમાલ સાથે જૂના વખતો સાથે સબંધ હતો શેખ કમાલ આ વખતે અમદાવાદમાં રહેતા હતા, અને મહમૂદે એમને વિનંતિ કરી કે આપ જો આપની પ્રાર્થના અને તપોબળ વડે ગૂજરાતની ગાદી મને અપાવશો તો શેખ અહમદ ખટુના રાજા પાછળ જે તલુ કરોડ ગૂજરાતી ટકાનો મોટો ખચ થાય છે તે હું આપને આપીશ એવું પાચસો

૧૧ બિરાતે સિકદરી પૃ ૧૨૦

૧૨ ૬૫૨ મુજબ પૃ ૧૩૧-૩૨ આ પીર કમાલના ઝઘડાની વાત માત્ર સિકદરી અને અહમદી કહે છે તમકાવ કે ફિરિસ્તામાં નથી

કપડવાગૂજની લડાઈ

ગાદીએ આવતાં જ કુતુબુદ્દીનને પોતાના પિતાએ અધૂરી મૂકેલી માળવાના મહમૂદ ખલજ સાથેની લડાઈમાં હિતરતું પડ્યું. માળવી સુલતાન ગૂજરાતની સરહદ ઉપર સુલતાનપુરનો^{૧૮} હિસ્સો લઈ ભરૂચ તરફ આવતો હતો. એણે ભરૂચના હિસ્સેદારને પોતાના પક્ષમાં આવી તાબે થવા અને ભરૂચના વેપારીઓ પણ સાથે લાવી સહકાર કરાવવા કહેવડાવ્યું પણ એમાં એ ડાઁચો નહિ,^{૧૯} અને એનું લશ્કર આગળ વધતું વડોદરા આવ્યું ને ત્યાં મુકામ કર્યો. મિરાતે સિંકદરી લખે છે કે ત્યાંથી એનો એક ગાંડો હાથી નાકો અને નડિયાદના બ્રાહ્મણોએ એને ટુકડા કરીને મારી નાખ્યો. આ વાત મહમૂદના જાણવામાં આવી ત્યારે એને થયું કે ગૂજરાતની આબોહવાથી બ્રાહ્મણો પણ બહાદુરીના કાર્ય કરી શકે છે.^{૨૦} એ પછી એ વડોદરા શહેર તારાજ કરી અમદાવાદ તરફ આવવા આગળ વધ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ગૂજરાતી સુલતાન કુતુબુદ્દીન લશ્કર લઈ આવે છે અને એણે મહી નદી ઉપર આવેલા ખાનપુર-વાંકાનેર ગામે પડાવ નાખ્યો છે. છેવટે ખન્ને લશ્કરો કપડવંજ આગળ મળ્યાં અને મોટી લડાઈ થઈ, એમાં ગૂજરાતી લશ્કરની એક પાંખની ખુવારી થવા

૧૮. સિંકદરી સુલતાનપુર કહે છે, પણ ડેમિયન હિસ્ટ્રીમાં નદરખાર લખ્યું છે. નંદરખાર એ સમયે ગૂજરાતમાં હતું. તત્કાલ સુલતાનપુર લખે છે. ત્યાંનો થાણદાર અલ્લાઉદ્દીન સોહરાબ સુલતાનને શરણે ગયો અને આ લડાઈમાં એને કપડવંજ સુધી લાવ્યો, પણ છેવટે કુતુબુદ્દીનને શરણે આવ્યો.

૧૯. મિરાતે સિંકદરી, પૃ. ૪૯-૫૦. ડેમિયન હિસ્ટ્રીમાં આ વાત નોંધેલી છે અને ભરૂચના હાકેમનું નામ મરન આપેલું છે. સિંકદરી મક્કીક મીરન લખે છે.

૨૦. ઉપર મુજબ પૃ. ૫૦. આ બ્રાહ્મણો ખેડાવાળ હતા એમ મનાય છે. કોઈ એમને નાગર માને છે. સિંકદરી સિવાય કોઈ તત્ત્વારીખમાં આ વર્ણન નથી. બ્રાહ્મણો પરાક્રમી ન હોઈ શકે એવી માન્યતાની સામે સિંકદરીના લેખકનું આ લખાણ રસમય હોવાથી અડી લીધું છે.

છતાં છેવટે વિજય થયો અને માળવી સુલતાન પરાજય પામી પાછો જતાં એ તરફના ઢાળાઓએ એના લશ્કરને ખૂબ હેરાન કર્યું અને એને ભારે ખુવારી ખમતી પડી રાજા લડાઈમાં આપાનેરનો રાજ ગગાદાસ માળવી સુલતાનને સહાય કરતો હતો તે વડોદરા આવી લશ્કરને મળ્યો હતો ૨૨એમ કહેવાય છે કે કુતુબુદ્દીને આ લડાઈ વખતે એક વાણિયાની સલાહ લીધેની અને એણે ખખતો લઈ સોરઠ તરફ જઈ દરિયાઈ સફરે જવાની સલાહ આપેલી વસ્તુપાળ જેના વાણિયાની સાથે સગ્ગાવના આ સલાહ જરા વિચિત્ર અને વાણિયાની વ્યવહારશુદ્ધિને ન શોભે એવી છે ૨૩

અમદાવાદના છુખારી મંત્રીએ આ લડાઈમાં લીધેલો ભાગ

આ લડાઈમાં ગૂજરાતના સુલતાનને અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ છુખારી મૈરહોના વડા સત કુતુબે આસમ તમા એમના પુત્ર ચાહ આસમ સાહેબની ખૂબ મદદ હતી અને મિરાતે સિકદરીમાં આ ધાર્મિક પુરોએ લીધેનો ભાગ અને અમદાવાદના લખાણથી વર્ણન કર્યું છે એ વર્ણનને ઇતિહાસ સાથે સબંધ ન ટોઈ થકે, પરંતુ એ જમાનાની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતા બંને

૨૧ તખ્ત-એ-અકબરી, પૃ ૨૨૪

૨૨ મિરાતે સિક રી ગુ બા પૃ ૫૧ શ ન મગાતસ માળવી સુલતાનનો ભોમિયો બન્યો હતો અને મદી ની ઉપર ખાનપુર પાસે કુતુબુદ્દીને પગથ તાખેડો તેથી કપડકજ પાસેથી અમદાવાદ ઉપર ચડવા એણે સલાહ આપી હતી કેંગ્રિજ દિશ્ટીએ પણ આ વાત નોંધેલી છે

૨૩ તખ્ત-એ-અકબરી પૃ ૨૨૭-૨૨૮ સિકદરીએ આ વાત બન સુલતાન મુદગમદની બાગતમાં નોંધી છે તખ્ત-એ-અકબરી પૃ ૨૨૭-૨૨૮ આ સલાહ સામળી મુલતાનના અમીરો ગુએ થયા ને વાણિયાને મારવા લીધે ત્યારે એણે વાણિયા જેવો જ ઉત્તર લીધો કે મુલતાનને એ લડાઈ દોન તો એ મારા જેવાની સલાહ શું મામ પૂછા? તખ્ત-એ-અકબરી પૃ ૨૨૭-૨૨૮ મુલતાનની હજી નાહી જવાની હતી તેથી એણે મને પૂછ્યું આ દાગરજવાનીથી વાણિયા બચી મયો

એવું બનતું હતું. અને સિકંદરીના લેખકે એ બે સંતોના મુખમાં જે શબ્દો મૂક્યા છે તે સાદુપુરુષને શોભે એવા છે અને વર્ણન એ દૃષ્ટિએ રસિક છે. ૨૪

૨૮. મિરાતે સિકંદરી ગ. ભા. પૃ. ૫૦ થી ૬૦ સુધીના આ બાજતમાં ઘણા અમલગતું અને લગાડમાં દેવી મદદ મળવાનું તથા મુહમ્મદશાહના વર્ણનમાં શેખ કમાલ માળવીના વર્ણનમાં જોયું તે વર્ણનનું ખૂબ લંબાણથી વર્ણન કર્યું છે. સુલતાન હુતુમુદ્દીને આ લગાઈ હતે તો મોટી રકમ ખેરાત કરવાની બાબ રાખેલી, પણ તે પ્રમાણે તેણે કર્યું નહિ. એવું પણ વર્ણન કર્યું છે. જુબારી શેઠો માટે સિકંદરીના લેખકને ખૂબ માન અને પક્ષપાત છે. એણે તારીખે બહાદુરશાહીના લેખકની આ લગાઈ મારેલી માન્યતા ને ઇતિહાસને શોભે એવી છે તે માન્ય નથી રાખી (પૃ. ૫૦) અને લગાઈ આ સંતોના આશીર્વાદો અને મદદથી જિતાર્દ એમ લખ્યું છે. આ બધું આગળની દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં આપણે ત્યાં આવી શ્રદ્ધાએ દરેક મોટાં કાર્યોમાં ભાગ લેજોયો છે અને સંતો ઉપરથી મક્કા એ આપણા સમાજજીવનનું એક અંગ હતું એ વાત સામાજિક ઇતિહાસમાં ભૂલવી ન જોઈએ બીજી તગરીઓ આવા અમલગતું વર્ણન કરતી નથી.

તખ્તકાતે અકબરી આ લગાડમાં માળવી સુલતાનનું ખૂબ જોર હતું એવું વર્ણન કરે છે અને એણે હુતુમુદ્દીને લગાઈ માટે એક ખેત લખીને મોકલી અને હુતુમુદ્દીને તેનો જવાબ લખીને મોકલ્યો તે આ પ્રમાણે છે : માળવી સુલતાનની ખેત :

“સાંભળ્યું છે કે તમે યોગાન વગર તમારા ઘરમાં દડાથી રમો છો !
જો તમે બીડું ઝડપો તો અહીં દરો થે છે ને મેદાન પણ છે.”

હુતુમુદ્દીનનો જવાબ.

“જો હું યોગાન મારા હાથમાં લઉં તો તમારું માથું દડાની પેઠે રગડાવું, પણ હું કેદીને એ પ્રમાણે હેરાન કરવામાં શરમ માનું છું.”

આમાં માળવી સુલતાનના પહેલાંના સુલતાન અને સુરખી સુલતાન હોયગંને ગૂજરાતી સુલતાન મુહમ્મદશાહે કેદ કર્યો તેનો હલ્લેખ છે.

યોગાન એ Polo ની રમત છે. અમદાવાદમાં મેદાને શાહમાં એ રમાતી હતી. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૨૯.

મેવાડના કુબાણા સાથે સંઘર્ષ

આ વખતે મેવાડમાં સુપ્રસિદ્ધ રાણા કુબકર્ણ-કુબાની સત્તા હતી અને એ બળવાન પાડોશીથી ગૂજરાત અને માળવાના સુલતાનેને શાંતિ રહેતી નહોતી એ સમયે મારવાડના નાગોર પ્રદેશમાં મુસલમાન સત્તા હતી ત્યાં શમ્સખાન દદાણુનો પુત્ર ફિરોઝખાન ૪ સ. ૧૪૫૩માં મરણ પામ્યો ફિરોઝખાનને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી એના કાકા મુંગ્ગહીદખાને નાગોરની ગાદી પડાવી લીધી ૨૫ શમ્સખાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો સગો થતો હતો અને એણે પોતાની પુત્રી સુલતાનને પરણાવી હતી આ વખતે શમ્સખાન મેવાડના રાણા કુબાની સહાય માગવા ગયો અને રાણાએ એવી શરતે સહાય કરવાની હા પાડી કે નાગોરની ગાદી અપાવે તો શમ્સખાને નાગોરના કિસ્તાના ત્રણ છુરજો તોડી પાડી માત્ર એક છુરજ રાખવો ૨૬ આ વિચિત્ર શરતનું કારણ એ હતું કે પહેલાં રાણાના પિતા રાણા મુકુલને ફિરોઝખાને હરાવેનો અને એ સંઘર્ષમાં ધણી રજપૂતો માર્યા ગયેલા રાણા કુબાએ પિતાનું વેર આ રીતે લઈને કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા કરી ૨૭ શમ્સખાને એ વાત કબૂલ કરી અને નાગોરનો કિન્નો મળ્યા પછી શરત પાળી નહિ ૨૮ આ કારણથી રાણા કુબાએ ફરીથી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી અને શમ્સખાન કુતુબુદ્દીનને શરણે આવ્યો કુતુબુદ્દીને લશ્કર લઈને રાય રાયચંદ નાયક અને મનીષ ગલાઈને

૨૫ મિરાતે સિકદરી ૩ બા ૫ ૬૧

૨૬ તબક્કાતે અકબરી ૫ ૨૩૦ સિકદરીએ આ લક્ષ્યે બંધો નથી

૨૭ ઉપર મુજબ ૫ ૨૩૦ એ હી ઓગા આ બાબત સામાન્ય લક્ષ્યે બંધો તબક્કાત રાણાના પિતાનું નામ મુકુલ લખે છે ઓગાજ મોકલ લખે છે

૨૮ તબક્કાતે અકબરીમાં આ મદદ લખે છે કે શમ્સખાનના અમીરોએ એને શરમાવ્યો કે એના કરતા તો ફિરોઝખાનને ઊઠારી જન્મી હોત તો ઠીક હતું જ્યાં એ આબરુ ગુમાવત નહિ આ વચ્ચેથી શરમાઈને શમ્સખાને રાણા સાથે ઠરેલા કરાર પાળ્યા નહિ, બીજી તવારીખમાં આ વાત નથી

નાગોર મોકલ્યા^{૨૯} અને લડાઈ થઈ એમાં કુતુબુદ્દીનનું લશ્કર હાર્યું અને રાણો એ પ્રદેશ લૂંટીને ચિતોડ ગયો.

કુતુબુદ્દીનની મેવાડ-ચડાઈ અને મલીક શામ્માનની હાર

આ સમાચાર મળ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૫૬માં વેર લેવાના ધરાદાથી સુલતાન કુતુબુદ્દીને નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી. અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ધર્માદુલ્કમુલ્ક મલીક શામ્માનને લશ્કર સાથે આગળ મોકલ્યો. રસ્તામાં શિરોહી પાસે ત્યાંનો દેવડા રાજા ખેતા મુલતાતને મળવા આવ્યો અને આશુનો કિલ્લો રાણા કુંભાએ લઈ લીધો છે તે પાછો અપાવવા અરજ કરી. પરંતુ પહાડી મુલકમાં લડવામા ન ટેવાયેલા મલીક શામ્માનને આશુની નીચેના લાગમાં મોટી ખુવારી સાથે હાર ખાવી પડી.^{૩૦} આ વખતે રાણાકુંભો કુંભમેરના કિલ્લામાં હતો. સુલતાને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો અને છેવટે રાણા કુંભાને હરાવવામા કે કુંભલમેરનો કિલ્લો લેવામાં મુલતાનને સફળતા ન

૨૯. સિકંદરી અને તખકાતે અકબરીમા આ નામોમા થોડો ફેર છે. તખકાત ઉપર મુજબ નામ આપે છે, જ્યારે સિકંદરી રાય અમીચદ માણેક એવું નામ આપે છે. ઓઝાજી રાય રામચંદ નામ આપી કૌંસમા અમીચદ નામ લખે છે કુતુબુદ્દીનના લશ્કરમા આ હિંદુ મોટી પદવી ઉપર હરો એ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

૩૦. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૩૧, સિકંદરી પૃ. ૬૨, બન્ને લેખકો આ હાર કબૂલ કરે છે. શિરોહીના દેવડા રાજાના નામ માટે મતભેદ છે. સિકંદરી, ગૂ. ભા. કથદેવ લખે છે. દેવ તે દેવડાનું દૂકું ક્યું હોય એમ લાગે છે. તખકાત ગીતા દેવડા એવું નામ આપે છે, ઓઝાજી ખેતા નામ આપે છે, પણ આ બધાં નામો ભૂલવાળાં છે એમ પણ કહે છે.

૩૧. રાણાએ નાગોર (નાગપુર)માં મસ્જિદો તોડી, ગાયોને છોડાવીને શહેરને ગોચર કર્યું, ચવનીઓને પકડી, ચવનો પાસેથી દડ લીધો વગેરે પ્રશસ્તિના કેટલાક શ્લોકો રસમય હોવાથી ઉપર આપ્યા છે. (બુઓ. ગૌ. હી. ઓઝાનો ઉદયપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૦૨-૩૦૩, ઓઝાજીએ પૃ. ૩૦૧ થી ૩૦૬ માં આ બધી લડાઈઓની સૂર્યા ને વર્ણન કરેલા છે.) :

મગવાથી એ પાછો ગયો નાગોર રાણાએ લઈ લીધું અને ત્યાંની મસ્જિદો તોડી નાંખી

શકાધિપાનાં પ્રજ્ઞતામઘસ્તાદદશયન્નાગપુરસ્ય માગમ્ ।
 પ્રજ્વાલ્ય પેરોજમશીતિમુષ્ણં નિપાત્ય તદ્ધાગપુરં પ્રવીર ॥
 નિપાત્ય દુર્ગ પારિસ્થાં પ્રપૂર્ય મજાન્મહીત્વા ચવનીશ્ચ વધ્વા ।
 અદહ્યયો ચવનાનન્તાન્ વિઢવ્યન્નુર્નરમૂમિભર્તુ ॥
 સ્ત્રક્ષાણિ ચ દ્વાદશયોમતસ્ત્રરમોચયદ્ દુચવનાનલેખ્ય ॥
 ત ગોચર નાગપુર વિધાય ચિરાય ચો વ્રક્ષણસાદકાયોત્ ॥
 અપ્રહીદમિત્તનસચય કોશત સમસન્નાનભૂપતે ।
 જાંગલસ્થલમગાહમાહવે કુમર્કર્ણધરણીપુરદર ॥

પેરોજમશીતિમુષ્ણા=પિત્તાગ્નિશાહે બાધેથી બચી મસીદ નાગપુર=નાગોર પરિખા પ્રપૂય=ખાઈ પૂરી નાખી સમસન્નાનભૂપતે=સમસન્નાનની કુમકલ=કુબેશજી.

ખાલે સ્ત્રોતો નેવાની ઈન્જ હોય તેમણે ઓગાળીને કાઢીદાસ નેચો અહીં માત્ર જરૂરી સ્ત્રોકો લીધા છે

ગુજરાત માળવાના મેવાડ સાથે ભેગા કરાર

માળવાના મુલતાનને મેવાડ સાથે લડાઈઓ થયા કરતી હતી અને આ બળવાન હિંદુ રાજાનું તેજ ન ખમાવાથી છેવટે માળવાના સુલતાને ગુજરાતના સુલતાનને મેવાડ ઉપર ભેગા ચડાઈ કરવાનું તાજખાન નામના અગ્રીર સાથે દહેવડાવ્યું ચાપાનેરમાં^{૩૨} ખ ને મુસલમાન રાજ્યો સાથે આ બાબતમાં કરાર થયા અને મેવાડના મુલક ઉપર દક્ષિણ પૂર્વમાંથી માળવાનો સુલતાન અને દક્ષિણ-

૩૨ સિકદરી નબકાત અને ઓગાળ આ વર્ષેખ ૧૨ ચાપાનેરના હિંદુ રાજાએ એની હદમાં આ કરાર કેમ થતા દીધા એ જરા નવાઈ નેવું છે, માળવા અને બજસેતની હદ ઉપર આવેલા રાત્રે દરથી એમ કયું હશે

પશ્ચિમમાંથી ગુજરાતનો સુલતાન ચડાઈ કરે અને છતાં પછી મેવાડનું રાજ્ય બંને વચ્ચે વહેંચી લેવું એવા પણ કરાર થયા. ૩૩આ કરાર પ્રમાણે બંને સુલતાનોએ એક સાથે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. ગુજરાતનો સુલતાન પહેલો પહેલોચાથી રાણા કુંભાએ પકડેલું એની સાથે લડવાનું ધાર્યું. આ લડાઈમાં દોઢ પણ પક્ષે ખાસ ભારે વિજય મેળવ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

રાણા ઉપર કરી ચડાઈ

આ લડાઈઓ પછી ત્રણ માસ પછી જ રાણાએ ફરી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી અને આ સમાચાર સુલતાનને આપવા મલીક શાખાન રાત્રે મહેલમાં ગયો ત્યારે સુલતાન દારૂના નશામાં ચક્રવૂર હતો. શાખાનના મનમાં હતું કે સુલતાન લશ્કર લઈને આવે છે એમ સાંભળતાં જ રાણો ચડાઈ નહિ કરે. સુલતાનને નશામાં જ પાલખીમાં નાખીને શાખાને લશ્કરનો ડંકો વગાડાવી ફૂચ કરી. ૩૪અને તૈયારીમાં રસ્તામાં મહીનો ગાળ્યો. આ વખતે રાણો નાગોર ફરી છત્તીને ચિતોડ ગયો હતો તેથી કુતુબુદ્દીન અમદાવાદ પાછો આવ્યો. વર્ષના અંતે (ઈ. સ. ૧૪૫૮) કુતુબુદ્દીને કુંભલમેર ઉપર ફરીથી ચડાઈ કરી એમાં પણ સુલક તારાજ કરવા સિવાય કંઈ ખાસ પરિણામ ન આવ્યું, ૩૫

મેવાડ સાથેના લડાઈઓનો સાર

આ લડાઈઓનું વર્ણન મુસલમાન તવારીખકારો, સિકંદરી ફિરિસ્તા અને તખ્તકાતે અકબરી વિગતવાર કહે છે, અને દરેક વખતે

૩૩. બંને તવારીખ ગ્રંથોમાં અને ફિરિસ્તામાં આ હલ્લેખ છે. પશ્ચિમ દક્ષિણ મેવાડ ગુજરાતમાં નય અને પૂર્વ દક્ષિણ માળવામાં નય એવી વહે ચણી કરારમાં કરેલી હતી, પણ એ વાત બની નહિ.

૩૪. મિરાતે સિકંદરી ગ. ભા. પૃ. ૬૩-૬૪. તખ્તકાતે પણ આ હલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ સિકંદરી જેટલું વર્ણન એમાં કરેલું નથી.

૩૫. સિકંદરી ગ. ભા. પૃ. ૬૩-૬૪. તખ્તકાતે અકબરી પૃ. ૨૩૩.

રાણાએ મુસલમાનોને ખુશી કરી પાછા મોકલ્યા તથા એક વાર તો ચૌદ મણ સોનુ આપ્યું એવા ઉત્તેજો કરે છે, ^{૪૬}ન્મારે પડિત ગોરી-શકર ઓઝાજી આ વાત સ્વીકારતા નથી રાણો હાર્યો નથી એમ એ લખે છે, પરંતુ પ્રચરિત સિવાય ખીન્ને આધાર એમણે આપ્યો નથી મુસલમાન તવારીખોનું લખાણ જેમ મુસલમાનોના બળની અતિશયોક્તિ કરે છે તેમ પ્રચરિતઓ પણ રાજાઓ માટે અતિશયોક્તિ કરે છે, એટલે આ લઘાઈઓમા શું બનેલું તે સમજવું મુશ્કેલ છે આમ છતાં એટલું તો સત્ય લાગે છે કે માળવા અને ગૂજરાતના બંને સુલતાનો મળીને પણ રાણાને હરાવી નહોતા શક્યા દિલ્હી અને ગૂજરાતના સુલતાનો તરફથી રાણાને 'હિંદુ સુરત્રાણ'નું બિન્દ મળ્યું હતું આ બધું જોતા મુસલમાન તવારીખકારોમા અતિશયોક્તિનું પ્રમાણ કાંઈ વધારે હોય એમ જણાય છે ઉત્તરમા દિલ્હીનું મુસલમાન રાજ્ય અને દક્ષિણમાં ગૂજરાત માળવાનાં રાજ્યોની વચ્ચે રહેલું મેવાડ મુસલમાનો લઈ નથી શક્યા તે સાથે રાણો ધણો બળવાન હતા ગૂજરાત કે માળવાના મુલકને કે દિલ્હીને છતી નથી શક્યો એણે જે વિજયો કર્યા છે તે રપૂજતાના અને વાગડના નાનાં રાજ્યો ઉપર કરેલા છે આ ઉપરથી આ બધા રાજ્યો એ સમયે સરખા

૩૬ આ વર્ણનોમા તવારીખકારો અતિશયોક્તિ કરે છે સિકદરી કહે છે કે સુલતાને રાણાના મુલકને એટલો તારાજ કર્યો કે હિંદુઓના ધરમા એક ઢોર રહ્યું નહિ અને અસખ્ય મુલામો પકડ્યા આજળ વળી લખે છે કે રાણાએ સુલતાનની હાજર વાર માફી માગી ખડણી આપવા કબૂલ્યું તબક્કાત ચૌદ મણ સોનાને બદલે ચાર મણ સોનું લખે છે ઓઝાજી ફિરિસ્તાને આધારે ચૌદ મણ લખે છે પણ એ તો રાણો જ જીત્યો હતો એમ માને છે તબક્કાતના લખાણનો સાર એવો નીકળે છે કે લઘાઈનું ખાસ પરિણામ આપ્યું નથી અને બંને પાછા કર્યા એ છે (પૃ ૨૩૩) ઓઝાજી વીરવિનોદ નામના પ્રયત્ને આધારે લખે છે કે નાગોરના મુસલમાનોએ ફરી ગોવધ શરૂ કર્યાથી આ ફરી લગઈ થઈ હતી અને એમા હાજરો મુસલમાનો માર્યા બધા હતા ઓઝાજી આ વાત માન્ય રાખે છે (ઉદયપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ ૩૦૬)

બળવાળાં હતાં અને લડાઈઓ થવા છતાં દોઈ દોઈને છતી નથી શક્યું. માત્ર દિલ્હીનું રાજ્ય એ સમયે બહુ બળવાન નહોતું. કુંભજ-મેરનો કિલ્લો છતવા સુલતાન કુતુબુદ્દીને ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાં એ એના દાથમા આવ્યો નથી. તેમ જ રાણો કુંભો પણ આબુની દક્ષિણે ગૂજરાતની હદમાં પેદો નથી એ અગત્યની વાત છે. બન્ને પક્ષની ખુવારીઓ પણ ખૂબ થઈ છે એટલું તો તવારીખો ઉપરથી પણ સમગ્ર થાય છે.

કુતુબુદ્દીનનું આદિત્ય

ઈ. સ. ૧૪૫૮માં સુલતાન માંદો પડ્યો અને તા. ૧૮ મી મેના રોજ (૨૩ ૨જ્ય હિ. સ. ૮૬૩) મરણ પામ્યો. સુલતાનને એની રાણી જે નાગોરના શમ્સખાનની પુત્રી થતી હતી તેણે એર આપ્યું હતું એવો વહેમ પડવાથી સુલતાનની માએ એ રાણીના પોતાની ફારીઓ પાસે દુકડા કરાવી નંખાવ્યા. ૩૭ આમ આ સુલતાન

૩૭. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૭૦. તખતને અકબરી, પૃ. ૨૩૪-૩૫. સિકંદરીએ આ હકીકત તારીખે બહાદુરશાહીમાંથી લીધી છે, અને તખતખાનના લેખકે નોંધી તે પણ એ જ આગળ લીધી હશે. પરંતુ સિકંદરીનો લેખ બહાદુરશાહીની ઇતિહાસમાન્ય હકીકત સ્વીકારતો નથી. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના મરણ માટે પણ જુબારી સૈયદોના અનુકારની વાતો લખે છે. સત શાહ્યાલમ સાદેબ સાથે સુલતાને વેર બાપુ હવ એ આગળ જોઈશું પરંતુ સિકંદરીનો લેખક એ કારણ સુખ્ય માને છે. એ સંતે આપેલી તલવાર સુલતાનને પોતાને વાગી, કહે છે કે એક ઊંટને મારવા જતાં તલવાર પોતાની જગમાં વાગી, કારણ એ ઊંટ નહોતો પણ ફિરિસો હતો. ખીજી કારણ એવું આપે છે કે બેગમોને શહેર બતાવવા એ શેરીએ શેરીએ કરવા નીજ્જથો ત્યારે પુરુષ બને બહાર ન આવડું એવો હુકમ કર્યો. એવામાં એક પુરુષને જોઈ એને તલવાર મારી તે પોતાને જાગી, અને માણસ અદશ્ય થઈ ગયો, આ વાતો કરતાં બહાદુરશાહીના લેખકનું કારણ ખુબ હોઈ શકે. તખતખાન તો એ જ કારણ માત્ર લખે છે અને માંદગીનું કારણ પણ લખે છે.

અરધુવાનીમા મળ્યુ પામ્યો એ બહાદુર હતો, પણ દારના નશામા
લાન રહતું નહિ અને ઘણા કૂર ટાર્યો કરતો હતો ૩૮ એને એના
માદા અહમદશાહના ગેળમા દફનાવામા આવ્યો

સુલતાન દાઉદખાન

સુલતાન કુતબુદ્દીનના મરણ પછી અમીરોએ ગત સુલતાનના
કાકા અને અહમદશાહ પહેનાના પુત્ર દાઉદ ખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો
તવારીખકારો કહે છે કે આ સુલતાને સત્તા પૂરેપૂરી મળ્યા પહેલા જ
દલકી મનોરૂત્તિ બતાવવા માડી અને ખર્ચમા અણુધટતી કાપકૂપ
કરવા માડી ૩૯ ગત સુલતાન મુઝ્ઝફરશાહની બેગમના ધરણ્યા લઈ
લીધાં ૪૦ અને પોતાના જૂના પાડોશી એક ફગસને ઇમાદુલમુલ્કનો
મેટા ઇલાખ આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરી ૪૧ સિકંદરીનો લેખક
કહે છે કે દીવાખતીના તેનમા અને કબૂતગેને દાણા નખાતા તેમા
પણ પ્રકસર કરવા માડી ૪૨ આવા દારણોથી અમીરોને લાગ્યું કે

૩૮ તમકાને અકબરી પૃ ૨૩૫

૩૯ મિશતે સિકંદરી ચૂ લા પૃ ૭૧-૭૨ તમકાને અકબરી પૃ ૨૩૬

૪૦ આ દહીકત માત્ર સિકંદરીમા છે તમકાનમા નથી

૪૧ ઉપરમુજબ પૃ ૭૧ અને તમકાન પૃ ૨૩૬ સિકંદરી લખે છે કે ઇમાદ
દમુ કો દલાખ ધરાવનાર તે વખતે દયાગ દનો દિરિતા દદકાગ આપ્યો
એમ લખે છે પણ એ ખૂબ છે ઉપરની બન્ને તવારીખોની વાત ખરી
કેન્નિજ દિક્ટી માત્ર દનમ માખસોને મેટા દનમ આપ્યા એમ અહમદ લખે
છે ફગસ ચાલેના તરજૂમા કરનાર ક્રોમ્સ એનો અર્થ સાફ કાનૂન એવો કરે
છે તે પણ ખૂબ છે મુજબમા ફગસ લોકોની મેક કામ થઈ છે એ સામાજિક
ઇતિહાસમા મદત્તની વાત છે એ નીતિએ રાખ્યોના મહેનોની ખટખટાઈ મેટા
લાખ બચવેડો છે

૪૨ આ વાત માત્ર મિશતે સિકંદરીએ ત્રણેય છે અને એ મુજબતની
ખાશિયત ગેવાથી ખરી લાગે છે સાબીય કરતા સામાજિક ઇતિહાસ માર્કે
સિકંદરીનો લેખક પોતે ફગસની અને અમદાવાદનો વગની દોવાથી કેટલીક
ઉપધોઓ નોવ કરે છે

આ બાદશાહ થવાને લાયક પુરુષ નથી. કબૂતરોને ફાણા નાંખવાની ગૂજરાતી પ્રજાની પ્રસિદ્ધ રીત મુસલમાન બાદશાહોએ પણ ચાલુ રાખી હતી એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ખૂબ સૂચક વાત ગણી શકાય.

અમીરોએ આ માણસને બાદશાહીને માટે નાલાયક ગણીને કુતુબુદ્દીનના નાના ભાઈ ફતેહખાનને ગાદી આપવાનો નિર્ણય કરી ઈમાદુલ્મુલ્કને એને લઈ આવવા મોકલ્યો. ફતેહખાન એ સમયે એની માતા મુગલીખીબી સાથે શાહઆલમ સાહેબને ત્યાં રહેતો હતો. અમીરે માને સમજાવી, પણ ફતેહખાનની વય એ વખતે માત્ર તેર વર્ષની હતી એટલે રાજ્યનો ભાર એ ન ઉપાડી શકે એમ કહી આનાકાતી કરી. છેવટે ઈમાદુલ્મુલ્ક ખૂબ આગ્રહથી એને સમજાવીને ઘોડા ઉપર બેસાડી ભદ્રના મહેલમાં લઈ આવ્યો. ૪૨ અમીરોએ એ વખતે નોખત વગડાવી અને સુલતાન દાઉદખાન - એનો અવાજ સાંભળી કારણ જાણ્યા પછી સાબરમતીની બારીમાંથી નાસી ગયો. તવારીખકાર કહે છે કે દાઉદખાન તે પછી શેખ આધન ડૂમીને શિષ્ય થઈને જ્ઞાનમાર્ગમાં વળ્યો અને થોડા સમય પછી મરણ પામ્યો. એણે માત્ર સાત જ દિવસ ગાદી ભોગવી. ૪૩

ખીરાણાનો સતપંથ

આ પંદરમી સદીની મધ્યમાં ગૂજરાતી હિંદુ-મુસલમાન સમાજના

૪૨. એક તવારીખ સોહરાણના પુત્ર અલાઉદ્દીને ગત સુલતાનની માને સમજાવવા મોકલ્યો એમ લખે છે. પણ ઈમાદુલ્મુલ્ક વધારે બધ બેસે છે. એ સર્વશ્રેષ્ઠ અમીર હતો. તખ્તઠાત લખે છે કે એ બાઈ હિંદના સુલતાનની પુત્રી હતી અને મખદૂમ જહાનના મહેલમાં રહેતી હતી, એ ભૂલ છે. સિંધને બદલે હિંદ લખ્યું લાગે છે અને એ શાહઆલમ સાહેબના ઘરમાં રહેતી હતી, તખ્તઠાત લખે છે કે માએ ચોખ્ખી ના પાડ્યા છતાં અલાઉદ્દી ફતેહખાનને ઘોડા ઉપર નાંખી લઈ આવ્યો.

૪૩. સિકદરી અને તખ્તઠાત સાત દિવસ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ૨૭ દિવસ લખે છે તે ભૂલ છે. દાઉદખાન નાસી ગયો અને જ્ઞાનમાર્ગમાં નોડાયો એ વાત સિકદરીએ નોંધી છે.

હતિદાસમા એક અગત્યનો ગણી શકાય એવો બનાવ બન્યો. ઈરાનમાં શિયાપથી મુસલમાનોનો ઈસ્માઈલી સપ્રદાય ચાલતો હતો. અને એના સચાલકો ઈસ્માઈલી ઈમામ કહેનાતા હતા એમણે તેરમી સદીથી એ સપ્રદાયનો હિંદમાં પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો અને સિંધમાં જીજમાં ચાલુ નાખ્યું હતું હિંદમાં એ પચને “સતપથ” એવું નામ અપાયું હતું ૪૪ જીજમાં એ સપ્રદાયના મોટા પીર મર ઉદ્દીન હતા અને ધાર્મિક પ્રચાર ત્યાંથી કરતા હતા એમના વશના પીર હસકનીરઉદ્દીનને ત્યાં જીજ ગામમાં ઈ સ ૧૪૫૨ માં ઈમામ શાહનો જન્મ થયો, અને પિતાના મરણ પછી એ ઈરાન જઈને પોતાના સપ્રદાયના મુખ્ય સચાલકોને મળી ગૂજરાત બાજુ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની પરવાનગી લઈ આગા ગૂજરાતમાં આવીને અમદાવાદથી નવ માઈલ દૂર આવેલા ગિરમદા ગામમાં પોતાનો નિવાસ કરીને પ્રચાર કરવા માંડ્યો આ પ્રચારની અસર ગામડાંની અલગ પ્રજા ઉપર ખૂબ થઈ અને ગૂજરાતમાં ‘પિરાણાના પથ’ તરીકે આજ સુધી એ સપ્રદાય મરાઠર છે ગામડાંની ખેડૂત પ્રજા અને ખાસ કરીને લેઉવા અને કડવા કણ્ઠીઓ. એ પથમાં જોડાયા ગૂજરાતના મોમના અને મતિયા લોકો એ પથના પ્રચારથી થવા કહે છે કે ઈમામશાહના અમલદારથી લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા અને સુલતાન મદમૂદ એમડાના અમલમાં તો એમની અને એમના અમલદારોની ખ્યાતિ ખૂબ વધી ગઈ ગિરમદા ગામ પાસે જ્યાં એ વસ્યા ત્યાં પિરાણા નામે એક સ્થળ પ્રસિદ્ધ થયું પીરાણુ સ્થાન એટલે પિરાણા ઈ સ ૧૫૦૦ માં ઈમામશાહ એ જ સ્થળે મરણુ

૪૪ પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ પવનું લગભગથી વર્ણન એમના હતિદાસમાં પૃ ૧૩૩ થી ૧૪૦ માં કર્યું છે અહીં હતિદાસને લગતી વાત નોંધી સમાજને લગતી આગળ જોડણી લેખે ગૂજરાતમાં ઈમામશાહનું આગમન ઈ સ ૧૪૬૫માં માને છે ૫૨૧ એમનો જ મ ૧૪૫૨ માં થયો છે

પામ્યા અને એક વિશાળ રોજનમાં એમને દૂધ દરવામાં આવ્યા. ૪૫

નૂરમુહમ્મદશાહ

એમના પુત્ર નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં જન્મ્યા હતા અને પિતાના મરણ પછી સંપ્રદાયની ગાદીએ આવ્યા. એ ધર્મામે ગૂજરાતના સતપંથમાં અગત્યના સુધારા કર્યા. દસોદ અથવા આવકનો દસમો ભાગ જે એમના અનુયાયીઓ પાસેથી એંગો થતો તે ઇરાનની મુખ્ય ગાદીએ મોકલવો બંધ કર્યો. એમના સમયથી ગૂજરાતનો પિરાણાનો પંથ ખીજા ઈસ્માઈલી પંથથી જુદો પડી ગયો. ૪૬ અહીં એ પંથના સ્થાપકો અને ખાસ વ્યક્તિઓનું વર્ણન કરી સંપ્રદાયની વિશેષતાઓ આગળ સમાજના પ્રશ્નમાં વર્ણવીશું. નૂરમુહમ્મદશાહે એમના પંથનો એક ગ્રંથ સિંધી ભાષામાં લખ્યો છે. એનું નામ “સત વેણી છ વેલ” (સાચા ધર્મની વેલ) છે. સંપ્રદાયના અને હિંદુ-મુસલમાન સમાજના ઇતિહાસ માટે એની અગત્ય છે. નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ. સ. ૧૫૩૩-૩૪ માં ગુજરી ગયા એમ એ પંથના ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસ ઉપરથી સમજાય છે. એમને એમના પિતા ઈમામશાહની સાથે એ જ રોજનમાં દફનાવવામાં આવ્યા પિરાણાના મુખ્ય રોજનની પાસે એ પંથની ખીજા મુખ્ય વ્યક્તિઓની દરગાહો પણ છે. નૂરશાહ,

૪૫. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ. આ ઉપરાંત આ પંથની હકીકત અમદાવાદ ગેઝેટિયર, અં. ૯ ભાગ-૨ મુસલમાન વસ્તી તેમજ મિરાતે અહમદી-માં આપેલી છે. પરંતુ મિ. ઇવેનોએ મુગઈની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં આ પંથનો એક અભ્યાસપૂર્ણ ગૂઢત્ નિબંધ લખ્યો છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમાંથી ઘણી હકીકતો લીધી છે અને તે વિશ્વસનીય ગણી શકાય એવી છે. અહીં પ્રો. કોમિસેરિયેટના ગ્રંથમાંથી સાર લીધો છે.

૪૬. પંથ જુદો પડવાથી ઈરાની સંસ્કૃતિની અસર રહી નહી તેથી પંથને તુર્કસાન થયું એમ મિ. ઇવેનો માને છે. કોમિસેરિયેટ એમના મતનો મોટો ઉતારો કર્યો છે. આ વિષય સામાજિક ઇતિહાસને લગતો છે તેથી આગળ જોઈશું.

સૂરભાઈ, બાલમુદ્ગમ્મ, બાધીરઅની વગેરેની દરગાહો ત્યાં છે અને વ્યક્તિઓના ખાસ અનુયાયીઓ મુખ્ય દરગાહ ઉપરાંત એમને ખાસ માને છે ૪૭

કાકાઓ

આ સપ્રત્યક્ષમાં ગુજરાતમાં કાકાઓની સરખા બેલી થઈ પીર સયદોએ વટલાયેના હિંદુઓના મુખ્ય પુરુષને અનુયાયીઓને અદર અદરના ઝઘડા પતવવા માટે તથા ભેટ ઉતારાવવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યા, એમને કાકા કહે છે કાકાની નિમણૂક પીર દરે ત્યારે એમને જન્મભગ અપંગિણીત રહેવાનું અને ખાનાનું તથા કપડાં સિવાય કાંઈ ન લેવાનું વ્રત લેવું પડે છે આ કાકાઓની સત્તા વખત જતાં એટલી વધી ગઈ કે પાછળથી એ લોકો ઈમામશાહના વશતેની સત્તાને ગણ્યકારતા નહિ એમણે કેટલીક મિનમત પણ ભેગી કરી અને ઈમામોના અદર અદરના ઝઘડાઓમાં ખૂબ ભાગ લીધો અને નાણાંની વ્યવસ્થા પણ પોતાના હાથમાં લીધી ૪૮

આ ઈમામશાહી પથમાં આદિયા, સાતિયા અને પાંચિયા એવા મોટા પથો વખત જતાં પડી ગયા અને તે દરેક પથના અનુયાયીઓ પણ થયા, તથા પથમાં દરીફાઈ વધી નરમુદ્ગમ્મશાહના નાના પુત્ર સૈયદખાને મોગબાઈથી લુભ પડીને પોતાના અનુયાયીઓને ‘આદિયા’ કહ્યા, કારણ કે એમાં આઠ શાંતિઓ ભેગી થઈ હતી એ પ્રમાણે પાછળથી સાતિયા અને પાંચિયા પણ થયા જૂના પથના અનુયાયીઓ પણ ખાસ નામ વગર ચાલુ રહ્યા હતા આમ ગુજરાતની શાંતિઓમાં બંધુ છે એવું અહીં પણ બંધુ આ સતપથના અનુયાયીઓ મુખ્ય ગુજરાત, ચરોતર અને દક્ષિણ ગુજરાત તથા ખાનદેશ સુધી છે, અને કમ્બો તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પણ જી નવસારીમાં એક સતગુરુ

૪૭ ડૉ. કોમિસેશિયેટનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ પૃ ૧૩૬

૪૮ ઉપર મુજબ પૃ ૧૦૭

મુગલીની સાથે છેવટે શાહઆલમ સાહેબે લગ્ન કર્યું એમ દહેવાય છે કે શાહઆલમને પહેલાંની સગાઈ થઈ તે સમયના પ્રસંગો યાદ છતાં પરણ્યા માટે શિષ્ટાચાર ખાતર ના પાડતા હતા, પરંતુ મુગલી બીબીએ કહ્યું કે મુહમ્મદશાહ સાથે પોતાની સાદી થઈ તે પહેલાં પોતે મનથી શાહઆલમ સાહેબને વરી ચૂકી હતી અને પિતા સિંધના નામની પણ એ જ ઇચ્છા હતી આ સાબળીને શાહઆલમ એની સાથે ફરી માદી કરવા હા પાડી, અને મુગલીમીમીએ આ સતપુરુષની પુબ્ધિ મેવા જિન્દગી ભર કરી એમ તવારીખકાર લખે છે વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એમની બહેન મીરકીબીબીનું અવસાન પહેલુ થયેલુ ત્યારે સાદી પહેલા ફતેહખાન સાથે મુગનીમીબી સતના આશ્રમમાં રહેતી હતી લોકાપવાદ દૂર કરવાના હેતુથી શાહઆલમે મુગલીમીબીને કહ્યું કે સગાઈના હકથી તમે તમારા બહેનના ધરમાં રહેતાં હતા, હવે બહેન નથી એમ્લે અલગ રહેવાની વ્યવસ્થા કરો આ સાબળી મુગનીમીમીએ જૂની વાત યાદ આપી ફરી સાદી કરી મીરકીબીમી એમના પુત્ર શાહબીખનની કબર પાને આસાવલમાં દફન થઈ, અને મુગનીમીમી માલોકચોકના પ્રસિદ્ધ રાણીના હજારામાં દફન થઈ શાહઆલમે પોતાની સાવકી મા મુગનીમીબી સાથે સાદી કરી અને એને તથા સાવકા ભાઈ ફતેહખાનને આશ્રય આપ્યો તે માટે સુલતાન કુતુબદીન ધણો ગુસ્સે થયો અને સતને હેરાન કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, એ બધી વાતોનું અમત્કારિક વર્ણન મિરાતે સિકંદરી એ કર્યું છે ૫૦

૫૦ મિરાતે સિકંદરી જ આ વર્ણન અને શાહઆલમ સાહેબના અમ તારોની વાત ખૂબ ઝીણી વિવરણી આપે છે પ્રો કોમિસિરિયેટ એમના ઇતિ હાસના પૃ ૧૩૦ માં થોડી હકીકત લીધી છે પરંતુ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના મતના લખાણ ઉપરથી બંને બીબીઓની કબરો રાણીના હજારામાં છે એમ લખે છે મને એ ખૂબ લાગે છે કારણ મીરકીબીબી શાહબીખનના રોજમાં દટાઈ એમ તવારીખકાર કહે છે મુગનીમીબી પોતાની માતા દેવાથી મહમૂદ એગડાએ રાણીના મુખ્ય હજારામાં એની કબર કરાવી હોય એ બલવાનગ

રાણી રૂપમંજરી

હવે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને પોતાને જે રાણીઓ હતી તેમાં એક નાગોરના શમ્સખાનની પુત્રી હતી અને એના જે બૂરા દાસ થયા તે આગળ જોઈ ગયા. ખીજી એક રૂપમંજરી નામે રાણી હતી એનો ઇતિહાસ જરા રસમય છે. એ રાણી સ્વરૂપવાન અને દોશિયાર હતી. સિકંદરી લખે છે કે શાહખાન ક્તેદખાનને પકડી લાવવા માટે એને કુતુબુદ્દીને શાહઆલમને ત્યાં મોકલી ક્તેદખાન જુદે જુદે વેશો એમના ઘરમાં રહેતો હતો. રૂપમંજરીએ એને ઝોળખાની કાકા અને દાસીઓ પાસે ઉપડાવીને લઈ જવા માટે એનો દાથ ખેંચવા માડ્યો. આ દરિયા શાહઆલમ પાસે ગઈ ત્યારે એમણે કહ્યું કે કાંઈ નહિ, આજ એ ક્તેદખાનનો દાથ ખેંચે છે, પણ ભવિષ્યમાં ક્તેદખાન એનો દાથ ખેંચશે. આ શબ્દો સાંભળી રૂપમંજરી શરમાઈ ગઈ. સિકંદરી લખે છે કે આ વાણી સ્તબ્ધ થઈ અને રૂપમંજરી કુતુબુદ્દીનના મંત્રણ પછી ક્તેદખાન-મુલતાન મકમૂદ બેગડા-ને પગણી. ૫૧

આ રાણી રૂપમંજરી એ કાણ? અમદાવાદમાં આજે ઊભેલી સુંદર ગણાતી જે થોડી મરિજદો છે એમાંની એક મિરજાપુરમાં આવેલી રાણી રૂપમતીની મરિજદને નામે ઝોળખાતી મનોહર મરિજદની બાધનાર? બંધાવનારના નામ જેની જ મરિજદ સુંદર છે. મિરાતે અહમદીમાં રૂપવતી અને રૂપમોહિની એવાં એનાં નામો આપેલાં છે. સિકંદરી રૂપમંજરી નામ આપે છે, પણ એની કચર માણેકચોકમાં મુખ્ય રોજમાં છે એમ લખે છે, જ્યારે રિવાજ મુજબ મરિજદની બાજુના જ રોજમાં એની કચર હોવી જોઈએ. રા. મગનલાલ વખતચંદના વર્ણન ઉપરથી ગઈ સદીમાં એની મરિજદનું નામ “રૂપમંતજન્મતી” અગર “રૂપમહી” કહેવાતું હતું એમ સમજાય છે.

૫૧. મિરાતે સિકંદરીમાં આ વર્ણન આપેલું છે. મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ૫. ૬૦૧ થી ૬૦૪ જુઓ. એમાં રૂપમતી માટે વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે.

તવારીખોમાં ખીજ કાઈ આ જાતનાં નામોવાળી ખાઈ નથી અને સિક્કરી સિવાય કાઈ પણ તવારીખ કે આધાર એની કમર માલોક ચોકમાં છે એમ પણ કહેતા નથી, એટલે આ રૂપમજરી એ જ રૂપમતીની મસ્જિદવાળી રાણી હોતી જોઈએ એમ માનવામાં કાઈ વાધો નથી. ત્યાપત્યના વિવેચકોની આ મસ્જિદ અને રાણીની બામનની ચર્ચા મસ્જિદના વર્ણનમાં આગળ કરીશું, પરંતુ હિંદ બહાગની દુનિયાના કનારોખીનોને જે મુલ્ક મસ્જિદનું લાકડાનું પ્રતીક કરતી મ્યુઝિયમ માટે લઈ જવાનું મન થાય એનું મનોહર મંમન બધાવનાર બામિત માટે આટલી ઐતિહાસિક નોંધ અહીં કરવાની જગર છે. ૫૨ કમર ઉપર અને મસ્જિદના મહરાબ ઉપરનો લેખ જાખડી જવાથી પત્તો લાગતો નથી એટલે રાણીની ચોકસ હકીકત મળી શકતી નથી. સુલતાન મહમૂ બેગડાની મેગમ તરીકે, અને એ સુલતાનના સમયમાં બધાયેતાં સુર મમનોની સરખામણી કરતા રાણી રૂપમતી જ એરી મસ્જિદ બધાવી શકે અને એ જ રૂપમજરી છે એમ માનવાને કાઈ વાધો નથી. ૫૩

મસીક શામાન

સુલતાન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમાં ગુજરી ગયેના પણ જેમના હવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સુલતાન અહમ શાહ પહેલાના સમયમાં થયેલી એવા સતો વિષય પણ એ સુલતાનના વર્ણનમાં કહી ગયા હવે આ સમયમાં થયેના અમીરોમાં આજે પણ જેનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ

૫૨ જુઓ મારા અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૬૦૧ થી ૬૦૪ એમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અકબરની પેઠે એ પૂર્વ અહમદશાહ અને એના વચ્ચે એ હિંદુ રાણીઓ પરણવાનું રાખેલું એ સામાજિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે.

૫૩ ઉપર મુજબ પૃ ૬૦૨ ૩ પ્રો. કોમિસેરિયટ પોતાના ઇતિહાસ પૃ ૨ ઉપા આ મસ્જિદનું વર્ણન કર્યું છે આખરે તે આગળ કરીશું, પરંતુ આ રાણી કોણ તે માટે જર્જેસ આલિથી દોરવાઈ એમણે કાઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી.

છે એવા મલીક શાખાનનું દૂંડું ઘૂંટાંત જોઈએ. મલીક શાખાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયનો સર્વથી મોટો, વજીરની પદવી ઉપર ચડેલો અમીર હતો. એ કાળો અને રાજદારી કુનેદવાળો હતો. એમ કહેવાય છે કે એના શાંત સ્વભાવને લીધે લોકોને એના અમલથી સંતોષ હતો. કુતુબુદ્દીન પછી મદમૂદ એગઝાના સમયમાં એ તદ્દ થયો હતો છતાં ઊંચી પાયરી ઉપર ચડ્યો હતો, અને સુલતાન મદમૂદનો ખૂબ આગ્રહ છતાં ઊંચી પદવી ઝોડી નિવૃત્ત થયો. વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસો એણે એકાન્ત અને ખુફાની બંદગીમાં પસાર કર્યા હતા. એ લશ્કરનો સેનાપતિ પણ થયો હતો, પણ મેવાડ ઉપરની ચડાઈના વર્ણનમાં જોયું તેમ એ કુશળ લડવૈયો હોય એમ કાગતું નથી અને શિરોહી આગળ એના લશ્કરે ભારે હાર ખાધી હતી. ઈ. સ. ૧૪૬૧ માં નિવૃત્ત થઈને અમદાવાદની પૂર્વે રખિયાલ ગામ પાસે પોતે બધાવેલા સુંદર બગીચામાં એનું મરણ થયું. એનો ઉરસ તા ૨ ૭ જામાદીઉલ અવલ માસમાં ભરાય છે.^{૫૪}

મલિક શાખાનનો રોજો અને મસ્જિદ

રખિયાલ ગામ પાસે મલીક શાખાને એક સુંદર તળાવ પણ બધાવ્યું હતું અને બગીચો તથા મસ્જિદ બંધાવી પોતાને માટે રોજો પણ બંધાવ્યો હતો. રોજો આજે પણ સારી હાલતમાં છે. એ રોજને માટે સુલતાન કુતુબુદ્દીને ૭ હળ જમીન મલીકને આપેલી તેનું ફરમાન આરસમાં દોતરેલું અરખી શબ્દો મિશ્રિત દારસી લાપામાં લખેલું આજે પણ રોજમાં જડેલું મળે છે. એમાં કુતુબુદ્દીનના ઇલકાબો અને શાખાનના પૂરેપૂરા ઇલકાબો લખેલા છે. ૭ હળ જમીન મહાન અને પ્રસિદ્ધ શહેર અમદાવાદની પાસે આવેલા મોજે રખિયાલમાં રાજતું ખાસ હિત ચાહનાર અને નિમકહલાલ નોકર મલીક શાખાને

^{૫૪}. અમદાવાદનો ઇતિહાસ ૫ ૭૧૬-૧૭ અને પૃ. ૪૩૮—ઉરસ સંત એવા પુરુષોનો જ થાય છે.

વશપરપરા ભોગવટાથી સુલતાને આપી અને તે ભોગવવામા કોઈએ હરકત કરવી નહિ એવું ફરમાનમા લખેલું છે. મળીઆ ઇલકામો આ પ્રમાણે છે. મળીકે ઉરશક^૧ ઇમાદુલ્મુલક, અઝીઝુલ્મુલક, તાજુલ્મુલક, તે મળીક તુકા સુલતાનનીનો પુત્ર, એમ ફરમાનમા છે. આ ફરમાનમા ફેર ફરનારને માટે સારું નહિ થાય એવું કુરાન શરીફનું વાક્ય પણ લખેલું છે. ફરમાનની તારીખ જમાદીઉર અવનની તા. ૨ જી હિસ ૮૫૬ (તા. ૨૧ મે ૧૪૫૨) છે. મળીક શાખાને આ બગીચામાં રાજો અને મસ્જિદ બધાવેતાં તે ઉપરાંત બદના મેદાનેશાહમાં સહેજ ઉત્તર તરફ સનાપોસ રસ્તામાં પેસતા કાળી બાજુ એક મસ્જિદ, ઉપરની મસ્જિદની તારીખે જ બધાવી છે. આ જગ્યાએ ઉપરની મસ્જિદ બધાવવાનું કારણ સમગ્રય એવું નથી અને મોટી સાગવગવાળા અમીરોએ મેદાનની શાલા બગડે તોપણ મસ્જિદ બધાવવાનું ધાયું હોય અને બાદશાહોનું એમાં આશ્ચર્ય ન હોય એમ માની શકાય. આ મસ્જિદ ખીજી મસ્જિદો કરતા જુદી બાધણીની અને કોઈ હિંદુ મંદિરનો મડપ જોખો ક્યો હોય એની દેખાય છે. એ આજે હજૂરી-શાહની મસ્જિદને નામે જાણખાય છે. એમાં લેખ છે અને શાખાનના ઇલકામોમાં ફક્ત ઇમાદુલ્મુલક જ લખેલો છે. લેખમા ખીજી બધું એક સરખું છે. મસ્જિદ ખાસ જોવાલાયક મથાબ એની નથી ૫૫

બાગેશામાન અને એતું તળાવ

આજે અમદાવા મા રખિયાલ બાજુ નરસિહનું મંદિર છે તે 'મળીક શાખાનના નરસિહજી'ના નામથી જાણખાય છે. એણે બધાવેલો બાગ ભોગતાઈના પહેલા બાગ સુધી આબાદ હતો, પરંતુ પાછળથી રખિયાલની જમીરમા ખાગની જમીન લેવાઈ ગઈ હતી. તળાવ અટ્ટકોણ આકૃતિનું પથ્થરથી બાંધેલું કાકરિયાની નાની નકલ હોય એવું હતું અને એનો વિસ્તાર ૩૫ એકર જેટલો હતો. ગઈ સદીમાં એની સ્થિતિ

વેદાન થઈ ગઈ હતી અને પાણી ન મહેવાથી એમાં બાવળિયા ઊગ્યા હતા. સત્તરમી સદીમાં બાગે સાગાન અને તળાવનું વર્ણન યુરોપીય મુસાફરો ઝોનિફી અને મેન્ડેસ્સોએ કરેલું છે. એમાં બગીચનાં ઝાડ અને રસ્તાની મંદિરાનાં વર્ણન અને હંડકનાં વખાણ કરેલા છે, અને અમદાવાદ શહેરથી બાગેશાબાન સુધી બન્ને બાજુ ઝાડની ઘટાવાળો છ લીંગ લાંબો સુદર રસ્તો હતો એમ એ મુસાફરો લખે છે. (૧૬૩૮ મા) અમદાવાદની પૂર્વમાં આ એક મંદર રથળ છે અને આજની સરકારને ખર્ચવાના પૈસા મળશે ત્યારે આ તળાવ અને બાગ સુધરાવી ત્યાં ઉપવન જેવું કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. તે થાય તો આજે બુળિયા અમદાવાદનું સદ્ભાગ્ય ગણાશે ૫૬

હોજેકુતુબ અથવા ઠાંકરિયું તળાવ

હવે સુલતાન કુતુબુદ્દીનનું નામ અમર રાખનાર અને પાટણના સંદર્ભલિંગ તળાવથી ખીજી પંક્તિનું પણ આજે ગૂજરાતના અગર બાવેલા તળાવોમાં કહીએ તો હિંદના તળાવોમાં ઉત્તમ પંક્તિમાં એમી શકે એવા હોજેકુતુબ અથવા અમદાવાદના શણગારરૂપ ડાંકરિયા તળાવનું વર્ણન કરીએ. વાવની પેઠે તળાવો એ પણ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે; અને ગૂજરાતી કારીગરોએ આ સામાન્ય બાંધકામમાં પણ ખૂબ સુદર કારીગરી વાપરી છે તે આગળ જોઈ ગયા. ડાંકરિયું તળાવ એ આજે ગૂજરાતના પાટનગરનું આનંદનું ધામ છે. આજ ત્યાર સદીઓથી અમદાવાદના લોકોએ ત્યાં આનંદ કર્યો છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને એના પિતાના અમલ દરમ્યાન આ તળાવ બાંધવું શરૂ કરેલું અને ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં એ પૂરું થયું. આ તળાવ એક સરખા ચોત્રીસ કોણનું છે અને દરેક બાજુની લંબાઈ ૧૯૦ ફૂટની છે. એનો ઘેરાવો ૨૧૫૩ વાર એટલે આશરે સવા

૫૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૫-૩૬, ૫૮૬, અને ૭૧૬-૧૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૩.

માઇલનો છે તળાવનું ક્ષેત્રફળ ૭૨ એકર થાય છે એની બધી બાજુએ પ્રથમના પગથિયાથી સારી રીતે બનાવેલી છે, અને વચ્ચે વચ્ચે મિનાગ ઉપર બાર થાલના ઉપર સુર મડપો બના યા છે એ તળાવના કિનારાની શોભામાં ખૂબ ઉમેરો કરે છે તળાવમાં પાણી લાવવાની ગળણી આગળ સ્થાપત્યના પ્રમુખમાં જોયું તેમ, ખૂબ સુદર કારીગરી વાળી બનાવી છે અને એ ગળણીની બંને બાજુ મિનારાની પેઠે સુર કાતગણીવાળા ભુરજ કરેલા છે ગળણી છ ફૂટની જડાઈની અને નથુ મોઢા કાગવાળી છે બધી બાજુએ બાંધેનું આ જાતનું મોટું તળાવ દિલ્હીમાં આ એક જ છે એમ કહેવાય છે ૫૭ આ તળાવમાં તળાવોના સ્થાપત્યમાં કહેનું બકમ્થન છે એમાં એક નાના મહેલ જેવું મકાન સુનતાને બાંધેનું એની આસપાસ નાનો પણ સુર બગીચો ફરેલો અને તળાવની એ બાજુથી એ બગીચામાં જવાનો પુત કરેલો આ બગીચાનું નામ બાગેનગીના છે આજે પણ એ નગીનાવાડીને નામે ઓળખાય છે એક વીટીમાં જડેના નગ જેવું તળાવના બૂરા પાણીની વચ્ચે સુદર નગ હોય એવું આ બાગનું મકાન શોભે છે બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં તળાવ અને બાગની મરામત ચર્ચિત્વથી અને અમલનાદને ગાજો દેતાં દેતાં પણ આ તળાવમાં ખૂબ આનંદ કરી જહાંગીર બાદશાહે એની તારીફ કરેલી છે ૫૮ ઈ સ ૧૭૮૧ માં જેમ્સ ફ્રેન્કે તળાવ જોયું ત્યારે એ ઉત્તરે જેવું થયું હતું બગીચો ફરકાર લીધા વગરનો બગીચો હતો અને પુલનો ફેટનોક ભાગ પડી ગયો હતો ફ્રેન્કે આ બાગમાં તાડનું ઝાડ જોયેનું જે ખૂબ જ મુ

૫૭ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૫૮૬ થી ૫૮૭—અને નગીનાત્રાગ માટે ૫ ૨૩૨-૨૦૩ પ્રો કોમિસેરિયટે એમના ઇતિહાસના પૃ ૧૪૭ થી ૧૫૦ માં પણ વર્ણન કરેલું છે

૫૮ તુલકે જહાંગીરીમાં બાદશાહે પોતે કરેલા આનંદની નોંધ લીધી છે શાહીનામ બખાતા પદેદારની આ નોંધ ૬ શાહીનામ બખાતા છતાં પણ કાશિયુ અમદાવાદ નું આનંદ ને સંદેશ પાઠનું મુખ્ય સ્થાન જ રહ્યું ૬

વધ્યા પછી એનાં ચાળીસ જોટલાં ડાળાં ફૂટેલાં છે અને તે દરેકને છેડે બૂમખાં જેવાં પાંદડાં છે. ફ્રાન્સની પેઠે દરેક મુસાફરોએ આવું વૃક્ષ કોઈ સ્થળે જોયું નથી એવું વર્ણન કરેલું છે. મરાઠા સમયમાં આ તળાવની એક વખત મરામત થયેલી અને એની છેદલી મરામત અંગ્રેજ અમલમાં જોરેડો કરેલી. આજની નગીનાવાડી એ સમયની છે. વચ્ચેનું મકાન પહેલાં કેવું હશે એનો ખ્યાલ એથી આવી શકતો નથી. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક જહાંગીરના રાજ્યમાં સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં લખે છે કે આ તળાવ અને નગીનાખાગ તથા એને કિનારે બાંધેલા ઘટામંડળના મહેલો મેં નજરે જોયેલા તે સ્વર્ગના ઉદ્યાન જેવા હતા. પણ આજે (એના સમયમાં) માત્ર તળાવને ખાગ છે, પણ મહેલો નાશ પામ્યા છે.

કાંકરિયાની તારીક

યુરોપીય મુસાફરો આ તળાવનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે. ડીલા વાલે (Della Valle) નામનો મુસાફર ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં લખે છે કે “આ તળાવ દુનિયાનું એક સુંદર દૃશ્ય છે.” ઈ. સ. ૧૬૩૮ માં મુસાફર મેન્ડેસ્સોએ આ તળાવનું વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ એ વર્ણનમાં શાહીખાગ સાથે મેળવી દઈને કાંઈક ગૂંચવાડો કર્યો હોય એમ લાગે છે અને વર્ણન તળાવને બાંધેલનું નથી. ૧૯૪૬ માં મુસાફર થેવેનોટે પણ તળાવની તારીક કરેલી છે. ખાદ-શાહ જહાંગીર પોતાની રાજનીતીમાં લખે છે: “આ સ્થળ ખૂબ આનંદદાયક અને મનોહર છે. મને એ ખૂબ જ ગમ્યું છે.” આ શબ્દો અમદાવાદને નરક-જહાનમાખ્યાદ કહેનારના છે તે ધ્યાનમાં લેવા

૫૯. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૦. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિ-હાસના પૃ. ૧૪૮-૪૯ માં મેન્ડેસ્સોના વર્ણનનો લાખો ઉતારો લીધો છે જેનો કોઈ અર્થ દેખાતો નથી. મુસાફરના વર્ણનનો ગોટાળો એ જોઈ શક્યા હોય એમ લાગતું નથી.

જેની વાત છે બાદશાહી વખતમા આ તળાવમા અને એની આસપાસ દીવાની ગેરની કરીને રાજપુરુષોએ આનંદ લૂટેલો છે બ્રિટિશના સમયમાં રશિયાના ઝાર અમનવાદ આવેતા ત્યારે કાકરિયા તળાવમા રાશની ચર્ચ હતી ૬૦

કાકરિયુ નામ શાથી ?

આ કાકરિયા તળાવનુ ઐતિહાસિક નામ તો હોજેકુટુબ છે પરંતુ એ કાકરિયા નામની જ મરહૂર છે એ નામ શાથી પડ્યું એ માટે લુદી લુદી વાતો કંટવામાં આવે છે એક લોકવાયમ એની છે કે કર્ણદેવ સોલકીએ કર્ણાવતી અને કર્ણસાગરની સ્થાપના કરી તે તળાવ કાકરિયું કહેવાયું આ દતકયા ખોગી અને નિગધા છે કર્ણ સાગર રૂપેયુ ની વાળીને ઉત્તર ગૃજરાતમા બાધેનુ અને તે દાક્ષ કર્ણસાગર નામના ગામ પામે ઉજ્જૈન મિતિમા છે કાકરિયાને એ સાથે કાકી સબધ નથી ખીજી વાત એમ કહેવાય છે કે એમા ચૂનો જવાનો કાકગ ખૂન હતો તેવી એ નામ પડ્યું ત્રીજી વાત એવી છે કે સુતતાન કુતુબુજીને સત શાહઆનમ સાહેબને તળાવ માટે જગ્યા પસંદ કરવા વિનંતિ કરી ત્યારે એમણે એ જગ્યા લખોગીઓ નાખીને પસંદ કરેલી તેથી એ નામ પડ્યું વળી ખીજી વાત એની છે કે જ્યારે તળાવ ખોદી રહ્યું હતું ત્યારે શાહઆનમ સાહેબ જોવા આવેતા અને એમના પગમા એ કાકરો વાગ્યો અને એ ખોલી બીધા ૧ “આ કેવો કાકરો” તે ઉપરથી ‘કાકરિયા’ નામ પડ્યું આ એકે ખુલાસો બરોબર લાગતો નથી ચૂનાનો કાકરો એ જગ્યાએ જનુ હોય એ ખુલાસો કાકી હી દેખાય છે ૬૧

૬૦ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૫૬૦ રશિયાના ઝારની દિલ્લી મુલાકાતનો મોટો મુદ્દા ઉપાપેટો

૬૧ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૫૬૧ રજવાડા ખીલવાગેમા કાશી વાંચી જમીનને કાકરિયુ કે કાકરિયા જમીન આજે પણ કહે છે એટલે કાકરિયા જમીનને કાકી એ નામ પડ્યું એ માનવા જેવું છે

“ કાંકરિયું ” કહેવાય

અહીં એક વાનની નોંધ લેવી જોઈએ. ગૂજરાતીમાં કાંઈ દેવું કરે તો કહેવત પડી ગઈ છે કે “ કાંકરિયું કર્યું ”. આ કહેવત અમદાવાદની આસપાસનો ભાગમાં ખાસ વપરાય છે. દેવાને માટે આ શબ્દ કેમ વપરાયો તે પણ સમજાય તેવું નથી, પરંતુ સુલતાન કુતુબુદ્દીનને મકાનો બાંધવાનો શોખ જ હતો, અને એના દ્વંદ્વા રાજ્યકાળના પ્રમાણમાં એણે વધારે મકાનો બાંધાવ્યા છે જેનું વર્ણન દ્વંદ્વામાં કરીયું. એના સમયમાં ગૂજરાતનું સુસલમાન રાજ્ય પણ એના ભાઈ મહમદના સમય જેટલું વધુ નહોતું, એટલે આ તળાવ અને બીજાં મકાનો તથા મહેલોમાં ખૂબ ખર્ચ થયું હોય અને તેથી સુલતાનની તિજોરીનું તળિયું દેખાયું હોય. આ કારણથી દેવું થાય તેને “ કાંકરિયું થયું ” એવી લોકાકિત થઈ હોય એ સંભવિત છે.^{૬૨}

ઘટામંડળના મહેલ

સુલતાન કુતુબુદ્દીને કાંકરિયા તળાવના બકરથલમા નગીના બાગની અંદર મહેલ બાંધેલો તે મિજલસ કે સહેલગાહ માટે હોય એટલે નાનો હતો, પણ એણે તળાવની બાજુમાં ઘટામંડળ નામે મહેલો બાંધ્યા એમ તવારીખકાર લખે છે. આ મહેલ, ઉપર બેયું તેમ, સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં નાશ પામ્યા હતા. એટલે ગૂજરાત સલ્તનતના અંતભાગમાં થયેલી અવ્યવસ્થામાં એનો નાશ થયો હશે એમ સમજાય છે. ધણીવાર બાદશાહો ભદ્રના મહેલને બદલે આ મહેલમાં રહેવાનું પસંદ કરતા. તવારીખનાં વર્ણનો ઉપરથી કાંકરિયું તળાવ અને આ મહેલો એ બધું એક રમણીય મહેલોના સમૂહ જેવું

^{૬૨} અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૨. આ નોંધ સામાજિક ઇતિહાસ માટે કામની છે.

અને વઢોની ઘમથી લીડુ લાગતું હતું એવું સમજાય છે તવારીખોમાં આ મહેલોને ઘટામડળ, ઘાટમડળ, ખામદગેળ વગેરે નામ આપેલા છે સુધખામદગેલ નામના ગામ પાસે હોવાથી એને “ખામદરોલના મહેલો” પણ કહેના છે ફારસી તવારીખમાં ખામદરોલનું કહમધોત અને ઘટમડગળ નામ પણ લખ્યું છે ખામદરોલ ગામ જાણીતું છે અને એને આજે ૧૭૫૧નીમડા કહે છે એટલે ઘટામડળ એ ખામદ્રોતનું લઘુરૂપ થઈ એને સરકૃત જેવું બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગે છે કાંકરિયા પાસે આવેલા ત્રણીતીમડા ગામ પાસે આ મહેલો હતો એનું આજે તો નામનિશાન નથી ૧૩

આ સમયના બાબત મહાનો

મહેલો અને તળાવ ઉપરાંત મરિજદોમાં પણ આ મુલતાનોએ ખૂબ પૈસા ખર્ચ્યા હોય એમ જણાય છે સરખેજનાં મુદર મહાનોના સમૂહની ગચ્છાત આ સમયમાં થઈ જો કે આ બે મુલતાનોએ માત્ર શેખ અહમદખટુનો રાજો અને મરિજદ બધાવ્યાં, પરંતુ એક મનોહર અમૂદ તરીકે સરખેજના મહાનોનું મહત્ત્વ આ સમયને બંધે હવે પછી મહમુદ ખેગડાના સમયમાં ગણાવું જોઈએ એટલે એ આગળ જોઈશું એ જ પ્રમાણે સયદ હિસમાનની મરિજદ અને વટવાના રાજાને પણ આ સમયમાં ગણવામાં આવે છે તે પણ આગળ મથારથાને જોઈશું એટલે અહીં મુશુદીનનું નામ જો મહાનો સાથે જોડાયેલું હોવા ઉપરાંત બાંધણીની પ્રગતિના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એના જ સમયમાં ગાંધી શકાય એવા અને આજ સુધી

૧૩ અમદાવાદનો ઇતિહાસ ૫ પૃષ્ઠ ૫૬૨ આ મહેલો મોનતઈ પટેલ અમદાવાદના મહાત્મ્ય સ્થાન ધરાવતા હતા પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ બાબત માં ઉલ્લેખ કર્યો નથી મુશુદાન મુશુદી જીભને બદલ કરવા આ મહેલો વધારે પ્રિય હતા

અમદાવાદમાં ઊભાં રહેલાં મકાનોનું વર્ણન દૃકમાં જોઈશું. ૧૪

કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ

આમાં સૌથી પહેલી અમદાવાદમાં દિલ્લી ચક્રવામાં આવેલી કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદના નામથી જોળખાતી મસ્જિદ પહેલી આવી શકે. આ મસ્જિદ મોટી છે અને એની બાંધણી અહમદશાહનાં મકાનો પછી તુરતની અને જાડી તથા આંખને ડોગળ ન લાગે એવી છે. સર જેન માર્શલ આ મસ્જિદને છવ વગરની અને ખાસ જોવાનું મન ન થાય એવી ગણે છે. આ મસ્જિદ કુતુબુદ્દીનના પિતા મુહમ્મદશાહના અમલ વખતે બાંધાઈ છે, અને એમાં લેખ છે તેમાં બધાયાની સાલ આદ્દોબ ૧૪૪૯ આપેલી છે. મુલતાન મુહમ્મદશાહના સમયમાં કાઈ હુદ્દાલ ઉસ્મલતાનીના પુત્ર નિઝામે બાંધાવી એમ લખેલું છે, પરંતુ આ લેખ એ જ મસ્જિદનો છે કે બીજેથી લાવીને નાખેલો છે એ નક્કી થતુ નથી કુતુબુદ્દીનને નામે આ મસ્જિદ મશહૂર છે એનું કારણ એ મુલતાને પૈસાની મદદ કરી હશે એટલું જ માની શકાય; પરંતુ બાંધણીની દૃષ્ટિએ એના સમયની જ છે એમાં શકા નથી.

૧૪. આ કાગળથી કુતુબુદ્દીન શાહજહાંની પેઠે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મકાનો બાંધનાર અને મોટા મુલતાન તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયો છે. આ બધાં મકાનોના સમૂહને ઘો. ડોમિસેરિયેટ કુતુબુદ્દીનના સમયમાં વર્ણવે છે એ એક રીતે ઠીક નથી. અહમદ ખટ્ટ અહમદશાહના સમયમાં હતા, પણ મુહમ્મદશાહના સમયમાં માત્ર મરણ પામ્યા અને એમનો રોજો એ મુલતાને બધાવવા માંડ્યો તે કુતુબુદ્દીને પૂરો કર્યો. પરંતુ સરખેજના સમૂહનું મહત્ત્વ એનાં તળાવ, મહેલ વગેરેની સમગ્રતામાં છે એટલે એ સમૂહને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વર્ણવી શકાય. એ જ રીતે વટવાના રોજનું વર્ણન એની બાંધણીની દૃષ્ટિએ સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં થઈ શકે. વટવાનો હાલ છે તે રોજો કુતુબુદ્દીનના સમયમાં બધાયો નથી. કુતુબે આલમ સાહેબ એ સમયમાં મરણ પામ્યા, પણ એમનું જીવન અહમદશાહના સમયમાં ખાસ રીતે હતું.

૧૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૮૮.

સારગપુરની રાણીની મરિજાદ

હવે એવી જ બાધણીની ખીજ મરિજાદ સારગપુર ચકલામાં આવેલી છે અને તિહી ચકલાવાળી ઉપર લોઈ તે મરિજાદ કરતા એનું બાનકામ ચડિયાતું છે આ મરિજાદમા લેખ નથી અને આર્કિ-ઓલોજિકલ સર્વેના લેખકોમાં એને બધાવનાર માટે મનભેદ છે હો બર્જેસ એની બાવણી લાગે છે છતાં સુલતાન મુજકદર ખીજના સમયમાં મતીક મારગે બધાવી એમ ધારે છે એમાં એમની ભૂન જ છે એમ પચાસ વર્ષ ઉપર એને પાઠગ મૂકનામાં બાધણીના ઇતિહાસનો બધ બેસતો નથી મુજકદરના પિતા મહમૂદ બેગડાના સમયની મરિજાદની બાધણી પણ સાથે એનો મેગ બેમતો નથી સાગપુરની મધ્યમાં બધાઈ માટે મનીમ સારગની હોય એ તો બર્જેસની ધારણા જણાય છે, પણ તે ભૂલભરેલી છે આ મરિજા લોકોમાં રાણી ખીમીની મરિજાદને ઓળખાય છે અને એ વાત પોતે નોંધી છે છતાં એ રાણી ખીમીને હો બર્જેસ મતીક સારગની સ્ત્રી કહ્યું છે એ માટે કંઈ આધાર મળતો નથી સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયની એની બાધણી દોવા ઉપરાંત એ સમયમાં બધાયેની રાજપુરની મરિજાદ અને મોગી જુમા મરિજાદની કેટલીક વિષતો આમાં પણ દેખાય છે એટલે સુલતાન મુહમ્મદશાહ કે કુતુબુદ્દીનના જમાનાની કોઈ માનીતી સ્ત્રી માટે આ મરિજાદ બધાયેલી હોવાનો સંભવ છે ૧૧

રાજપુરની મરિજાદ

હવે આ સમયની અને કુતુબુદ્દીનના નામવાળી સર્વથી મુ ર મરિજાદ અમલવાદની પૂર્વમાં આવેલા રાજપુર દીરપુર નામના પરામાં આવેલી છે અને બાધણીના રચાપત્તના ઇતિહાસમાં મદત્તની છે આ મરિજાદ ગઈ સદીમાં ખેનરોમાં પડેલી હોવાથી મોટા કનાતરવ-

૧૧ અમલવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૫ ૨ થી ૫૯૪ —બાધણીના ઇતિહાસમાં ૨૫૨ ૧૬૦ મરિજાદ કરતા આ વધારે મદત્તની ૭ આનો હકુદેખ પ્રો મેમિ સેરિયેટ ૧૫૦ નથી.

વિવેચયકોની દૃષ્ટિએ ચડી દોડ્ય એમ લાગતું નથી, પરંતુ પાછળથી એનાં વર્ણનો મળી આવે છે. અમદાવાદમાં આવે એ “હાલતા મિનારાની મસ્જિદ”ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ મસ્જિદ મુલતાન કુતુબુદ્દીનના નામથી બંધાઈ દોવાથી એમાં રાજ્યની મસ્જિદોના રિવાજ મુજબ એમનો માટે મુલકખાનું બાંધેલું છે, અને લેખમાં એને જુમા મસ્જિદ કહેલી છે, લેખ આ પ્રમાણે છે : “ઉમદા જુમા મસ્જિદ દુનિયાની સ્ત્રી (મખદુમતજહાન) મુલતાન અશુલ મુજકુદર કુતુબુદ્દીનિયા વ ઉર્દીન અહમદશાહે (ખીજને) દિ. સ. ૮૫૮ ના રખીઉલ આબર માસમા બાંધી (એપ્રિલ ૧૪૫૪)” ૬૭

આમ મુલતાને પોતાને ખર્ચે બંધાવી ગોટલે એતું નામ આપેલું છે, પરંતુ ખરી રીતે એણે આ મુંદર મસ્જિદ ખીજને માટે બધાવેલી છે. ઈરાનના ઉરેઝી સૈયદોમા નામાંકિત એવા સૈયદ ખુન્દમીર ખીન સૈયદ બડા ખીન સૈયદ યાદુગની માતાએ આ મસ્જિદ બંધાવી એમ તવારીખકાર કહે છે. સૈયદ ખુન્દમીર બાર વર્ષના હતા ત્યારે પાટણથી એમના માતા ખીખીજ અમદાવાદમાં આવ્યાં અને વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબ પાસે મુદ્રી જ્ઞાન મેળવવા પોતાના પુત્રને સોંધ્યો. ખીખીજ સંસ્કારી હતાં અને રોજ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતા કે જે મારો પુત્ર જ્ઞાની થાય તો જ જિવાડજો. આ સૈયદ જ્ઞાની તરીકે નામાંકિત થયા અને ઉપર જોયું તે કુતુબુદ્દીનનો વજીર મલીક શાખાન એમનો ભક્ત હતા મિરાતે અહમદી કહે છે કે મલીક શાખાનના પુત્ર (કે જમાઈ) મલીક ખુશયાશને એમણે સૈયદની તહેનાતમાં રાખેલા. ખીખીજએ એકવાર શાખાન પાસે એમના રખિયાલતા બાગની પાસે

૬૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમા પૃ. ૫૨૧ થી ૫૨૬ માં વર્ણન કરેલું છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટે આ મસ્જિદનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ ડૉ. બર્નેસ વગેરેને આધારે સૈયદ ખુન્દમીરની માતાની મસ્જિદ છે એમ માને છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સૈયદ ખુન્દમીર અને ખીખીજની હકીકત મિરાતે અહમદીની પુરવણીના સંતોના પ્રકરણ ઉપરથી મે લીધેલી છે.

પોતાને માટે જમીન માગેલી ત્યારે મનીક ખુશખાશ પોતાને માટે બધાવેલો રોજો એમને તથા સૈયદને આપવાની ઇચ્છા બતાવી કહે કે જીખીજીએ કહ્યું કે ‘આપણામાથી જે પહેલું ગુજરી જાય તે એમા દફન થાય મનીક ખુશખાશ પહેલા ગુજરી ગયા એટલે ત્યાં દફાયા અને ખીખીજી તથા સૈયદ અસારવા પામે ખીખીપુગમા દફન થયાં છે ખીખીજીએ અસારવા પામે ખીખીપુર વસાવેલું એમા હિંદુ બોની સારી વસ્તી હતી રાજમા વચની કબરની બાજુમા આરસની એક મોની કબર છે એના ઉપર હિં સ ૮૬૧ ની સાથ અને ધુન ક હ, મરણ પામ્યા એમ લખ્યું છે એટલે સૈયદ ખુદમીરના મરણ પહેલા રાજમા કમરો થઈ હશે એમ જણાય છે સુન્તાન કુતુબુદ્દીને મનીક શાબાનની લાગવગથી મરિજદ બધારી એમ માનવું પડે દં આ રાજપુરની મરિજદ અમલવાદ બહારનાં પરાઓમા આવેની મરિજદોમાં મોટી અને સોથી સુદર કહી શકાય એનો એક મિનારો વીજળી પડવાથી પડી ગયો હતો બન્ને મિનારા સ્થાપત્યના પ્રકરણમા જોયું તેમ હાલતા હતા

ગૂજરાતની હિંદુ મુસતમાન સત્તાઓની સરખામણી

ગૂજરાતના હિંદુ સત્તાના સમયમા મૂળરાજ્યથી કલ્ચરેલ સોલખી સુધીનો સમય રાજ્યને વધારીને સ્થિર કરવામાં ગયો અને તે માટે કલ્ચરેલ પાટણથી કામચલાઉ રાજધાની આશાવલમા કુડેલી એ આગળ જોઈ ગયા તેની જ રીતે મુસતમાન સત્તાનતમાં મુજફ્ફરશાહથી અહ મદગાહ અને કુતુબુદ્દીન સુધીનો સમય રાજ્યને વધારી, બળવા શમાવી, તે સ્થિર કરવામાં ગયો હિંદુ સમયમા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાનનો

૬૮ મનીક ખુશખાશ મનીક શાબાનનો પુત્ર કે જમાઈ એનો ખુલાસો મળતો નથી અને બાદશાહી મરિજદની બાધાની આ મરિજદ ખુગખાશે કેમ બધાવી એનો ખુલાસો લગાગીખાથી મળતો નથી શ્રી કોમિસેરિયર આ વિમનોનો ઉલ્લેખ કર્યા નથી

સમય મધ્યાહ્ન જેવો હતો અને દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી. સંસ્થાનતમા હુતુબુદ્ધિન પટ્ટી મદમદ એગડો અને તેનો પુત્ર મુઝકર ખીન્ને તથા કાંઈક બદાદુરશાહના અમલ મુધી દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી અને રાજ્યની હદ પગુ ગૂજરાતની સામાન્ય સરહદ કરતાં વધી, એટલે એ સમય સંસ્થાનતનો મધ્યાહ્ન હતો. કુમારપાલ પટ્ટી જેમ ધીમે ધીમે પડતી થઈ તેમ બદાદુરશાહના અમલના પાછલા ભાગમાં રહે થયેલી પડતી સંસ્થાનતના અંત મુધી ચાલી કનુદેવ વાઘેલાની પેઠે છેલ્લો મુસલમાન મુઝકર ત્રીન્ને રખડીને મગ્ગુ પામ્યો. અલ્લાહીદીનની સામે કુલદેવની પેઠે જ લાગ્યા સમય મુધી એણે અકળગતી સામે લડાઈઓ કરી બન્નેનું નખીય સરખુ હતુ સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં કલિકાલસર્વજન હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સાધુપુરોના રાજદરબારમા જેવું માન હતુ તેવું જ ગૂજરાત સંસ્થાનતમાં ખુખારી રૂંધેલું માન હતું, અને ગાહઆલમ સારંગનું માન મદમદ એગડાના દગ્ધારમાં હેમચંદ્રાચાર્યનું સિદ્ધરાજ કુમારપાલની પાસે હતું એવું જ માન હતું. આમ બળ, લડાઈઓ, સમૃદ્ધિ, ચડતી અને પડતી, સંત સમાગમ અને ધર્મ એ બધામાં આ હિંદુ મુસલમાન મહાસત્તાઓનું સામ્ય હતું. ફેર માત્ર એટલો જ હતો કે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં હિંદુ ને જૈન ધર્મને ઉત્તેજન મળ્યું તે સાથે અન્ય વિધર્મીઓ-મુસલમાન પારસી વગેરેને કાંઈ પણ હેગનગતિ થઈ નથી, બ્યારે મુસલમાન સત્તામા ધરલામને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું તે સાથે હિંદુ અને જૈન ધર્મને હેરાનગતિ થઈ, અને પરિણામે સુંદર મંદિરોથી ઊભગતો દેશ ધાર્મિક મકાનોની બાબતમાં અરથો ઉજ્જડ જેવો થયો. જે કાંઈ રહ્યું તે સત્તાધારીઓને પૈસા કે ખીલ રીતે ખુશ રાખીને જ રહ્યું. આ બાબતમા આલણુ ધર્મનાં મકાનો કરતાં જૈન કોમનાં મકાનો, એ લોકો વધારે સમૃદ્ધ હોવાથી, વધારે પ્રમાણમાં ટટી રહ્યાં એમ જણાય છે.

આ બન્ને સમયોમાં સામાન્ય જનસમુદાયની શી સ્થિતિ હતી તે જણવાનાં ખાસ સાધનો નથી. છૂટાછવાયા સાહિત્યના ઉલ્લેખો-

ઉપરથી માત્ર તાગવણી કરવી પડે પરંતુ આપણા પ્રાતની સરકારિતા નુ મુખ્ય કેદ્ર વેપાર છે અને એ પ્રવૃત્તિ આ બંને સત્તાઓમા ચાલુ રહી હતી એટલા ઉપરથી સામાન્ય લોકમાં ખાત્ર મોટા ઉત્પાતો નહિ થયા હોય એમ લાગે છે આ બધી પ્રવૃત્તિઓનુ સામાજિક પ્રકરણોમા સવિસ્તર વર્ણન કરીશુ ગૃહરાતની મુસલમાન અનનતના બાદશાહો, એક મુઝફ્ફર ખીજના અપવા સિવાય, અભાડુ જેવા જ હતા, અને ખીજ ગંભીરો કે મોગલાઈની પેઠે મોગ કવિઓએ એમના દરબાર ને યા હોય એમ જણાવુ નથી મુસલમાન અમાજના નેતાઓ ધાર્મિક બાગતો અને સરકાર તથા અમીરીમા મગ્ન દતા હિંદુ સમાજના લોકો વેપાર અને ખેતીમા હતા બ્રાહ્મણોએ પોતાનુ જીવન સંકુચિત કરી આચારવિચાર જાળવવામા બધી શક્તિ રૂનિત કરી એને સાહિત્ય દક્ષિમા મન ઓછુ રહ્યું જૈનોએ પૈસાથી વિવાસચ્છાર પોખ્યા વસતવિનાસ જેનુ શગારનુ સચિત્ર કા ય આ મમયમા રચાયું ૬૬ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જૈન અને હિંદુઓની પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્યના ખાસ પ્રકરણમાં જોઈશુ સાર્વજનિક ઇતિહાસમા રચાપત્યના જેટલુ જ મહત્વનુ રથાન સાહિત્યનુ છે જો કે ગૃહરાતી સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ વેપાર હોઈ સાહિત્યો અગ્રરથાન મળ્યું નથી માત્ર પૈસાથી ઉત્તજન મળ્યું છે

૧૬ મુબતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના રાજ્યકાળમા લખાયેલુ આ કાવ્ય સચિત્ર છે અને સ્વ કેશવલાલ દર્બેશાહ મુરે અને પછીથી પ્રો. કાલિદાસ જી વ્યાસે એનુ સંપાદન કર્યું છે સાહિત્ય અને ચિત્રકલાના પ્રકરણોમા એનુ સ્થાન વર્ણન કરીશુ

પ્રકરણ ૨૫ મું

નસીરુદ્દીન મહમૂદશાહ (પહેલો)—મરાઠ્ઠર-મેગડા

ગૂજરાતની મુસલમાન સલ્તનતનો મુવર્જીયુગ

એનાં સિદ્ધિઓ અને ચારિત્ર્ય

મુસલમાન કુતુબુદ્દીનનો નાનો ભાઈ અને મુદમ્મદશાહનો પુત્ર ક્તેહખાન નસીરુદ્દીનિયા વ ઉદ્દીન અબુલકદતહ મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરીને માત્ર તે વર્ષ જે માસ અને ત્રણ દિવસની નાની કિશોરાવસ્થામાં ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૪૫૮ ના મે માસની ૨૫ મી તારીખે તખ્તનશીન થયો, અને ૫૪ વર્ષ સુધી—અડધી સદી સુધી નિર્વિદ્વે રાજ્ય કર્યું, અને ગૂજરાત સલ્તનતની આબાદીએ એક સરખી પ્રગતિ કરી. હિંદુ રાજાઓની સરખામણીમાં એને મુસલમાનોનો સિદ્ધગજ કહે છે.^૧ અને કેટલાક મોગલાઈની સરખામણીમાં એને અકબર જેવો કહે છે. વિજયો મેળવવામાં કદાચ એ સરખામણી ખરી હશે, પરંતુ એ બંને મહાન રાજાઓએ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને મોટું મન બતાવ્યું હતું તે મહમૂદ બતાવી શક્યો નહિ, અને વિદ્યાસંસ્કારની અભિવૃદ્ધિમાં એ એ રાજાઓ જેટલો એને રસ હોય એવું તવારીખો ઉપરથી જણાતું નથી મહમૂદ અને અકબર બંને અલાણ હતા, પરંતુ અકબરે વિદ્યાસંસ્કારને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઈસ્લામને મહમૂદના રાજ્યમાં સારું ઉત્તેજન મળ્યું છે એ ખરું છે અને તે પણ ધર્મના ચુસ્ત રિવાજો પ્રમાણે, પરંતુ દારસી કે અરખીના કોઈ વિખ્યાત પરિતો એના દરબારમાં થયા હોય કે

૧. સિદ્ધરાજની પેઠે એના ચારિત્ર્ય માટે વિચિત્ર વાતો ચોન્નઈ છે, અને મકાનોના બાદકામ માટે પણ બંને સરખા મરાઠ્ઠર છે; પરંતુ સિદ્ધરાજ ધર્માધ નહોતો : એણે મુસ્લિમોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પણ ન્યાય કર્યો છે.

તેમણે તેવા કાઈ ચિરછત્ર ત્રયો મૂક્યા હોય એવું જાણવામા આવ્યું નથી સુસ્ત ધાર્મિક દષ્ટિએ વિદ્વાન કહી શકાય એવા પુરો સતો તથા દરવીશો એના રાજ્યમા સારા પ્રમાણમા થયા છે

અમીરોની ખટપટ

સુનતાન મહમૂદને નાની ઉમરમા ગાદીએ આવતાની સાથે જ એક ભાઈ મુરકેશી આવી એ વખતે ગત સુનતાનનો વઝીર મનીષ શામાન જ પ્રધાન હતો ૨ એની સામે રાજ્યના ચાર મોટા અમીરોને વેર હતું એટલે એમણે સુનતાનને શાખાનની વિરુદ્ધ ચકાવ્યો, અને કહ્યું કે શામાનની દાનત પોતાના પુત્ર શાહબુદ્દીનને ગાદીએ બેસાડવાની છે સુનતાને આ વાત પહોંચા માની અને એ અમીરોને શામાનને પકડી કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો અમીરોએ એને પકડીને બેડી નાખીને બાના દરવાજાના ઉપરના માળમા કેદ કરીને પોતાના પહરેગીરો મૂક્યા ૩ આમ બન્યા પછી રાત્રે હાથી ખાનાનો ઉપરી અબ્દુલ્લા જે સુનતાનને વફાદાર હતો તે સુનતાન પાસે આવ્યો અને ખરી વાતની ખમર આપી કહ્યું કે આ અમીરોએ સુનતાનના કાકા હમીદખાનને નામનો સુનતાન બનાવવા પોતાના ધરમા રાખી મૂક્યો છે અને બળવો કરી સત્તા લેવા માંગે છે આ બનાવથી રાજ્યના મોગ અમીરો જે શાખાનના મિત્રો હતા તે દેગ છોડીને જવા ધાગે છે સુનતાન મુઝબો અને પોતાની મા સાથે આ

૨ મિરાતે શિક ગી ૫ ૭૪ (૫ ભા) તમકાતે અકબરી ૫ ૨૩

૩ મિકદગી ૨ ૭૮ ૭૯ તમકાત ૫ ૨ ૮-૩૮ શામાન જેવા જુદા અને મુખ્ય મહમૂદ દાવપત્ર ને બળામા ગ્રેડી ને સાકળ નાખી એમ તવાગીખ લખે છે

૪ શિકદરી હમીદખાન લખે છે અને તમકાત તથા ફિરિસ્તા હસનખાન લખે છે આ બળાના આખારે વર્જનમા બધી તવારીખોમા ખાસ ફેર નથી માત્ર નામ અને ઝીંગી વિચતોમા કાફિ ફેર છે પ્રો કોમિઝ આ બધા નામોની વિચનમા બેનર્મા નથી કેમ્પિઝ ફિરદ્દીએ હસનખાન નામ લખ્યું છે

આખતની મસલત કરી.^૫ અખદ્દુલ્લાએ પણ બધી વાત માને કહી. સુલતાને પોતાના ખાસ મિત્રો જેવા અમીરો, હાજી મલીક, મલીક કાબુ, અને મલીક હસાનીની સલાહ પણ લીધી^૬ અને ઇમાદુલ્મુલક શાખાનને ઠાગવાનો નિર્ણય કર્યો, અને સરદુલ્લમુલકને શાખાનને કેદ માંથી બહાર લાવવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ બળવાખોર અમીરોના પહેરે-ગીરેએ એને ઠાગ્યો નહિ આ સાલખીને મુલ્તાન ખાતે લડના કિલ્લા ઉપર ચડ્યો અને મોટા ઘાટો કાઢીને બોલ્યો કે “શાખાનને બહાર લાવો એટલે હું એ હુગમખોરને સજા કરું.” આ શબ્દો સાંલખીને ચોટીદારોએ એને બહાર કાઢ્યો મુલ્તાનને એની બેડીઓ કાઢી નંખાવી એટલે ચોટીદારોએ નાસીને એ વાત અમીરોને કહી અને કેટલાક મુલ્તાનને શરણે આવ્યા.

બળવો સમાવી દીધો

ખીજે દિવસે સવારે મુલ્તાનને લડમાં દરબાર ભર્યો ત્યારે અમીરો

૫. મુલ્તાનની મા ખીમીમુગલી ગત મુલ્તાનની અને પડી નાહઆલમની બેગમ દોઢાંથી ગરબની ખટખટથી બજીતી હતી.

૬. હાજી મલીક અમદાવાદમાં ઉતરમાં હાજીપુર વસાવનાર અને કાબુ મલીક કાબુપુર વસાવનાર જે આને પણ પ્રસિદ્ધ છે મલીક હંસાનું નામ તખ્ત-દાત ચૈતુહદીન લખે છે અને સિકદરી ખીજ વચ્ચાએ ઇમાદુલ્મુલક અસસ લખે છે. આ અમીર અમદાવાદ અને બટવાની વચ્ચે આવેલા હંસનપુર અને તેની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જિદને માટે આને પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૭. મુલ્તાનની ઉમર જેતાં આ કુશળતા અને હિંમત માટે તવારીખોના તરજુમા કરનાર વિદ્વાનો ચર્ચા કરે છે. તખ્તદાતના પૃ. ૨૮૦ ની નોંધ ૧ બુલ્લો. એમાં કેમિશનર હિસ્ત્રીની ટીકા ખરી લાગે છે. એ લખે છે કે હમ્મર જેતાં મુલ્તાને બળવાખોરોનું પ્રથમ માન્યુ હોય અને પછી મા અને ખીજ વિશ્વાસુઓની સલાહથી ઉપર મુજબ હિંમત બતાવી હોય.

૮. સિકદરી સૌ સૌને ઘેર ગયા એમ લખે છે, ખીજ તવારીખો શરણે આવ્યા એમ લખે છે.

લશ્કર લઈ લડવાના ઇરાદાથી આવ્યા મુલતાને હાથીઓ તૈયાર કરાવ્યા થોડા અમીગે ને જે માણસો હતા તેમને લઈને બહાર નીકળ્યો અને ત્રણ દરવાજામાંથી બહાર નીકળી હાથીઓના હુમલાથી નામતા અમીરોની પાછળ પડ્યો અમીગે શહેરની મનીઓ તરફ નાહા અને છેવટે હારીને શહેર છોડીને નાસી ગયા બળવાખોર અમીગેમાંથી હિસામુદ્દુલ્લહ પાટણ પોતાનો ભાઈ કોટવાલ હતો તેની પામે નામે ખીન્ને કમીરુદ્દીન અઝ્ઝુદ્દુલ્લહ સાબરમંદાના ગરામિયા પાસે ગયો ત્યાં એ- રજપૂતને એરો મારી નાખેનો એના ભાઈએ એનું ખૂન કર્યું અને એનું માથું મુલતાનને ભેટ મોકલ્યું તે દરવાજા ઉપર લટકાવવામાં આવ્યું. ત્રીજો શુરહાનુદ્દુલ્લહ ખૂન જાડો હતો તે દોડી શકતો નહોતો એ સરખેજ જતાં ફતેહપુર પાસે જતાઈ રહેનો પકડાયો અને એને હાથીના પગ તળે મારી નાખવામાં આવ્યો. ૧૦ ચોથા સફીઉલ્લહને દીવ મોમની કે કરવાનો હુકમ કર્યો, પણ એ શાખાનનો મિત્ર હાવાથી પાછળથી છૂટી ગયો આમ નાની ઉંમરમાં મદમૂદે અસાધારણ હિમત અને ચાલાકી બતાવી બગવો રમવાની દીવો. ૧૧ આ બનાવ પછી મુલતાનને ધરઆગણે ગઈ મોગી મુશ્કેલી આવી નથી હવે પછીના વર્ષોં એણે બહાર લડાઈઓ કરવામાં ગાળ્યા એનું વર્ણન આગળ કરીશું અહીં સુનતાનના અડધી સદીના રાત્રકાનમાં દેશની ચડતી યઈ અને આઘાદી વધી તે જોઈએ મનીક શાખાન આ પછી નિવૃત્ત થયો.

૬ સિકદરી ૩ બા ૫ ૮૬

૧૦ સિકદરી ૩ બા ૫ ૭૬-૭૭ આ વર્ણન ક્યા પછી સિકદરી ખીલ અમીરોને નવાઈ મારો આપવાનું વર્ણન મેં છે (૫ ૭૬) એમાં મનીક સારખેને મુખલીસુલ્લહ ઈસાને નિજામુ મુલક અને કાલને હમાદુલ્લહને દિલાજ આપ્યો અને સારખેને વજારામાં હિવામુલ્લહને આપ્યો.

૧૧ ઉપર મુજબ ૫ ૮૦-૮૧ અને ૮૧

લશ્કર

સુલતાન મદમૂદના સમયમાં ગુજરાતનું લશ્કર ખૂબ બળવાન હતું અને કુતુબુદ્દીનના સમય કરતા બેગરું મોટું હતું. લશ્કરના સિપાઈઓને સંતુષ્ટ રાખવામાં સુલતાન ખૂબ જ ઝાળછ રાખતો. કોઈ અમીર કે સિપાઈ લડાઈમાં મરી જાય તો એની જગીર કે મિલકત એને છોડે એ હોય તો તેને તુરત મળતી અને છોડે એ ન હોય તો છોડીને અરધી મળતી. છોડી પણ ન હોય તો એનાં સગાંને લશ્કરુપોપણ મળતું આ કારણથી લશ્કરી નોકરી કરનારાઓમાં લવિષ્ય માટે ચિંતા નહોતી અને સંતોષ હતો. સુલતાને લશ્કરી ધીરધાર માટે એક બેંક જેવું ખાતું રાખ્યું હતું અને લશ્કરના સિપાઈને વ્યાજે પૈસા લેવાની મનાઈ કરી હતી મહેમૂદનો અમુક ભાગ લશ્કરી ધીરધાર માટે અલગ રાખી, ધીરેથી રકમ વસૂલ કરવા માટે પણ કાયદા કર્યા હતા. મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે “આ કારણથી વ્યાજખોરિયા લોકો સંકટમાં આવી પડ્યા, અને લોકો તેમને દૂતરા જેવા ગણવા લાગ્યા. સુલતાન વારવાર કહેતો કે જો મુસલમાન વ્યાજે પૈસા લે તો તેમનાથી ધર્મસંગ્રામ કેવી રીતે લડી શકાય ? આ કારણથી પરમેશ્વર એમને હમેશાં વિજય આપતો ” ૧૧ સિકંદરી આગળ લખે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને દ્વારકા છતાં પછી સુલતાન અમદાવાદ આવતાં પહેલાં સરખેજમાં ત્રણ દિવસ રોકાયો અને લડાઈમાં મરણ પામેલાઓનાં સગાં અને વિધવાઓને બોલાવીને ખૂબ આશ્વાસન આપતા એવું હૃદય શોકથી ભરાઈ ગયું તે આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ખીન્ન અમીરોએ એવો શોક ન કરવા સુલતાનને વિનંતી કરી ત્યારે એ બોલ્યો કે “લડાઈમાંથી પોતે સહીસલામત આવ્યો અને જેમણે પોતાનાં વહાલાં સગાં ખોયાં અને જેમણે પોતાના પતિ ખોયા એવી વિધવાઓને એ પોતે ન મળે તો એ રાજ કેવો માણસાઈથી હીન કહેવાય ?” અમદાવાદનો કાજ નજમુદ્દીન સુલતાનને મુમારક્યાદી આપવા આવ્યો ત્યારે એણે કાજને કહ્યું કે

“મને તો ઠીક પણ જેમના છોકરા કે ભાઈઓના જીવ ગયા તેમનું શું ? જે આ પાંચ વર્ષ બધા ઘેર જ રહ્યા હોય તો વસ્તી કેટલી વધતી !” ૧૨ લશ્કરીઓને માટે આવી હમદર્દી બનાવનાર રાબાનુ લશ્કર સારું દોષ એમાં શકા નથી સિકદરી આગળ એમ પણ વળે છે કે જ્યારે મુલતાન મહમૂદશાહના નિઝામશાહની મદદે શુરહાનપુર તરફ મોટું લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એવું મુસજ્જ લશ્કર એ સમયના કોઈ પણ બાદશાહ પાસે નહોતું મુલતાને પોતાના ખીસાખર્ચાના અને પૂર્વના મુલતાનોએ સંગ્રહ કરેલા ખજાનાનો મોટો ભાગ લશ્કરને ધનામો આપવામાં ખરચી નાખ્યો લશ્કરની આ બધી વિગતો મુસલમાન તવારીખકારો આપે છે પરંતુ એમાં હિંદુ સિપાઈઓની સ્થિતિ શી હતી તે માટે રૂપિય લખેતું નથી અકબરના સમયની પેઠે મોટા હિંદુઓના નામ લાગ્યે જ જણાય છે પરંતુ જે ઉત્તરેણો મળે છે તે ઉપરથી હિંદુઓ લશ્કરમાં સામાન્ય નાની નોમરીઓ ઉપર તો નિમાતા અને કોઈ વાર હિંદુ અધિકારીઓનાં નામ પણ મળે છે પરંતુ એમના ઉપરી તો મુસલમાન જ રહેતા સત્તનતના તવારીખકારો અકબરના તવારીખનેખરો જેટલા આ બાબતમાં રૂપિય નથી

આમાદી અને વ્યવસ્થા

તવારીખકાર કહે છે કે આ મુલતાનના સમયમાં “ગુજરાત દેશને નહીં તેજ આવી એની તેજ કોઈ પણ સ્વિસ આવી નથી” સિપાઈની સ્થિતિ સારી હતી અને રૈયતને કોઈ ભતનો ઉપદ્રવ નહોતો સાધુ સતો સ્થિર ચિત્તથી પ્રાર્થનામાં મશગૂલ રહેતા, વેપારી

૧૨. સિકદરી ૫ ૧૧૦ છોકરાઓને બાપની મનસૂજ પણ આપી આમાં એમ લખે છે સિકદરી આ બાબતમાં એક મંત્રિના લખે છે — જું જે બીડા માલુસના દુબધી ગમમીન ન થાય તો તને મનુષ્ય નામ આપવું લાઝમ નથી

ઝો પોતાના નકાચી ખુશકાલ હતા, દેશમાં સહીસલામતી હતી તથા ચોરોનો ભય નહોતો. વેપારીઓના રસ્તા ભય વગરના હતા અને લૂંટારાઓનો ભય નાબૂદ કરવા માટે રસ્તાઓમાં સહીસલામતીનાં પગલાં લીધેલાં હતાં. પ્રવાસીઓ માટે મોટી મોટી ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી, તથા પાઠશાળાઓ-મંદેરા અને મસ્જિદો પણ બંધાવી હતી. મોટા ગુનાહ સિવાય કોઈની જાગીર પાછી કાઢી લેવામાં આવતી નહિ, સરકારનું મહેસૂલ જે ઠરાવેલું હોય તે જ લેવામાં આવતું. સુલતાન પોતે સાધુઓનો શિષ્ય હતો એટલે સંતોની જાગીરોમાં તે વંધારો કરતો હતો.^{૧૩} એમ કહેવાય છે કે એક અગીર મરણ પામ્યો ત્યારે એનો છોકરો જાગીરને લાયક નહોતો. અમીરોએ એને જાગીર ન આપવાની સલાહ આપી હતી કે એ પદવીને લાયક નથી. ત્યારે સુલતાન બોલ્યો કે “એને જાગીર આપીશુ તો એને માથે પડેલી જોખમદારી એને પદવીને લાયક બનાવશે.”^{૧૪} સુલતાન મહમૂદના રાજ્યમાં કોઈ પણ માણસ બીજાને ઈજા કરવાની શક્તિ ધરાવતો નહિ. સિકંદરીનો લેખક એ માટે એક બેન આ પ્રમાણે રહે છે : “જુલમ-ગારોમાં તારા રોકને લીધે એવી તો બીક પેસી ગઈ છે કે એક કબૂતર પર પણ કોઈ બાજ પડી છોડી શકતું નથી.”^{૧૫} મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે એના સમયમાં અનાજ કદી મોઢું થયું નથી અને સોંધવારી હંમેશ રહી છે

૧૩. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૭૮

૧૪. ઉપર મુજબ, પૃ. ૭૮. ડો. ખર્ડે ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં મિરાતે અહમદીના ભાષાત્મકે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. એમાં મહમૂદના આ વાક્ય ઉપર લખે છે કે : This anecdote deserves the notice of our Indian legislators, who, to better the Indian character, must give the people more places of trust.” એ સમયમાં (ગઈ સદીની મધ્યમાં) બ્રિટિશોને માટે આ લખણ એ નોંધપાત્ર ગણાય,

૧૫. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૭૯.

ન્યાય

મુલતાનના ન્યાય માટે પણ તવારીખકાર એવી જ તારીફ કરે છે એ લખે છે કે “નાના મોટા વર્ગના માણસો એકમતે કહે છે કે મુલતાન મહમૂદ જેવો ન્યાયી પાદશાહ ગૂજરાતમાં એના પહેલાં કે પછી કોઈ થયો નથી સિકદરી લખે છે કે એકવાર બહાઉદ્દીન નામના લશ્કરી અમલદાર બીજા એકનું ખૂન કરીને નાસી ગયો. એ જ્યારે પકડાયો ત્યારે પોતાના લશ્કરના બે માણસોને ઊભા કરી પોતે શૂનો કર્યો છે એમ કહ્યું કરાવ્યું અને પાછળથી બહાઉદ્દીન લાગવગ વાપરી એમને છોડાવશે આશા આપી મુલતાને એ બંનેને મારી નખાવ્યા જ્યારે થોડા દિવસ પછી ખરી વાતની ખબર પડી ત્યારે મુલતાને બહાઉદ્દીન વગવાળો હાવા છતાં એને પણ મારી નખાવ્યો તવારીખકાર કહે છે કે “આ શિક્ષા યથા પછી મુલતાનના રાજ્યમાં બીજું નાહક ખૂન થયું નથી” તવારીખોના આ કથનને મુલતાનના સમયના હિંદુ દત્તાવેળે પણ ટેકા આપે છે અને બાદશાહને લગાડેલા વિશેષજોમાં એને અઘાય વૃદ્ધો-મૂલનમસદ્દિય અઘાયા ધકાર માર્તઙ્દ ન્યાયેક નિઝમદિર, કલો છે દસ્તાવેજમાં રાજ્યકર્તાને એવા વિશેષજો લાગે એમાં જે કે નવાઈ જેવું નથી દત્તાવેજ અને પ્રચરિતઓ એ બાબતમાં લગભગ સરખા જ ગણી શકાય પરંતુ આ એક જ દસ્તાવેજમાં બીજા વિશેષજોની સાથે ન્યાયને લગતાં એક સાથે આટલા વિશેષજો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં ગણીએ તો વાઘો નહિ ગૂજરાત સંસ્તનતના બીજા મુલતાનોના દત્તાવેળેમાં આટલા ન્યાય માટેના વિશેષજો દેખાતા નથી એ મહમૂદના મારિયનું એક ખાસ લક્ષણ ગણી શકાય ૧૬

૧૬ મિરાને સિકદરી પૃ ૭૮-૭૯ અને ૯૦ જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ એમાં મહમૂદના મારિયના વર્ણનમાં આ દસ્તાવેજના ઉલ્લેખો આપેલા છે પૃ ૭૦૭

લોકસ્થિતિ

દેગની આબાદી માટે સુલતાન ખાસ કાળજી રાખતો. એ બકાર નીકળતો ત્યારે શહેર કે કસબામાં કોઈની દુકાન કે ઘર ખાલી દેખતો તો ત્યાંના અધિકારીઓને બોલાવી તેનું કારણ પૂછતો, અને એ માણસને કોઈ વાતની જરૂર હોય તો તે પૂરી પાડવા હુકમ કરતો. સિકંદર લખે છે કે “કુરાને શરીફની આયત છે કે જે દાખલ થાય છે તે સહીસલામત છે” એ પ્રમાણે ગુજરાતની સ્થિતિ છે, ૧૭ એટલે કે ગુજરાતના લોકો સુખી છે. આ કથન બેનાં હિંદુ મુસલમાન પ્રત્યે સુખી હોવી જોઈએ. અમદાવાદના લોકોમાં એવું કહેવાતું કે મુસલમાન સસ્તનતના સમયમાં હિંદુ લોકો પરાંમાં રહી શક્તા, શહેરમાં એમને રહેવા દેવામાં આવતા નહિ. આ કથન દસ્તાવેજમાં હિંદુનાં ઘર શહેરની વચ્ચે હતાં એવો પુરાવો મળવાથી ખોટું કહે છે. ૧૮ એટલે ધાર્મિક બાબતો સિવાય પ્રગ્નને બીજું દુઃખ નહિ હોય એમ સમજાવે છે. ધાર્મિક બાબતમાં પણ નવા મંદિરો બાંધવાનો પ્રતિબંધ હતો અને જાહેરમાં નહેવારોની ઉજવણી નહિ થઈ શકતી હોય ૧૯ જો કે આવા ઉદ્દેશ પણ ગુજરાત સસ્તનતના પાછલા ભાગમાં એક જ વખત દેખાય છે. દિલ્હીના મુલતાનોએ જાનિયા વેરો નાંખેલો. એવો વેરો કે ઔરંગઝેબના સમયમાં વેપારી બાબતમાં હિંદુ મુસલમાનમાં ફેર ગણવામાં આવતો એવું કોઈ સસ્તનતના સમયમાં થયું હોય એમ તવારીખો ઉપરથી તો લાગતું નથી. આવી જાતના જુલમ ગુજરાત સસ્તનતના પાછલા ભાગમાં ત્યારે અમીરોતુ જોર મુલતાન મહમૂદ ખાન (શહીદ)ના વખતમાં વધેલું ત્યારે દેખાય છે. વહીવટની બાબતમાં પણ ગુજરાત સસ્તનતમાં ખાસ ફેરફાર થયા હોય એમ

૧૭. મિર્ગતે સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૭૮, અને ૮૧.

૧૮. અમદાવાદમાં લોકવા લતામાં હાન્નપટેલની પોળના એક હિંદુના ઘરનો દસ્તાવેજ છે. જુઓ લેખપદ્ધતિ.

૧૯. પ્રો. બેનીપ્રસાદનો “હિંદુ મુસ્લિમ પ્રશ્ન” નામનો અગ્રેષ્ઠ ગ્રંથ. :

દેખાતુ નથી અને ગામડામાં તો પ્રાચીન પ્રજાલિકાઓ દરેક ક્ષેત્રમાં ચાલુ રહેલી હોય એમ સમજાય છે ૨૦ જે કાર્ધ ફેરફાર થયા તે મોટા શહેરોમાં જ થયા હોય એમ લાગે છે કચેરીઓમાં મોગનાઈની પેઠે ફારસી કે અંગ્રેજોની પેઠે અંગ્રેજી લાખા ગૂજરાતના સુલતાનોએ દાખલ કરી દોય એવા પુરાવા મળતા નથી ફરતાવેજો જૂની રીત પ્રમાણે અર્ધસંસ્કૃત અર્ધગૂજરાતીમાં મળે છે ફારસીને કચેરીની લાખા તરીકે અકબરના હિંદુ પ્રવાન રાજા ટોડરમને જ દાખલ કરી

વૃક્ષારોપણ અને બગીચાનો સોખ

સુલતાન મહમૂદને ઝાડો ઉછેરનાનો તથા બગીચાનો ખૂબ શોખ હતો સિકંદર લખે છે કે આબા, દાડમ રાયણ બાબુ, નારિયેળ, એન, મહુડા વગેરે ઝાડો જે ગૂજરાતમાં ખૂબ ભીંગે છે તે આ સુલતાનની મહેનતને લીધે છે ટેકતનો જે માણસ પોતાની જમીનમાં ઝાડ વાવતો એને સુલતાન ઉત્તેજન આપતો એ કારણથી ઝાડ ઉછેરીને બાગ બગીચા બનાવવામાં લોકોને ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો કહે છે કે સુલતાન ફરવા નીકળતો ત્યારે કોઈ બરીમની મૂંપડી પામે કોઈ ઝાડ ઉછેરતુ દેખાય તો ધોડા બોલો રાખીને પૂછતો કે પાણી કયાથી લાવીને પાવ છે જો એ માણસ એમ કહેતો કે પાણી દૂરથી લાવવું પડે છે અને રસ્તામાં મુશ્કેલી છે તો પામે ફૂલો ખોદાની આપતો અમુક ઝાડ ઉછેરવા માટે ઇનામ આપવાનું પણ કહેતો ૨૧

બાગેફરોશ

અમલવાદ શહેરના અગ્રિ ખૂણામાં વસ્ત્રાલ ગામની પાસે બાગે ફરોશ નામે એક મોટો બાગ પાંચ કાસ લાખો અને એક કાસ પહોળો આ સુલતાને કરાવ્યો હતો એમાં આંખા, હરડે વગેરે ઝાડ

૨૦ ફરતાવેજોમાં પચકાની પ્રાચીન હિંદુ પ્રજાનિર્મિત માત્ર મુસલમાન અધિભગીઓના નામ સાથે ચાલુ રહી હોય એમ દેખાય છે

૨૧ મિરાતે મિક રી પૃ ૮૧

રોપાવેલાં. આ બાગમાં એટલાં બધાં ઝાડ હતાં કે એને નવલખો બાગ પણ કહેતા હતા. શહેરની પૂર્વમાં બાગેશાબાન આ સુલતાનના સમયમાં પૂરો થયો એમ કહી શકાય અને અંધિપૂણામાં આ મોટો બાગ ચવાથી અને દક્ષિણમાં કાંકરિયું, નગીના બાગ તથા ઘટામંડળના મહેલો વગેરે દોવાથી અમદાવાદ શહેરની પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાઓ તળાવો અને ઉદ્યાનોથી જવાઈ ગઈ હશે અને શહેરમાં એને લીધે ઠંડક પણ રહેતી હશે બાગેશ્વરદેશ ગિરાતે અહમદી લખાઈ (૧૭૬૦) ત્યારે નાશ પામ્યો હતો એને મહમૂદના સમયમાં ધુરન્નેવાળો ઢાટ હતો તે અહારમાં સદીમાં પડી ગયો હતો અને માત્ર ધુરન્ને તથા દરવાજો રહ્યા હતા. એ વખતે એને “ રાણાનો બાગ ” પણ કહેતા હતા. વખત જતાં બાગ નાશ પામ્યો અને “ બાગકરદોશ ” નામે ગામડું હવેલી પરગણા (દસકોઈ) માં ગણાવા લાગ્યું. બાગેશ્વરદેશ એટલે સ્વર્ગનો બાગ. મરાઠા સમયમાં શહેર વેરાન થયું ત્યારે શહેર બહાર તો ખેતરો અને ખંડેરા જ હતાં બ્રિટિશ સમયમાં આ “ સ્વર્ગ બાગ ” માં અમદાવાદની શહેર સુધરાઈ શહેરનો મળ હાલવે છે. ૨૨

અમદાવાદ ઉપરાંત સુલતાન મહમૂદે ચાંપાનેર જીતીને ત્યાં કામચલાકી રાજધાની કરી ત્યારે ચાંપાનેરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા હાલોલ ગામ પાસે બાગેહાલુલ નામે એક નવી રીતનો બાગ કરાવેલો. ૨૩ એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. આમ આ સુલતાન ગૂજરાતમાં મદ્રાનો બાધનાર ઉપરાંત બાગ બનાવી વનસ્પતિ વધારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આજે આખા દેશને ઝાડ ઉગાડવાની જરૂર માટે મધ્યસ્થ સરકારના અનસચિવને વનમહોત્સવ ઉજવવાની પ્રેરણા થઈ છે તે યોગ્ય જ છે,

૨૨. સિક્કદરીમાં પૃ. ૮૧ માં આ બાગનો સામાન્ય ઉલ્લેખ છે, પણ ગિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં બગીચાઓનાં વર્ણનમાં એની વિસ્તારથી હકીકત આપેલી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉદ્યાનોના પ્રકરણમાં આ મેં આપેલી છે.

૨૩. ઉપર મુજબ, પૃ. ૧૧૭-૧૧૮. એ બાગ બનાવનારો ખુરાસાનનો બગીચાનિષ્ણાત હતો.

પગલુ આશરે પાંચ સદીઓ પૂર્વે આ સુનતાનને પશુ આ ખ્યાત
આવ્યો હતો. હિંદમાં વૃક્ષો વધારવાની જરૂર જીજ્ઞાસા પશુ પ્રાત
કરતાં ગૂજરાતને વધારે છે એ વાત આજની પેઠે એ સમયે પણ
સત્ય હતી એટલું સમજાય છે. મહમૂદને મુખ્ય ગરતાઓની બંને
બાજુ પશુ ડાયાવાળાં ધગદાર વૃક્ષો ગોપવાનો શોખ હતો. સિંદરી
સામે છે કે આ સુનતાનના અમીર ખુલવદખાન મનીક અનીમે
દમિયુથી અહીં અને ખસખસના જી મગારી ગૂજરાતમાં એ
વાવવાનું શરૂ કર્યું. ૨૪ ગૂજરાત સત્તાનતના છેવટના ભાગમાં લડાઈ
ઓ અને અન્યવસ્થાથી દેશ અધો વેગન જેવો બન્યો હતો એવા
સમયમાં પણ અમરના સમયના ઇતિહાસમાં અણુતરંગને ગૂજરાત
લીનો લાગ્યો હતો અને અમલવાદથી પાટણ સુધીનો રસ્તો સુંદર
વૃક્ષોથી ભરેલો હતો એવો એ ઉત્તેજ કરે છે. આજના મૂઝા અને
ધૂળિયા ગૂજરાતને જોતાં આ વર્ણનો વાંચી સુનતાન મહમૂદના
શોખ માટે તથા સામાન્ય લોકને સુખી કરવાના એના પ્રયત્નો માટે
માન ઉપજે એવું છે.

શહેરના વમાન્યા

સુનતાન મહમૂદ જાગીયા, મમનો અને મસ્જિદો બંધાવ્યાં એમ
એજે શહેર પડી વસાવ્યા છે. વાત્રક નદીનું પાણી એને ઉત્તમ લાગવાથી
એને માટે પોતાને નામે મહમુદનાદ નામનું શહેર વસાવ્યું અને
વાત્રકને કાઢે મહેનો બંધાવ્યા એનાં ખર્ચે આજે પણ દેખાય
છે. ૨૫ સત્તાનતના સમયમાં અમલવાદ શહેરના આ દમિયુ તરફના
વિભાગોની આખાદી એવી સાગી હતી કે અમલવાદથી મહેમલવા
સુધી જાણે વસ્તીમાં ફરતો ફોર્સ એવું લાગતું હતું. અદી એ

૨૮ સિંદરી ૫ ૧૧૬

૨૫. ૩૫૨ મુજબ ૫ ૧૧૨ સિંદરીને લેખક વારાન પાડી અને
ત્યાંના બાનેદવાના ખૂન અતિ ભયંકર વખાણ કરે છે તે સુનતાન
મહમૂદ ત્રીજાના મુખ્યના વખાણમાં આજે જોઈએ.

વાતની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર છે. ખુદ અમદાવાદ શહેરને ફરતો મોટો કોટ આ સુલતાને બાંધ્યો છે. અદમદશાહે તો શહેર વસાવી માત્ર ભદ્રનો કિલ્લો તથા મસ્જિદો બાંધી એ પાછળ જોઈ ગયા. એ પછી શહેર વધારી મદમદને વધુ સલામતી માટે શહેરનો કોટ બાંધવાની ઇચ્છા થઈ અને ઇ.સ. ૧૪૯૯ (હિજરી ૮૯૨)માં શહેરનો કોટ તૈયાર થયો એવું વર્ષ અબ્દુલ પદ્મિનિ પ્રમાણે “ મનઃમગ્ન હુ કાન આમેન—જે અંદર છે તે સહિસલામત છે, ” એ વાક્યના શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે. અમદાવાદના દરવાજાનાં નામો દરિયાપુર, કાલુપુર, સારંગપુર, જમાલપુર, વગેરે સુલતાન મદમદના ખાસ મિત્ર જેવા અમીરોનાં નામ ઉપરથી પડેલાં છે. અમદાવાદમાં અદમદશાહનો બાંધેલો પવિત્ર કોટ ના પાટલો જોઈ એ એ માટે જે વિરોધ થયેલો એ આ રીતે અર્થહીન હતો. કોટનો વિચિત્ર આકાર, બધાવાની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એક ખાસ પ્રકરણમાં મેં કરી છે. આ સુલતાને જૂનાગઢ હત્યું ત્યારે ત્યાં નવું શહેર બાંધ્યું તેવું નામ સુસ્તદાખ્યાન રાખ્યું અને ચાંપાનેર હત્યું ત્યાં નવું શહેર બાંધ્યું તેવું નામ મુહમ્મદાખ્યાન રાખ્યું એના ઉલ્લેખ યથારથાને કરીશું. આમ આ સુલતાન શહેરો વસાવવા માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે

એની ભક્તિ

સુલતાન ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે સુસ્ત અને નિષ્ઠાવાળો પુરુષ હતો. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક એના ધાર્મિક વલણનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં સુલતાન મહમૂદ ઈશ્વરભક્તિમાં જ્યારે બેસતો ત્યારે એકાંતમાં એની આંખમાં અશ્રુ આવતા અને રુદન કરતો. મલીક સારંગે એને આ બાબતનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે, “મારા મુરખી હજરત શાહઆલમ કહેતા કે મહમૂદ આખરે (જાની) થશે, પરંતુ મારામાં એવું કાઈ દેખાતું નથી, અને હું ઈશ્વરને ઓળખી શક્યો નથી તેથી મને શોક થાય છે.” સિકંદર

લખે છે કે એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એણે હજારો કુતુબે આલમ સાહેબના શિષ્ય શેખ અલી ખતીબના શિષ્ય શેખ મિરાજુદ્દીનનો મેવક અને શિષ્ય ચવાની ઇચ્છા કરેલી અને પોતાના એક મિત્ર અમીનુલ્લખની મારફતે એ સાધુપુરુષનો સત્સંગ સાધ્યો. કહે છે કે સુનતાને મનની બધી વાત શેખને કહી અને શેખે દુનિયાની ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું ત્યારે મુલતાને એ પણ કમ્પૂન કર્યું, પરંતુ બધાના આશ્ચર્યની વચ્ચે શેખે મુલતાનના હિસામી ખાતામા નોકરી માંગી અને પોતાની ઝૂપડી જે સાબરમતીને સામે કાઠે હતી તે છોડી શહેરમા રહેવા આવ્યા. આ નોકરી દરમ્યાન શેખે સુનતાને એવું બતાવ્યું કે સસારમા રહેવા છતાં જ્ઞાન અને વિરક્તિ સાધી શકાય છે અને મુલતાને એ જ્ઞાનથી શાંતિ તથા સંતોષ થયો કે તુરંત જ શેખ નોકરી ને સસારી વેશ છોડી પાછા પોતાની ઝૂપડીમા ગયા. શેખે જ્યારે નોકરી લીધેલી ત્યારે આશ્ચર્યથી એમના બહુ જૂના શિષ્યોને એ ગામ લાગેલા અને બધા એમને છોડી ચાલ્યા ગયેના, પણ પાછળથી બધાને સત્ય સમજાયું એમ કહેવાય છે કે મુલતાને જ્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે રાજ્ય છોડવા કહ્યું ત્યારે શેખે કહ્યું કે “પાદશાહી જે ન્યાયથી ચલાવવામા આવે તો એમા કાંઈ વાધો નથી રાજા માટે તો ન્યાયની એક ફાજી પણ મો વર્ષની પવિત્રતા અને તપશ્ચર્યાની ખરોખર છે સાધુની ટોપી પહેરવાથી કાંઈ સાધુતા દેખાતી નથી સાધુનું આચરણ રાખીને બને માણસ બાદશાહી ટોપી પહેરે” સિકંદર આ વાતમા કવિ ખાકાનીની બેન ટાકે છે — કે નીસ વોં ખામનીને આ ધમ સમજ્યો કે સાધુ રાજા છે અને ગળ સાધુ છે રફસિકંદર આગળ લખે છે કે સુતનાને ત્રિશણ લીધું નહોતું છતાં

૨૬ સિકંદરી ૫ ૮૨ થી ૮૬ આ વર્ણન સિકંદર ખૂબ લગાણથી આપ્યું. મુલતાનના આદિત્ય માટે ઉપયોગી હોવાથી અહીં એનો દ્રઢ સાર આપ્યો છે.

અનુભવથી કવિઓ, વિદ્વાનો અને પંડિતો સાથે સમય ગાળી શકતો ૨૭

બેગડો ઉપનામનો અર્થ ,

આ સુલતાન મહમૂદ બેગડાની ફેટલીફ અંગત વાતો પણ રસમય છે અને એને લીધે એ યુરોપના દેશોમા પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ દૃષ્ટિએ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એ વાતોને સ્થાન છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં આ સુલતાન “બેગડા”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ બેગડા શબ્દ માટે ખરા અર્થનો નિર્ણય હજી થયો નથી. ઇ. સ ૧૬૧૧ માં લખાયેલી મિરાતે સિકંદરી પણ એ શબ્દને માટે બે જાતના અર્થ કરે છે. લોકવાયકામાં “બેગડો” એટલે બે ગઢ, જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરના બે ગઢ કિલ્લાઓ—જીતનારો માટે “બેગડો” અને તે ઉપરથી “બેગડો” કહેવાયો એમ લખે છે. આ ભાટ લોકોની રીત પ્રમાણે શબ્દોની રમન કરી ઉપજાવેલી રીત દેખાય છે સિકંદરી ખીજા અર્થ માટે વળતાં કહે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં બે હાથ પહેળા કરીને ઊભા કરીએ તે જે દેખાવ થાય એવા મોટાં પહેળાં વાંકોડિયાં શિંગડાંવાળા બળદને “વેગડો” કહે છે. સુલતાનની મૂછો મોટી અને એવા આકારની હતી તેથી એને ‘બેગડો’ કહેતા હશે ૨૮ સિકંદરીની આ માન્યતા ખરી હોય એમ લાગે છે. જૂની

૨૭. કવિઓ, પંડિતો અને એમની સાથેની વાતોમાં સુલતાન સાર્થિક શુદ્ધાસા પણ કરતો એના દાખલા સિકંદરીમા પૃ. ૮૬-૮૭ માં આપ્યા છે, પરંતુ એમા ખાસ મહત્ત્વ નથી દેખાતું

૨૮. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૭૩. શહેનશાહ જહાંગીર ચોતાની રાજ-નીશીમાં મહમૂદના “બેગડા” નામની બામતમા લખે છે કે બેગડા શબ્દનો અર્થ ગૂજરાતી ભાષામાં ‘વાંકડી મૂછો’ એવા થાય છે. બે ગઢ જીત્યાની વાત જહાંગીરે નોધી નથી, એટલે શિંગડાંના આકારની વાતને ટેકો મળે છે. ફિરિસ્તા બંને અર્થોની નોંધ લે છે. પણ બંને અર્થ લખીને ખટુખોટું ઈશ્વર બાણે એમ લખે છે. સિકંદરીનો અને જહાંગીરના ઉદ્દેશનો સમય એક જ છે. ‘વેગડો’ અથવા ‘બેગડો’ શબ્દ બળદના અર્થમાં ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ

ગુજરાતીમાં વદાણના પ્રકારોમાં એક “ વેગડો ” નામનું વદાણ છે અને એનો આમર પણ વેગડા બળદના શિંગડા જેવો જ હોય છે રૂંદ એ બેતા એ અર્થ ખરો હોય એમ સમજાય છે ગુજરાતીઓને શારીરિક વિચિત્રતાઓ ઉપરથી ઉપનામો પાડવાની રૂઝ હતી એવા કથા દાખલા મળી આવે છે ૩૦

યુરોપના દેશોમાં આપણા દેશના રાજાઓ અને બાદશાહોમાં આ મુલકના મહમ જેટનું એ સમયમાં ગાઈ પ્રમિદ્દ નહોતું સોળમી સદીની શરૂઆતમાં હિદમા આવેલા યુરોપીય મુસાફરો ઇયુડોવિફો ડી વરથેમાં આ પોર્ચુગીઝ મુસાફર બાર્બોસા ગુજરાતમાં આવેલા એ લોકોએ પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનો લખેના છે એમાં મહમૂની ટેવો અને શરીરનું વર્ણન વિચિત્ર ગીતે કરેનું છે વરથેમાં લખે છે કે “ મુનતાનની મૂઝો એટલી તો લાગી હતી કે બે । અબોડો વાળે

વપસારેડો છે અને પાંડોમાં મોડું નામ પણ મળી આવે છે શ્રી કોમિસેરિયેટ એમના હતિદાસમાં નોંધમાં ટાઈસ એન્ડ પિયામાં આવેલા દુનિયામાં લાખામાં લાખી મૂંગવાળા આખરના ઉપેખનો ઉતાર્યા આવે છે એમાં લખેલું છે કે સિનાપુરમાં રહેતા એક માનવ પી નામના મઠામી દુરસ્થની મૂંગા પાચ ફૂટ ચાર ઈંચ લાંબી હતી એને લાંબી મૂંગા એ અતિચોષ્ણિ ન હોય પરંતુ મહમૂ પોતાની મૂંગાની બાક સાબળ બાળને હોતો એ ખડું હોય તો એને ‘ એમગો ’ ઉતારામ થોડા જાગે નહિ. એ ઉપનામ ‘ સરથી તો લાંબી પાચ એના ઉપા મુખ ઉપર જ સિંગાની રહે વાળેલા દેખાય અને એની મૂંગાને તાલ દઈ યાચ અમ જ સમજાય છે મુસાફરોના વર્ણનમાં આપણી લાંબી મૂંગાનું વર્ણન તેઓએ ડોઝાની બધી અતિચોષ્ણિ જેટલું જ મને દાગે છે માત્ર સિક્ક દરી હો જ તેમ બળ નાં સિ । । જેવી વાગી મૂંગા હોયે એટલું ખરું લાગે છે

૨૧ નુઓ મારો વદાણવગનો નિગધ વચ્ચત રજત મદો મવ રમારક ક્રીય. આ બદના વદાણનો દેખાવ બીજાના નદ્ર જેવો બે છે । બીજા હોય એવો હોય છે વદાણવદાના પ્રકરણમાં એનું વર્ણન કીર્તી બળ ના શિનદાનો અર્ધ અ વદાણના આકારને બધ બેસે છે

૩૦ જેવી રીતે જ । માલખને બળ કે પીપ ને દે

છે એમ એ બે છેડાને પાછળ લઈ ગાંઠ વાળી શકતો. એની દાઢી એની કમર મુધી પહોંચે એટલી લાંબી હતી, એ રોજ વિપ ખાતો એનો અર્થ એવો નથી કે એ ઝેરથી પેટ ભરતો પણ અમુક પ્રમાણમાં ખાતો. કાઈને મારી નાખવાની એની ઇચ્છા થાય ત્યારે એ પાન સાથે જ્યઝળ ચાવીને એ માણસના કપડાં કઢાવી નાંખીને એના ઉપર પાનની પિચકારી મારતો એટલે એના થૂંકના ઝેરથી એ બિચારો માણસ અરધા કલાકમાં જ મરણને શરણ થતો. એ ત્યારે જ્યારે એનું પહેરણ કાઢતો ત્યારે એને કાઈ પણ અડી શકતું નહિ. મારા એક સાથીએ પૂછ્યું કે સુલતાન આ ઝેર શી રીતે ખાઈ શકતો ? ઉત્તરમાં સુલતાનથી મોટી ઉમરના વેપારીઓએ કહ્યું કે સુલતાનના બાપે એને નાનપણથી ઝેર ખવડાવીને ઉછેર્યો હતો.”૩૧

પરદેશીઓની વિચિત્ર વાતો

બારબોસા પણ લખે છે કે “એ શાહનશાહ હતો ત્યારે બચ-પણથી એને ઝેર આપીને ઉછેરવામાં આવેલો હતો. બચપણમાં બહુ થોડા પ્રમાણમાં ઝેર આપવામાં આવતું અને પાછળથી ધીમે ધીમે વધારતા જઈ મોટા પ્રમાણમાં અપાતું હતું. આ કારણથી એનું શરીર એટલું બધું ઝેરી થઈ ગયું હતું કે એના શરીર ઉપર માંખ બેસતી તો તે ફૂલીને મરણ પામતી. ઉમરલાયક થતાં આ ઝેર ખાવાતું એનાથી છોડી શકાતું નહિ, કારણ કે છોડી દે તો કનચ પોતે મરી જાય એવી એને ખીક હતી”૩૨ આ બંને મુસાફરોનાં વર્ણનોનાં

૩૧. પ્રો. કેમિસેરિયેટ પૃ. ૨૩૦ માં આ આખો ઉતારો આવેલો છે.

૩૨ માથે અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ ૬૦૮ પ્રો. કેમિસેરિયેટ પણ આ વર્ણન કરેલું છે, Nursery tales of the Blue Beard નામના વાર્તાના પુસ્તકમાં વર્ણન છે. બ્લુબીઅર્ડ—Bluebeard—એ અંગ્રેજમાં અદ્ભુત વાર્તાઓનો નાયક છે, અને એ અનેક સ્ત્રીઓને મારી નાખવા માટે જાણીતો થયો હતો. મહમૂદને માટે વિદેશી મુસાફરોએ એવી વાતો ચલાવી હતી, તેથી એને હિંદના ઇતિહાસનો બ્લુબીઅર્ડ કહેતા હતા. પણ એ બધું ગપાટા જેવું જ હશે.

પુસ્તકોના ભાષાનરો યુરોપની ધણીખરી ભાષાઓમાં થયા અને એ કારણથી મહમૂની આ જાનની ખ્યાતિ યુરોપમાં એટલી વધી કે વાર્તાઓ અને સાહિત્યમાં એને સ્થાન મળ્યું અને એને 'દિલ્લા ઇતિહાસનો ભૂરી લીલાઓ' કહેના ૩૩ સપ્તરમી સદીમાં થયેના અંગ્રેજ કબાકેનેબક કવિ સેમ્યુઅલ જમ્સને લુડીયાસમાં આ મુનતાનને મારે આ પ્રમાણે લીલીઓ લખેલી છે એમાં મુનતાનને ખલાતનો રાજા કહ્યો છે તે ચુક છે, ૩૩

"The Prince of Cambay's daily food
is asp and basilisk and toad"

એનો અર્થ એવો છે કે ખલાતના રાજાનો નિત્યનો ખોરાક એરી સાપ, ઘો અને ઝેરી મોટા દેડકા એવો હતો મુનતાનનો આહાર અસાધ્યમણ હતો એ આગળ લેખકે પરંતુ આ બધી વાતો ટાળી પહોરના ગપાટા છે એટલું કહ્યા વગર ચાને તેડું નથી એરની અર્થા પણ આગળ કીધું

મુનતાનનો વિચિત્ર ખોરાક

હવે મુનતાનના ખોરાકની વાત કરીએ મિરાતે સિંદરીનો લેખક મહે છે કે મહમૂનો ખોરાક ગેજ એક મૂજસાતી મણુ જેટનો હતો જમી ગયા પછી એ પાચ શેર મમરા ખાઈ જતો એ ગત્રે સૂઈ જતો ત્યાં પસગી બને બાજુએ સામોસાની રમખીઓ ભરીને મુશવતો કે જેથી ગત્રે જે પડખે જમી જોડે તે પડખેથી હાથ લખાવીને ખાઈ શકે અને ફરી જીવી જાય, પ્રમાતની નમાઝ પછી નાસ્તામાં એ એક પ્યાસો મણાનું મધ અને પ્યાસો ઘી પી

૩૩ રેમુજા જટલરની આ લીલીઓ (જમમ દરેક નિદાસરખક ટાંકે છે Basilisk ને અમ-મા એક પ્રકારનું પૌરાણિક નાદુરુદ એરી પ્રાણી હૃદે છે આપણે જેને ઘો કહીએ છીએ તેને પણ અનેકમાં અ રાખ લખાટે છે આપણામાં વિજ્ઞાનવાનો પ્રધાન જાણીને છે તે સૂચક છે

જતો, અને દોહસો મોતેરી ટૂળાં ખાઈ જતો ૩૪ સુલતાન એમ બોલતો કે “ખુદાએ મને બાદશાહ ન બનાવ્યો હોત તો મારું પેટ દોહુ લેત?” એમ કહેવાય છે કે જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર આગળ નવાં શહેરો બાંધ્યા છતાં અને ગિરનાર અગર પાવાગઢ ઉપરના મહેસોમાં ગ્રીષ્મમાં ગરમી ઝોાછી લાગે એમ છતાં સુલતાન ઉનાળામાં અમદાવાદમાં રહેવા આવતો. એનું કારણ એ હતું કે એને અમદાવાદનાં ટેરી અને તડખૂચ ખૂબ ભાવતાં હતાં. ૩૫

હવે આ બધી વાતોની જગ ચર્ચા કરવી જરૂરની છે. સુલતાનના ઝેરના ખોરાકની વાતો અનિશ્ચયોક્તિવાળી જ કહી શકાય અને ઝેરી જનાવડો એ રોજ ખાતો એ વાતો મુસાદ્દેનાં વર્ગન ઉપરથી નાનાં છોકરાંઓને માટે યોગ્યચેલી વાતો નરીકે જ ગણવી પડે. આ વાતમાં એક જ સત્ય હોઈ શકે સુલતાન કુતુબુદ્દીન, મહમૂદ બ્યારે ફતેહપુરના નામથી નાનો હતો, ત્યારે એને પકડીને મારી નાંખવાનો ખૂબ પ્રયત્નો કરતો હતો. મિરાતે સિંકદરીમાં એ બ્યારે એની મા સાથે શાહઆલમ સાહેબના આશ્રયે રહેતો હતો ત્યારે એને પકડવાના

૩૬ આ વર્ણનમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હોય, પણ વાત છેક અશક્ય નથી. મથુગના ચોખાઓમાં આટલો ખોરાક લેનારા દોય છે એમ કહેવાય છે. પૃથુગજ રાસામાં આમુરગાળના ખોરાકનું આવું વર્ણન છે, પણ એ ચોખ્ખી અતિશયોક્તિ છે. દેશી વૈદ્યકમાં વાલ્કરુ પ્રયોગોમાં કાંઈ આવું લેવામાં આવે છે. સિંકદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે મહમૂદનો કામ ખૂબ પ્રગળ હતો એ આ વાતને દેકા આપે છે. કુલ્દેવનું વર્ણન કાન્હડદે પ્રખંધમાં આપેલું છે એમાં પણ આવી જ વાત છે પ્રો દોમિસેરિયંકને આ બધાં વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ નથી લાગતી એ જરા નવાઈ લેવી વાત લાગે છે.

૩૭. પ્રો, દોમિસેરિયંકે પૃ ૨૩૨ માં સુલતાનને અમદાવાદ તરફ પક્ષપાત હતો એવા મયાળા નીચે આ દેવ ઉપર ખાસ દીકા કરી છે ટેરી તડખૂચ માટે અમદાવાદમાં ઉનાળામાં રહેવા આવે એવો આ સુલતાનને ગાંડો માનવા લેવું એના આગિચ્ચમાં કાંઈ દેખાવું નથી. એવું હોત તો નહું ચાંપાનેર ન વસાવત,

કેટલાક કિસ્સા લખેલા છે અને શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારની અને કુતેહખાન કેવી રીતે બચી ગયો એ બધી વાતો લખેલી છે ૩૬ એ વાતો પણ નાના ટોકરાની વાતો જેની જ લાગે છે પરંતુ રાજાજીનારની ખટપટના બળીતા લોકો કહે છે કે એવી ખટપટ આલતી હોય ત્યારે કુવરને કાઈ એર આપીને મારી ન નાખે એટલા માટે ખૂન નાની માત્રામાં બચપણથી એને એર આપવામાં આવતું ૩૭ આમ કરવાથી એનું શરીર એરી થતું ગયું અને એરની એના ઉપર અમર થતી નહિ આવા પ્રયોગોમાં ખોગક અને ધી, દૂધ, મન વગેરે ખૂન ખાતું પડે છે અને પ્રમાણમાં પાચનશક્તિ પણ વધે છે એટલે અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો સુનતાનનો ખોરાક વધારે હતો અને પાચનશક્તિ સારી હતી એટલું માનવામાં વાધા નથી અને એરનો પ્રયોગ પણ ઉપર જોયું એ કારણથી થતો કહ્યુંદેવ વાઘેનાના વર્ણનમાં એ નિત્ય વળાગ ખાતો એ વાત જોઈ ગયા છીએ એ જ પ્રમાણે ટેગી ને તડખૂચ માટે સુલતાન અમલવાદમાં ગરમીની મોસમ માટે એ પણ માનવા જોયું નથી કાઈ મોસમમાં રાજદાર્ય કે અમરમાતથી ઉનાળો અમલવાદમાં ગાળ્યો હોય એમ અને સમૃદ્ધ સુનતાન ટેટી અને તડખૂચ આપાનેર બેઠે પણ મગાવી શકે એ સામાન્ય શુદ્ધિની વાત છે ઉપર લખેલી બધીયે અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતોનું એક જ નિરાકરણ થઈ શકે કે આપણા સમાજમાં ભાટ્યારણીની વાતોને લીધે અને દરેક વ્યવહારની ભાષામાં પણ અતિશયોક્તિ

૩૬ મિરાને સિકંદરીમાં કુતુબુદ્દીનના વર્ણનમાં ખૂન ચમત્કારિક વાનો આ માટે લખેલી છે એમાં એક વખત છોકરાની છોકરી થઈને દેખાયો અને એક વખત એના દાવના પલ વાપ જેવા દેખાયા એવી એવી વાતો લખી છે

૩૭ સુનતાનના ખોરાકની વાત સિકંદરી લખે છે તત્કાલ લખતી નથી એ વાનો લોકો પાસેથી સામગ્રીને માત્ર પરેશીઓએ જ ફેલાવેલી છે અને લોકવાયકામાં ઉપર જણાવ્યું એવું થોડું સત્ય કદાચ દેખ, પણ વધારે ભાગ ગપાટા જ છે

કરવાની સામાન્ય ટેવને લીધે સમાજમા આવી વાતો પ્રસરેલી હોય છે અને પરદેશી મુસાફરો દ્વારા મુલતાનના સંપર્કમાં જતે આવી શક્તા નથી એટલે વેપારીઓ પાસેથી સાંભળી રસ ઉમેરવા ખાતર પોતાનાં વર્ણનોમાં આવી વાતો લખે છે. આ જાતનાં ઉદાહરણો મળે છે.^{૩૮}

“મહમૂદી” સિદ્ધા

મુલતાન મહમૂદની અનેક સિદ્ધિઓની પેઠે એના સમયના સિદ્ધાઓની વિશિષ્ટતા જરા જોવા જેવી છે ગૂજરાતના સોલંકી સમય જેવા મુવર્ણયુગના સિદ્ધા આપણને પ્રાપ્ત થતા નથી. એકાદ બે સામાન્ય ઉદ્દેશોથી એ સમયમાં સિદ્ધા હશે એટલું માત્ર અનુમાન થઈ શકે છે, પરંતુ મુસલમાન સલ્તનતના રીતસરના સિદ્ધાઓ મળે છે એવું વર્ણન આગળ કરીશું. પરંતુ મહમૂદના ચારિત્ર્યની જે મહત્તા અને એના લાખા રાજ્યકાળની જે સમૃદ્ધિ જોઈ તે પ્રમાણે એના સિદ્ધાની પણ લોકપ્રિયતા અને વિશેષતા છે ગૂજરાતમાં આ મુલતાનના સિદ્ધા વધુમાં વધુ મળી આવે છે, પરંતુ સિદ્ધાને રાજાનું જ નામ મળે એવું લાગ્યે જ જન્યું છે. ગમે તે રાજાના સિદ્ધા હોય, પણ તે બંધા ટકા, દ્રમ્મ, કે રૂપિયા કહેવાય. પરંતુ મહમૂદના રૂપિયા “મહમૂદી” કહેવાય છે. અને મહમૂદીની લોકપ્રિયતા મુલતાનની પછી પણ રહી છે. નાણાંની લેવડ-દેવડના વ્યવહારમાં એનું સ્થાન ઊંચું રહ્યું છે. મિરાતે અહમદી પણ રાજ્યની આવકના ઉદ્દેશોમાં મહમૂદીનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રો કોમિસેરિયેટ લખે છે કે આવું રાજાનું નામ સિદ્ધાને મળ્યું હોય એવો એક જ દાખલો યુરોપમાં “નેપોલિયન”નો છે. પરંતુ ગૂજરાતના હિંદુ સમયમાં મહારાજા વિસલદેવના સિદ્ધા એવા જ વ્યવહારમાં

૩૮. વીર વિક્રમ અને સિદ્ધરાજ માટે પણ વિચિત્ર વાતો યોજાયેલી છે, અને આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં પણ છાપામાં રોજ આવું કાંઈને કાંઈ દેખાય છે.

લોકપ્રિય ગણાતા અને એને માટે દસ્તાવેજોમાં વિશ્વમહાપ્રિય દ્રમ્મ અને વિશ્વલપ્રિય દ્રમ્મ એવા શબ્દો વપરાયેના છે વિશ્વમત્ત એ વિશ્વદેવતુ બિરુદ હતું ૩૮ એટલે સિક્કાની લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ પણ “મહમૂદી”નું અને એને નામ આપનાર સુલતાન મહમૂદનું મહત્ત્વ પણ ખૂબ જ છે

આમ ગૂજરાત ઉપર અરબી સદી સુધી સત્તા જોગવી ગયેલા સુલતાન માટે વાર્તાસાહિત્યમાં શોભે એવી વાતો ચાને છે એ પગઠમી હતો, શત્રો પણ હતો, શૂરવીર અને ન્યાયી પણ હતો, ૪૦ અને મુસલમાન માન્યતા પ્રમાણે ધાર્મિક પણ હતો એનો સમય ગૂજરાતનો સુવર્ણયુગ હતો મુનતાન બહાદુરશાહે ગૂજરાતની સીમાઓ મહમૂદના સમય રતાં પણ આગળ વધારી, પરંતુ મદમૂ ના જોડેનો દેગ સુખી કે આબાદ નહોતો ગૂજરાતની મુસલમાન સત્તાનતનો એ આ રીતે સર્વથી મોટો અને મહાન બાદશાહ હતો

૩૬ લેખાદિતિ ૫ ૨૦ અને ૫ ૪૨ નાજા અને સિક્કા તથા દક્ષીણના વખતમાં આ બાબત વડાઈ માલિકી આપીયું

૪૦ તબક્કે અકમરી ૫ ૨૬૧ અમલવાદનો ઇતિહાસ ૫ ૩૦૬-૩ James Douglas મહમૂદનું વર્ણન રસમય આપે છે ‘He is the most ugly and interesting man in Gujarat History Like the ugly terrors his beauty consists in his ugliness He is attractive and repulsive As was said of Lancelotti by his wife : The brute is an elephant, but it has an ivory tusk’ This is Bihatali (અમલવાદનો ઇતિહાસમાં ૫ ૩૦૬ની નોંધ ૧ માં મેં જનામનો આ વર્ણન આપ્યો છે)

કરવાનો નિશ્ચય કરી જૂનાગઢનો વિજય કરવા માટે કૂચ કરી. એ સમયે ચુડાસમા વંશનો પ્રસિદ્ધ રા'મંડલિક જૂનાગઢનો રાજા હતો.

સિકંદરીએ કરેલું સૌરાષ્ટ્રનું વર્ણન

સૌરાષ્ટ્ર કે સુરાષ્ટ્ર એ એના નામ પ્રમાણે દરેક રીતે સુંદર પ્રદેશ હતો. મુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ સોમનાથના મહિમા અને અને સંપત્તિથી આકર્ષાઈને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી હતી એ પાછળ જોઈ ગયા. દિલ્હીના સુલતાનોના સમયમાં પણ સોરઠ ઉપર ચડાઈ થયેલી અને મુહમ્મદ તઘલકે સોરઠમાં નિવાસ કરેલો એ પણ જોઈ ગયા. મિરાતે સિકંદરી સોરઠની પ્રશંસા કરે છે એ અહીં જોવા જેવી છે : “ ગિરનારનો રાજા કોઈ બાદશાહની બીક રાખતો નહિ, કારણ એનો કિલ્લો આઝાદ જેટલો જાણ્યો હતો અને ત્યાં મુખી કોઈનો પાશ પહોંચ્યો નથી. જૂનાગઢના કિલ્લામાં એતુ રહેઠાણ હતું અને એ કિલ્લાની દીવાલો સિકંદરના કિલ્લા જેવી હતી સોરઠ જેવા દેશનો રાજા ધણી હતો. સોરઠ દેશ એવો સરસ છે કે જાણે પગમેશ્વરે પોતે માળવા, ખાનદેશ અને ગૂજરાતમાથી તત્ત્વ ચૂંટી કાઢી દુનિયાના લોકોને બતાવવાને માટે બનાવ્યો હતો. અથવા તો જાણે કુદરતના નાણાવટીએ આ ત્રણે દેશોની કસોટીરૂપ બનાવ્યો હતો. એના બંદરો ખીજા દેશનાં બંદરો કરતાં ચડિયાતાં હતા, કારણ કે આ ત્રણે દેશોમાં જે અનાજ કળ આવતા એ એ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતા અને ખીજા માલ પણ એ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતો. ”૫

સોરઠના લૂંટારાઓ હમેશા ગૂજરાતની સીમ ઉપર લૂંટ ચલાવતા મુલતાન અહમદશાહે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરેલી, પણ એમાં એને ખાસ વિજય પ્રાપ્ત થયેલો નહિ, અને માત્ર મુલક તારાજ કરી

૫. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૯૧. આ પછી સિકંદર પોતાના સમયમાં સોરઠનું વર્ણન કરે છે. તે યથાસ્થાને જોઈશું.

લેખને ત્રાસ આપી પાછો નેનો. સુલતાન મહમૂદે સોરઠ છોડવાનું મન ધણી સમયથી હતું, પરંતુ સોરઠના મિલ્લાઓની મજબૂતી અને એ છોડવા માટે જે સામગ્રી જોઈએ એ મધી તૈયાર કરવાની મુશ્કેલી-ઓથી વિનબ થતો હતો. છેવટે હિ સ ૮૭૧ (ઈ સ ૧૪૬૭) માં તૈયારી કરી સુલતાને જૂનાગઢ ઉપર સવારી કરી ૬

ઐતિહાસિક યુગનું પહેલું પાટનગર

ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી જ 'જૂનાગઢ' સૌગંધ્રનું પાટનગર હતું. આખા મહાગૂજરાતનું પહેલું ઐતિહાસિક પાટનગર જૂનાગઢ ને ગણી શકાય એ પહેલાનું આપણા પ્રદેશનું પાટનગર દ્વારકા હતું. પરંતુ એ પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં ગણાય ભારતના સમાટ અગોખના નમયના સુદર્શન મગેવરના લેખને લીધે જૂનાગઢનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સમસ્ત ભારતના ઇતિહાસમાં બહુ જ છે એ વાતનો સામાન્ય ઉલેખ પહેલા ભાગમાં આપ્યો કરી ગયા છીએ. 'જૂનાગઢ'ના પ્રાચીન ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર છે. આ શહેર લગભગ સાતમો વર્ષ મુધી આપણા જૂમિવિભાગના પાટનગરનું રહ્યું. ભોગન્ધુ છે એટલે લાખો સમય અવિચ્છિન્ન પાટનગર રહ્યું. દોષ એવું બીજું કોઈ શહેર ભારતમાં જોઈએ જ નહીં ૭

ગિરનાગની આસપાસના રથગને પુરાણોમાં વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર કહ્યું છે. એને રૈવતક ક્ષેત્ર પણ કહે છે. રક્ષપુરાણમાં એ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય તથા જુગોળ આપેલા છે. મહાભારતમાં પણ એ ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ છે. એમાં ધણી તીર્થો છે, પણ ત્રણ મુખ્ય છે. ૮ 'વસ્ત્રાપથમાં દેવવર ભવ (શિવ)

૬ મિક દરી ૫ ૬૨

૭ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અગોખના સમયથી ગુપ્ત સમ્રાટોના સમય મુધી ગિરિનગર પાટનગર તરીકે રહ્યું છે.

૮ રક્ષપુરાણ પ્રમાણપટ વસ્ત્રાપથ માહાત્મ્ય વળી શ્રી હમરાશ કરના ૧ પુરાણોમાં ગુજરાત એ પ્રથમ વસ્ત્રાપથ સબ્દનું એમાં રૈવતક ક્ષેત્ર તથા વાંદે રાખેલા માટે પણ ઉત્તમ નવાં કરી છે.

છે. રૈવતકમાં દામોદર-વિષ્ણુ છે, અને ગિરિની ઉપર શ્રીઅંબિકા છે.^૯ એટલે ગિરનાર-જૂનાગઢના આ ત્રણ મહાસ્થાનોથી એનો સ્થળનિર્ણય નિશ્ચિત છે. ભવ એ હાલના ભવનાથ મહાદેવ છે. દામોદર વિષ્ણુ ગિરિતળેટીમાં દામોદર કુંડ સાથે સુપ્રસિદ્ધ છે; અને ગિરનારને મસ્તકે શ્રીઅંબાજીનું સુંદર સ્થાન શોભી રહ્યું છે. ગિરનારનાં નામો ઉજ્જવ્યંત, ઉર્જ્યંત વગેરે પુરાણોમાં અને શિલાલેખોમાં જુદી જુદી રીતે લખેલા મળે છે. રૈવત કે રૈવતક એ પ્રાચીન ભૂગોળમાં પર્વત અને પ્રદેશ બન્નેનાં નામ છે.^{૧૦} ગિરનાર-ઉજ્જવ્યંત અને રૈવત એ બન્ને નામો આપણા પૌરાણિક સાહિત્યમાં એવી રીતે વપરાયા છે કે એ બે પર્વતો એક જ કે ભિન્ન એ સમજવાનું જરા મુશ્કેલ બન્યું છે અને વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે; ગિરનારની બાજુના-એના ભાગ જેવા એક કુંગરને રૈવત કહે છે એમ ઘણું ભાગે માનવું થાય છે. પુરાણોના ઉલ્લેખોની ચર્ચામાં પડવાનું અહીં સ્થાન નથી, પરંતુ બધા ઉલ્લેખો સાથે જોતાં એ બન્ને પર્વતોને એક માનવા કે રૈવતને બીજે સ્થળે ઘણું દૂર માનવો તેના કરતા બન્નેને ગિરનારના જ ભાગ માનવા એ વધારે સંગત ભાગે છે.^{૧૧}

૯. રૂઢપુરાણ, પ્રમાસખંડ. વસાપથ માહાત્મ્ય : વચ્ચાપથે દેવવરો ભવ, સ્થિતો દામોદરો રૈવતકે વ્યવસ્થિતઃ । અવેતિ દેવીગિરિમૂર્તિ સંસ્થિતા ।

૧૦. વરાહમિહિર ખલત્સહિતામાં રૈવતકને પ્રદેશ તરીકે સૌરાષ્ટ્રની સાથે જ ગણાવે છે. પુરાણોમાં એને પર્વત પણ ગણ્યો છે.

૧૧. રૈવતને માટે શ્રી. ઉમાશંકર ખૂબ ચર્ચા કરી છે. દ્વારકાને હાલની દ્વારકાની જગ્યાએ સિદ્ધ કરવા માટે એમણે જે કારણો આપ્યાં છે તે અહીં અસ્થાને છે. પરંતુ રૈવત દ્વારકાની પાસે જ હતો તે કારણથી રૈવત નામનો કોઈ નાનો ટેકરા દ્વારકાની સાથે સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો એમ માનવા લલચાય છે. દુર્ગાશંકર જૂનાગઢને જ દ્વારકા માને છે એટલે ગિરનાર જ રૈવત કહે છે. એની વિરુદ્ધ શ્રી. ઉમાશંકર દલીલો કરે છે. ચર્ચા રસમય છે. પરંતુ રૈવત હાલની દ્વારકા પાસે હોય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આપણાં પુરાણોમાં

પ્રાચીન ગિરિનગર

આમ પુરાણો અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખિત અને રેવત એવાં નામો મળવા છતાં જૂનાગઢ પાસેના પર્વતનું નામ ગિરનાર પડ્યું છે તે જોતાં ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર એ બહુ જ મદદરતુ છે. મહાક્ષત્રપ ઋષભાના લેખમાં પર્વતનું નામ ઉર્જયત છે અને સ્થળનું નામ ગિરિનગર છે, એટલે જૂનાગઢની નજીકની જગ્યાએ જે નગર હશે તેનું જ નામ ગિરિનગર છે. આ નગર ઉલ્લેખિત પર્વતમાંથી નીકળતી સુવર્ણરેખા (સોનરેખ) અને પલાગિની નામે નદીઓની પામે હતું અને એ બંને નદીઓના પાણીને તથા બાજુ કુરતી દીવાલો જેવા ટેકરા હતા અને એક બાજુ કૃત્રિમ બધ બાંધી એક સરોવર બનાવ્યું હતું તેનું નામ સુદર્શન તળાવ હતું એક વખત ખૂન ભારે વરસાદ અને પવનના તોફાનમાં બંને નદીઓ અને ખીણ નાળામાં મોટું પૂર આવવાથી નગરના અને સરોવર કાંઠાના પર્વતશિખરો, ઝાડ, કાંઠાના બધ, મેકા, અગાસીઓ, દરવાજા તથા વિસામાઓ તૂટી ગયા અને મોટા બધ પથ તૂટી ગયો. ૧૨ એ મહાક્ષત્રપ રદ્દામાના સૂબાએ સમરાવ્યો, એવું એના લેખમાં વર્ણન છે. આ ઉપરથી ગિરિનગર હાલના જૂનાગઢની પાસે પથ ગિરનાર પર્વતની જરા વધારે પામે હોયું જોઈએ એમ લાગે છે. સમ્રાટ અશોક અને રદ્દામાના લેખો ગિરિ નગર શહેરમાં જતા આવતા મુખ્ય માર્ગમાં બધાની નજરે ચડે એવી

ભૌગોલિક સ્થળોના નામો અને ક્રમમાં ખૂબ ચૂંચવણ છે અને ધણીવાર એક જ વિભાગના નાના પેગવિભાગોને એક સાથે જુડાવે ગણાવે છે એટલે સ્થળનિર્ણય બહુ મુશ્કેલ બને છે. સ્થળોનું એકબીજાથી અંતર નક્કી કરવામાં પણ ચૂંચવણ છે. ઉલ્લેખિત-ગિરનારને સોમનાથની પાસે મૂક્યો છે.

૧૨ રુદ્રામાનો ગિરનારનો લેખ (ચ) માણાનુરૂપપ્રતીકારમપિ ગિરિશિખરતરુત્તરાદ્યાલકોપતરપદ્મારશરણોચ્છૃયવિષ્ણુસિના યુગનિધનવદશપરમ ધોરવેગેન વાયુના આ ઉપરથી ગિરિનગરના બાધકામનો ખ્યાલ આવે છે.

રીતે અને સુર્યન તળાવને દાટે ૪ મોટા ખડક ઉપર દેવરેલા દોઢા
 જોઈએ.^{૧૩} ગિરિનગર એટલે પર્વતની છેલ્લ પાંચ વચ્ચે નગર અથવા
 તો દાકુનાં પર્વતો ઉપર વસાવેલા સ્થાનો. “વિશ્વગ્રંથ” નેવું પર્વતના
 ચકાવ ઉપર કિર્ગીનીચી જગ્યાઓમાં ગાંધેનું નગર ૪ કહી શકાય.
 આ પ્રાચીન ગિરિનગરનો અર્થનિર્ણય હજી ચોક્કસ રીતે થયો નથી.
 સદ્દામાના લેખ પછી વરાહમિહિરની જુદાજુદાં દિશામાં અને કવિ
 રાજશેખરની કાવ્યગીર્ણામાં એ નામ મળે છે, એટલે ઈ. સ. ની
 પાંચમી સદી સુધી ગિરિનગર એ શહેરનું નામ રહ્યું હોય. અને દસમી
 સદીમાં રાજશેખરે એને પર્વતના નામ તરીકે ગણાવ્યું છે એટલે
 નગરનું નામ પામેના ઉચ્ચપર્વતને અપાયું અને તે સમયથી એ પર્વતનાં
 પૌરાણિક નામો પ્રચરિતઓ વગેરેમાં ૪ રવાં, પણ લોકપ્રિય નામ તો
 “ગિરનાર” પડી ગયું, અને તે આજ સુધી ચાલુ છે.^{૧૪} સુર્યન
 તળાવનો બધ ત્રણ વખત તૂટ્યાના ઉલ્લેખ છે. છેલ્લો ક્યારે તૂટ્યો
 અને જગલ ક્યારે વધ્યું તેનો સમય નક્કી થઈ શકતો નથી. આમ

૧૩. લેખ ને ખડક ઉપર દેવરેલા છે તે અર્થ ગિરિનગરનું મુખ્ય સ્થળ
 હશે, જ્યાંથી પશ્ચિમમાં કાંઈક સીધી લીટી દેવરામાં આવે તો ઉત્તરમાં
 નીચાજાળો ભાગ સુર્યન તળાવનો અને દક્ષિણમાં ડાબો દોળાવ લેને
 ભાગ ગિરિનગરના વિસ્તારનો હોવા સમ્ભવ છે, જે સગસગ કાળવા દરવાજા
 સુધી પહોંચે.

૧૪ વગલમિહિર ગિરિનગર નામ દક્ષિણમાં મૂકીને મોટાળો ઉત્પન્ન કરે
 છે. એ મહાન પર્વત સ્થળો આપવામાં ખુશો કરતાં કાઈક વધારે ચોક્કસ
 છે છતાં આવી દિશાની ભૂલો પણ એણે કેટલીક કરી છે. ગિરિનગર દક્ષિણમાં
 કોઈ ખીણું હોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ નથી. પાંચથી દસમી સદી સુધીમાં
 ખાસ ઉલ્લેખો મળતા નથી અને એટલા સમયમાં શહેરનું નામ પર્વતને મળ્યું
 એ ઇતિહાસમાં એક વિચિત્ર ઘટના પણ કહી શકાય. રાજશેખર પણ મોટા
 પર્વતો વગરના આપણા પ્રાંતના પર્વતોમાં ગોવર્ધન પછી ગિરિનગર અને
 પછી દેવસુસ લખે છે. એ ઉપરથી આપણા પ્રાચીન લેખકોની કમ અને
 દિશાની માન્યતા સમજશે

એક સમયતુ મોટું અને સુર શહેર ગિરિનગર પણ જગન થઈ ગયું અને વચ્ચાપથક્ષેન ઉપર રાજ્ય કરનારા ચુડાસમાઓએ વચળા-વામન સ્થંભીમા રાજધાની કરી

જૂનાગઢ નામ પાડવાનું કાણુ

આ પ્રાચીન મહારથાનું નામ પાસેના પર્વતને મળી ગયું ત્યારે જૂનાગઢ નામ શી રીતે પડ્યું તે જોઈએ મિરાતે સિકદરીમા એનું સમુક્તિક ગણી શકાય એનું કારણ આપેલું છે, અને તે એના લેખના સમયમા સોરઠના લોકોમા મનાતું હતું એ ઉપરથી લખેનું છે એમ કહેનાય છે કે વચળામા રાજધાની હતી ત્યારે ગિરનાર અને વચળાની વચ્ચે એક ગામ જગલ હતું, અને એમા માણસ કે બોડો નાખન થઈ શકતા નહિ એક વખત એક કઠિયારો જગલમા બેઠો ચાલ્યો ગયો અને એની નજર એક જૂનો કિલ્લો દેખાયો, તથા તેનો દરવાજો પણ નજરે પડ્યો કઠિયારાએ વચળા આનીને રાજને વાત કહી રાજાએ ધણી કઠિયારાઓ મોકલી જગન કપાવી નખાવ્યું અને કિલ્લો ખુલ્લો થયો રાજાએ જૂનો ઇતિહાસ જાણનારા પુરોને આ કિલ્લો કેણે બાંધેલો અને ક્યારે બાંધ્યો વગેરે હકીકત પૂછી, પણ કાંઈએ એ વાતનો ખુલાસો કર્યો નહિ એટલે જેના બાંધનારનું નામ અને બધાવાના સમયનો પતો ન લાગ્યો એવા કિ નાનું નામ જૂનો કિલ્લો એટલે 'જૂનોગઢ' પડ્યું ૧૫ ઇર્ષદુર્ગ વગેરે નામ "જૂના ગઢ" ઉપરથી થયેલા છે ૧૬ સુલતાન મહમૂદે જ્યારે જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રા'મડલિકની સત્તા નીચે કિલ્લો ધણો મજબૂત મજાતો હતો એ સમયે કિલ્લો કેવો ગણાતો હતો એનું વર્ણન સિકદરીમા કારસી કાવ્યોની અતિશયોકિતથી કર્યું છે એમા લખે છે કે 'આ કિલ્લો એવો છે કે એનું મગ્તક આકાશ સુધી પહોંચેલું છે અને એનું ચિખર સૂર્યાસ્તને

૧૫ મિરાતે સિકદરી ગૂ. ભા. ૫૨ ૯૩ ૯૪

૧૬ ઇર્ષદુર્ગ ચવનગઢ વગેરે જૂનાગઢ ઉપરથી બનાવેલા નામો છે

મુદ્રામ દરવાની જગ્યા છે. કિલ્લાનો રંગ નીલો છે અને એના રંગેવાળા શનિને રાવે એવા છે. એનો દેખાવ રાત્રિથી પણ વધારે અંધારો છે. અને એના રૂનાઓ વાવથી પણ વધારે સાંકડા છે. આકાશના ચાર રાશિમંડળોની બરાબરી કરે એવો એનો એક ભુરજ છે.”^{૧૭} આ વર્ણન ગિરનારના ઉપરોક્તનું છે કે જૂનાગઢના ઉપરોક્તનું છે એ સમયનય નહિ એવું છે. સિકંદરી લખે છે કે ગિરનારની દક્ષિણ બાજુ દુંગરા બહુ મોટા નથી અને ઘાઘું જંગલ છે તેમાં વનચર પ્રાણીઓ રહે છે. એ જંગલમાં ખાનન નામની એક જંગલી પશુઓ જેવી હિંદુઓની જાતિ પહાડની તળેટીમાં ઘર બનાવીને રહે છે અને એમને પકડવા લશ્કર મોકલે તો પણ પકડાના નથી.^{૧૮} આ જંગલમાં ચનાં જાડનું વર્ણન પણ ક્યું છે અને કેટલાંક જાડ એવાં થાય છે કે જેમનાં નામ પણ દાર્દ જાણતું નથી મિરાતે અહમદી આવાં કેટલાંક જાડનું વર્ણન અમદાર જેવું કરે છે.^{૧૯} સિકંદરી આગળ લખે છે કે એ પહાડની પશ્ચિમે ચાર તીરવા છે એક પથ્થરની ટેકરી છે અને તેના ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો છે તેનું નામ ‘જૂનાગઢ’ છે એને ત્રણ દરવાજા છે. આ વર્ણન એ સમયના ઉપરોક્તનું છે.^{૨૦} ઉપરોક્ત કોણે બંધાવ્યો એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ ચુડાસમા ગ્રંથરિપુએ બંધાવ્યો હોય એમ મનાય છે. જૂનાગઢનો આ કિલ્લો મજબૂત છે અને એની આસપાસ પથ્થરમાથી ખોદી કાઢેલી ખાઈ છે. દસમી સદીમાં વંધળાથી ગ્રંથરિપુ અને એના વંશજો જૂનાગઢને રાજધાની બનાવીને રહ્યા હોય એમ

૧૭ સિકંદરી, પૃ. ૯૨-૯૩.

૧૮. સિકંદરીના ભાષાંતરનાર ‘ખાનત’ને કાઠી કહે છે, પરંતુ એ પથ્થર કોશને ખાલુ ખોદનાગ હોય.

૧૯ અહમદીની પુસ્તકી, પૃ. ૨૫૦-૫૨, એમાં અમદારિક વર્ણન આપેલા છે.

૨૦. સિકંદરી, પૃ. ૯૩. તીરવા એટલે ચાર ધનુષ દૂર, પુરાણોમાં ધનુષથી અતઃ માપેલાં છે.

સાગે છે આજનો ઉપરકોટ તો મુસલમાની સમયમાં સુધારાવધારા કરીને સમરાવ્યો હોય એવો છે, પરંતુ રજપૂત સમયના અવશેષો એમાં મળ્યા આવે છે ચુકાસમાઓના પહેલાં ગિરિગર સહેરને આ કિસ્તો હતો કે નહિ તે બાણવાનુ આજે કાંઈ સાધન નથી પરંતુ ગિરનાર ઉપર બૌદ્ધ વિહાર હતા ૨૧ અને ચીનો મુસા ૨૦ હુએનસેન એના ઉલેખ કરે છે તે ઉપરથી ત્યાં થોડી ઘણી પણ ખરતી હશે એમ સમજાય છે ઉપરકોટમાં રા'નવધણનો કૂવો ખાસ નેવાલાયક છે અને એમાં ભિતરનાના રૂડપ પગથિયાં છે ૨૨ અડીઠડીની વાવ પણ નેવા લાય છે મુસનમાનોએ છતાં પછી એમાં રા'મહમ્મદની મહેલ કહેવાતા કાંઈ મકાનને જુમામરિજ્જમાં ફેરવી નાખેની પણ જણાય છે અને ૧૬ મી સદીમાં ઇસ્લામ દાખલ થી એક મોટી તોપ છે, તેને ઉત્તેજ આગળ કરીશું બીજી રીતે ઉપરકોટ આજે વેરાન સામા છે

જૂનાગઢ ૫૧ પહેલી ચાલ

સુલતાન મહમૂદે જૂનાગઢ ઉપર પહેલી ચડાઈ ૧૪૬૭ માં કરી એણે આ ચડાઈ કરતી વખતે કંગેલી લશ્કરી તૈયારીનું અને એ માટે ભેગાં કરેલાં કીમતી હથિયારોનું વર્ણન તવારીખમાં આપેલું છે મહમૂદ જ્યારે જૂનાગઢના કિત્તા પામે પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના હિંદુઓ

૨૧ જૂનાગઢ અને ગિરનાર તથા ઉપરકોટમાં ગ્રેવી ગુફાઓ છે અને લોકો અજ્ઞાનથી ખાપરાકોટિયાની ગુફાઓ એવા નામો આપે છે

૨૨ આ માટે એક દોહરો પ્રસિદ્ધ છે

અડી કડી વાવ ને નવધણ કૂવો

જેણે ન જોયો તે જીવતો મૂઓ

આ બે વડારણો હતી એમ કહેવાય છે

પોતાનાં મિલકત અને દુકુખોને 'મહામિલા' ૨૩ નામની એક પહાડી ખોમાં સલામતીની જગ્યાએ લઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે આ ખોમાં દુશ્મન જઈ શકે એવું હતું નહિ અને એમા જવાનો રસ્તો સુરક્ષિત હતો. સિંધનો શાહજાદો અને સુલતાનનો મામો તથાકશાહ આ બંધી વિગતના સમાચાર લઈને સુલતાન પાસે આવ્યો, અને બીજે સ્વિસે એક નાની દુકડી સાથે જઈને મહમૂદે હિંદુઓના સરજામની લૂંટ ચલાવી. રક્ષકોએ બચાવ કર્યો પણ એમની ખુવારી થઈ. તવારીખકારો કહે છે રા'મંડલિકે તાબેદારી સ્વીકારી ને ખંડણી આપી એટલે ઘેરો ઉઠાવી લઈ સુલતાન અમદાવાદ ગયો. આ વર્ણનમાં તવારીખકારોના શબ્દો જોતા એમ લાગે છે કે ગિરનારનો કિલ્લો જીતવોં સહેલો નથી એમ સુલતાનને લાગ્યું હોય અને લવિષ્યમા વધારે તૈયારી કરીને બીજી ચડાઈ કરવાનું મુલતવી રાખવું એમ સુલતાનને લાગ્યું હોય અને લવિષ્યમાં વધારે તૈયારી કરીને બીજી ચડાઈ કરવાનું ધારી પાછો ગયો હોય. "સમય જોતાં એ વર્ષને માટે કિલ્લો જીતવાનું મુલતવી રાખવું એમ સુલતાનને લાગવાથી ખંડણી લઈ પાછો ગયો." ૨૬ એ શબ્દો જોતાં એમ સમજાય છે કે

૨૩ મિગતે સિકદરીમા મહામિલા ખો લખે છે, બીજી તવારીખોમાં જહાંગિલા અને મહાબલા લખે છે. શબ્દ સંસ્કૃત જેવો દેખાય છે, પરંતુ આ નામનો કોઈ પણ પત્તો આજે લાગતો નથી. કારણી તવારીખોએ આ શબ્દ ક્યાથી કાઢ્યો તે સમજાય તેવું નથી. લવનાથથી ગિરનાર ઉપર જવાના કોઈ સાકરા રસ્તાને એ જમાનામા એવું નામ આપવામા આવ્યું હોય અને પાછળથી એ ભુલાઈ જવાયું હોય એમ બને. આ લખતી વખતે પણ આ બાબત તપાસ કરાવેલી, પણ પત્તો લાગ્યો નથી. રાસમાળા મોહમીલ લખે છે, કેન્થિજ હિસ્દ્રીમાં આ નામ નથી

૨૪ તખકાને અકળરી, પૃ ૨૫૦. મિરાને સિકદરી, ગૂ. ભા. પૃ ૯૬. તારીખે ફિરિસ્તા કહે છે કે ગરમીની મોસમને લીધે સુલતાનને લડવું ઠીક ન લાગ્યું ગમે તેમ પણ મહમૂદ લડી શક્યા નહિ. મહામિલા ખોના રક્ષકો જેને ફિરિસ્તા બરાઓ (Baraos) લખે છે તે સમજાય તેવું નથી, જ્યારે તખકાત પ્રધાનો લખે છે.

પહેલી ચડાઈમાં સુલતાન કા થો નથી જો કાચ રા'મડનિકે ખડણી આપવાનું દહેવડાવ્યું હોય તોપણ મુસલમાન લશ્કર આસપાસની વસ્તીને લૂંટી મુલકને ઉજ્જડ કરતું હતું તે અટકાવવાના હેતુથી મમાધાન કર્યું હોય એમ જણાય છે

ખીછ ચડાઈ

ખીછે જ વર્ષે ઈ સ ૧૪૬૮ માં મહમૂદને સમાચાર મળ્યા કે રા'મડસિંહ મોનેગી ખત ધાગણુ દરીને લખમથી મુર્તિપૂજા કરવા જાય છે ૨૫ આ સામગીને સુલતાનના મનમાં ઈર્ષ્યા પેદા થઈ એને ચાળીમ દળરતુ લશ્કર મોંઘીને જૂનાગઢના ગમ્મને તામે કરી ૫૪ ખૂચની લેવા જમાન કાપુ અને ખત ન આપે તો દેશને લૂંટીને વેરાન કરવા ફરમાવું રા'મડસિંહે આ સમાચાર માળત્યા ત્યાં જીત અને ખીછ ખીમતી બેટો સુલતાનને મોકલી આપી મુદ્દ થતું અટકાવું મુસલતાને આ બેટો અને દ્રોર ગવૈયાઓને વલુગી દીધું ૨૬

ગિરનારની ચડાઈતું ખરું કાગળ

ગિરનારના રા'મડનિકે આથેની લાઈઓનું વર્ણન જોતાં એમ સમાનય છે કે રા'મડસિંહ મહમૂદને ખડાં આપીને તેના

૨૫ આ મુર્તિ જાળે દહેવળ કયનો છે તે કપલ નથી મહમૂદ હામે સમય જૂનાગઢ માં રહીને મોકલેલી લાકાં આ કરી એમાં તવારીખીમાં રોમ નાથનો દહેવળ આ વાં નથી માગરશહી આ કમલ મુસલમાન મત્તામાં દનો અને ગીચમાં મુજરાની નોંધાઈ થતું વહુ મથક હતું અંગે રોમનાથના દહેવળા એ મમલકમાં મળતા નહોતે એ સુભાષી અને જી થાતે મમતા રોમનાથ આમળના ખાલામના દેવાદમાં મહમૂદના સમયમાં એ વાં મહિરના પાસે થયા નામ લખે છે તવારીખીમાં તે એનો દહેવળ મળતો નથી મ સિાની મુર્તિ જાળે દહેવળ ગિરનાર જૂનાગઢ પૂરનો જ રોગાનેકમે

૨૬ આ તવારીખ આ કમાને લખે છે જ્યારે ખીછ ખબર લાવ નારને વહેલી દીધું એમ લખે છે અને રીછ નાથનાગીએને વહેલી દીધું એમ લખે છે

તાળેનાર તરીકે રહેત તો કદાચ એનું રાજ્ય કાયમને માટે જીતી
 લેવાનો મદમદ નિશ્ચય ન કરત. પરંતુ આમા એક નોંધપાત્ર ઐતિ-
 હાસિક કારણ જન્યુ તે જોઈએ. ૨૭

સિંધના બીજા ગામના મુસલમાન સંત અને ગૂઝરાત સલ્તનતના
 સ્થાપક ને ગૂઝરાતની ગાદી માટે આશીર્વાદ આપનાર, અને અમદાવાદ
 ખાસે વસવાના સંતપુરુષ કુતુબેઆલમ સાહેબના દાદા, સૈયદ જલાલ
 શુખારી મખદૂમ જહાનિયાંના હુકમથી હરિજામના પ્રચાર માટે સૈયદ
 સિકંદર માંગરોળમાં આવીને રહ્યા હતા. ૨૮ માંગરોળમાં દિ. સ.
 ૭૮૫ માં જુમા મરિજદ જાંધાઈ હતી અને હરજામનો પ્રચાર થયો
 હતો. ત્યાં વેપાર અર્થે પણ મુસલમાનોની વરતી હતી. મુલતાન
 મહમૂદ ખેગડાના સમયમાં સૈયદ રુકનુદીન સયદ રાજૂ સૈયદ સિકંદરની
 ગાદીએ હતા. એમણે અમદાવાદના મુપ્રસિદ્ધ સંત શાહઆલમ સાહેબ
 ઉપર માંગરોળથી એક પત્ર લખ્યો છે. એ પત્રમા ગટ ગિરનારનો
 હિંદુ રાજા મુસલમાનોને શાંતિથી રહેવા દેતો નથી અને હરિજામનો
 પ્રચાર લયમાં આવી પડ્યો છે તે માટે અમદાવાદના મુલતાનની મદદ
 માગી હતી. શાહઆલમ સાહેબે એ પત્રનો ઉત્તર પણ વાળ્યો હતો.
 પત્રો ધણા જ વિશેષજ્ઞોથી ભરેલા છે અને એ સમયના મુસલમાન
 પત્રોનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનો સાર માત્ર અહીં જોઈએ.

૨૭ અમદાવાદના આ બે ઐતિહાસિક પત્રો સૈયદ અબુ ઝકર નદવી
 સાહેબને અસલ હાલતમાં મળેલા. એના કોટોગ્રાફ એમણે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકમાં
 પુ. ૫ અક ૩માં છપાવ્યા છે, અને એ માટે એક ઐતિહાસિક લેખ લખ્યો
 છે. મૂળ પત્રો અને તેના તરજુમા પણ આપ્યા છે. પત્રો સૈયદ રાજુ અને
 શાહઆલમ સાહેબના પોતાના જ હસ્તાક્ષરમા છે એ ખૂબ મહત્વની વાત છે.
 એ જમાનામાં મુસલમાન મહાપુરુષો કેવા પત્રો લખતા હતા તે જાણવાનું
 મળે છે.

૨૮. જનાબ નદવી સાહેબે આ આખી ઐતિહાસિક વિગત લંબાણથી
 ચર્ચા છે. (જુઓ ઉપર્યુક્ત લેખ.)

સેયદ રુહુદ્દીનના પત્રનો સાર^{૨૯}

માગરોળના નેયદ રાજૂનો પત્ર

“સામા સમયથી હું આપની ખિ મતમા હાજર થઈને આપના પવિત્ર કબ્રો ચૂમું એની ઇચ્છા મને હતી બદ્દિસ્મતને લીધે દુનિયાના વહેવારો અને પાપકર્મમાં હું એવો ફૂમેનો છું કે આપ નામદારની યાત્રા કરી છું ઉન્નત નથી થઈ શક્યો, મને તેથી દુઃખ થાય છે આપ કૃપા કરી પરવાનગી આપો તો એવામા હાજર થાઉં મારા દાદા સેયદ સિદ્દીકર મુહમ્મદને આપના પર । । હજરત મખદૂમ જહાનિયાએ સોરમા વસવાનો હુકમ આપ્યો હતો એ પછી મારા મહૂમ પિતા એમને પગને આવીને લોકસેના કગ્તા રક્ષા પિતાના અવસાન પછી એ કાર્ય જારી રાખવા આ રક સેવક તૈયાર થયો, પરંતુ મુશ્કેલીઓ એવા પ્રમાણમાં સામે આવીને ઊભી છે કે આગળ કે મ બરવાતુ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે ખાસ કરીને ગં ગિરનારના રાજ અને વર્તમાન હાલો એટલા પ્રમાણમાં મુસનમાનોની વિરુદ્ધ છે કે હવે આ રથગે વસતુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે આ વખત મદદનો છે આથી કરીને આપ દુઆ ફરમાવો કે ખુદ અમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરે અને મદદ કરી અમને આ જીતમાથી બચાવે ”

હજરત શાહઆલમ આહેળના ઉત્તરનો સાર^{૩૦}

અમદાવાદના શાહઆલમનો ઉત્તર

“આપ જિનાનનો પત્ર મળ્યો આપની તદ્દરનીના સમા

૨૯ આ પત્રમા શાહઆલમ સાદેબર્ન એ સમયનું સોાપ્રિય નામ મિયા મજીદા આપેતું છે સિકદરી સિવામ ખીજ ઇતિહાસોમા એ નામ મળતુ નથી અને જુરી જુરી રીતે સિકદરીમા પણ લખેતું છે આમા ખતુ નામ મળે છે

૩૦ આ પત્રમા દર્શક ઉપર મદદા રાખવાનું અને મદદ બજવાનું લખ્યું છે તે નોમપાત્ર છે જૂના જમાનામા રાજ્ય ઉપર લાગવજ ધરાવતા સતપુત્રોમા પણ લખાને ઉત્તેજન આવી રીતે જ આપતા હતા અને હિંદુ સમાજમાં પણ આવી રીતે ખૂબ નાશ હતો

આરથી ખુશી ઊભય આપે અમારી મુક્તાકાંતના ધરમે રાખ્યો તે સુખાગદ છે. આપ જરૂર જવડી પધારજે. આવવાથી મામલાનો તોડ જવડી આવશે. મુશ્કેલીઓના નિકાસ માટે નેક કદીનની રીત મુજબ ખુદ તરફની આપની મદદગસ્તા વધારી દો વળી દર નિમાઝ પછી દશ વાર આ મંત્ર લાગુજો:—“અલ્લાહુમ્મા નસીબ્જો એક અલ્લાતાએનિક” (જો માગ પ્રભુ! તારી આજા ઉકાવના રહીને અમે તારી મદદ માગીએ છીએ). હું આજે જ મુક્તનાનના દીવાનને મળીને અરજ કરીશ. મુક્તાકાંતના વખત મુશીબા પરિણામ બહાર થઈ જશે ગદ ગિરનારના હાકિમની જે ફરિયાદ આપે લખી છે તે બાબત આપ બેદિદર રહો. મઝદૂર હાકિમ દંડા સમયમાં યોગ્ય શિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે, દોરત ખુશી થશે અને દુશ્મનનાં મોં કાળાં થશે. અદખ્યને હાજર સમજીને એ વાતની આપ ખાતરી નાખજો આપ આપનાં બાળબચ્ચા અને મજલીસમાં હાજર હોય તે સર્વેને ખાસ કરીને મારી દુઆ લાગુજો, અને પવવહેવાર જરી રાખજો, કારણ કે કાળગપત્ર પણ મુક્તાકાંતની બગેચર છે અતમા એટલુ કહીશ કે ખુદ રહેમ કરે દુનિયાના સૌથી બહેતર આદમી મુહમ્મદ ઉપર, અને એમની તમામ ઓલાદ ઉપર ” .

આ પત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ સૈયદ રાજૂની ફરિયાદ મહમૂદના દરબારમાં કરી મહમૂદ એ સંતના આશ્રયમાં જ ઊઠ્યો હતો અને ગૂંજરાનના મુલતાનોના દરબારમાં યુખારી સૈયદોનુ અને ખાસ કરીને શાહઆલમ સાહેબનુ ખૂબ માન તેમ જ ચક્કણ હતુ એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. એટલે ગિરનાર ઉપર છેવટની ચકાઈ કરી જૂનાગઢ હમેશને માટે છતી લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આ એક મોટું અને વિશ્વસનીય કારણ ગણી શકાય.

સંમ રહિકની પરતીનાં કાચ્છો

કાઈ પણ વંશની પડતીના કારણબૂત થયેલા છેલ્લા રાજાને માટે આપણામાં અનેક વાતો યોજવાનો રિવાજ છે. એ વાતોમાં

સમય જતાં ખૂબ અતિશયોક્તિ થઈને લોકહૃદયમાં એવું તો સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે કે એમાં ખરું કેટલું અને ખોટું કેટલું એ સમજવું ખૂબ મુશ્કેલ બને છે હિંદુ ગૃજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણુદેવ વાઘેલા માટે, પાવાગંના છેલ્લા રાજા પનાઈ રાવળ માટે અને જૂનાગંના ડેલ્લા રાજા રા'મડલિય માટે આપણામાં આની વાતો ચોળાઈ છે એમ કહેવાય છે કે રામડલિક મોજીનો અને ઉદ્ધત હતો અને સાધુસતોનું સન્માન કરતો નહોતો ગૃજરાતના ચિરંજીવ સત્ કવિ નરસિંહ મહેતાનું એણે અપમાન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે ૩૧ આજોનો પણ એ શીખીન હતો એના એક વિશન નામના વણિક પ્રધાનની મનમોહના નામની એક ખૂબ મુર સ્ત્રી હતી ૩૨ રાજાએ એના સ્વરૂપનાં વર્ણન સાંભળ્યા ત્યારે પ્રધાનને રાજકાર્ય નિમિત્તે બહાર મોકલી પોતે એ સ્ત્રીની મુનામત કરવામાં સફળ થયો અને એના સગીતવનો લગ કર્યો ૩૩ આ વાત જ્યારે એના પતિ પ્રધાનના જાણવામાં આવી ત્યારે એણે વેર લેવાનો નિશ્ચય કરી રાજાને કહ્યું કે 'કિંતાના બહારમાં અનાજ ધણું જૂનું થઈ ગયું છે એટલે નહો તો નવું લાવીએ ' રાજાએ હા પાડી ત્યારે એણે જૂનું અનાજ ખાલી કરાવી મહમૂદને છૂપી રીતે સંદેશો મોકલે કે આ વખતે મિંદના ઉપર હુમલો કરશે તો કિંતો હાથમાં આવશે સુનતાને ખુશી થઈને

૧ આ વાતમાં સત્ય કેટલું તે સમજાવું નથી ન વી સાહેબે ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ વાતની નોંધ લીધી છે

૩૨ આ નામો સોરઠમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે પણ સિંહરી પ્રધાનનું નામ તહનન લખે છે અને એની સ્ત્રીનું નામ મોહિની લખે છે

૩૩ સિંહરીએ મોહિનીને માટે આ પ્રમાણે કવિત લખ્યું છે (મોહિની) તારા સૂર્ય જેવા ચહેરાથી અને ગુલાબના ફૂલ જેવા શરીરથી તારા માણસો ॥ અકબરને ઘરમાં છે આશકોના હોલીમાં પાલ જોણી તારી આગળીએ તે હનાજાના રંગ જેવી લાનાઈરી છે પૂ ૮

એ પ્રમાણે કપૂર અને કિસો છનાયો. ૩૪ તવારીખકર સિદ્ધર લખે છે કે આ વાન એણે ગૂજરાતના સરોસાપાન લોકો પાસેથી સાંભળેલી છે. આ ઉપરથી આપણા લોકોને આવી વાતોનો ખાસ ઝોખ હોય એમ સમજાય છે. એ જ પ્રમાણે એક ખીછ વાન પણ રા' મંડલિકને માટે લોકોમાં કહેવાય છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના એક ગામમાં નાગપાર્ક નામે એક સુંદર ચારણ સ્ત્રી હતી. એના સ્વરૂપનાં વર્ણન સાંભળી રાજા શિકરને બધાને એ ગામ પાસે જઈ ચારણ સ્ત્રીને મેળવવામાં સફળ થયો, અને એના સૌંદર્યથી ભાન બૂલીને એની આખર લીધી. ૩૫ એનો એને શાપ લાગ્યો. તારીખે સોરઠમાં લખે છે કે સોરઠમાં ધણા મુસલમાનો આવીને વસ્યા હતા. એવા વિધર્મી વસવાટ કરનારાઓ પાસેથી એવી બાંધધરી માંગવી શરૂ કરી કે એમણે દાદી મૂંઝાવવી, ગાય ઝખ્ખે નહિ કરવી, અને મસ્જિદના મહેરાબમાં શિવલિંગ દેાતરાવવું ૩૬ એમ કહેવાય છે કે સૈયદ રાજૂ જેવા ઓલિયા આવા

૩૮. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૦. સિકંદર આ લખાણ પછી "ખરું ખોટું દિયર નહો" એમ કહે છે. લશદરુ અને હારનું ઇતિહાસને રોમે એવું વર્ણન તારીખે બહાદુરશાહીમાં આપેલું છે તે પણ સિકંદર વર્ણવે છે, પૃ. ૯૯.

૩૫. નદવી સાહેબનો લેખ. ચારણ સીનું નામ નાકી એવું લખ્યું છે. ગામનું નામ મોને મોહ એવું લખ્યું છે. એમણે તારીખે સોરઠની હસ્તપ્રત ઉપરથી આ બધો હેવાય લીધો છે.

૩૬. તારીખે સોરઠ, દીવાન રજુછોડછ કૃત. આ ગ્રંથ હિંદુનો લખેલો છે અને બહુ પ્રાચીન કહેવાય એવો નથી. એમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકવાયકાને આધારે આ વાતો લખી હોય અમ લાગે છે. એના અસ્તિત્વ માટેની વાતો એની પડતી પછી, બધે બને છે એમ, ભેડી કઢાઈ હોય એમ લાગે છે. તવારીખોમાં જે વર્ણન છે તે ગાળીને ભેવાથી મડલિક મહમૂદ સાથે હમેશાં રાજદ્વારી કુનેહથી વર્ત્યો છે. વળી કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર ઉપરથી સમન્વય છે કે, મહમૂદ હિંદુ રાજાઓને તાબે કરવાનાં બહાનાં જ શોધતો હતો. અરિયાના દૂદા ગોહિલે સુલતાનની હદમા ધાડ પાડેલી ત્યારે એને શિક્ષા કરવાનું સુલતાને મડલિકને કહ્યું અને મડલિકે એને બરોબર અમલ કરેલો. કાઠિયાવાડ

જીવમોથી કટાવ્યા હતા તારીખે સોરહના આ કચનમા કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા તે ઐતિહાસિક પત્રો ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે એવી જાતની ખરી કે ખોટી ફરિયાદો અમદાવાદ પહોંચી હતી અને એ કારણથી સુલતાને જૂના ગામે હમેશને માટે જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો

જૂનાગઢ જતું

ઈ સ ૧૪૬૬ માં માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખજુરા અવસાનના સમાચાર આવ્યા આ સંભળી ગુજરાતના અમીરોએ સુલતાનને કશું કે અહમ શાહના વખતથી માળવા જીતી લેવાના પ્રયત્નો ચાલે છે, પણ તેમાં સફળતા મળી નથી હાલ એ દેશ જીતી લેવાને રખત છે અમીરોની આ સલાહ સુલતાનને ગમે જિતરી નહિ આ એક મુસનમાન સુલતાન ગુજરી ગયો હોય તેનો હાલ હર્ષ એનો દેશ જીતી લેવો એ માણસાર્થ નથી એવો ઉત્તર દીધો ૩૭ આ વખતે મોરહ ઉપર ફરી ચઘાર્થ કરવાની તૈયારી કરી, બે હજાર છુર્કો ધિગમી અને આ બી ઘોડા, જેની દરેખી કીમત બાર હજાર ટકા હતી પાંચ હજાર રતનજડિત મૂંઠની તલવારો, એક હજાર સોનેરી મૂંઠના ખજોગે, અને સાતમો રતનજડિત કમરજ ધ ખાસ લશ્કરીઓમા

ગેઝેટિયર રામ લિંક શરૂ અને લશાયક કહે છે, પણ એ રાશી હતો અને કમાતાન પણ હતો એમ લખે છે એણે સમય પિછાડો હતો અને તે પ્રમાણે પદાવળથી વલતો હતો પરંતુ સુલતાન ધર્માધ અને અશક્તિથી હતો એવું એના બળ આનંદ મહલિક કાવ્યા નહિ લાઈનું ઐતિહાસિક વર્ણન સિંહરીએ તારીખે બદાઈરશાહી ઉપરથી લીધું છે તે ચોક્કસ છે નવ ખીજ વાનો એ જ મથમા દોડો પાસેથી સંભળેલી લખી છે એમ કવિ ૧૧૫ ૩૧

૩૭ મિરાતે સિંહરી, ચૂ બા. ૫ ૬૧-૬૩ લગભગે આજરી, ૫. ૨૫૧-૫૨.

વહેંચ્યાં. ૩૮ સોરઠમાં પ્રવેશ કરીને એણે ચાટે તન્કનો મુલક લૂંટવા માડ્યો અને દેશને વેરાન બનાવ્યો. રા'મંડલિકે આ બધું જોઈ તાણે થવાની ઇચ્છા બતાવી, પરંતુ મુલતાને ઉત્તર પાઠ્યો કે આ વખતે સોરઠ દેશમાં ઇસ્લામનો ધ્વજ ફરકાવી દેશને તાણે કરવો છે. ૩૯ આ ઉત્તર સાંભળીને મંડલિકે કિસ્લા મળખૂત બનાવ્યા અને મુલતાને જૂનાગઢ પાસે આવીને પડાવ નાંખ્યો. ચાર દિવસ મુઘી કિસ્લામાંથી રજપૂતો નીચે ઊતરી આવીને મુસલમાન લશ્કર ઉપર તૂટી પડતા અને લડાઈ કરી પાછા કિસ્લામાં જતા. ચોથે દિવસે મુલતાને ઘેરે મળખૂત બનાવ્યો, પરંતુ મુસલમાનોની ખુવારી ભારે થતી હતી એક લડાઈમાં પ્રસિદ્ધ અમીર આલમ કાઝ્કી માર્યો ગયો આ વખતે ઘેરે કિસ્લાની એટલો તો નજીક હતો કે એના ઉપરથી પથ્થરો ફેંકાતા તે મુલતાનની ઊવણીમાં પડતા હતા. ૪૦ મંડલિકે કરી મુલેહતુ કહેણ મોકલ્યું. પણ મુલતાને કિસ્લો છૂટ્યા સિવાય કાંઈ સાંભળવાની રપટ ના પાડી સિદ્દરી લખે કે મંડલિકના લશ્કરે લડાઈ બધ કરવાની શરતે કિસ્લો માંથી દેવા કહેવડાવ્યું તે મુલતાને કમૃદ્ધ કર્યું; પરંતુ રજપૂતો નીચેના કિસ્લામાંથી નીકળીને ગિરનારના ઉચ્ચના વધારે મળખૂત કિસ્લામાં જઈને લરાયા. આ બમર મળતા મુલતાને રજપૂતો ઉપર હુમલો કરવા લશ્કર મોકલ્યું, પણ એના મુસલમાનોની ઘણી ખુવારી થઈ. ૪૧ હિંદુ લશ્કર ઉપરના કિસ્લામાંથી નીકળી રોજ લડાઈ કરી જતું હોતે ખોરાકની તંગીથી ખરી મુશ્કેલી ઊભી થઈ અને

૩૮ સિદ્દરી, પૃ. ૯૮-૯૫, તખ્તકાત પૃ. ૨૧૩ હુચિળગેના વર્ણનમાં બન્ને આગ્રામાં જરા જરા ફેર છે. ઘોડાની સેખા બે હાથને બદલે બે હાથ પાંચ છે. તખ્તકાતમાં કહે છે કે પાંચ કોડ સોનાના સિક્કા લગ્નરીઓમાં એક જ દિવસ અને રાતમાં ચર્ચને વહેંચવામાં આવ્યા.

૩૯ તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૩.

૪૦ ઉપર પ્રમાણે, પૃ. ૨૫૪. સિદ્દરી, પૃ. ૯૮.

૪૧. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૪.

રા'મડનિકે તાબે થઈને સુલતાન જે કહે તે પ્રમાણે કરવાનું વચન આપી દયા માટે વિનતી કરી ૪૨ મહમૂદે રા'ને મુસલમાન થવાનું કહ્યું અને એ પણ એણે છેવટે કબૂલ કર્યું એવી ખુશી થઈને મુનતાને રા'મડનિકે "ખાનખાન"નો ઈફતખ આપ્યો. રા' જ્યારે મહમૂદની સાથે અમદાવાદ ગયો ત્યારે એને જ્યારે જ્યારે પોતાની અસન સ્થિતિ અને ગિરનાર પાદ આવતો ત્યાર પોતે ખૂબ રોનો હતો ૪૩ રા' મડવિકનું મરણ અમદાવાદ માં થયું અને આજે એની જગર અમદાવાદમાં માલોકચોક પાસે કે દોઈ ઓળખાં એક સામાન્ય દુકાનમાં છે ૪૪ જૂનાગઢના સ્વતંત્ર રાજાઓનો આ ગીતે અત આજો ઈ અ ૧૪૭૦ ના ડિસેમ્બરની ૪ તારીખે મિલે શરણે આવ્યો.

જૂનાગઢનું નામ મુન્નફામાદ

જૂનાગઢ જીતીને સુલતાને ત્યાં નવું શહેર વસાવ્યું અને એનું નામ મુન્નફામાદ પાડ્યું અને અમીરોને પણ મકાનો બધાવ્યા તેથી મુન્નફામાદ અમદાવાદની નકલ જેનું થઈ ગયું ૪૫ મોટા કાજીઓ અને સયદોને પણ વસાવ્યા મુનતાને પોતે પણ જૂનાગઢમાં રહેવાનું પસંદ કરી ત્યાં ટંશાળ કરી મુન્નફામાદના સિંધા પણ પડાવ્યા ૪૬

૪૨ તમખાને અ જરી, ૫ ૨૫૮-૫૧ મિક ૧ અને તમકાત બ ને લખે છે કે રા'એ મુસલમાન થવાની હા પાડી ત્યારે કહ્યું કે હિનાના સાહ રામુનીનના બાધથી એનું મન હરલામ વાફ આકર્ષાયું હવે સિકદરી એમને સુખારી કહે છે અને તખ્તના માત્ર દરવેશ કહે છે સિકદરી આજળ એમ ૫૧ લખે છે કે રા'ને અમદાવાદ લઈ ગયા અને ત્યાં શાહઆનમ સાહેબના વચનોથી એ મુસલમાન થયો (સિકદરી ૫ ૧૦૦)

૪૩ સિકદરી ૫ ૮૯

૪૪ મિકદરી માલોકચોકથી મળુપુર જવાના રસ્તામાં લખે છે હાલ આ કબર એ રસ્તા નજીક જ છે

૪૫ તખ્તખતે અ જરી ૫ ૨૫૫

૪૬ પ્રેા કેમિસેમિયનો જૂનાગઢનો ઇતિહાસ ૫ ૧૭૦

ત્યા રહી એજો સોરઠ દેશની નવી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આસપાસના દિંદુ રાજગોળો આવીને મુલતાનની તાબેદારી સ્વીકારી તથા તકાદા વગર ખંડણી આપવી ગરૂ કરી અને જૂનાગઢમાં ગૂજરાતના બાદશાહનો સૂબો હમેશ રહેવા લાગ્યો. આમ મુસ્તફાબાદ નામ પાડ્યા છતાં જેમ આશાવલતુ ક્યુાવની નામ બુઝાર્ક ગયું, આંપાનેરનું મુહમ્મદબાદ બુઝાયું, તેમ જૂનાગઢનું નામ નવું બુઝાર્ક લોકહુન્મમાં વસેલું જૂનાગઢ નામ જ આવું રહ્યું.

સોરઠનો મુસલમાન થાણુદાર

સોરઠના વહીવટ માટે અમદાવાદથી જેતી નિમણૂક થતી તેને થાણુદાર કહેવામાં આવતા હતા. મુલતાન મહમૂદનો પુત્ર ખલીલખાન જે પાછળથી મુજફ્ફર ખીળ તરીકે ગાદીએ આવ્યો તે પણ જૂનાગઢના હાકેમ તરીકે નિભાયો હતો અને એણે વસાવેલું ખલીલપુર આજે પણ જૂનાગઢના પરા તરીકે રહેલું છે. ૪૭મહમૂદના જ સમયમાં ગુજરાતને મીરે બહર—નૌકાસેનાધિપતિ—મલીક અયાઝ સુલતાની સોગંદનો હાકેમ થયો ત્યારે ફિરંગીઓનું તોફાન સમુદ્રમાં વધતું જતું હતું. એ કારણથી મલીક અયાઝે દીવ બદરમાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું હતું અને પોતાના તરફથી એક તાતારખાન ઘેરી નામના અમારને નાયબ તરીકે જૂનાગઢમાં નીમ્યો હતો. આ તાતારખાન ઘેરી અને એનો પુત્ર અમીરખાન ઘેરી પાછળથી ગૂજરાત સલ્તનતની નબખાઈના વખતમાં અમદાવાદના મુલતાનોની નામની સત્તા માન્ય રાખીને અરધા સ્વતંત્ર જેવા થઈ ગયા હતા. ૪૮

૪૭. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ—કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરનો ગૂજરાતી સાર.

૪૮ ઉપર મુજબ પ્રો. કોમિસેરિયેટ કા. ગેઝે. માંથી આ હકીકતો લીધી છે અને કા. ગેઝે. કહે છે કે સલ્તનતના સમયના બક્ષિસનામાના દસ્તાવેજ મોગલાઈ નેટલા મળતા નથી એનું કારણ રાયબદાની સત્તા હતી એ હોતુ જોઈ એ. રાયબદા મહેસૂલ ઉધરાવવામાં સ્વતંત્ર જેવા હતા અને ધણીવાર મુલતાનને ઈબ્રાની પંઠે ઠરાવેલી રકમ ભરતા એમ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ લખે છે.

મહસિકના વશનો રાયખદા

આમ મુસલમાન અધિકારી જૂનાગઢમાં રહેના છતાં કેટલોક અગત્યનો વહાવટ રા'મહસિકના પુત્ર જૂપતના હાથમાં રહ્યો હતો. મુનતાન મહમૂદ એને બગસરા ચોવીસીની જગીર આપી હતી, અને વશજેને ખીખ ચુડાસમાં રજપૂતોથી ભિન્ન ઓળખવા માટે “ગન જલદા”નો ઇશ્તિમા પશુ આપ્યો હતો એ વશના રજપૂતો આજે બગસરા અને કેશોદમાં રાયખદા કહેવાય છે સોરઠના મુખ્ય રાજનીના વશના હોવાને કારણે સોરઠની મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ પશુ એમને જ સોંપાયું હતું. અમે મુસલમાન ચાપુદાર માત્ર કિત્તાના નકશરનો ઉપરી અને બાદશાહનો પ્રતિનિધિ જ ગણાતો ૪૬ મુનતાન મહમૂદ આ રીતે વહીવટી સત્તા રા'મહસિકના વારસોના જ હાથમાં રાખી હતી એ હકાપણ અને દૂરદેશીનું કાર્ય હતું.

જૂનાગઢ અને ગિરનારના એ જુદા કિલ્લા

જૂનાગઢની આ લડાઈના વર્ષન ઉપરની એટલું તો સમજાશે કે જૂનાગઢને બે કિલ્લા હતા—એક જૂનાગઢનો ઉપરકોટ અને બીજો ગિરનારનો ઉપરકોટ નીચેના ઉપરકોટની આસપાસ શહેરને ફરતો કોટ બાંધીને મહમૂદ એનું નામ મુસ્તાફાદ રાખ્યું રજપૂત શહેર એ જ જગ્યાએ હતું કે બીજી જગ્યાએ એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે ઉપરકોટનો વિસ્તાર જોતા રજપૂત સમયમાં પશુ એમાં લશ્કરનું મથક અને કિલ્લો હતો અને રાજના મહેલો હશે એમ જ જણાય છે તે

૪૯ પ્રો. કેમિ. નો ઇતિહાસ પૃ. ૧૭૦ કા ગેઝે ને આધારે રામહસિક મુસલમાન થયો તે મારણથી એના પુત્રને જગીર આપી હતી કે રાજદારી મારણથી એ નક્કી થયું નથી પરંતુ મુસલમાનો જમીનમહેસૂલની આતરવ્યવસ્થા કરી રાકે એ સકય જ નહોતું એટલે મહમૂદ હકાપણ વાપરીને એ સત્તા જૂના હિંદુ રાજના વસામાં રાખી હોવી જોઈએ માટે એ બાબતમાં વારો પડે તો મુસલમાન યાજ્ઞાર મુખી વાત જવી

સાથે ગિરનારના ઉપરકોટમાં આજે જૈન મંદિર છે ત્યાં કિલ્લો ગળી રાકાય. પરંતુ રા'મ કલિકત્તા વખતમાં આજે જિભાં છે તે મંદિરો હતાં, એટલે લશ્કરી કિલ્લો ઉપરના ભાગમાં ઈર્ષ જગ્યાએ હશે તે આજે જાનવું મુશ્કેલ છે. જૈન મંદિરોના ભાગને પણ કોટથી સુરક્ષિત કરીને ત્યાંથી લડવામાં આવે તો એ ભાગ નીચે રહેલા દુશ્મનો માટે છતવો મુશ્કેલ ગળી રાકાય એવો છે અને એક જિભા વિશાળ ખડક ઉપર એ ભાગ આવેલો હોવાથી દુશ્મન લાખો ઘેરો ધાવીને અંદરના રક્ષકોને થકવે તો જ છતી શકે એવી એની કુદરતી રચના છે પરંતુ એનો વિસ્તાર બહુ તો એ હજાર માણુઓથી વધારે લશ્કરીઓને સમાવી ન શકે એટલો જ છે, એટલે લશ્કર સિવાય સામાન્ય વસ્તી એમાં સમાઈ શકે એ શક્ય લાગતું નથી.^{૫૦}

ગિરનારનાં ઉપરકોટનાં જૈન મંદિરો

ગિરનાર ઉપરના આ ઉપરકોટમાં પ્રાચીન જૈન મંદિરો છે. જૈનોના તીર્થંકર શ્રી નેમીનાથ ભગવાન અહીં મોક્ષે ગયા હતા એટલે ગિરનાર જૈનોનું પવિત્ર યાત્રાતુ ધામ છે. એમાં બીજાં કેટલાંક મંદિરો છે પણ શ્રી નેમીનાથ ભગવાનનું મંદિર મુખ્ય છે. અહીં ધણુંખરાં મંદિરો વિક્રમની ખારમી સદીની આસપાસ બંધાયાં છે. મંદિરો તો ધણું પ્રાચીન હતાં. પરંતુ હાલના સ્વરૂપમાં એમના છૂર્ણોદ્ધાર ખારમી તેરમી સદીમાં થયા હોય એમ ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. એ બધો ઇતિહાસ બહુ લાખો હોવાથી અહીં એમાં ઊતરવાની જરૂર

૫૦. તત્કાલીનો વર્ણન ઉપરથી ગિરનારના ઉપરકોટના વિસ્તારના મંદિરો ઉપરાંત કિલ્લો હોવો નોઈ એ જો કે ભુદા કિલ્લાના ચિહ્નો જણાતાં નથી. ઉપર એ હજારથી વધારે માણુસો સમાય એવું દેખાતું નથી, એટલે લશ્કરી ઉપયોગ માટે ખાસ સન્નેઓના જ એ વપરાતો હોય. એનું રક્ષણ ખડોખર થાય તો કોઈ શત્રુ એને છતી ન શકે એવું છે. મહામૂદની જૂનાગઢની ચડાઈ વખતે તોય વપરાઈ નથી એટલે આ લડાઈ વધારે મુશ્કેલ હતી.

નથી મહારાજા ડુમારપાને તથા વસ્તુપાલ તેજપાને બધાવેલા મદિરો પશુ છે અને એક તો સપ્રતિ ગમ્મએ બધાવેતુ મદિર કહેનાય છે અને ખીજા પશુ જૈન મદિરો છે આ મદિરોના સમૂહથી ઉત્તરે જતા હાથીપગનાનું ઝરણુ આવે છે તે ઉપર ગૌમુખી પત્રી શ્રી અબાજી માતાનું જિયુ શિખર અને મદિર આવે છે અબાજી માતાનું મદિર પણ પ્રાચીન છે અને એ દેવી શ્રીનેમીનાથ ભગવાનની શાન્ત-અધિષ્ઠાયિકા દેવી છે ૫૧ શ્રી અબાજીના મદિરમાથી નીચેના જૈનમદિરોનો અને આખા ગિરનારના જગન અને તળેગીનો દેખાવ ખૂબ જ રમણીય લાગે છે અબાજી માતાની દૂકથી આગળ ગોરખનાથ અને દત્તાત્રય અને દાલિકાના શિખરો તરફ જવાય છે મુસનમાન સમયમાં આ મદિરની થી દશા દશે તેના સ્પષ્ટ ઉત્તેજો મળતા નથી, પરંતુ જૈનો જેવી રાજ્યમાં લાગવગ ધરાવતી ઝામેપર મદિરોનો ખુસબ નહિ થવા દીધો હોય એમ સમજાય છે જો કે એ સમયમાં નવા મદિરો નહિ થયાં હોય એટલું તો સ્પષ્ટ છે સ ૧ ૩૭ માં સપ્રતિ રાજના મદિરમાથી એક મુરર કલાવાળું પરિક્ષી નીકળ્યું છે અને તેના ઉપર વિ સ ૧૫૨૩ માં ઉપવ નભમુરિના ઉપરેશથી શ્રી મધે ત્રિભુવનાથ દેવ પરિમર મહિન બનાયા અને જ્ઞાનસાગરસુગિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવો વેળ પશુ છે આ વર્ષે જેતા ૬ જા ૧૪૧૭ આવે છે એટલે મહમૂ એગડાએ ચક્રાર્થ કરી ત્યાં આ પ્રતિષ્ઠા છે લી થઈ દશે એવું સમજાય છે ૫૩ એ પત્રી સત્તનતના

૫૧ બનવાન નેમીનાથનો શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો રાધેનો સબધ વગેરે જૈન કથાઓ છે શ્રીઅબાજી ગિરનાર ઉપર પ્રાચીન ધામ છે આ વર્ણન માટે જૈન તીર્થોના હતિદાસ—ગિરનાર રાજદ મુખે

૫૨ દિદ્ધ બ્રાહ્મણ મદિરો કરતા જૈન મદિરોનો નાગ પ્રમાણમાં ઓછો થયો છે અને એના પોષાકાની પરવાનગીઓ પણ ત્વરાથી મરુ છે તેનું કારણ લાગતમ છે એ વાત આગળ જોઈશું

૫૩ જૈન તીર્થોના હતિદાસ—ગિરનાર રાજદ

સમયના ઉદ્દેશો મળના નથી. એ જ મંદિરમાંથી વિ. સં. ૧૨૧૫ અને ૧૪૬૧ ના લેખો મળ્યા છે,

મુદાદિજ્ઞાનની અમદાવાદમાં નિમણૂક

આ વખતે જ્યારે મુક્તતાન લાંબો વખત મુરબાજાદ-શૂનાગદમાં રહ્યો ત્યારે અમદાવાદની આસપાસ અવ્યવસ્થાને કીચે ચોરવૂંટાગ-ઓનો ભય ખૂબ વધી પડ્યો અને શૂદ્રરાતમાં લોકોને જરા આવવાના માર્ગો સીધીસીધામન રહ્યા નહિ. આ સમાચાર મળવાથી ઈ. સ. ૧૪૭૦-૭૧માં લખરી સરંજમની વખતેના હિસરી જલાલુદ્દીનને મુક્તતાને મુદાદિજ્ઞાનનો ઇત્કામ આપીને અમદાવાદનો કાટવાલ નીમ્યો. આ અમીરે અમદાવાદમાં એવો તો સારો બંદોબસ્ત કર્યો કે ચોરા વખતમાં ચોર લૂટારાઓનું નામ પણ રહ્યું નહિ અને લોભ મુખથી નિદ્રા લેતા એવો શાંત સમય આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એણે દુકા સમયમાં પાંચસો ચોર લૂટારાઓ પકડીને ફાંસીએ લટકાવ્યા. એની આવી કામગીરી જોઈ મુક્તતાને એને ઇશ્તીફ એ મમાલિકની જગ્યા આપી અને પાછળથી એને વજરપદ પણ આપ્યું આ અમીરનું વર્ણન આગળ કરીશું. વ્યવસ્થા બળવવા માટે એના તખ્તમાં હોશિયાર સવારોના ૧૭૦૦ થોડા હતા, એને 'બરગીર ખાસ' કહેતા હતા. આ અમીર તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાનો દાદો થતો હતો. અમદાવાદમાં એણે બધાવેલી સુંદર મસ્જિદ આજે અખડ ઊભી છે તેનું વર્ણન પણ આગળ કરીશું. ૫૪

૫૬ નિરાને સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૩, તમકાતે અઝગરી, પૃ. ૨૫૫-૫૬, તમકાતમાં ઉપર મુજબ ઇલ્લામ લખ્યો છે, જ્યારે સિકંદરી મસતુફે મમાલિક લખે છે. મુદાદિજ્ઞાનના તખ્તમાં અને બીજા સત્તાનું વર્ણન સિકંદરી કરતા તમકાતમાં વિગતથી આપ્યું છે. એના પુત્ર મલીક ખીદરની સત્તા એ વખતમાં ઝડપથી પણ વધી ગઈ હતી એમ તમકાત અને ફિરિયા બન્ને લખે છે, સિકંદરી એ ઉલ્લેખ કરતો નથી.

કચ્છ અને સિંધ ઉપર ચડાઈ

ઈ સ ૧૪૭૨ માં કચ્છના સોળા અને મુમરાઓએ મુસલમાનોને હેરાન કરવાના સમાચાર મળવાથી સુલતાન જૂનાગઢથી નીકળી ઉતાવળી કૂચે કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચ્યો. કચ્છીઓ યોતીસ હામર રતા અને મુસલતાનનું લશ્કર ખૂબ નાનું હતું. છતાં કચ્છીઓને હરાવી તાબે કરી એમના નેતાઓને મુસલમાન ધર્મનું શિક્ષણ આપવા માટે જૂનાગઢ મોકલવામાં આવ્યાં એ પછી સિંધનો જામ નિઝામુદ્દીન જે સુલતાન મહમૂદનો માતામહ થતો હતો તેની આમે મિલ્કી નુવોએ બળવો કર્યો હતો અને કચ્છ તથા ગુજરાતની સરહદને પણ લગ પેદા થયો હતો, તેથી સુલતાનોને સારું લશ્કર લઈને સિંધ ઉપર ઝડપી સવારી કરી રણમા થઈને જવાનું હતું એટલે સરજામ તેમજ એક ઘોડેમવાગ સાથે એમ ખાલી ઘોડો પણ તીરો હતો. બળવાખોરો સારા તીર જા હતા, અને એમની મજા પાડ મોગી હતી, પરંતુ સુલતાનના કેળવણેના લશ્કરે તેમને હરાવ્યા અને આ સમાચાર જાણ્યા પછી સિંધનો જામે મુસલતાનનો આહાર માન્યો ૫૫ સિંધ અને કચ્છ ઉપરની આ ચડાઈની વિગત તવાગીખમરોએ એટલી ઓળી અને એટલી વિરોધવાળી લખેલી છે કે એ માટે શમ ઉત્પન્ન થાય એવું છે જૂનાગઢથી કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચવું શક્ય નથી અને રણમા થઈ ઝડપી કૂચ કરી પણ શક્ય નથી પરંતુ કચ્છી અને સિંધી બળવાખોરો કરતાં સુલતાન પાસે મધારે કેળવણેનું લશ્કર હતું અને આ બળવા સામાન્ય હોય એટલું ખરું એમ લાગે છે આમાં તવાગીખમરોની અતિશયોકિત પણ કાંઈક અંશે હશે ૫૬

૫૫ તમકાને અકબરી પૃ ૨૧૩-૨૫૦ તમકાન કચ્છ અને સિંધ બંને ઉપરની સત્તારીનું વર્ણન કરે છે જ્યારે મિઠદરી માત્ર સિંધનું નામ લખે છે બંનેમાં હાકત મેઘની અમૂગી છે કે લગઈઓનું કાંઈ સુલ્તાન થઈ શક્ય નથી

૫૬ તમકાને અકબરીનો તરજુમો કરનાર પણ તવાગીખોના આ વર્ણન માટે સકા હર્માવે છે

દ્વારકાની ચડાઈનું કારણ

ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં સોરઠની લડાઈઓમાં મોટો ખનાવ કહી શકાય એવો એક લશ્કરી વિજય સુલતાનને મળ્યો. મહમૂદ જૂનાગઢમાં હતો ત્યાં એક મૌલાના મુહમ્મદ સમરકંદી નામે મુસલમાન ધાર્મિક પુરુષ^{૫૭} આવ્યા અને ખૂબ રાઈને સુલતાન પાસે પોતાની દુઃખની હકીકત કહી મૌલાના દક્ષિણથી વહાણને રસ્તે હોરમઝ થઈ સમરકંદ જતા હતા ત્યાં દારકા પાસે જગત ખેટના લોકોએ એમને લૂટી લીધા અને એમના કુટુંબને કેદ કરી બે નાના છોકરા સાથે એમને રખડતા મૂક્યા. બે છોકરાઓને વારા ફરતી ખલા ઉપર જાંચડી લાખો પંથ કાપી મૌલાના જૂનાગઢ આવ્યા અને સુલતાનને અરજ કરી કે પોતાને આ દુઃખમાં મદદ કરે. મહમૂદે આ સાલગીને મૌલાનાને સુખ સગવડ કરી આપીને દારકા ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.^{૫૮} એમ કહેવાય છે કે મહમૂદના પહેલા કોઈ મુસલમાન બાદશાહે દારકા ઉપર કદી ચડાઈ કરી નહોતી^{૫૯}

દારકા અને ખેટની લડાઈ

આ વખતે ઓખામંડળનો રાજા ભીમ નામે હતો, અને વાઘેરો પ્રસિદ્ધ ચાચિયા ગણાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન કાળથી છેક અદારમી સદીના અંત સુધી જગત અને દારકાના ચાચિયાનું જોર ખૂબ હતું અને એ રસ્તે થઈને જતુ વહાણ સલામત રહેતુ નહિ. સુલતાન મહમૂદે દારકા ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઇરાદો કેટલાક વખતથી રાખેલો, પરંતુ ત્યાં પહોંચતા રસ્તાની મુસ્કેલીઓનો વિચાર કરતા ચડાઈ સુલતાની રાખતો હતો આ મૌલાનાની અરજથી એ કાર્ય જલદી પનાવવા હવે સુલતાન તૈયાર થયો. અને ઈ. સ. ૧૪૭૩ ના

૫૭. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી મૌલાનાને વિદ્વાન કવિ અને વેપારી કહે છે.

૫૮. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૫ ૧૦૬, તખકતે અકબરી, પૃ. ૨૫૬-૬૦.

૫૯ સિકંદરી, પૃ. ૧૦૮, સિકંદરી આ કારણથી સુલતાનને ગાઝી કહે છે.

મે માસની ૧૮ મી તારીખે (૧૬ મી જુલૈજ) જૂનાગઢી દૂર કરી નુલતાનના અમારા એની ૬૦ વર્ષે આની એકાદ લશ્કરી હિલ્યાન કરવાની ટેવને થીરે ઢટાળી ગયા હતા, પણ એમનું કાઈ આયું નહિ ૬૦ આખર ગતાની ખૂબ મુશ્કેલીઓ મદન કરીને મુનતાન દારકા પહોચ્યો અને એ સમાચાર સાંભળતાં જ ગળ જીમ અો એના લશ્કરીઓ શખોદાર બેટના મુરદાન મિનામા ભગઈ ગરા એમ કહવાય કે કે દેના એ વિભાગમા આપ ખૂબ ચતા હતા અને ખીજા જગની જનવરોનો ત્રાસ પણ ખૂબ હતો કહે કે એક પટામા નુલતાનના પોતાના તબુમાં સાતસો સાપ મારી નાખવામા આવ્યા હતા, અને ખીજા જગની જનાવરો પણ ધગા મરાયા હતા ૧૧ મુતતાને બેગની સામે આવેના આરભા ૧૨ ગામ પામે પોતાની જાવળી નાખી હતી અને ત્યાં એને ચાર મહિના રહેવું પડ્યું હતું બેગના આ ઘેરા દરમ્યાન મદમને દારકાના મુખસિદ્ધ રણછોડરાયના મદિનો અને ખીજા હિદુ મદિરોનો નાશ કર્યો ૧૩

મેગની હત અને દારકાના નાખતું નાસી ૧૪

હવે ૧ જોદ્દા મેટને હતવા માટે મા ૧ નૌકમન્યની ૧૩૨ હતી અને મુજા નના નૌકાસે યનુ મુખ્ય થાપુ મોરહમાદીવ બદરમા જ હતું મુલતાને મોટી સખ્યામા વદાણો તંવાર કરાવી સિપાઈઓથી તેમો મ જ મગી મજોદ્દા બેગને રેરા વાત્યો તવારીખમા ૬૧ છે ૧ હિદુઓ પણ મિનામાથી તેમ જ જ દાર આવીને વદાણમા

૬ સિદ્દી ૫ મા ૫ ૧૦૬ તમકાને અકબી ૫ ૨૬૦-૬૧

૬૧ સિદ્દી ૫ ૧૦૬-૧૦૮ તમકાન ૫ ૨૬૧ સિદ્દી મા સાપ મ ૧૫ ૧૫ ૧૫ તમાર તમકાન સાપ દપાત વાપ વડુ ને સિદ્ધ પમ લખે છે

૬૨ આ નામ ૧૨ તવારીખમા ૩૧ મુગી બેગમિયી લખેલું છે, કાં પાસા રવર મદમ અમામગ નામ છે જવા પ્રચલિત દપર મુજબ છે

૬૩ સિદ્દી ૫ ૧૦૮

ખેસીને પણ ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યા, પરંતુ છેવટે કાર્ય: ૬૪ દાયો-
 હાથની લડાઈ પણ ચર્ધ. મહમૂદે ખેટનો વિજય કરી ત્યાંથી મોતી
 વગેરેની મોટી લૂંટ મેળવી અને ત્યાંનાં મદિરોનો પ્લસ કરીને ગજન
 ભીમને પકડીને કેદ કર્યો, અને મૌલાનાના કેદ કરેલા કુટુંબને પણ
 છોડાવ્યું, તથા ખીજ ધણા મુસલમાન કેદીઓને છોડાવી દિંદુઓને
 કેદ કર્યા. ઓખામંડળ અને દારકાના વહીવટ માટે મલીઃ તુધાનને
 ફરહત ઉત્સુકનો ઈલકામ આપીને ત્યાંનો યાગુદગ નીમ્યો અને
 મહમૂદ ૪ સ. ૧૪૭૩ ના ગ્રાંટોખરતી ૬ ફી તારીખે જૂનાગઢ
 પાછો આવ્યો. ૬૫ દારકાના કેદી રાજા ભીમને મૌલાના સમરકંદીની
 પાસે મોકલ્યો, પરંતુ મૌલાનાએ મુલતાનનો આલામ માનીને ભીમને
 પાછો મોકલી આવ્યો. તે પછી મહમૂદે ખેડીઓ સાથે ગજન ભીમને
 અમદાવાદ મુહાફિઝખાન પાસે મોકલ્યો અને હુકમ પાઠવ્યો કે એના
 અગતા દૂકડા કરી અમદાવાદને દરેક દરવાજે એક એક દૂકડો લટ-
 કાવવો. મુહાફિઝખાને રાજાને અમદાવાદની આસપાસ દસડીને ફર
 રીતે બાદશાહના હુકમનો અમલ કર્યો. આ હકીકત બધી તવારીખો
 આપે છે અને તેને આધારે ધણાખરા ઇતિહાસગ્રંથોમાં પણ આ વાત
 લખેલી છે ૬૬ પરંતુ ઓખામંડળના ઇતિહાસમાં આનાથી ઊંચટી વાત
 લખેલી છે. દારકાના રાજા સાગરએ પોતાનું રાજ્ય છેક ખંભાળિયા
 સુધી વધાર્યું હતું, સોરઠના આખા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર એ આચિયા-
 વૃત્તિ કરતો હતો અને મુલકમાં ધાડો પણ પાડતો હતો, અને મક્કા
 હજ કરતાં વહાણો પણ લૂટ્યાં હતા, એવામાં આ મૌલાના સમરકંદી
 ક્તેહમારી નામે વહાણમાં ઇરાનના અખાત તરફ (હોગમઝ) જતો

૬૪ સિન્દરી, પૃ. ૧૦૮. તખ્તન, પૃ. ૨૬૧.

૬૫ બન્ને તવારીખો પૃ. ઉપર પ્રમાણે

૬૬ સિન્દરી, પૃ. ૧૦૯. તખ્તન, પૃ. ૨૬૧-૬૨. તખ્તન લખે છે કે
 રાજા ભીમ વહાણમાં નાહો, પણ મુલતાનના વહાણોએ એને પકડ્યો ને
 પાછળથી જૂનાગઢ ખાંધીને લાવ્યા.

હતો તેને પણ લૂટ્યો અને સ્ત્રી અને દાસીઓને આરબકામા ગુલામ તરીકે ગંધી મોવાના અને છોકરાઓને છૂટા મૂક્યા

રાત્રિ જવતો નહો અને દ્વારકા પાછું જતી લીધુ

આ બનાવ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડો દ્વારકા ઉપર ચડ્યો અને ખેટ તથા દ્વારકા જતીને પોતાનો હાકમ ત્યાં મૂક્યો તે ઉપર જોઈ ગયા, પરંતુ મુસલમાન સત્તા લાંબો સમય ટકી નહિ અને બીમજી મોગી ફોજ લઈ ચડી આવ્યો અને દ્વારકા પોતાને હાથ કરી લીધુ બીમજીના સન્નતા પાઠના ભાગમા હમીરજીના વશના માણુક અને બીમજી વચ્ચે ઝઘડો થયો અને માણુકે તથા વાવેરાએ મળી દ્વારકા જતી લીધુ બીમજીએ છેવટે સલાહ કરી વાવેરાની સત્તાનો રી ૧૨ રી બંનેએ એકત્ર થઈ દ્વારકા ઉપર ઠાકપિણ પરદેશી હુમલો કરે તો સપથી તેનો સામનો કરવો એવું નક્કી કર્યું દ્વારકામાં આ વાવેરાની સત્તા લાંબો વખત આવી હોય એમ જણાય છે ૧૭ અને સુલતાન મહમૂદના મરણ પછી મોરહના પશ્ચિમ તરફના આ છેડા સુધી મુસલમાનોની સત્તા જામી હોય એમ જણાતું નથી આ હકીકત સાચી હોય તો તવારીખોએ કહેવું બીમજીના દૂકડા કરીને લટકાવવાનું ખોટું કહે છે ગૂજરાત સત્તાનતના અત સુધી દ્વારકામા હિંદુસત્તા રહી હોય એમ જણાય છે

૧૭ આ હકીકત કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરમા આખામડળના ઇતિહાસમા આપી છે ગેઝેટિયરના ગૂજરાતી સારાંશ સર્વસમૃદ્ધ સિંહદરી ઉપરથી રાજા બીમની કનવનો નોંધ લે છે છતાં દ્વારકા માટે આ હકીકત વિગતથી લખે તબક્કાતે અંગ્રેજીમા સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે રાજા વઢાણમા નાઠો અને તેને પાછળથી સુલતાન પાસે જૂનાગઢ મુકામે જાણીને લાવ્યા આમા એમ બન્યું હોય કે રાજા બીમજી નાસી જ ગયો હોય અને હાથ ન આવે હોય તવારીખોનું વર્ણન કાતો મુસલમાનોનું જિયું રાખવા માટે હોય અથવા તો મુસલમાનના માણસો રાજાને બંદે કાઢીને જ પાડીને લાવ્યા હોય એવું પણ ધણીવાર બને છે

હારકા આ તરું પટેલું પાટનગર

દરે હારકા અને એના અવશેષોનું દૃક વર્ણન કરીએ પરંતુ એ હતા પટેલો અગત્યના પ્રજા હારકાના સ્થળાંતરિત છે. હારકા એ આપણા બૃહિવિભગનું પ્રાચીનદાસિક સમાનું પાટનગર છે અને મહામુદ્રરાતના પાટનગરોની પંક્તિમાં એ સર્વથી પહેલું છે. આને સામાન્ય ભારતવાસી હારકાપુરીને લીધે આપણા પ્રાંતને ઓળખે છે, અને એનું સ્થાન ભરતખંડમાં સર્વથી અલિપ્ત ગણાતી સત નગરીઓમાં છે. ઉશ્વરના પૂજારીનાર નરીકે ગણાતી અ પક્ષ પ્રાચીનદાસિક સમયની, ધર્મમાં પરિવર્તન લાવનારી એક સર્વથી મહાન વ્યક્તિ એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દેવકીપુત્ર એમની આગેગતી નીચે મુજબથી નાસી આવેલા યાત્રીઓ આનર્ત દેશમાં આવીને દુગ્ધધર્મીમાં જન્માવટ કરી^{૧૮} અને એ નગરીને કિલ્લા તથા દારવી નુકલિત કરીને એનું નામ બદલીને દારવતી અગર હારકા રાખ્યું. હારકા સમુદ્રતટે હતું એમાં તો બધા પુરાણો એક મત છે, અને હરકામ આવીને વસ્યા પછી યાદવો જરાસંઘથી સુરક્ષિત થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણની હારકા ઠયાં ?

આ શ્રીકૃષ્ણની હારકા કઈ? આ એક નેત્રી અર્થાત્ વિષય ચર્ચ પડ્યો છે, અને એના લગાણમાં હિતયાં જગર એની થોડી વાત કરીએ. હારકાને સમુદ્રતટે હાલના ઓળખાણના હારકાથી છેક કોડીનાર પાસેના મૂળ હારકા સુધી ત્રણેક જગ્યાએ એને મૂકવનો પ્રયત્ન થયો છે, અને હારકા રૈવતકે પર્વતની ચૂસ જ પામે છે એવા પુરાણોના ઉલ્લેખથી એક મત એને જૂનાગઢને સ્થળે જ મૂકે છે.^{૧૯}

^{૧૮.} હારકા માટે દારવતી, દારવતી, કુશમ્બતી, આનર્તપુરી એવાં નામો પુરાણોમાં છે.

^{૧૯.} સ્વ દુર્ગાશંકર સામીજી દારવને જૂનાગઢની જગ્યાએ જ મૂકે છે અને સમુદ્રના સાંનિધ્યને ગણતા નથી.

ત્યારે ખીન્ને મન એને આજની દારકાને ઠેકાણે જ ગણવાના ઉત્સાહમાં આખા રૂવતક પરતને ઉપાડીને ઓખામણમાં મૂકે છે અને એ રથળ આવે પુરાણોનું વર્ણન બધું ન બેસવાથી દારકાની સાથે જ એ પવન સમુદમાં ફૂમી ગયો એમ માને છે ૭૦ આ બંનેની વચ્ચે ટેલાક એવા માનનારા છે કે મોરહને દક્ષિણ કિનારે દારકા રોડુ જોઈ એ આ ચર્ચા ખૂબ જ વાદ્યરત હોવાથી અહીં એને રથાન નથી પરંતુ આજે આપણા દક્ષિણ સોરહના મહાના એક રથળને મૂગારમાં મૂકે છે એ નામ જ એટલું તો બતાવી આપે છે કે દારકાના રથળને માટે પ્રાચીન કાળથી મનભે છે ૭૧ અને દારકાની સાથે એના રથળનું સ્મરણ પણ આપણા ઇતિહાસવિમુખ સમાજના માનસિદ્ધ અંગમાં ફૂમી ગયું છે આજનું દારકા ઈર્ષ આક્રમી મગીમાં રથપાયેલું માને છે પરંતુ ઈસ્તીમતની રડઆતમાં ત્યારે પૌગણિક દ્વિદુ ધર્મનું ધર્મર ગ્યાતુ હતું ત્યારે આપણા ધર્મિક સમ્રદાયોના ઇતિહાસમાં એવા બતાવો બન્યા જણાય છે કે જેથી ફેટનાક મદસ્તવના દરકારો થયા છે મોઝને કાઠે થયેના આના કાઈ દેશ્વારને નીધે અને

૭૦ શ્રી ઉમાગર જોગી એ પ્રમાણે માને છે એમના પુરાણોમાં રૂ/રાત એ નામન બૂન અવ્યયમપૂર્ણ અથવા દારકા માં વિરત ૧ ચર્ચા કરી છે અને દારકાના દારકાની જગ્યાએ પ્રાચીન નગરીને મૂળને રૂવન પર્વતને એક ના ૧ ફૂમી કાગળી બૂધ જેવા બતાવવી એ મમ્મ મા પ્રપ્તો રોડ એમ માને છે

૭૧ નદામરોપા વાય રૂ દાથીભાઈ સાગ્રી મૂળ હાર ૧ આમળ જ દારકા માને છે ૧૧ દારકાની જગ્યા પ્રાચીન દારકા ન દોષ એ બામન દર્શન કરના શ્રી સમાજ ૨ મે છે કે મદાસારતર્કા અર્જુન દક્ષિણથી વદાસમા પ્રમાણ આપીને દારકા જ ૧ એમ સમજ્યું છે એણે જો મૂળ દારકાની જગ્યાએ દારકા દોષ તો એ પ્રમાણથી પૂર્વમાં દોવાથી પટેલુ આવ અને પ્રનાય આવવાની ૦ ૧ ન રહે આ દર્શન વિચાર કરાને તેથી જ ખરી પણ એ ૧ સમાજની મગી રાકે તેથી ૩ ૪ ખરી સમાજના બચી નહિ ૧ ખીન્ને એ દર્શન કરના પાવ મપાડે વિ ૧ ૧૧ એવા તો મૂળ દારકા નામની જ પ્રમાણ છે

અસલ દારકા પણ સમુદ્રમાં જુમ થવાને લીધે ઓખામંડળ જેવા દરના સ્થળે આજની દારકા સ્થપાઈ હોય એમ લગ્યાય છે, અને આ અનુમાન હીક હોય તો આજની દારકાના સ્થળને આસારે એ દરર વર્ષે નેટલું તો પ્રાચીન માનવું પડે. ૭૨ ઇતિહાસને બાજુએ મૂકતાં પણ આજે દારકાપુરીનું સ્થાન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્વનું જ ગણાય. દારકાના પૂજ્ય દેવ શ્રીજીજીનું નામ “ગ્યુહોડરાય” કેમ પાડયું એ પણ રસમય સંશોધનનો વિષય છે.

આજની દારકા

દારકામાં શ્રીરાજુહોડરાયનું મંદિર સાડાચારસો વર્ષ જૂનું ગણાય છે અને એ ભગ દેખાવવાળું છે, અને એને દરતો કોટ છે. દારકામાં શંખનારાયણનું મંદિર પણ છે. શંખનારાયણનું મંદિર પ્રાચીન ગણાય છે, પરંતુ હાલનું મંદિર ૧૩૦ વર્ષ પહેલાં કચ્છના રાવસાહેબે બાંધાવેલું. ત્યાં એક કચ્છી ગઢ નામે જગ્યા છે એટલા ભાગ ઉપર કચ્છની હકૂમત હતી એમ કહેવાય છે, બાકી દારકા અને ઓખામંડળ ઉપર ગાયકવાડ સરકારની સત્તા હતી. અને આજે રાજ્યોના વિલિનીકરણ પછી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં હોડા ઉપર હોવા છતાં એ મુખર્ધ સરકારની સત્તામાં ગણાય છે. સાંસ્કૃતિક મહાગૂજરાતનું આ પહેલું પાટનગર ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થાય તો જ યોગ્ય સ્થાન પામે એ વિવેક ક્યારે આવશે? દારકામાં એક હાજી કરમાણી

૭૨. મને તો લાગે છે કે ઈ. સ.ની શરૂઆતમાં ભારશિવ નામ મહારાજ્યના સમયમાં સૈવર્ધનનું નેર ખૂબ હતું અને પાશુપાત સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ પણ ગૂજરાત સોરઠને કાંઠે થયો હતો. જૂની દારકા સમુદ્રમાં જઈ યદ દૂબી બઈ હોય અને વૈષ્ણવોને એ જગ્યા સલામત ન લાગી હોય તો ઓખામંડળમાં નવી દારકા સ્થાપી હોય અને મૂળ જગ્યાએ મૂળ દારકા નામ રહ્યું હશે. ટોલેમીના વર્ણનમાં આજની દારકાનું જે સ્થાન દેખાય છે તેનું કારણ એટલા પ્રાચીન સમયમાં ત્યાં વૈષ્ણવોનું થાણું બન્યું હોય એમ બની શકે.

નામના મુસલમાન પીરે સારી જગ્યા રોકેલી છે એ ખામડળમાં રહેતા બાહ્યોને ગૂંચળા બાહ્યો કહેનામાં આવે છે

ખુદાવદખાનનું કાવતરું

જૂનાગઢને છતી સૌરાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા કરી, દ્વારકાને છતી પાંચ વર્ષ સોરઠમાં ગાળ્યા પછી સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો અને ત્યાંથી દર વર્ષે જૂનાગઢ જતો હતો. ઈ.સ. ૧૪૮૦ માં એ મુસ્તદાબાદ-જૂનાગઢમાં આવ્યો. ત્યારે અમદાવાદથી એના અમીર ખુદાવદખાને સુલતાનને ગાદીએથી ઉઠાડી એના શાહજા. અહમ ખાનને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવતરું રચ્યું એ વર્ષની રમજાન ઈદની સવારી વખતે આ કાવતરું અમલમાં મૂક્યું એવો ખુદાવદખાનનો ઈરાદો હતો. ખુદાવદખાને રાયરાયાજી નામના એક હિંદુ અમીરને ખાનગીમાં પોતાનો ઈરાદો કહ્યો અને વજીર બહાઉદીન ધંધાદુસ્તુકને મારી નાખવાની પણ એને વાત કરી એમ કહેવાય છે કે સુલતાનની હમેશની લશ્કરી સ્વારીઓથી અમીરો ખૂબ કટાણી ગયા હતા અને સુલતાનને પદબ્રજ કરીને અહમ ખાનને ગાદીએ બેસાડી સત્તા હાથ કરવા માંગતા હતા બહાઉદીન રાયરાયાનો ખાસ મિત્ર હતો, એટલે ખુદાવદખાને બહાઉદીનથી આ કાવતરાની વાત જાની રાખવાનું કહ્યું હતું પરંતુ રાયરાયાએ આખીયે વાત જાની રાખવા માટે બહાઉદીન પાસે કુરાનના સોગંદ લેવડાવી એને વાત કહી અને એ વજીરે મનીક સારંગ અને મુહામ્મિદખાન જેવા વિશ્વાસુ અમીરોને ઈદને દહાડે લોકો કાઢી તોફાન ન કરે તેવા બંદોબસ્ત રાખવાનું કહી શાહજાદાની આસપાસ હાજર રહેવાનું કહ્યું આમ કરનાથી આખુંયે કાવતરું નિષ્ફળ ગયું આ વાત લોકોને મોટેથી સુલતાને જૂનાગઢમાં

૭૩ આ કાવતરાની વિગત તબક્કાતે અકબરી લગાણથી આપી છે, સિકદરીમાં બહુ દૂરો ઉલ્લેખ છે રાયરાયા હિંદુ અમીર લાગે છે પણ એ કટાણ છે એનું નામ આખું નથી સિકદરી એ નામ નથી આપતી

સાંભળી ત્યારે એ ચિંતાતુર થયો અને અમદાવાદ તરફ ચાલવા નીકળ્યો. ૭૪ મહાપાત્રના આંચિયા બંદરોએ આવનાં વહાણો લૂંટે છે એવા સમાચાર મળવાથી થોડા થઈ તેનો બંદોબસ્ત કરી ત્યાંથી વહાણમાં ખસીને ગઈ, ત્યાંથી અમદાવાદ પહોંચ્યો.

જાલાવાડ ઉપર ચડાઈ

આ સમય સમયના શાહનદો ખલીનખાન ત્યારે જૂનાગઢમાં સોગંદનો અમેલો હતો ત્યારે કૂવાના જાલ.એએ મુમત્તમાન સત્તાનો વિરોધ કરી બળવો કર્યો અને શાહનદો એમની સામે લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એને હરાવ્યો. આ સમાચાર મહમદન મળ્યા ત્યારે મોટું લશ્કર લઈ એણે જાલાવાડ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંનો રાજા વાઘેજી મુલતાનના લશ્કરની સામે સૈયદપુર પાસે ખૂબ બદાદરીથી લડ્યો એમાં મુસલમાનોની સારી ખુવારી થઈ, પરંતુ આખરે વાઘેજી અને એના બધા સરદારો માર્યા ગયા અને મુલતાને મુલક તારાજ કરી કૂવાને ખેદાનમેદાન કરીને લૂટ્યું. ૭૫ ઈ. સ. ૧૪૮૬ માં આ લડાઈમાં એવી તો ખુવારી થઈ કે જાલાવાડમાં આજે પણ કોઈ મોટી આપત્તિને “કૂવાનો કેર” કહેવામાં આવે છે કૂવા પછી જાલાવાડની મજધાની હળવડમાં આવી અને તે પછી ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં ધ્રાગધ્રા વરયુ ત્યારે ત્યાં આવી

પાલજીપુરના જાલોરી નવાબો

હવે મહમૂદના રાજ્યના કેટલાક ખનાવોની દૃષ્ટી નોંધ લઈએ. જે સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતના મૂળ પુરુષ અફરખાને ગૂજરાતમાં

૭૪. તખ્તને અકબરી, પૃ. ૨૬૪-૬૬. સિકંદરી, પૃ. ૧૧૨-૧૩. ખુદા-વદખાને હંમાફુલુલકને મારી નાખ્યો છે અને શાહનદો અહમદને ગાદીએ બેસાડ્યો છે એવી અફવા જૂનાગઢમાં ચાલી. કોઈ કહે છે શાહનદો માદો છે એવું મુલતાનને કહેવામાં આવ્યું.

૭૫. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ.

સ્વતંત્ર મુસનમાન સત્તા સ્થાપી તે જ સમયે પ્રસિદ્ધ કાન્હડદેવના
 ઝાંબોર અને સોનગીરમાં પણ મુસનમાન સત્તાની સ્થાપના થઈ અને
 રજપુતાના જેવા વીર રજપૂતોના મુલકની મધ્યમાં જ એક મુસનમાન
 સરથાન સ્વસ્થતાથી જન્મ્યું ઝાંબોરમાં એ સમયે ચોહાણ
 રાજ્ય હતું એ વખતે જિહારથી મને- શેરખાન નામે લોહાણી અધ
 ધાનોનો સરદાર મક્કા હજ કરવા માટે આ-યો હતો એણે ચોહાણોના
 રાજ્યમાં તોફારી લીધી રાજ્યોમાં અને છે તેમ ઝાંબોરના ચોહાણ
 રાજાને મારવાડના રાઠોડ રાજા સાથે બનાવ નહોતો રાઠોડ રાજાએ
 કપટથી વિસતદેવ ચોહાણને પોતાને ત્યાં બોલાવીને મારી નાખ્યો
 અને ઝાંબોર લઈ લીધું ૭૧ થોડો વખત વિસતદેવની વિધવા રાણીએ
 મનેક પુરંમ જે અધનાનોનો સરાર હતો એની સહાય લીધી ૭૭ અને
 રાજ્ય ચલાવ્યું પરંતુ આખરે મનેક પુરંમ ઝાંબોર પરાની બેરો
 અને રજપુતાનામાં મુસનમાન રાજ્યની સ્થાપના કરી મનેક પાટણ
 ઝાંબોરમાં પાસે મદદ માગી અને ઝિંહી લાગત વાપરીને પોતાનું
 સ્થાન નિશ્ચિન કરી લીધું ઈ સ ૧૩૯૪ માં આ રીતે મનેક પુરંમ
 ગૂજરાત સત્તાનતના સ્થાપની મદદી સત્તાધીશ થયો અને ઈ સ ૧૩૯૯
 માં તૈમૂર લગની ચડાઈ પડી અર્ધ સ્વતંત્ર જેવો થઈ પડ્યો આ
 વડે પાછળથી ઉત્તર ગૂજરાતમાં પાલણપુર રાજ્યની સ્થાપના કરી
 ઈ સ ૧૯ ૭ ના ભારતમાં રાજ્યોના વિનિનીકરણ સુધી એ રાજ્ય
 હતું એટલે પાલણપુરના સુધીનું આ મુસનમાન રાજ્ય ભારતના

૭૧ પાલણપુરના નવાજ તામેમહમદખાને પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ
 લખ્યો ■ એમાંથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ પોતાના અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં પૃ ૫૦-૫૨
 માં લેખે લીધો છે

૭૭ રાણીનું નામ પોપાખાઈ લખ્યું છે ઉપર મુજબ પૃ ૫૧ નબળી
 વ્યવસ્થા અને બેરોનું ચડણ જેવું હોય તેને આપણામાં 'પોપાખા'નું રાજ્ય
 છે એવી ખેતર છે મારવાડની આ વાત ગૂજરાતમાં કેમ ચાલી એ સાર્વત્રિક
 દષ્ટિએ વિચારવા જેવું છે

ખીન્ન ઇસ્લામી રાજ્યોમાં સર્વથી પ્રાચીન કહી શકાય એવું છે. મોઝ-
લાઈમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં ઝાલોરને ત્યારે મારવાડમાં મેળવી દીધું
ત્યારે આ પ્રાચીન વંશના નવાબોએ પાલણપુરમાં ગાદી સ્થાપી. ઝાલોર-
માં ત્યારે મલેક ઉસમાન અને એના ભાઈ વચ્ચે ઝઘડો થયો ત્યારે
મુલતાન મદમદ મેગડાએ મલેક ઉસમાનને મદદ કરી અને ઝાલોર
ગુજરાતની સત્તા નીચે આપ્યું. મદમદે ઝાલોરની સત્તા નીચે, સચોર-
સત્યપુર, અને ગુજરાતની એક સમયની રાજધાની જેવું લિન્નમાલ
શ્રીમાલ-એ બે વિભાગો મૂક્યા અને ઉસમાનને ઝુલ્મત ઉદમુદ્દનો
ઈસ્કાળ આપ્યો. આ ઇસ્કાળ પાલણપુરના નવાબોના કુટુંબમાં આજ
સુધી ચાલુ છે. પાલણપુરના નવાબો મેહદવી છે. ૭૮

પ્રાચીન પાલણપુર

પાલણપુર ગુજરાતનું એક સમૃદ્ધ અને પ્રાચીન નગર છે, પ્રહ્લા-
દનંદેવ-પાલણપુરેવ પરમારે એ વસાવ્યું છે. પાલણપુરમાં ખૂબ સમૃદ્ધિવાળા
જૈન શેઠિયાઓ વસતા હતા અને સારાં જૈન મંદિરો હતાં. જૈન
આચાર્યોમાં પ્રસાવક શ્રીસોમસુંદરચરિતું અને સમ્રાટ અકબરને પ્રતિ-
બોધનારા જગદ્ગુરુ બિરુદ ધારણ કરનારા શ્રીહીરવિજયચરિતુ પાલણપુર
જન્મસ્થાન છે. ૭૯ જૈન સાહિત્યમાં એની સમૃદ્ધિનું ખૂબ વર્ણન કરેલું
છે. ત્યાનો વેપાર એવડો મોટો હતો કે એને સ્થલવેલાદૂલ-ભૂમિતું
ખંદર હોતા ત્યા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભવ્ય અને સુંદર મંદિર
હતું, અને જૈન તથા બ્રાહ્મણ મતના અનુયાયીઓ સંપથી રહેતા ૮૦

૭૮, પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૧-૫૨, પૃ. ૧૭૮-૭૯.
તાલેમહ મદખાનના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ લખે છે કે આ ઇસ્કાળ
મારવાડમાં ૩૬ રાખ્દ થયો અને કોઈ ઉસ્માનખાન જેવું કામ કરી બતાવે તેને
“ખીન્ને જખદલ” કહે છે.

૭૯. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પાલણપુર તીર્થ

૮૦. નાસિન દનોદ્ધાર-પ્રહ્લાદનપુરવર્ણન. હીંગસૌભાગ્ય મહાકાવ્યમાં પણ
પાલણપુરનું વર્ણન છે, પણ એ ખૂબ આલંકારિક ભાષામાં છે.

પ્રહલાદનેદેવે જે મંદિર બધાવેનું એને આજે પદ્મવિયા પાર્શ્વનાથ કહે છે બીજા જૈન મંદિર પણ ત્યાં છે પાલણપુરના ઝવેરીઓ ગૂજરાતની બહાર દૂર દેશાવરોમાં વિખ્યાત છે

સોનગીર

જાસોર શહેરની પાસે કા હડદેનનો પ્રસિદ્ધ સોનગીરનો કિલ્લો આજે પણ જોકો છે અને એમ મમથે એ ગજપુતાનાના મજબૂત કિલ્લાઓમાં ગણાતો હતો એ કિલ્લો ઘણો પ્રાચીન ગણાય છે એને ત્રણ ગણચીવાસોની હરોળ છે અને અદર તળાવ તથા મંદિરો છે અત્યાહીરની છત્તા પછી એમાં મસ્જિદ બધાવેલી તે પણ આજે બની છે ૮૧

રાણપુરના ગોદેન સાથે દુધાઈ

સુસતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર આવેતો રાણપુરનો કિલ્લો રાણજી ગોદેનના હાથમાં હતો અને એ હમિર અમલદારના સુસતાનને તાબે હતો ચારણ કથા કહે છે કે સુસતાન મહમૂદ અને ગણજી સાદુ ચતા હતા એમ કહેવાય છે કે એક વખત રજપૂત બેગમ પિયેર ગઈ ત્યારે બંને બહેનો મળી અને હાકારાખીએ પોતાની મુસલમાનને પરણેલી બહેન સાથે જન્મવાની ના પાડી એણે વિવેચ્યા એવું બહાનુ કાઢ્યું કે પોતાનો ગ્રામી સુસતાનનો ખડિયો છે, એટલે બહેન મોટા સુસતાનની ગળી દોવાથી નોકરની સ્ત્રીથી એની સાથે બેસાય નહિ પરંતુ આ બહાનુ ઉવાડું પડી ગયું અને અપમાનિત થયેલી બહેને સુસતાનને આ વાત કહી, બહેન બનેલીને બોનારીને સાથે જમાડવા દુરામદ કર્યો ગણજીએ પટેલ તો ના પાગી, પણ એનું આશ્વ નહિ છેડે સુમિત્રથી એ સુસતાનના રખાગ્રામી પોતાની સ્ત્રીને લઈ આ ચો સોમ્યા બીજી વાત એવી

૮૧ પ્રો ક્રોમ્વેલેટનો ઇતિહાસ ૫ ૫૩ માં સોનગીરના કિલ્લાનું ચિત્ર આપ્યું

કહે છે કે મક્કા હજ કરવા જતી એક મુસલમાન સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઈ રાણપુરમાં રાતવાસો રહી હતી. પ્રભાત થતાં છોકરાએ ભીંતને બાંગ પોકારી. આ સાંભળી રાણપુરના બ્રાહ્મણોએ રાણજીને કહ્યું કે મુસલમાન રાજ્ય થવાની આ આગાહી છે. આ સાંભળી ઠાકોરે છોકરાને મારી નાંખાવ્યો અને આ બતાવતી ફરિયાદ એની માએ અમદાવાદ જઈને મુલતાનને કહી મુલતાનનો ક્રોધ પ્રત્યક્ષિત કર્યો.^{૮૨}

હવે મહમૂદને બદલે ભંડારીખાન મુસલમાન લશ્કર લઈને રાણપુર ઉપર ચડ્યો અને રાણજી એની સામે લશ્કર લઈ ધંધુકા આગળ મળ્યો અને ત્યાં ખૂનખાર લડાઈ થઈ એમા ઠાકોર પાછો હકી રાણપુર સુધી ગયો. રાણજીએ પોતાના અંતઃપુરમાં એવું કહી મૂકેલું કે કિલ્લા ઉપરથી જો ધ્વજ નીચે પડેતો દેખો તો હાર થઈ સમજીને આપઘાત કરજો. લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી ત્યાં બન્યું કે ધ્વજ રાખનારો તૃપાને લીધે ધ્વજ નીચે મૂકી પાણી પીવા બેઠો. આ દેખાવ જોઈ રાણીઓએ કૂવામાં પડીને આપઘાત કર્યો. લડાઈમાં છેવટે રાણજી પણ પડ્યો. એ પછી મહમૂદે ગોહેલના ભાણેજ હાલુજી પરમારને રાણપુરની ગાદી આપી, અને હાલુજીએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. આ હાલુજી પરમાર આજના રાણપુરના મોલેસલામ ઠાકોરોનો મૂળપુરુષ હતો.^{૮૩} મોલેસલામ ગરાસિયાઓ વર્ણન આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું.

૮૨. રાસમાળામા આ વર્ણન આપેલું છે, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ એની સારી નોંધ લીધી છે. આ બધા વર્ણનમાં કઈ અને કેટલી વાત માનવી એ પ્રશ્ન છે. મુસલમાન છોકરાને મારી નાખવાની વાત માનવા જેવી લાગતી નથી અને એ વાત જો ખરી હોય તો ગોહેલ ઠાકોરની બુદ્ધિને માટે માન રહે નહિ. પરંતુ હિંદુને પરણેલી બહેને મુસલમાનને પરણેલી બહેન સાથે જમવાની ના પાડી હોય અને એથી લડાઈનું બીજ શોધ્યું હોય એ વાત એ સમયનું વાતાવરણ જોતાં સંયુક્તિક લાગે છે.

૮૩. મોલેસલામ ગરાસિયાની હતપતિ આવી રીતે થઈ છે. રાણજી ગોહેલ ભાવનગરના રાજાઓના વડીલના કુટુંબનો હતો. હાલુજી પરમારનો બીજો ભાઈ ઘોળકાના કસ્બાતીઓના વશનો સ્થાપક હતો.

રાણપુરનો આજનો કિલ્લો મોગનાઈમાં શાહજહા બાંસાહના સમયમાં
ઈ સ ૧૬૩૫ મા અમલાના સુના આજમખાન ઉધાઈએ બધાએ
છે ૮૪ ગૂજરાતના સુતતાનોએ અહમદશાહના સમયથી ગૂજરાતના
હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદાર સાથે સબખ બાધ્યા હતા અને એમાં
એમને સહકાર પણ મળેનો અને સામનો પણ થયેનો

મહમૂદ દક્ષિણના મુસનમાન સુતતાનને મંદ કરવા એ વિશાખા
સવારી કરેલી ત્યારે રસ્તામાં એક દરિયાકિનારાના સ્થળની લડાઈનો
સામાન્ય ઉત્તેજ ઉપર થયો છે આ લડાઈની તારીખ માટે શક
હોવાથી અહીં એની જરા વિગત જોવી જરૂરી છે એ લડાઈ ગુજ
રાતના સુતતાનને મન નાનું ઝમકવું હતું તેથી તવારીખમાં એવું
લાણુ વર્ણન કર્યું નથી અને સિકદરી તો એને બહુ દૂકામાં પતાવી
દે છે, પરંતુ એ લડાઈમાં ગૂજરાતના બુદ્ધિવંત પારખી કોમે અમલને
ભાગ લખવેલો એટલે સાસ્ત્રીક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એનો ઉત્તેજ
મહત્વનો ગણી શકાય ઈ સ ૧૪૬૫ મા આ બનાવ બન્યો એમ
તવારીખના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ પારખી સીના ઉત્તના
પાંખા બધો હોય એમ પણ કહેવાક મત ખરાવે છે ૮૫ મહમૂદે

૮૪ અમલાના ભદ્રમાં સુપ્રસિદ્ધ સરાઈ આ આજમખાને બધાવેલી
એ જ્યાં જતો ત્યાં મકાન બધાવતો એટલે એને ' ઉધાઈ કહેતા હતા

૮૫ પ્રિ કોમિસેરિયે પોતાના અગ્રેજ ઇતિહાસમાં પૃ ૧૮૦ ૮૫ મા
આ બધી ઉપકૃત કિસ્સે સમજાવેલું અને પ્રિ હોડીવાળાના પારખીઓના
ઇતિહાસ નામના ગ્રંથ ઉપરથી ખૂબ વિગત સાથે આપી છે એમનું માનવું
એવું છે કે તવારીખો ઉપરથી ૧૪૬૫નું વર્ષ મળે છે છતાં આ બનાવ કદાચ
૧૪૬૧ મા બધો હોય આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં દ્વંદ્વ નોંધ કરી છે
તે ઉપરથી સિકદરી અને તમકાત આ લગઈને ૧૪૬૫ મા મૂકે છે પ્રિ
કોમિસેરિયે લખે છે કે આ બનાવને મુસનમાન તવારીખો દ્વંદ્વમાં પતાવે
છે સિકદરીને જોતા એ વાત ખરી હતી પરંતુ તમકાતે અકબરી, ફિરિતા
અને તારીખે અનશીમાં આ લડાઈનું જરા લખાણથી વર્ણન કર્યું છે કિસ્સે
સમજાવે મતલબ પ્રત્યે છે પણ અહીં ચાલુ મતની નોંધ લીધી છે

કોંકણમાં બહારોડનો, અને ગૂજરાતમાં પારનેરાનો એ કિલ્લા જીતી લેવા લશ્કર મોકલ્યું અને એ વખતે દરિયાકિનારે દમણ ઉપર પણ લશ્કર મોકલ્યું. આ બધાં સ્થળો હિંદુ રાજાઓના હાથમાં હતાં અને સંજ્ઞામાં પારસીઓનું અગત્યનું ચાલું હતું. પારસીઓ મુસલમાનોના ત્રાસથી ધરિાન છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં થોડો સમય રહીને દક્ષિણ ગૂજરાતને કિનારે વસ્યા હતા. સંજ્ઞામાં એ સમયે જાદી રાણા નામના રાજાનું રાજ્ય હતું.^{૮૬} એ લોકો જાદવ-ચાદવ વંશના હતા તેથી એવું નામ કહેવાતું એમ મનાય છે. આ રાણાએ પારસી લોકોને સારો આશ્રય આપ્યો. મહમૂદે પંદરમી સદીના અંતભાગમાં જ્યારે સંજ્ઞા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે જાદી રાણા ખૂબ વીરતાથી એની સામે લડ્યો મહમૂદનો લશ્કરી અમલદાર અલપખાન નામનો હતો. રાણાની મદદે ૧૪૦૦ પારસી થોડેસવારનું લશ્કર હતું એનો સરદાર અરદેસર નામે વીર પુરુષ હતો.^{૮૭} આ લડાઈમાં રાણાની હાર થઈ અને પારસીઓ કપાઈ ગયા. ૮૮ પરંતુ રાણાએ પોતાની કોમને આપેલા આશ્રયનો આવો મુંઠર બદલો આપી આ કોમે ખરેખરી ખાનદાની બતાવી આ લડાઈનું વર્ણન નવસારીના બહમન કેકેખાદ સંજ્ઞાણાએ ઈ. સ ૧૫૬૬ માં લખેલા ‘કિસ્સે સંજ્ઞા’ નામના પુસ્તકમાં કર્યું છે

અલપખાને જીત મેળવ્યા પછી ફરતાથી વેર લીધું અને સંજ્ઞાણે ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું. પારસીઓના યુવાનો મરણ પામ્યા

૮૬. પારસી હેવાલ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ Jodi Rapa લખે છે, પરંતુ એ જાદવ વંશના હતા એટલે જાદી કહેવાતા હતા.

૮૭ પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૮૨.

૮૮. એમ કહેવાય છે કે સરદાર અરદેસરની બહાદુર ધણિયાણી જરખાનુએ પુરુષનો વેશ પહેરી ધૈરાંનું એક નાનું સૈન્ય લઈ મુસલમાનોનો સામનો કર્યો હતો. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ હકીકત નોંધેલી નથી.

હતા જે લોકો જીવતા રહ્યા હતા તેઓ એમણે ઈરાનથી સલાળ પૂર્વક લાવેલા ઈરાનશાહ નામે મથફર એવા પવિત્ર આતશબહેરામ સાહેબને સન્નિધિથી બહરોટના કિલ્લામાં લઈ ગયા અને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ ખૂબ મુશ્કેલીઓમાં માળી વાસત આવી અને વાસતથી નવસારી અને વતસાડમાં આવી તે પછી એ પવિત્ર આતશ બહેરામ સાહેબની પધરામણી ઉત્વાડામાં કરી અને એ સ્થળ આજે પારસી ઓળે સર્પથી પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે પારમીઓ ઉ વાડાને, હિંદુઓ કાશી તથા મુસનમાનો મંદિરને પવિત્ર ગાં છે એમ્લુ જ, મહરનુ ગણે ૮૬

ગૂજરાત સત્તાનંતની શરૂઆતના સમયમાં નવસારીમાં આશા રાણા નામે એક પારસી ગૃહસ્થની લાગવગ ખૂબ હતી અને સુલતાન અહમ શાહના સમયમાં એમની રાજકાજમાં જરા સત્તા પણ હતી સુલતાન મહમૂદના સમયમાં આશા રાણાના પુત્ર ચગા આશા પણ એટલા જ પ્રસિદ્ધ હતા અને ગૂજરાતની પારમી કોમના અગ્રગણ્ય પુરુષ ગણાતા હતા એમ કહેવાય છે કે સન્નિધિના નાશ પછી પવિત્ર અગ્નિને બહોગટની ગુફાઓમાં સાચરી રાખી પછી નવસારી લાવવામાં

૮૬ આ વર્ષનમાં તવારીખો જુદા જુદા નામો લખે છે સિકદરી આશરનો પહાડી કિલ્લો કહે છે તમિલ પુ ૪૪૬ માં બાચરનો કિલ્લો કહે છે આમાં તવારીખો દરિયાકિનારાની જગ્યાને 'ફુલ' કહે છે એક તવારીખ 'ફુલ' લખે છે મિસ્ત્ર દિસ્ત્રી અને પ્રો મિમિએરિયે અને દમાલ જ કહે છે પરંતુ 'ફુલ' પાક ખરા હોય તો એ દહાણુ હોઈ શકે બને સ્થળો સન્નિધિ સરખા હતા છે સિકદરી આગળ એક બીજા હરોળમાં ફુલ અને દાહણુ એમ સ્પષ્ટ લખે છે એટલે દમણુ ધારણુ એ ખોટું છે બાચર એ બહોગટનું બ્રહ્મ રૂપ છે ત્યાં કિલ્લો છે એમ કહે છે, પણ ગુફાઓ છે અને ત્યાં જવાનો રસ્તો મુશ્કેલ છે એ પણ સન્નિધિ અને દહાણુની પામે કહેવાય છે તબક્કાતનો તારજુમો કરનારની પુ ૨૧૪ માં નોંધ ૧ જુઓ મિસ્ત્ર દિસ્ત્રીની ટીકા કરતા પણ ગૂજરાતની ભૂગોળની એમને બરાબર ખબર નથી

એમણે સહાય કરી હતી ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં ચંગા આશાની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ હતી અને ઈ. સ. ૧૫૧૨ માં એટલે સુલતાન મહમૂદના અવસાન પછી પણ એઓ હયાત હતા. ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં આ ચંગા આશાએ પારસીઓના મૂળ સ્થાન ઈરાનમાંથી પોતાના ધર્મને લગતી ખરી અને શાસ્ત્રીય હકીકત ગૂજરાતથી ખાસ માણસ મોકલીને મંગાવી. અને એ કાર્ય માટે ભરૂચથી નરીમાન હોશંગ નામના માણસને ઈરાન મોકલ્યા હતા આ માટે પહેલવી ભાષાના પંડિતો અને દસ્તૂરો સાથે જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તેને રેવાયત-શાસ્ત્રીય પરંપરા કહે છે અને એ રીતે પહેલી રેવાયત ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં થયેલી છે ૯૦

પ્રકરણ ૨૭ મુ

સુલતાનના વિજયો

પાવાગઢ-આપાનેર-(ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર)

સુલતાને કૈતી કાવત-ની તપાસ

આપાનેર ઉપર ચકાઈ કગ્વા રોધાયેતા કા-લુઆ

સૌરાષ્ટ્રમાં લાખો સમય લડાઈઓ કરી ખુલાવવાને પોતાની સામે કરેલા કાવતગની તપાસ કરવા સુલતાન અમલવાદ આવ્યો અને અમીરોના મનનું પારખું જોવા વાત ચનાવી કે પોતે મક્કા શરીફની યાત્રા કરવા ધારે છે અને ગજબલ્લીવળ અમીરોને મોપી દેવા માંગે છે સુલતાને આ વિચાર માટે અમીરોની સલાહ માંગી અને કોઈએ કીધી પોતાનો મત કહ્યો નહિ ત્યાંજે અનશનત્રત લીધું એમ કહેવાય છે કે અમીરોએ છેવટે ગલરાઈને સુલતાનને ખુશ કરવા માટે એમ કહ્યું કે પહેલા આપાનેરના હિદુ રાજ્યનો વિજય કરી પત્રી હજ કરવા જવું આ સાલણી સુલતાન ખુશ થયો અને અનશનત્રત છોડી પાગણા કર્યા ૧

આમ સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઈઓ કરી એ ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી પૂર્વ તરફ આપાનેરનું બળવાન હિદુ રાજ્ય રહી ગયું હતું તેને છતાંના સુલતાનનો ઈરાદો લાગા સમયથી હતો, અને લડાઈ કગ્વા માટે જૂનાગઢની પેઠે જ એ બહાના શોધી રહ્યો હતો આપાનેર છત્રી લેવાનું એક મોટું કારણ એનું પણ હતું કે માળવા સાથે ગૂજરાતની મત્તાને હમેશા કનિયા આપ્યા કરતા હતા અને ગૂજરાત માળવાની અરહ ઉપર આ એક મજબૂત લશ્કરી મથક

જેવું હતું એનો કિલ્લો પણ ખૂબ જ મજબૂત હતો. સુલતાન અહમદ-શાહના સમયથી ધિર ચાંપાનેર વગેરેના રાજાઓ કેટલીક વાર સાથે મળીને અમદાવાદના સુલતાનને ચિંતાઓ ઉત્પન્ન કરતા અને માળવાનો સુલતાન ધણીવાર એ લોકને મદદ કરતો.^૨ આમ જૂનાગઢનો વિજય જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં સત્તા જમાવી દરિયાઈ વેપારને સરળ બનાવવાના ઉદ્દેશથી થયો હતો તેમ ચાંપાનેર જીતીને સરહદ ઉપરના એક મજબૂત લશ્કરી મથકને હિંદુ સત્તાના હાથમાંથી લઈ લેવાનો ઉદ્દેશ હતો, એટલે એ માટે નાનાં મોટાં બહાના શોધ્યા કરતો હતો એમ કહેવાય છે કે સુલતાન જૂનાગઢ હતો ત્યારે ચાંપાનેરનો રાજા ગૂજરાની હદમાં વડોદરા અને ડભોઈમાં આવી લૂંટ કરનારાઓને આવનાજવાની સગવડ કરી આપતો હતો એવું એક બહાનું મળ્યું હતું કે બીજી તવારીખકાર લખે છે કે ઈ. સ. ૧૪૮૨ (હિ. ૮૮૭) માં ગૂજરાતમાં વરસાદ બહુ ઓછો પડ્યો હતો અને ચાંપાનેર મુઘી દુકાળની અસર હતી. એ સમયે રસૂલાબાદના થાણામાં મલીક સધા સુલતાની નામનો અમલદાર ચાંપાનેર તાબાનાં કેટલાંક ગામ લૂટી આવ્યો આ બનાવથી ચાંપાનેરના રાજાએ પોતાના લશ્કરથી એના ઉપર હુમલો કરી મલીકને હાર આપી, એમાં કેટલીક ખુવારી થઈ અને મલીક મરણ પામ્યો.

૨. અહમદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમાં આવા ફાખલા પાછળ જોઈ ગયા હોય. સોલકીઓના સમયમાં અને સલ્તનતના સમયમાં પાવાપતિ રાવળોએ ગૂજરાત માળવા વચ્ચેની લડાઈઓમાં લશ્કરી થાણા તરીકે લાગ લીધો છે અને ગૂજરાતના હાથમાં એ મહત્વનું લશ્કરી મથક આવ્યા પછી માળવાનો વિજય કરવો સરળ થઈ પડ્યો છે.

૩. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી લખે છે કે આ લૂંટારુઓને પતાઈ રાવળ સક્રિય મદદ કરતો હતો. એટલે મુહાફિઝખાનને એ લાગ ઉપર વ્યવસ્થા કરવા નીમ્યા હતા. આ હકીકત અરાબર નથી. મુહાફિઝખાન અમદાવાદનો જ સૂબો નિભાવેો હતો. પતાઈ રાવળ એના મુલકમાંથી લૂંટારુઓને જવાઆવવા દેતો. ખુલ્લી મદદ કરે એવી એની શક્તિ હોય એમ મનાવું નથી.

રજપૂતોએ મનીકના લશ્કરનો સરખમ અને હાથીઓ લૂટમાં મેળ્યા ૪
આ સમાચાર મળનાથી સુલતાને આપાનેર જીતી લેવાનો દંદ નિશ્ચય
કર્યો

આ સમયે આપાનેરમાં ગગાદાસનો પુત્ર જયસિંહ રાવળ રાજ્ય
કરતો હતો અને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એ 'પતાઈ' રાવળના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે 'પતાઈ' એ 'પાવાપતિ'નું દૂક ગૂજરાતી રૂપ
મનાય ૥ વગી એક મત એવો પણ છે કે પૃથુરાજ ચોહાણના
વશના હોઈ આ રાજ્યો 'પયાઈ' અને પછીથી 'પતાઈ' કહેવાયા
હોય આપાને-પાવાગ' ગૂજરાતમાં અગત્યનું સ્થળ છે અને એવું
અને દૃષ્ટિએ મજબૂત છે એટલે એ સ્થળનો ઇતિહાસ દૂકમાં આવે
ખવાની અહીં જરૂર છે ૫

પાવાગઢના સ્થળની કાવ્યમય મનોહરતા

એકદરે સૂઝા કહી શકાય એવા ગૂજરાતમાં કુગરનો દેખાવ
નાનો હોય તોપણ રમણીય લાગે છે વડોદરાથી ઇશાનમાં વિસ્તૃત
મેળોની વચ્ચે દૃષ્ટિમર્નાદમાં એક નાના વાઢળા જેવો પાવાગ'નો
કુગર દેખાય છે અને પશ્ચિમદિશાના હાનોન કસમાની નજીક જતા
એનો દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે મોટા વિસ્તારમાં આ પર્વત

૪ મિરાતે સિકદરી, ગૂ લા મા આ નામ મનીક અસદ આપેલું છે
યારે બેનીના અમેજ તરજુમાનો ઉતારો તબકાતની નોંધમાં આપ્યો છે
(પૃ ૨૭૧)માં મનીક સીદા ખાસિયા ખેલ સુલતાની એવું નામ છે તબકાત
પોતે મલીક સધા લખે છે ઉપરનું વર્ણન સિકદરી કરતા તબકાતમાં બરાબર
કરેલું છે કેઝિમજ હિસ્દરી રાવળે રસૂલામાદ તારાજ કર્યું એમ લખે છે એ
જાતને આધાર નથી

૫ જયસિંહના પિતાનું નામ બધા ગ્રંથોમાં ગગાદાસ આપેલું છે માત્ર
તબકાતે અકબરી અને ઉદયસિંહ કહે છે અને એ નામ કયાથી આ ચું તેનો
ખુલાસો મળતો નથી કોઈ પ્રતમાં જલારીય બસાઈય ૥ અને ફિરિસ્તાનો
તરજુમા કરનાર મિઝ 'બેનોરાય' લખે છે

આમ આ બંને સ્થળોના સ્થાપનાર તથા તેમનાં નામ પાડનાર માટે સખળ આધાર મળતા નથી એટલે ગમે તેવી દંતકથાઓ ચાલે છે.

શિવ અને શક્તિનું સ્થાન અને પ્રાચીન ભૂગોળ

પાવકાચલ માહાત્મ્યમાં આ પર્વતનું ‘પંચવક્ત્ર’ નામ જરા ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ખાડો પૂરનાર હિમાલયના પુત્રનું નામ પંચવક્ત્ર હતું ગુજરાતનો આખોય ભાગ શૈવ હતો અને પંચવક્ત્ર એ શિવનું નામ છે એ જોતાં આ સ્થળ કોઈ શૈવમતનું ધામ હોય એવો સભવ કહી શકાય તે સાથે આ કુંગરને પાંચ બાજુઓ છે એટલે શક્તિના પંચકોણ યત્રની આવૃત્તિ અને એના શિખર ઉપર શક્તિનું ધામ છે એટલે આ કોઈ શક્તિનું પ્રાચીન સ્થળ હશે એમ પણ મનાય છે પાવકાચલ નામ માટે કોઈ કારણ મળતું નથી, અને ટોલેમીના ગ્રંથમાં એવા અવાજવાળા એક સ્થળને મેકગ્રીન્ડલ પાવાગઢ સાથે મેળવવા માગે છે એ વાતને કાંઈજ આધાર નથી.^૮ કવિ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસા નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે એમાં આપણા ભૂમિવિભાગની ભૂગોળ દસમી સદી પહેલાં મનાતી હતી તેવી કાંઈકે ચોક્કસ રીતે આપી છે એમાં ગોવર્ધન ગિરિનગર આદિ પર્વતોમાં એક માત્સ્યશિખર નામ છે, પણ એ પાવાગઢનું નામ હોય એમ આધાર વગર કહી શકાય નહિ નદીઓના નામ પર્વતો કરતાં પણ વધારે ચોક્કસ છે, પણ એમાં વિશ્વામિત્રીનું નામ નથી અને સાગરમતી તથા વાત્રકની પછી મહી નદી નામ લખીને પછી હિડિબા નામની નદીનું નામ કહે છે તે કઈ નદી એ સમજાય તેવું નથી. નર્મદાથી

૭. એ લેખમાં આ બધી ચર્ચા કરી છે. શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનું મતબ્ધ છે કે ચાપો લીલ ઠાકોર હશે એ સંયુક્તિક લાગે છે. મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાતમાં લીલોની સત્તા હતી એ ભૂલવા જેવું નથી.

૮ Mecgrindle's Ptolemy : મજમૂદારની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૫૪, એમાં Bammogoura-બેમોગૌરા—એવા નામને યુલ (yule) નકશામાં નર્મદાની ઉત્તરે મૂકે છે તે ઉપરથી એને પાવાગઢ ધારે છે. આ આધાર વગરની વાત છે.

વક્ષિણપથ કહે છે એટલે મહી પછીની આ નદી તે ઢાંર ગણવી કે સૌરાષ્ટ્રની કાંઈ નદી ગણવી તે પ્રશ્ન થાય છે પૂર્વગૂજરાતને દિ હિમ વન કહે છે એની એક તકથા છે એટલે મહી પછી મોટી નદી ઢાંર છે એનું નામ હોઈ શકે આમ આ સ્થળને માટે દસમી સદીમાં પણ કાંઈ માહિતી મળતી નથી પુરાણો ભારતના ડુલપર્વતો ગણાવે છે તેમાં પારિયાત્ર પર્વત એ હાલના અરવલ્લીની જગ્યાએ મધ્ય ભારત માધી શક થઈ વક્ષિણ પૂર્વ તરફ વળી ગૂજરાતને માળવાથી છૂટા પાડી વિંધ્યની પશ્ચિમના ભાગોને મળી જાય છે આ નામમાં પ્રથમ અક્ષર પા છે એ સૂચક હોવા છતાં આધાર વિના કાંઈ કહી શકાય નહિ ૯ આખી પર્વતમાળામાંથી છૂટી પડી ગયેલી આ ટેન્કરીને જ પૌરાણિક નામ રહ્યું એમ કહેવા માટે આધાર તો જોઈએ એટલે આ નામ માટે કાંઈ પ્રમાણ પડી શકતો નથી ૧૦

આચાર્ય આનંદશંકરભાઈનું સૂચન

ગૂજરાતની સારકારિતાના પ્રતીક જેવા આપણા મહાવિદ્વાન આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ એક વખતે કહેતા હતા કે હિંદના નકશાને જોએ જેવડો વાળો તો આપાનેર પાવાગઢ ન્યા જગાળમાં અડશે તેની સમીપમાં જનોમાં મોગા સ્થળો ચંપાપુરી અને પાવાપુરી આવેલા છે, એમ્લે જૈનોએ આ સ્થળને પોતાનું યાત્રાધામ બનાવ્યું હોય અને પોતાના પવિત્ર મહાસ્થાનોના નામ આપ્યા હોય એવો સભવ પણ છે આપાનેર અને પાવાગઢમાં જૈનોનાં ધર્ણા મંચિ હના અને પાવા ગઢ ઉપર હજી પણ એના અવશેષો છે એ આ સભવને ટેકા આપે

૯ ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ ચર્ચા કરી છે તે ઉપરાંત ગૂજરાતની ભૂગોળ માટે માત્ર સારકૃતિક ઇતિહાસ આ ૧ લાના પહેલા પ્રકરણમાં રાજરોખરે કરેલા ઉલ્લેખોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને દિહિલા નદી માટે પણ ચર્ચા કરી છે

૧૦ પાવાગઢ નામમાં પહેલો અક્ષર પા આવવાથી અનેક તર્કો થયા છે આજોની રીત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પવો-વાસળી વગાડ્યો તેથી પાવાગઢ નામ પડ્યું એટલું ઉમેશ્વર શ્રી ગણુ દેશે એ આશ્ચર્ય છે

છે. આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયો કોઈ પણ અગત્યના સ્થળમાં એક સાથે જ વિકાસ પામ્યા હોય એવાં ઉત્તરણો મળે છે.^{૧૧} એટલે જૈન, શેવ, અને શક્તિના સ્થળો અહીં એક સાથે વિકસ્યાં હોય એમ માનવામાં બહુ વાધો નથી.

ચંદ્રવિનો ઉલ્લેખ

ચંદ્રવિના રચેલા કહેવાતા ‘પૃથુરાજ રાસા’માં ભીમદેવ મોલંકી-નુ વર્ણન કરતાં રામગૌર તુંવારને પાવાપતિ કહેલો છે. તે ઉપરથી કોઈ વખતે ત્યાં તુંવાર રજપુતોનું રાજ્ય હશે એમ પણ મનાય છે. પરંતુ પૃથુરાજ ચૌહાણના સમકાલીન ચંદ્રવિએ એ રામો રચેલો નથી એમ આપણા પ્રખર ઇતિહાસકાર મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝાજીનું માનવું છે, એટલે એ ગ્રંથનો આધાર કામનો નથી કદાચ તુંવારકુલના કોઈ રજપૂત દાકોરે થોડો સમય ત્યાં સત્તા જમાવી હોય.^{૧૨}

કોઈ એમ પણ માને છે કે જ્વાળામુખી પર્વતોના રસથી કોઈ પર્વતમાળામોથી પાવાગટનો પહાડ છૂટા પડી ગયો હોય, અને પાવક એટલે અગ્નિ એ કારણથી ‘પાવકાચલ’ નામ પ્રસિદ્ધ થયું હોય. પરંતુ આમ કહેનારા કોઈ જ આધાર આપી શક્યા નથી.^{૧૩}

૧૧. ઇંગ્લેન્ડના લોકોએ અમેરિકા જઈ પોતાનાં ગહેરનાં નામ ત્યાં આપ્યાં. એવા દાખલા આપણે ત્યાં મથુરા, મદુરા આદિમાં મળે છે. ગૂજરાતમાં એવા દાખલા બનેલા છે તે મે વહાણવટાના નિબંધમાં બતાવ્યા છે.

૧૨. તુંવાર કે ખીન કોઈની સત્તા ચાંપાનેરમાં સોલંકી સમયમાં હોવી જોઈએ એટલું તો જૈન વસ્તી ત્યાં હતી તે ઉપરથી સમજાય છે.

૧૩. આપણામાં વણાં દેશી સ્થાનોને પાછળથી માહાત્મ્ય વચ્ચાથી સંસ્કૃત રૂપ અપાયાના દાખલા મળે છે, અને તો લાગે છે કે પાવાગઢ નામનું ‘પાવકાચલ’ સંસ્કૃત રૂપ વ્રાહ્મણોએ માહાત્મ્યમાં દાખલ કર્યું હોય પાવક અગ્નિને બદલે પાવન કરનારો માટે ‘પાવકાચલ’ નામ ચોંટાડ્યું હોય.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમાં અધુ પ્રાચીન નદી

એટલે ઐતિહાસિક આધારની દૃષ્ટિએ ચાપાનેર પાવાગનુ રથાન બહુ પ્રાચીન લાગતું નથી અને પાવાગનુ અર્થ માટે તો એની આરક્ષમા રહ્યા પા અક્ષરમાથી અર્થો ઉપજાવવાનો જ પ્રયત્ન માન થયો છે. મોતળીઓના પ'નાના સમયમાં ગૂજરાત માળવાની અરહદ ઉપર ગેનો આ પહાડ ગૂજરાત દરતા માળવાની હદમાં રહ્યો હોય એમ માનવાને કાગળ છે અને મોતળીઓને માળવા માટે વારવાર યુદ્ધમાં જીતરુ પડતું એટલે સરહદના આ રથાનનુ મહત્વ એમના સમયથી વધુ એમ માની શકાય. મોતળીઓના પ'લા પૂર્વ ગૂજરાતનો કે'નોક ભાગ અપરમાલવ દહેવાતો હતો એટલે પાવાગનુ પામે તે પ'લા વરતી હોય તો પણ એ ગૂજરાત બાજુ બહુ જાણીતો થયો હોય એમ લાગતું નથી એ કાગળથી મોતળી સમય પ'લા આ રથાનના ઉત્તેજો આપણને મળી શક્યા નથી એમ લાગે છે.

જૈન માહિત્યના ઉત્તેજો

આમ હતા જૈન માહિત્યમાંથી પાવાગનુ ચાપાનેરના જે ઉત્તેજો મળે છે તે ઉપ થી મોતળી સમય પ'લા ત્યા જૈનોના મંદિરો હશે અને તીર્થોમાં એની ગણના પણ હશે પાલીતાણા કે ગિરનાર જેવા પ્રથમ પંક્તિના જૈન તીર્થોની સંજોગ જીનરતી પંક્તિમાં પાવાગનુની ગણતરી થતી હશે તપગંગાની બુદ્ધપદ્મવસિષ્ઠા અચન મન્જની ઉત્પત્તિમાં લખે છે કે એ ગણના રથાપક વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાય નિ. સ. ૧૧૬૬માં વિદ્યાર કરના પાવાગડ ઉપર આન્યા દતા અને ત્યાં સંભારનાથ ભગવાનને નમ રક્ષા કર્યા આ વર્ણનમાં એવો ઉત્તેજ છે કે ભગવાન મળવનાથનો પ્રસાદ આપી સપ્રતિ રાગને દગવેતો આ કથા એનું તો મૂલ્ય મેર છે કે એ મમય-જાગી સગી પ'લા-પણા પ્રાચીન કાળથી ત્યાં જૈન મંદિરો થયાં હશે અને પ'લા જૈન તીર્થ ગણતર હશે આ વર્ણનમાં જીન્ને એક મુદ્દા ઉત્તેજ મળાદાવી દેતો છે એમ કહી છે કે શ્રીવિજયચંદ્રે

મહાકાલીનું આરાધન કર્યું.^{૧૪} એવા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદન પ્રભુની શાસનઅધિષ્ઠાયિકા કાલિકાદેવી હતી. શ્રીવિજયચંદ્રે અંચલગચ્છની સ્થાપના કરી તેથી એ ગચ્છના આચાર્યો મહાકાલીને સ્વગચ્છરક્ષિકા ગણે છે. ચાંપાનેરમાં બાવન જિનાલયનું લગ્ન મંદિર જૈનસંઘે બધાવ્યું હતું અને એમાં શ્રીઅભિનંદન પ્રભુજીની અને શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથજીની મુખ્ય પ્રતિમાઓ હતી.^{૧૫} એ બન્ને મૂર્તિઓની અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠા, વિ. સ. ૧૧૧૨ માં વંશાખ સુદ ૫ શુક્રારે શ્રીગુણસાગરસૂરીશ્વરને દાથે થઈ હતી ત્યારે ચાંપાનેરના જૈન સઘમાં મોટો ઉત્સવ થયો હતો. વિ. સં. ૧૨૬૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૨) માં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ પાવાગઢમાં શ્રીસંલવનાથના દર્શને આવ્યા હતા અને ત્યાંથી કર્પટવાણિન્ય (કપડવંજ) ગયા હતા એ સૂરિ તપગચ્છના ૪૪ માં પદ્ધર હતા. તેરમી સદીમાં ગુર્જરેશ્વરના મહામંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલે ગોધરાના ધુધુલને જીતીને પાવાગઢમાં સર્વતોલક નામનું લગ્યાન મહાવીર પ્રભુજીનું મંદિર બધાવ્યું હતું.^{૧૬} પંદરમી સદીમાં ચાંપાનેર પાવાગઢમાં જૈન મંદિરો સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે. શ્રીભુવનમુદરસૂરિએ પાવાગઢના શ્રીસંલવનાથની સ્તુતિ કરી છે એમાં એ પર્વતને શત્રુંજય પર્વતના અવતાર

૧૪ મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છ પૃહત્પટ્ટાવલી. જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૧. શ્રી કલ્યાણવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છની પટ્ટાવલીમાં ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી એ બે દેવીઓ મહાવિદેહમાં ગઈ હતી. તે વિજયચંદ્રનું નામ સાંભળી પાવાગઢ આવી, આ ઉલ્લેખ જરા વિચિત્ર લાગે છે, શ્રી જિનવિજયજીનો કાલિકાનો ઉલ્લેખ થોડો લાગવાથી અહીં એ લીધો છે. “...પાવઈ પર્વતિ આવ્યા”...“મહાકાલી દેવ્યાવાલી...”

૧૫. જુઓ મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજીદ્વૈત જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ, પૃ. ૨૫૯ થી ૨૬૩.

૧૬. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૬૦-૨૬૧. વસ્તુપાલચરિતનો એમાં આધાર આપ્યો છે.

૩૫ે વર્ણવ્યો છે ૧૭ પાવાપતિ ચોદાગો અને ચાંપાનેરના જૈનો મહાકાલીને રાજ્યની અને ગચ્છની રક્ષક દેવી માનતા હતા પદરમી સદીમા ખભાતના શેક મેવાસાદે શ્રીસભવનાથના મઠિમા આઠ દેવકુલિમઓ કરાવી હતી અને એની પ્રતિદા શ્રીભુવનમુરના ગુરુ મહાપ્રભાવશ્રી મોમમુગ્ધરિજીએ દગવી હતી ૧૮ માડગના સધપતિ વસાકે પણ શ્રીસભવનાથજીની વના કરી છે એના પાવાપતિ જળમિહને શ્રીમોમદેસસુરિએ ઉપદેશ આપ્યો હતો રાણા કુભાને તથા ૧'માડલિકને પણ એ જ મુગ્ધિએ વિજ્ઞતાથી રજિત કર્યા હતા અને પાવાગને જૈનતીર્થ તરીકે ઉપદેશતરગિગીમા વર્ણવ્યું છે ૧૯ વિ સ ૧૫૭૭ મા પાટણના ખીમસિત પાવાગમાં જૈન મઠિ બધાન્યાનો પણ ઉત્તેજ છે મતમુ બેગડાની ચકાઈ વખતે કાચ આ છેતુ જૈન બાધમમ રોષ એ પછી અકમગના સમયથી કાઈક જૈન ઉત્તેજો મગ છે

પાવાગદના જૈન અને હિંદુ અવગેયો

વડોદરા મુગ્ધિમના શ્રી ગદ્ગ આપગા સ્થાપત્યના ઉત્તમ અબાસી, એમગે પાવાગના અવગેયો ઉપર મનનીય લેખ લખ્યો છે ૨૦ એમના મતન્ય પ્રમાણે પાવાગ ના છેક ઉપરના મોલિયાના મિન્વાના મેાનમાં અને દૂધિયા તળાવ પાસે જૈન મઠિગના અવગેયો મગ છે એના

૧૭ જનતીર્થનો ઉત્તિદામ પૃ ૨૬૨. સ્થિત પુઢરીકાચલસ્યાવતારેડલિ-
સ્થનાપરમેજિગગરદારે । તૃતીયગ્રન ધુન્નદત મદત મુવે પાવવ મૂપરે
શમ્મર્દતમ્ ॥ ચાંપાતર પુરાવનગલિશદેધીવવવાત્રી સ્થિત—' એવી સ્મૃતિ મગ છે

૧૮ ઉપર ૨ જળ પૃ ૨૬૦

૧૯ ઉપર મુજળ પૃ ૨૬૭

૨૦ ગુમે Journal of the Gujarat Research Society
Vol. XI, No 2 Paragadh-Champaner By Dr Goelz શ્રી
વરદગો લેખ વિજ્ઞાપૂર્ણ છે અને સ્થાપત્યની ચર્ચા માટે આધારમન ગણાય
તેરો ॥

છર્જોદ્ધાર થયેલા છે. આ અવશેષો ઉપરથી એ બંધાયાની તારીખ મળતી નથી. પરંતુ સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન ઉપરથી એ ચૌદમી અને પદ્મમી સદીના બાધકામ હોય એમ માને છે. બધા છર્જોદ્ધારમાં થાય છે તેમ આ મંદિરો પણ મરાઠતમાં બગડ્યાં છે. આ મંદિરોના સમૂહમાં નવલખી મંદિરોમાં ગણાતાં ત્રણ મંદિરો હાલ છે તે કાર્ધ મોટા નાશ થયેલા મંદિરોના નાના ભાગ હોય એમ એમનું માનવું છે. એ વિશાળ મંદિરની તો આજ માત્ર ઓટલાની ઊંચાઈ જ ઊંચી છે અને શ્રી ગટ્ઠના મતવ્ય પ્રમાણે એ ચોમુખજનું મંદિર છે. શ્રી ગટ્ઠ લખે છે કે દેલવાડા અને ટુંભારિયાનાં મંદિર કરતા અડીં જુદી રીત દેખાય છે અને એ મંદિરો બહારથી સાદા છે બ્યારે આ પાવાગઢનાળું મંદિર બહાર પણ કોતરણીવાળું હશે એમ જણાય છે. કદાચ વસ્તુપાલ તેજપાલના સર્વતોભદ્ર મંદિરનું એ અવશેષ હોઈ શકે ૨૧ શ્રી ગટ્ઠ આ બધા અવશેષોને એની કોતરણી, મૂર્તિવિધાન વગેરે ઉપરથી ચૌઃ કે પદ્મમી સદીના માને છે. પરંતુ બારમી સદીથી જૈન મંદિરો અડીં બંધાયાં હતાં એ આપણે જોઈ ગયા. એટલે મુસલમાનોની જીત પહેલાં પણ હિંદુ પાવાપતિઓના સમયમાં આ મંદિરોના છર્જોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું પડે જૈન સાહિત્યમાં આ મંદિરોમાં ઉમેરા થયા હોય એવા ઉલ્લેખો છે પણ છર્જોદ્ધારના ઉલ્લેખ નથી, અને છર્જોદ્ધાર કરવા જેવો નાશ થાય એવું કાંઈ એ સમયમાં પાવાગઢ ઉપર તો બન્યું હોય એવું જણાતું નથી ૨૨

૨૧. શ્રી ગટ્ઠે જૈન સાહિત્યના આધારે જોયા હોય એમ લેખ ઉપરથી લાગતું નથી. વસ્તુપાલનું ચોમુખજનું મંદિર એ સમયે તો બડ મંદિર જ હોઈ શકે. “સર્વતોભદ્ર” નામના મંદિર માટે જ્ઞાનસાગર સિરીઝના “એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ આર્કિટેક્ચર” અંગ્રેજીમાં સર્વતોભદ્ર શબ્દ લુપ્તો

૨૨. જૈન સાહિત્યમાં છર્જોદ્ધાર થયા હોય તો એના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. બારમી સદીનાં મંદિરોની મૂર્તિઓ ચૌદ કે પદ્મમી સદી જેવી લાગતી હોય તો છર્જોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું જ પડે. પણ એવું થયું હોય એમ લાગતું નથી, એટલે શ્રી ગટ્ઠની માન્યતાને વધારે આધારની જરૂર ખરી.

શ્રી ગદ્ગ ઇશિયા તળાવ ઉપર એક શૈવ સપ્રદાયના મંદિરના અવશેષોનું વર્ણન કરે છે અને ત્યાંની મૂર્તિઓ નિ તથા મડળના દ્વાર ઉપર લકુનીય પાશુપતાચાર્યની મૂર્તિ ઉપરથી શૈવ સપ્રદાયનું મંદિર હશે એમ કહે છે ૨૩ પાવાગઢ-આપાનેર જૈન સાથે શૈવ તીર્થ

૨૩ જુઓ શ્રી ગદ્ગનો ઉપર્યુક્ત લેખ એમાં સિવમંદિરના અવશેષોની સરસ ચર્ચા થી છે તેમાં રજપુતાનાની અસરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અહીં એક વાત કહેની ખાસ જરૂરની છે સ્થાપત્યના વિજ્ઞાનમાં બાવણી અને મૂર્તિ-વિજ્ઞાનનો ક્રમવાર ઇતિહાસ તેમજ પ્રગતિ ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ અગત્ય છે એ ખરું છે, પરંતુ એ વિજ્ઞાનનો સમય નક્કી કરવામાં એ એક જ પદ્ધતિ ઠાઈ વાર બરાબર કામ ન પાલ આપે મોરારાના મંદિરની અભિયારમી સગીની બાધણી અને શામકપુરના મંદિરની પદરમી સગીની બાધણી જોતા આ ચાર સદીઓમાં ગુજરાતની સ્થાપત્યકલા સંપૂર્ણ ટોચ પર હતી એમ માયા વગર કાગળે નથી એટલે જૈન હિંદુ મંદિરોની બાળતમાં એકની બાળણી અને મૂર્તિઓ ને ધ્યાનમાં લઈ સમય નક્કી કરવામાં જોખમ છે એમ મને લાગે છે મુસલમાન સ્થાપત્ય નડ ઠીક થઈ હવે અને ગુજરાતી કારી શા નિષ્ણાત હતા નવી રીતો અજમાવવાની હતી એને મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બાધણીની પ્રગતિ સમય નક્કી કરવામાં ખાસ ઉપરોક્ત થઈ પડે એમાં શકા નથી બીજી વાત એ ધ્યાનમાં લેવાની છે કે પાવાગઢ-આપાનેરમાં ચૌદાસ શતબ્દ થયું એને રજપુતાના કે ઉત્તર હિંદના સ્થાપત્યની અસર-આપાનેરમાં આવવી જ નેહએ એમ પણ કહી શકાય નહીં મને તો લાગે છે કે ગુજરાત-રજપુતાનામાં જૈન હિંદુ સ્થાપત્યમાં ગૂંજ સિદ્ધાંતો એક જ દત્તા જે સ્થાનિષ્ઠ ફેર ફેખાતો તે બવાન નારના રાજા અને શોખ ઉપર આધાર રાખતો, જેલાક યુરોપીય કલાવિવેચકો 'જૈન સ્થાપત્ય એવું નામ આપવાની ભૂલ કરે છે એવા વિભાગ આપણા સ્થાપત્યને માટે પાવા ઉચિત નથી ચૌદાસો પૂર્વ ગુજરાતમાં લાખો સમય વરસા ઉત્તર હિંદથી એમની કોઈ વિરોધતા દોષ તો પણ આપાનેર જેટલે એ લાવી શક્યા દોષ એવો બહુ સભવ જણાતો નથી વસ્તુતઃ આપણા સ્થાપત્ય કે સિદ્ધિમાં ખાસ કરીને આ ચાર સદીઓમાં ભગપણ કે પ્રમગતા બધાવ નારના રાજા અને શોખ ઉપર આધાર રાખે પણ એ ઉપરથી સમયનિર્ણય કરવો તે ઠીક નથી આ મારી અગત માયતા છે

પણ હશે અને એમાં શિવની પૂજા કરતાં વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન મહાકાળીનું હશે એમ પણ સમજાય છે વિષ્ણુના મંદિરનો ઉલ્લેખ મળતો નથી એ ઉપરથી આ સ્થળ શિવ, શક્તિ, અને જૈનોના ધર્મનું સ્થળ હશે એટલું કહી શકાય આ બધાનો સાથે વિચાર કરતા અને જૈન મંદિરોના ઉલ્લેખોની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં પાવાગઢ-આપાનેર નામ માટે વા અક્ષરને બંધ બેસાડવાના પ્રયત્ન કરતાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈનો તર્ક વધારે સચુક્તિક લાગે છે અને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરેલા પર્વતના સ્થળોએ જોમ જોનોએ તીર્થસ્થાન સ્થાપ્યા છે તેમ આ સ્થળે પણ એમણે સ્થાપી પોતાના મહાતીર્થ અપાપુરી-પાવાપુરીના નામ આ આ સ્થળને આપ્યાં હોય એ સંભવિત છે. ગૂજરાત દેશ પાશુપત શૈવોનું આસ્થિસ્થાન હતું તેથી શિવ અને શક્તિની પૂજા પણ અહીં શરૂ થઈ હોય.

પાવાગઢનો કિલ્લો

પાવાગઢનો કિલ્લો મુસલમાનોએ જીત્યો તે પહેલા કેવો હશે એનો કાંઈક ખ્યાલ શ્રી ગદ્દએ આપ્યો છે. પાવાગઢના કિલ્લાને ત્રણ ભારે કોટવાળી સરક્ષણ હરોળો છે. આમા છેક નીચલી સરક્ષણ હરોળની દીવાલના પથ્થરો ઉપરથી ચૌહાણોના પહેલાં એનું બાંધકામ થયું હશે એમ શ્રી ગદ્દ માને છે. અટકના દરવાજાથી કિલ્લો શરૂ થાય છે. અહીં મેદી તળાવ નામે પાણીથી હમેશ ભરેલું સુંદર તળાવ છે અને એને કાંઠે પતાઈ રાવળનો મહેલ હશે એમ અવશેષો ઉપરથી મનાય છે. આ બધી સંરક્ષણ હરોળોની દીવાલોને મુસલમાનોએ જીત્યા પછી સમરાવીને મુધારા વધારા કર્યા છે એટલે ચડતાં જો દરવાજાઓ આવે છે એમાં કેટલાક હિંદુ સ્થાપત્યના દરવાજાઓ આવે તે જોતા અસલ હિંદુ કિલ્લાની હરોળનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. મુસલમાન કમાનોવાળા દરવાજા ભવ્ય છે.

કિલ્લાના મધ્યભાગમાં પહોંચતાં પહેલા બીજી સંરક્ષણ હરોળ શરૂ થાય છે અને એના દીવાલો, ધુરજો તથા દરવાજાની રચના તથા

અને દૂધિયુ એ એ તળાવો છે અને એની પાસે થઈને અહીંસો ફીટ જાચી પર્વતના સૌથી જાંચા શિખરની ટેકરી ઉપર જવાય છે. આ ટેકરી ઉપર મહાકાળીનુ આસપાસ કોટવાળું મંદિર છે અને એ મરાઠા સમયમા બધાયેલું છે. મહાકાળીની મૂર્તિ પહેલાં જૈન શિલ્પના વિધાન પ્રમાણે હતી એમ જૈનો માને છે ૨૫ હાલનુ મંદિર છેક સાદું છે અને મહાકાળીનુ મુખ પૂજ્ય છે. મંદિરની ઉપર સદનશાહ પીરનું મુસલમાનોનું સ્થાન છે મુસલમાનોના સમયમા એ મંદિરની જગ્યાએ કબર હશે અને એ પછી કબરની નિશાની મંદિરની ઉપર રાખી ફરી દેવીની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે એમ લાગે છે ૨૬

હિંદુ ચાંપાનેર

હિંદુ સમયનુ ચાંપાનેર પાવાગઢના હુગરની ઉત્તરે હતું એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે આજનુ ચાંપાનેર મહમૂદ એગઢાએ છત્તા પછી પર્વતની પૂર્વ તરફ નવું બધાવ્યુ શ્રી ગદ્ડ માને છે કે પહેલી રક્ષણ હરોળ પાસે મેદી તળાવ અને રાજના મહેલની પાસે જ રજપૂત ચાંપાનેર હતુ ૨૭ પરંતુ એ જગ્યાએ રાજ અને એના મોટા સરદારો-

જેવો છે. એમના સ્થાપત્ય સંબંધી લેખમાં જૈન હિંદુ અવશેષોનાં ચિત્રો તથા પાવાગઢના નકશાઓ મળે છે તે પણ જોવા જેવા છે. શ્રી ગદ્ડે વીસ વખત પાવાગઢ જઈ સ્થાપત્યના અવશેષોનો અભ્યાસ ઝીણવટથી કર્યો છે. લેખને છેડે જે આધાર-ગ્રંથો નોંધ્યા છે એમા અગ્રેજીમા લખાયેલા બર્નેસના ગ્રંથ અને ખીન્ન અગ્રેજી આધાર લીધા છે. એમાં પ્રાચીન સાહિત્યના કોઈ આધાર જણાતા નથી. પચમહાલ ગેઝેટિયરમા પણ કેટલુંક વર્ણન કરેલું છે.

૨૫. મહાકાળીની મૂર્તિ અસલ જૈન શિલ્પવિધાન પ્રમાણે હતી એમ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસલેખક લખે છે, પણ એનો આધાર આપ્યો નથી.

૨૬ જુઓ શ્રી ગદ્ડને લેખ. સદનશાહ માટે એમની માન્યતા ખરી જણાય છે.

૨૭ મેદી તળાવ પાસે મહેલ અને અમીરાનાં મકાનો હોઈ શકે. વસ્તીનાં ઘરો ત્યાં હોય તો રજપૂત ચાંપાનેર ખૂબ નાનું હોય એમ માનવું પડે,

ના મહેલો અને ખાસ લશ્કરી અમલારો માટે ઘેરા વખતે રહેવાની જગ્યા સિવાય વધારા કાઢી હોય એમ માનવાને કારણ નથી સામાન્ય લોકો અને વેપારીઓનું ચાપાનેર ઉત્તર તર- તળેગીમાં હોય એ ખરું લાગે છે અને હાલ જગતને લીધે એના અવશેષો દુર્લભ છે મુસલમાનોએ પૂર્વ તર- શહેર ફરી વસાવ્યા પછી હિંદુ શહેરના અવશેષો નવા શહેરમાં વાપર્યા હશે અને એ કારણથી આજે જૂના શહેરના અવશેષો દેગાતા નથી અમલવાદમાં આસાવનું થયું તેમ રજપૂત ચાપાનેર ૥ કોઈ કોઈ લાગ મુસલમાન ચાપાનેરમાં લાગી પણ ગયા હોય ત્રી ગદ્ગ લખે છે ૭ બુઝિયા દરવાજા આગળ નીચેની હરોળ માથી એક છૂપો રસ્તો આવતો હતો અને મેદી તળાવ આગળથી એ રસ્તો જગનમાં થઈ પવતની નીચે ઊતરતો હતો એ રસ્તામાંથી રોડ વખતે સાધનસામગ્રી છૂપી રીતે લાવવામાં આવતી આ રસ્તો મુસલમાનોને જડ્યો તેથી રોડપેટુ લશ્કર દાર્જુ એમ એ માને છે ૨૮ સુલતાન અટકે ગ્વાજ આગળ તોપમારો ચલાવતો હતો એમ પણ કહે છે પરંતુ સુલતાનના પેરાનું વર્ણન તવારીખોએ આપેલું છે તે આગળ નેરિશુ મકાનોનું વર્ણન પણ આગળ કરીશું

જયસિંહ પતાર્દ ગવળ અને એના બાપદાદાઓ

પંવાગના મિન્વાનુ સામાય વખતે કથું હવે ઇતિહાસ આગળ નેરિએ સુલતાન મરૂ મેગડાએ ચાપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાર ત્યા જયસિંહને ચૌહાણુ રાજ્ય હતું એના મૂળ પુરૂ પૂર્વીરાજ ચૌહાણની પછી પછી નાગીને દક્ષિણમાં આન્યા અને ચાપાનેરમાં ગાંધી સ્થાપી એ પછેના કોની સત્તા હતી તેની વિગત મળતી નથી પણ પાછળ જૈન ઉત્તેજો નેરા તે ઉપરથી ત્યા પાછળને તામ રહેનારા કોઈ નાના કોકોરની સત્તા હશે એ સમયે

૨૮ શ્રી મહાવીર મથના ખરી દશે ને કે તવારીખો તે એક નદિ પણ “મુરગા” બોલાતી એવા ઉલ્લેખ કરે છે

રાજદ્વારી બાબતોમાં ચાંપાનેર કરતાં ગોધ્રુ-ગોધરાનું મહત્ત્વ વધારે હોય એમ સમજાય છે. ચાંપાનેરમાં સત્તા જમાવનારા ચૌહાણના મૂળ પુરુષનું નામ ખીચી તેથી એ લોકો ખીચી ચૌહાણો કહેવાય છે. પાલનદેવ ખીચીએ ચાંપાનેરમાં આવીને પાવાપતિ ચૌહાણોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું એની વંશાવળી હાલોલ પાસેના એક લેખમાં મળી આવી એમાં જયસિંહ પાવાપતિને શક્તિભક્ત કહ્યો છે અને પાવાગઢને પાવકદુર્ગ કહ્યો છે ૨૯ પાવાપતિનું દૂંકું ૩૫ થયું હોય પતાર્થ. ગૂજરાત સંસ્તનતની શરૂઆતથી મહમૂદે ચાંપાનેર લીધું ત્યાંબુધી પતાર્થ રાવળોને મુસલમાનો સાથે અવારનવાર લડાઈઓમાં ઊતરવું પડતું હતું. સુલતાન અહમદશાહ પાવાગઢ જીતવામાં કાબ્યો નહોતો અને જય-સિંહના દાદા ચંબક ભૂપ સાથે એને મુલેહ કરી પડી હતી. જયસિંહના પિતા ગગાદાસ-ગંગરાજ-સાથે પણ મહમૂદની પહેલાંના સુલતાનોને લડાઈઓ થઈ હતી. ઇંદર જેવા હિંદુ રાજ્ય સાથે પાવા-પતિને સંપ નહોતો એ પણ આપણા રાજકારણના ઇતિહાસની એક કમનસીબ ઘટના છે માળવા અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવેલા પાવાગઢનો રાજા બંને દેશના રાજાઓને સમય પ્રમાણે સહાય કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખતો માળવાના હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુસલમાન સુલતાનોએ પણ ગૂજરાત સાથે વારંવાર લડાઈઓ કરી છે, અને એમાં પાવાગઢના રાજાઓએ કાઈ પણ રીતે ભાગ લીધો છે ૩૦

સુલતાન મહમૂદની ચડાઈ અને ઘેરો

પોતાના વડીલો પાવાગઢ જીતવામાં નિષ્ફળ નિવડેલા અને

૨૯. જુઓ વડોદરા બાજુ ગ્રયમાળામાં શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની “પાવાગઢ” નામે પુસ્તિકા.

૩૦. કુમાર માસિકમાં માર્ચ લેખ જુઓ. ગગાદાસ રાવળે સુલતાન મહમૂદ (અહમદશાહના પુત્ર) ને હુગલેલો એ વિજયનું વર્ણન એક સંસ્કૃત નાટકમાં કર્યું છે, પરંતુ આ વખતે એની વિગત મળી શકી નથી.

માળવા સાથે ધર્મણુ ચાલુ જ હતું એટલે મહમૂદ બેગડાનો આપાનેર જીતવાનો નિશ્ચય તો પહેલેથી જ હતો એ આગળ જોઈ ગયા, અને સુલતાન બાના શોધ્યા કરતો હતો એવામાં એને બહાનું મળી રહ્યું એ પણ જોયું હવે મહમૂદે મોટું લશ્કર લઈ વડોદરા પ્રયાણ કર્યું જ્યસિ હે આ સમાચાર સાંભળીને વડીનોને સમાધાન માટે મોકલ્યા અને પોતે પડેલા સુલતાનના બે હાથીઓ ધનાઈ ગયા હતા એટલે તેના બે નામાં બીજા બે હાથી અને લૂટેનો માલ તથા સોનું સુલતાનને પાઠ આપવા જણાવ્યું^{૩૧} પરંતુ સુલતાનને આ વખતે સમાધાનની ઇચ્છા નહોતી એટલે એણે ઉત્તર પાઠવ્યો કે “આ સંદેશનો જવાબ કાલે તનવારથી આપીશું”^{૩૨} આ સમાચાર સાંભળી જ્યસિ હે રાવળે પણ ક્રોધ મગ્ન કરી લડાઈની તૈયારી કરવા માડી સુલતાને વગરેથી ઊપડીને આપાનેર વગની માળવાના રસ્તા ઉપર આવેલા કરનાઈ ગામ આગળ પડાવ નાખ્યો અને બહરામખાન અમૂક, તાજખાન અને ઇજિપ્તવારખાનને આગળ મોકલ્યા^{૩૩} સુલતાને સૈન્ય બંધી અલગ રાખે^{૩૪} ખોરાક અને સરભમ લાવવાના રસ્તાનું રક્ષણ કરના નીમ્યો સૈન્ય પોતાની ઢુકડી લઈ સરભમ વગરેનું રક્ષણ કરતો આવતો હતો ત્યારે એના ઉપર રજપૂતોની ઢુકડીએ હુમલો કર્યો અને એના બધા ખોરાક અને સામગ્રી પડાવી લીધા આ સાંભળીને સુલતાનને ખૂબ નિરાશા થઈ અને એ વર્ષના હિસાબ ૮૮૭ સફર મામના અત સુધી ત્યાં ઘેરા ધાવીને પડી રહ્યો હવે સુલતાને અમલનાદના પ્રસિદ્ધ મુહાફિજખાનને વેરાનો બંદોબસ્ત કરવા

૩૧ પાવાનના મહમૂદના ઘેરાનું વર્ણન મિરાતે સિફદરી કરતા તખ્તકાતે અકબરીમાં ખૂબ વિગતથી આપ્યું છે જુઓ તખ્તકાતે અકબરી પૃ ૨૭૨

૩૨ સિફદરી ગ્રંથ પૃ ૧૧૩ તખ્તકાતે અકબરી પૃ ૨૭૨

૩૩ સિફદરી આ નામો આપતી નથી તખ્તકાતમાં છે

૩૪ સિફદરીમાં આ નામ નથી તખ્તકાતની પ્રતોમાં પણ ફેર છે ફિરિસ્તા સૈયદ મદનલલ નામ લખે છે

નીમ્યો અને એ રોજ સવારથી બપોર સુધી બધી તોપો વગેરે તપાસી મુલતાનને ખજાર આપતો. તવારીખકાર લખે છે કે મુસલ-લમાનોએ કિલામાં જવા માટે સુરંગો^{૩૫} બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ માટેના નિશ્ચાત ધજનેગ પણ સાથે આવેલા હતા. ૪૬ સુરંગો માટે લાકડાના પાટિયાં બોધીએ તે માટે એક એક ઝૂડીની એક એક અશરફી જેટલી કીમત આપવી પડી અને એ રીતે મુલતાનને એક લાખ ટંકાનું ખર્ચ થયું. ^{૩૭} આ વખતે જ્યસિંહે ફરીથી સમાધાન માટે કહેવડાવ્યું અને થોડા ઉડાવી લેવાય તો નવ મણુ સોનું અને એ વર્ષ ચાલે એટલું અનાજ આપવા માટે કહ્યું. પરંતુ મુલતાને કાંઈ પણ સ્વીકારવા ના પાડી અને કિલ્લો છતી લેવાનો જ નિશ્ચય બાહેર કર્યો ^{૩૮}

પતાઈ રાવળે માગેલી માળવાની સહાય

આ સાંભળીને હિ. સ ૮૮૮ માં જ્યસિંહે સહાય માટે માળવાના મુલતાન આમુદ્દીન પાસે પોતાના સુરજી નામના વડીલને મોકલ્યો અને પ્રત્યેક મળલે એક લાખ તનખા આપવાનું વચન પણ કહેવડાવ્યું. આથી લલચારીને માળવાનો મુલતાન લશ્કર લઈને નીકળ્યો અને માંકુગાની બહાર પડાવ નાંખ્યો. આ સમાચાર મળતાંજ

૩૫ તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૩-૭૮. સિકંદરી, પૃ. ૧૧૪.

૩૬. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૧૧૮.

૩૭ અગરશીની કીમત સિકંદરીએ લખી છે, જ્યારે તખકાતે માત્ર કુલ ખર્ચ લાખ ટંકા થયો એમ લખ્યું છે. આ ટંકા સોનાના કે ચાંદીના તે સ્પષ્ટ નથી, પણ અશરફી સોનાની છે.

૩૮ તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૩.

૩૯. સિકંદરી સૂર નામ લખે છે. તમનાત સુગ લખે છે. સિકંદરીના અગ્રેજ તરજુમામાં સહુરા નામ લખ્યું છે, કેશિજી હિન્દૂ સુરી લખે છે. કોઈ સૂર્યરામ નામ હોવાનો સંભવ છે.

ઘેરો સલાળવા માટે અમીરોને મૂળી સુલતાન મદમૂ બાંજુ ૬૨૬૨
 લઈને હોદ તરફ ગયો અને આસુદ્દીન સાથે લડવા તૈયાર થયો.
 આ ખમર મજતાં માળવી સુલતાને વિદ્વાનોનો મત લઈ હિંદુ સાથે
 લાતા મુસનમાન રાજા સામે પોતે મુઘલમાન હોવાથી ન લડી શકાય
 એમ નક્કી કર્યું, અને પોતે માંડુ પાછો ગયો. આ સમાચાર માલગી
 મદમૂ ખુશ થઈ ચાપાનેર પાછો આવ્યો અને ચાપાનેરમા લુમા
 મરિજ્જનો પાયો નાખ્યો. ૪૦ આથી અમીરોને પણ ખાતરી થઈ કે
 સુલતાન કિત્નો જીત્યા વિના પાછો ફરનાર નથી. આ સુદમા
 મુહાકિઝખાન ઉપર ત ગૂજરાતના એ સુપ્રસિદ્ધ અમીરો હતા—એ
 અમદાવાદનો કિનામ ઉત્તમુલક મનીક સારંગ અને ખીજો ગૂજરાતનો
 નૌમમેનાપતિ—મિઝ બહર—મનીક અયાઝ સુલતાની આ મલિક
 અયાઝ પગેશની તોપો દીવ બદરથી ગૂજરાતમા લાવ્યો હતો અને
 એ પાવાગના ઘેરામા પહેલવહેલી વપરાઈ એમ જણાય છે ૪૧

ઉવટની લગાઈ અને જયમિલની ૮૧૨

તવાગીબદાર કહે છે કે મુરગોતુ કામ પૂરું થઈ ગયું હતું અને
 એક દિવસ સુલતાનની પોતાની ટુકડીના સિપાઈઓએ એ મુરગ
 માથી છૂપી રીતે જોયું તો સવારમા રજાપૂતો દાતણ પાછી રનાન
 આદિ માટે જતા હતા અને અધ્યાત્મ કરતા હતા આ વખતે કિસાના
 રક્ષગુમા બહુ ઓછા માણસો હતા આ સાંભળીને સુલતાને પોતાની
 ટુકડી લઈ મનીક સારંગને એ સમયે એ માર્ગમાથી જવા દુકમ કર્યો
 મનીક સારંગ મુઝગમાથી કિસામા પેડો અને હાથોદાયની લડાઈ

૪૦ સિંહરી જી બા ૫ ૧૧૪-૧૧૫ તમને આગરી, ૫ ૨૭૮

૪૧ હિંદુસ્તાનમાં તોપ પહેલવહેલી ગૂજરાતમા આવી અને તે આ
 સમયમા આવી એવી ૪-લીન લગાઈઓની રીતોમા ચોટા ધેર પાંચો ગૂજરાતી
 વર ૧૧૬૬ માં આતમા પરાદેશી મોહદાએ હતા. મૌ નહીં મારેજનો. ગૂજરાતમા
 તોપ એ લેખ જુઓ

શરૂ થઈ તેમાં રજપૂતોની ખુવારી થઈ અને એ લોકો દરવાજા નરક પાછા હટ્યા. એ વખતે દરવાજાની બાજુની દીવાલ ઉપર મલીક અયાજના તોપમારાએ મોટા ચીરા પાડ્યા હતા તે જોઈ અયાજ એક ટુકડી લઈને કિલ્લામાં પેઠો અને એક બારીમાંથી દરવાજાના છુરજ ઉપર ચડી ગયો. બીજી બાજુથી મુગંગને રસ્તે મુલતાન મહમૂદ પોતે સિપાઈઓ સાથે કિલ્લામાં આવ્યો અને ઉપર ચડ્યો. આ વખતે ખૂબ વીરતાથી લડના રજપૂતોએ ઘરગોળાના બોમ્બ દરવાજા ઉપર ચંદ્રા મુસલમાનો પર હાથથી ઉપાડીને કેંક્યા, પરંતુ મુલતાનના લશ્કરીઓએ એ બોમ્બગોળા ફેંટે તે પહેલાં ઉપાડી પાછા કેંક્યા તે પતાઈ ગવળના મહેલના આંગણામાં પડ્યા. ૪૨ આ દેખી રજપૂતો નિરાશામાં આવી ગયા અને જોદ્ધરની તૈયારી કરી. સ્ત્રીઓ છોકરાને અગ્નિમાં નાખી બચા મરણિયા થઈ લડવા નીકળ્યા. આ બનાવ હિ સ. ૮૮૯ ઝિલ્લાદ માસની ૧લી તારીખે બન્યો. આખો દિવસ અને રાત ખૂનખાર લડાઈ ચાલી. ૪૩ દૈનદર પછીની આ લડાઈ પહેલાં તોડેલા દરવાજાની ઉપરના ખૂટિયા દરવાજાની પાછળ થઈ હોય એમ સમજાય છે. આ લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે મહમૂદ પોતે લશ્કર લઈ દરવાજાનાં દ્વાર ઉઘાડી નાખી અંદર પેઠો. આ વખતે રજપૂતો તળાવમાં સ્નાન કરી કેસરિયા દરવા તૈયાર થયા અને સાતસો રજપૂતોની એક ટુકડી મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડી. ૪૪ બન્ને બાજુએ બહુ મોટી ખુવારી થઈ અને આ લડાઈમાં જયસિંહ પતાઈ રાવળ અને એનો

૪૨. તબક્કાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૪-૭૫. આ બોમ્બ પતાઈના મહેલના આંગણામાં પડ્યા. એ ઉલ્લેખ ઉપરથી શ્રી. ગટ્ટ માને છે કે એ મહેલ અટકના દરવાજાની છેક પાસે હોવો જોઈએ, શ્રી. ગટ્ટ એમ પણ માને છે કે રજપૂતોનો દરવાજા નજીક એક છૂપો રસ્તો હતો તેમાંથી કીવામ ઉલ્મુલ્ક અંદર પેઠો.

૪૩. તબક્કાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૫-૭૬.

૪૪. તબક્કાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૬.

મની કુગરસી પકાઈ ગયા ૪૫ ધણાખરા રજપૂતો કેસરિયામાં ખપી
મયા, અને કેટલાક નાસાને નીજ સગણુ હગેળ તરફ ઉપરના
કિન્નામાં ભરાયા, પણ છેવટે મુસલમાનોએ એમને હરાવ્યા ૪૬ પતાર્ધ
રાવળ અને કુગરસીને સુલતાન પાસે લાયા અને સુલતાને એ બન્નેને
મુહાફિઝખાનને સોંપી એમના ધાની સારવાર કરવા કહ્યું આ પ્રમાણે
પાય મહિના કેલા રહ્યા પછી સાળ થયા પછી મુહાફિઝખાને
એમને સુલતાન પાસે હાજર કર્યા અને સુલતાને બે એ બેને
મુસલમાન ધર્મનો રીકાર કરે તો જીવતા રાખવાનું જાહેર કર્યું, પણ
એ બે વીરપુરુષોએ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાને બદલે મરવાનું પસંદ
કર્યું મુલતાને મુમલમાન પડિતોની સનાહ લઈ જયસિંહ પતાર્ધ
રાવળનું ગાયુ ઉડારી દીધું ને એક લાખડા ઉપર ટંગાવ્યું ૪૭ કુગરસી
ને ત્યાજ એ લાખડા પામે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એણે એકાએક
એક લશ્કરીના હાથમાંથી તનનાર ચૂટી લઈને સુલતાનના એક
દજૂરિયા કમીરના પુત્ર રોખનને મારી નાખ્યો ૪૮ એ પછી કુગરસીને
પણ મારી નાખવામાં આવ્યો આ બનાવ દિ સ ૮૬૦માં બન્યો
સિંહ રી લગે છે કે જયસિંહની બે દીકરીઓને સુલતાને પોતાના
જનામાં મોકલી અને એક દીકરોને ચિત્રાબુ આપીને મોકલે કર્યો

૪૫ તપાસતે અકબરી પૃ ૨૭૬ મિકદરી, પૃ ૧૧૧

૪૬ ત્રીજા વિજયામાં રજપૂતો ગયાની વાત નાત્ર તમમત જ લખે છે
પૃ ૨૭૬

૪૭ મિકદરી પૃ ૨૧૫ તમમને અકબરી પૃ ૨૭૬ તમમત લખે છે
કે પાય મહિના કેલા એનો સારવર કરી ત્યારે વિસ્તા લખે છે કે એને
બેલી પડેલા રાખીને અને રાજ મુસલમાન થવાનું હદેવામાં આવતું અને
મારી નાખવાનો ધમકી અપાવી

૪૮ કુગરસીની આ વાત માત્ર મિકદરી જ લખે છે કેમ કે દિરદ્રી
ગણવા મિખેડા શુર અથવા મુરદીને માત્ર નાખવામાં આવ્યા એમ લખે છે
પણ એ વાતેજ ઉપરુઅ તવારિખિમાં નથી

એનું નામ હુસેન રાખ્યું. એ મોટો થયો ત્યારે મુલતાન મુઝદ્દરના સમયમાં મોટો અમીર બન્યો અને એને નિઝામ-ઉલ્મુકનો ઇલ્લાખ આપવામાં આવ્યો ૪૯

પાવાગઢનું પતન અને ખુવારી

પાવાગઢનું પતન દિ. સ. ૮૮૯ના ત્રિલકાદની ખીલ તારીખે થયું (ઈ. સ. ૧૪૮૪). આ લકાઈમાં પાવાપનિની સાથે રહી લકનારા હિંદુ રાજવીઓનાં નામ ચારણોની વહીઓમાંથી રાસમાળામાં આપ્યાં છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૪૧ ના પોપ મસની ત્રાજ ને રવિવારે પતન થયાનું લખે છે (તા ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૪૮૪). આ તારીખ મુસલામાન તવારીખની તારીખ સાથે એક મહિનાનો ફેર બતાવે છે. હિંદુ રાજાઓમાં વેગસી, સારંગ જડેજ, દરણુ, જેઠમણ, સુરવૈયો અને ચંદ્રસાણુ એટલાએ પનાઈ રાવળને માટે પોતાનો હવ આખો એમ લખે છે. ઘેરો કુલ વીસ માસ મુધી ચાલ્યો. એમ કહેવાય છે કે રજપૂત લશ્કર સાઠ હજાર માણુનોનું હતું અને મુલતાનનું એથી મોટું હતું. ઘેરા દરમ્યાન મુલતાને આસપાસનો મુલક લૂંટ્યો અને એકે ઘર એવું નહોતું રહ્યું કે જેમાં અનાજ, પૈસો, ટોગ, કપડાં વગેરે રહ્યું હોય. આમ લાંબા ઘેરાઓમાં બને છે તેમ શત્રુને હાથે છેવટે રાજ્યની સામાન્ય પ્રજાને જ વેંચી પડે છે અને મુલક ઉત્તર થઈ જાય છે ૫૦

૪૯ આ કલ્લેખ સિકદરીમાં પૃ. ૧૧૫ માં આપેલો છે, તમિઝનામાં નથી. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ લખીકનો આપેલો છે (પૃ. ૧૯૫) અને આ બધી લખીકોના આધારમાં ફિરસ્તા, જેલોનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, હાલ દખીરનાં અરમી ઇતિહાસનાં નામો લખ્યાં છે. ભાટચારણોની નોંવમાં પનાઈનાં આ વ્રજ સતાનો માટે નોંવ નથી. એમાં માત્ર વ્રજ પુત્રો જ હતા એમ કહે છે, અરબી ઇતિહાસમાં આ નામના ઇલ્લાખોમાં ગોરાળો છે તે આજળ નોંવ્યું.

૫૦, પ્રો. કોમિ.નો ઇતિહાસ, પૃ ૧૯૪, નોં. ૨. કોમિશન હિન્દીમાંથી કુતારો

દેવગઢમારિયા અને છોટાઉદેપુર રાજ્યોના સ્થાપકો

પતાર્ધ રાવળ જયસિંહદેવના મરણ પછી એના બે પુત્રો જીવતા રહ્યા તે નાસો ગયા ભાટ લોકો કહે છે કે જયસિંહનો મોટો પુત્ર રામસિંહ પિતાની હયાતીમા મરણ પામ્યો હતો બીજા બે પુત્રોમા મોટો પૃથ્વીરાજ નર્મદા કિનારાના એક ગામમાં જઈને પાછળથી મોહન નામના સ્થળે ગયો અને ગૂજરાત સતતનની અવ્યવસ્થાના સમયમા ત્યાં નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું એ આજે છોટાઉદેપુરનું રાજ્ય કહેવાય છે છોટાઉદેપુરને મોહન પણ કહેવામાં આવે છે બીજા પુત્ર કુગરદએ દેવગઢમારિયાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું આ બંને રાજ્યો આજે પણ જયસિંહ પાવાપતિના વંશનું નામ રાખી રહ્યાં છે

મુહમ્મદાબાદની સ્થાપના અને આપાનેર ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર

હવે સુલતાન મહમૂદ જૂના આપાનેરની બાજુમાં પર્વતની પૂર્વ તરફની તળેટીમા જુમામસ્જિદ બધાવવી શરૂ કરી હતી તેની પશ્ચિમે અમદાવાદના ભદ્રના કિંદનાના જેવો મિનો—રાજગઢ માધ્યે એ આપાનેરનું ભદ્ર કહેવાય છે એ રાજગઢના મિલાનું નામ જહાપનાહ રાખ્યું,^{૫૧} અને એમાં અમદાવાદના ભદ્રમા રાજકુટુંબને માટે જેવી મસ્જિદ છે તેવી બાધી, અને મહેલ પણ બધાવ્યો એ પછી મોટા અમીરો, વેપારીઓ વાણિયાઓ, મોટા અમલારોએ પણ મનો બધાવ્યા આ શહેરનું નામ ‘મુહમ્મદાબાદ પાંડુ અમદાવાદમા શહેરને ફરતો કોટ આ સુનતાને જ બધા યો છે તેમ જહાપનાહ-રાજગઢની આસપાસ આપાનેર શહેરને ફરતો કોટ પણ બધા યો આ કોટનો દરવાજો હાનોલ તરફથી આવતા રસ્તામાં આજે જોવામા આવે છે મહમૂદે આપાનેર એટલું તો પસંદ પડ્યું કે અમદાવાદને બદલે મોટો ભાગ ચીરી જ માળવા માડ્યો અને કામચલાઉ રાજધાની કરીને

ટંકશાળ પણ રચાપી. આંપાનેરનું ટંકશાળમાં નામ ' શહેરે મુકરંમ ' અને ત્યાં પાડેલા સિક્કામાં એ નામ ઉપરાંત 'મુદમ્મદખાદ ઉર્દુ' આંપાનેર' એવું નામ પણ છે.^{૧૨} આ પછી બીજી અરબી સદી સુધી સુલતાન બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી આંપાનેર ગુજરાતનું પાટનગર રહ્યું. પાવાગઢના કિલ્લાને પણ મહમૂદે સમરાવી સુધાગ વધારા કરીને મજબૂત બનાવ્યો અને છેક ઉપર ત્રીજી રક્ષાગુદરાળનો કિલ્લો સુધરાવી એવું નામ 'મૌલિયા' ગણ્યું.

સિક્કાંદરીમાં આવેલું આંપાનેરની ચરતી અને પરતીનું વર્ણન

મિરાતે સિક્કાંદરીનો લેખક આંપાનેર-મુદમ્મદખાદના ખૂબ કવિત્વ ભરેલાં વખાણ કરે છે. એનાં મદ્રાનો અને બગીચાના ઝાડના વર્ણનો મોટી મોટી ઉપમાઓ આપીને કરે છે. છેવટે કહે છે કે આંપાનેર જેવું સુદર શહેર ગુજરાતમાં તો નથી, પણ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પણ નથી. મોટાં મદ્રાનો અને બગીચાઓથી શહેર એવું તો સુગોલિત બન્યું કે લોકો અમદાવાદને ભૂલી ગયા. દ્રણદૂતના ઝાડની લાંબી નામાવણિ આપીને લખે છે કે અહીંની નારિયેળીનું ટોપડું હલવા જેવું મીઠું ધાય છે, ફળો સ્વર્ગના બાગ જેવા થાય છે, ત્યાંની દેરી બધા દ્રણ કરતા ઉત્તમ છે ફૂલોની નામાવણી લખીને છેવટે ત્યાં અંદનના ઝાડ થતા હતા એવો ઉલ્લેખ કરે છે. કહે છે કે સુખડના ઝાડનું વન એવું મોટું હતું કે તેનું લાકડું લોક ઇમારતમાં વાપરતા. આમ ખૂબ લાણુ અને કવિત્વભરેલું વર્ણન કરીને છેવટે પોતાના સમયમાં (૧૬૧૧) એ શહેરની એવી તો પડતીનું વર્ણન કરે છે કે વાચીને આશ્ચર્ય થાય. “ સુખહાન અહલા । લબ્ય આંપાનેરની શું આ સ્થિતિ કે અત્યારે તે વાધ તથા વરુનું રહેકાણુ થઈ પડ્યું છે ત્યાંની ઇમારતો અત્યારે ખંડિયેર થઈ પડી ગઈ છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ નાખૂદ થઈ ગયા છે ત્યાંનું પાણી ઝેર જેવું થઈ ગયું છે, અને ત્યાંની આબોહવા

આદમીઓના બનમાંથી શક્તિનો નાશ કરે છે। ફરેક સુશોભિત વાડીઓમાં કાટા ભગી નીમ્યા છે, અને જે ખાગો હતા ત્યાં જગન દેખાય છે। સુખડના વૃક્ષોનું તો નામ કે નિશાન જોવામાં આવતું નથી। ખરે કુરાનમાં લખેનું ફળીમૂત થયું છે ખુાના કીર્તિમત તથા કૃપાવત સુખડા સિવાય દુનિયાની ત્રેક ચીજ આખરે કના થશે ૧૫૩ આપાનેરના આવા પતનનાં કારણો ખાસ જોવા જેવા છે અડધી સદી પછી સુતતાન બહાદુર ચહેનશાહ હુમાયૂને હાથે હાથે અને તે પછી રાજધાની ખાગી અમદાવાદ ગઈ, એટલે રાજ્યના મુખ્ય શહેર તરીકેની બધી પ્રવૃત્તિઓ આપાનેરમાં બધ થઈ અમતદારો વગેરેનો વસવાટ પણ બધ થયો માળવા અને ગૂજરાત વચ્ચેના મોટા લશ્કરી રથાન તરીકેનું પાવાગનું મહત્ત્વ પણ મોગલાઈમાં ઓછુ થયું અને વેપારી તથા ખાદશાહી મહામાર્ગ પણ બદલાયા એટલે વેપારીવર્ગ પણ ત્યાંથી ખસવા મડ્યો ૫૪

મોગલાઈના જૈન ઉલ્લેખો

આમ છતાં પણ જહાંગીરના સમયમાં સિકંદરીનો લેખક કહે છે એની છેક વેરાન દશા આપાનેરની થઈ હોય એ ગણવતું નથી જૈનોની સારી વસ્તી આપાનેરમાં સત્તરમી સદીમાં રહી હોય એમ જણાય છે અખર ઉપર પ્રભાવ પાડનાર જગદ્ગુરુનું ગિરુદ પામેલા શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયમેનસૂરિ નિ સ ૧૬૩૨ (ઈ સ ૧૫૭૬) માં આપાનેરમાં આવ્યા હતા અને જયનત શેઠે એમને હાથે મોટા પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ભીજ્યો હતા સવત ૧૭૮૬ (ઈ સ ૧૬૯૦) શ્રીશીનવિજયગણિએ આપાનેરનો ઉત્તેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે

૫૩ મિરાને સિકંદરી ગૂ બા ૫ ૧૧૬-૧૭ વાયાનર કરનારે આ વર્ણન લખાવ્યો આપ્યું છે છતાં પણ એ લખે છે કે મૂળ ગ્રંથમાં એથી પણ ઘણું લખ્યું છે અને ખિત્વથી એટલું તો ભરેલું છે કે તે ઇતિહાસ જોવા ગ્રંથમાં ન શોધે તેથી હાડી દીધું છે

૫૪ કુમાર મામિક 'રજવાક મા મારો લેખ

“ચાંપાનેરી નેમિનિશુદ્ધ મહાકાલી દેવી સુખકંદ.” વિ. સં. ૧૭૨૭ (ઈ. સ. ૧૭૪૧) માં અંચલગચ્છીય શ્રી ઉદયસાગરસૂરિએ પાવાગદની મહાકાલિકાની તથા સાચા દેવની યાત્રા કરી હતી. તપગચ્છના ૬૦ મા પદ્ધર શ્રીવિજયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૬૨ (ઈ. સ. ૧૬૦૬) માં પાવાગદમાં આવી વ્રત લઈ પહેલું ‘રામવિજય’ નામ ધારણ કર્યું, અને ત્યાંથી ખંભાત થઈ ગચ્છનાયક થયા. એ જ ગચ્છના ૬૨ મા પદ્ધર શ્રીવિજયરાજસૂરિએ ચાંપાનેરમાં વિ. સં. ૧૭૦૬ માં (ઈ. સ. ૧૬૪૫) માં પંડિત પદ્મ મેળચુ હતું ૫૫ આ ઉપરથી જણાશે કે મિરાતે સિકંદરીના લેખકનાં માન્યતા અને વર્ણન કાંઈક અતિશયોક્તિ ભરેલાં છે અને ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં ચાંપાનેર છેડે વેરાન નહોતું એટલું તો આથી સિદ્ધ થાય છે. રાજધાની બદલાયા પછી ગૂજરાત સદતનતની પડતી પછી ધીમે ધીમે શહેરને ઘસારો પડતો ગયો અને મોગલાઈમાં ચાંપાનેરના લોકો ધીમે ધીમે અમદાવાદ તથા વડોદરા તરફ આવતા ગયા. ચાંપાનેરની ખરી પડતી મરાઠા સમયમાં થઈ અને યાત્રાના સ્થળ સિવાય ત્યાં જવાનો રસ કોઈને ન રહ્યો જૈનોના તીર્થ તરીકે ગણાવા છતાં એવું બહુ મહત્ત્વ ન ન રહ્યું. બ્રિટિશ સમયમાં શહેરને ફરી આબાદ કરવાના પ્રયત્નો થયા તે નિષ્ફળ ગયા ૫૬

૫૫ બુઝો જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ “પાવાગઢ”, અને જિનવિજયચંદ્ર સંપાદિત તપગચ્છ ધૃણ્ડપદ્ધાવલી : જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૧.

૫૬ પચ્ચમહાસ ગેઝેટિયરમાં આ વિગતો આપેલી છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ મરાઠા સમય અને તે પછીની સ્થિતિનું વર્ણન અને અગ્રેજ અમલદારોના—માઈલ્સ, મેલેટ, વગેરેના ઉલ્લેખો આપ્યા છે. સર ચાર્લ્સ મેલેટની હાથરીનો લાંબો ઉતારો પણ આપ્યો છે, જે મહત્ત્વનો નથી, અને સદતનત પછીનું વર્ણન આપણા વર્ણનમાં પણ અગત્યનું નથી. હુમાયૂંના સમયનું સિકંદરીનું વર્ણન અતિશયોક્તિભરેલું આપ્યું છે જે બતાવવા મોગલાઈની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાદશાહે પાવાગઢને વેરા વાલેયો તેનું વર્ણન સુલતાન બહાદુરશાહના વર્ણન વખતે કરીશું.

ચાપાનેર-પાવાગઢના નાશના ઐતિહાસિક કારણો જોવા, પરંતુ ગૂજરાતના લોકો શું ગાને છે તે તરફ જરા જોવું જોઈએ ગૂજરાતી સમાજની એક ખાસિયત છે કે કોઈની મોટી ચડતીપડતીના મારણમા ન્યાય અને નીતિથી ભ્રષ્ટ થવાનું દારણ મુખ્ય માનવું અને એમા કોઈ દેરી સત્તાનો હાથ માનવો ઇતિહાસમાં કોઈ એવો મોટો બનાવ બ થો હોય નો એનાં આ જાતના કારણો ચોજીને એના રસિક લોક ગીતો જોડી સમાજને કંઠે રખાતા જૂનાગઢના પતનમા એવો એક દાખનો જોયો પરંતુ પાવાગઢના પતનમા એવો દાખનો જરા વધારે લોકપ્રિય અને રસિક છે, અને ગૂજરાતી સમાજમાં એ સર્વથી વિરોધ લોકપ્રિય થઈ ગૂજરાતજોને કંઠે એના લલકાર આજ મુધી ચિરંજીવ છે, એટલે સમાજની સરકારિતાનાના વર્ણનમા એનું સ્થાન છે

ગૂજરાતનો સમાજ પતાર્ધ રાવળ અને પાવાગઢના પતનમા એવું માને છે કે જ્યસિદ્ધ પતાર્ધ નવરાનમહોત્સવ જિજ્વતો હતો ત્યારે માતા કાલિમ માનવીરૂપ ધારણ કરી ગરમે રમવા આવ્યા એમના રૂપ ઉપર મોહિત થયેલા રાજાએ એમનો હાથ ઝાલ્યો માતાએ કહ્યું કે તું માગે તે તે આપુ જનતાની પ્રિય એવી પ્રસિદ્ધ લીંગો આ પ્રમાણે છે -

મા પાવા તે ગૃથી જીતયાં મહાકાલી રે
વસાબું ચાપાનેર પાવાવાળી રે

× × ×
ચાપા તે નેરના ચાર ચૌદા મહાકાલી રે
× × ×

માંગ માંગ ગૂજરાત કેરી ગાદી કે બદર બેસણા રે લોન
× × ×

માંગુ માંગુ એટનું વરમાન કે મરોવે પધારજો રે લોલ
× × ×

ફટ ફટ પાવાના ગજન કે એ શું માંગિયું રે લોલ
આજથી છઠે ને છ માસે કે મૂળ તારુ જશે રે લોલ

આમ માતાજીનો પતાઇને શાપ થયો. કિસ્વામાં ખોરાકની પેઠો જતી હતી તેમાંથી મુસલમાન લડવૈયા નીકળ્યા-વગેરે વર્ણન છે. પરંતુ આ ગરખો ગુજરાતના લોકપ્રિય દેવીલક્ત શ્રીવલ્લભ ધોળાનો બનાવેલો છે અને છેક આધુનિક છે, છતાં એટલો લોકપ્રિય છે કે સામાન્ય જનસમુદાય ઇતિહાસને ભૂલીને એ જ કારણ માને છે. ઉપર જોયું તેમ જયસિંહ શક્તિલક્ત હતો, અને એ જાણે કે માતાજી છે તો એવી માંગણી કરે એવો મૂર્ખ નહોતો. ૫૭

મેના ગુજરીનો ગરખો . એનાં રસિક તત્ત્વો

ઉપરનો ગરખો ઉચ્ચ વર્ણોમાં ગુજરાતમા ગવાય છે, પરંતુ કિતરના વર્ણોમાં એક બીજો ગરખો ગવાય છે તે વધારે રસિક છે, જે કે એને પાવાગદના પતન સાથે કાઈ જ સંબંધ નથી. એ ગરખો 'મેના ગુજરીના ગરખા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે કાઈ ગુજર ગોવાળવધૂને મુસલમાન બાદશાહને જોવાનું મન થાય છે. એની સાસુ એને ના પાડે છે છતાં ગોવાળણીને વેશે ઘી વેચવા જાય છે ને બાદશાહના લશ્કરની છાવણીમાં દાખલ થાય છે. બાદશાહને અને ગુજરીને ખૂબ વાદવિવાદ થાય છે. બાદશાહ એના ઉપર મોહ પામીને એને પટરાણી બનાવવાનું કહે છે બાદશાહની બંધી લાલચોના એ જડખાતોડ જવાબો આપે છે. એથી ગુસ્સે થઈને બાદશાહ ગુજરીને કેદ કરે છે. ગુજરી એના દિયરને પત્ર મોકલે છે અને દિયર ગુજરાનું લશ્કર લઈ બાદશાહને હરાવી ગુજરીને છોડાવે છે. ગુજરી ઘેર જાય છે, પણ સાસુ અને

૫૭. આ ગરખો નવરાત્રમાં અને બીજે વખતે પણ ગુજરાતમા ગામેગામ ગવાય છે અને ખૂબ લોકપ્રિય છે, છતાં છેક ગઈ સદીમાં લખાયો છે એટલે આધુનિક છે. આ ગરખાએ લોન્ડેદયમાં ઇતિહાસનું સ્થાન લીધું છે. લોકમાં ચાંપાનેરની આબાદી એટલી તો અતિશયોક્તિથી બોલાય છે કે હાલોલને એ શહેરનો હલાલવાડો, કાલોલને કલાલવાડો અને ગોધરાને ગોયર-ગોવરા એવું મનાય છે. આ તદ્દન અર્થહીન અને અતિશયોક્તિને અલંકાર ગણો તોપણ એ લજવાય એવી માન્યતા છે.

નણુ મહેલમાં મારે છે કે “ બાદશાહને ત્યાં રહી આવી એટલે ઘરમાં ન આવવું ” આવું સાલળી ગુજરીને સત ચડે છે અને ગુજરી પાવા-મનમાં આવીને અનોપ થાય છે ને ‘મહાકાલી’ કહેવાય છે આ લોકગીત વળી એક જુદો જ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે મુસલમાની રાજ્યમાં જ રાજ્યના કે રાજાના અત્યાચારથી કોઈ ગુજર સ્ત્રીને સત ચડે છે, ને એ સત પોતાની પવિત્રતાની અમરણના કરતાં સાસરિયાના વર્તનથી વધે છે, અને ગુજરી દેવીસ્વરૂપ થઈ જાય છે ગૂજરાતની દેવીઓના સ્થાનકો ના ઇતિહાસમાં આવા કેટલાક દામવા પણુ બનેલા છે, અને સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર આ વાત ઈસિક પ્રકાશ નાખે છે ગરમાની ટેલિક લીગેઓ આ પ્રમાણે છે ૫૮

“ દાણુસે બા શાહ ચડે ને સારી દિન્દીમ દીનાન રે,
બાદશાહ ઊતરે બાગમે મે ક્યા મસ દેખન જાહ રે

x x x

ચની ગુજરિયા ઝહી બેચનકુ બાદશાહકે ફરખાર રે,
અધિયર હ્યો કોઈ મહિયર હ્યો કોઈ હ્યોને મીઠડા દૂધ રે
સાસુ કહે તુમ સુણો ગુજરિયા વઝરમે મત જાઓ રે,
સાસુની વારી ના રહે વહુ મદી વેચન! જાય રે
હાટ મોલ્યા હાટ વાણિયા ને ચોરે મોલ્યા ચોપદાર રે
જે દો તે મોહી રહ્યા ને બાદશાહ સરખા મોલ્યા રે

એ પત્રી બાદશાહ લાનચો આપે છે તેનું લાણુ વર્ણન છે એમાં બાદશાહની મૂછને બમરાની પૂઠ કહે છે અને એના જડગાતોડ જવાબથી ગુરસે થતો બાદશાહ એને કહે છે કે ‘ હિદવાણી તું હરામખાદી બાદશાહકુ દેવે જવાબ રે ’ છેવટે બાદશાહ એ ગુજરી

૫૮ આ ગરબો ગૂજરાતમાં ઉતરતા વર્ણોમાં પ્રચલિત છે મા ગરબા ઉપરથી એક નાનો નાટિકા પજુ બજવારેલી રચેા ગૂજરાતીહીનું વિચિત્ર મિત્ર છે

કાણ છે એમ પૂછે છે તેના જવાબમાં ગુજરી આ પ્રમાણે કહે છે—

“ ગોકુળગઢ મારું સાસરું ને ચંપા પુરુષ ઘેર નાર રે,
માંડવગઢની ગોવાલણી મેના ગુજરી મારું નામ રે.”

ગુજરીના દિયરનું નામ હીરો છે એને કાગળ મળતાં એ પોતાના ભાઈ ચંપાને બતાવે છે અને ચંપો કહે છે કે “ કાઈ નહિં, એવી બેચાર બીજી પરણીયું ” પણ દિયર શરવીર છે અને લડાઈ કરે છે. છેવટે સાસુના મહેણા માટે અને તે પછી આ પ્રમાણે લીટીઓ છે :

“ સાસુ મહેણાં બોલિયાં વહુ જન્મો બાદશાહને ઘેર રે.”

એ વહુએરને જવા દો, હું બીજી પરણાવું કાલ રે
નણદલ મહેણા બોલિયાં, ભાભી જન્મો બાદશાહને ત્યાં રે,
ત્યાંથી ગુજરી ચાલિયાં ને ગયા પાવાગઢ માય રે,
પાવા તે ગઢમે અલોપ થઈ ગઈ મહાકાલી કહેવાય રે.”

આ પ્રમાણે પાવાગઢની લોકકથાઓએ ગૂજરાતી સમાજના અતંકરણમાં સ્થાન લીધું છે. આ લોકગીતમાં કોઈ ઐતિહાસિક સત્ય સમાયું છે તેનું સંશોધન થવાની જરૂર છે. પાવાગઢ ચંપાનેરનાં મકાનોના વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં આગળ કરીશું.

શિરોહીના રાજ્યે કૈલી લૂંટ

સુલતાન મહમૂદનાં પાછલાં વર્ષો સાધારણ નાની લડાઈઓમાં ગયાં છે; અને એમા પણ દક્ષિણની લડાઈઓનું ખાસ મહત્ત્વ નથી. એટલે દૂંકામાં એના ઉલ્લેખ કરીશું. ઈ. સ. ૧૪૮૬-૮૭માં ફટલાક ખુરાસાની અને ઇરાકી સોદાગરો ચારસો ઇરાની અને તુરકી ઘોડા તથા હિંદમાંથી કપડાં લઈ ગૂજરાતમા વેચવા આવતા હતા ત્યારે ગૂજરાતની સરહદ ઉપર શિરોહીના રાજ્યે એમને લૂંટી લીધા. સોદાગરોએ અમદાવાદ આવી સુલતાનને આ ફરિયાદ કરી ત્યારે એણે લૂંટાયેલી રકમ રાજ્યની તિજોરીમાંથી અપાવી દીધી અને શિરોહીના

રાજા ઉપર ધમકીનો પત્ર લખ્યો એટલે એણે લૂટલી રકમ સુલતાનને આપી દીધી ૫૯

દક્ષિણના બહાદુર બિજાનીનો બળવો

૫૬૨મી સદીના છેલ્લા દસમા ગુજરાતના બદરેએ ચાચિયાનો ત્રાસ વધી ગયો હતો એ વખતે દક્ષિણના સુલતાન મુહમ્મદ લક્ષ્મી-બહાદુરી ગત્ય કરતો હતો એનો વયોષ્ઠ વઝીર મહમૂદ ગવાન ગિતાની દક્ષિણ દિશા પોતાના કાપણ, ત્યા, ન્યાય તથા સારા વહીવટથી બચાવતો હતો ૬૦ એણે ખૂન ચવાથી દક્ષિણી સુલતાનની મદદનો અત આપ્યો હતો આ ખૂન ચવાથી મહમૂદ ગવાનની પાસે જીજીરને મોટો થયેલો બહાદુર બિજાની રીમે લરાયો અને એણે કાબોત બદરેથી ચાચિયાગીરી ચૂ કરી, અને બળવો કરી તેણે આખા કાકણના પોતાની સત્તા જમાવી બહાદુર ગિતાનીના એક ચાકૂત નામના હબસી સરારે ગુજરાતની હાથ આવેલા માહીમ ઉપર બાર વહાણોનો કાફલો લઈ હુમલો કર્યો અને એ બદરેને બાબુ ૬૧ આ વખતે બહાદુરી

૫૬ મિરાતે સિકદરી, ૫ લા ૫ ૧૨૨-૨૩ તખતે અકબરી ૫ ૨૭૭-૭૮ તખતે આયુનો રાજ લખે છે અને કહે છે કે સુલતાનનું ફરમાન મળતા જ ચારસોમાંથી ૩૫૦ થોડા પાછા આપી દીધા અને બાળીનાની કીમત આપી આ ઉદ્દેશમાં ખાસ કાઈ નથી, પરંતુ આ વેપારીઓ દિલ્લીથી આવતા હતા અને ત્યાં કાપડ ગુજરાતમાં લાવતા હતા એટલે કાપડ અતિ પ્રસિદ્ધ એવા ગુજરાતમાં ઉતાર વરફથી કાપડ આવતા હતા એ નોંધપાત્ર છે કદાચ બદરેથી દેશાવર મોલવા માટે હોય

૬૦ સિકદરી ૫ ૧૨૩ ૨૫ તખતે અકબરી ૫ ૨૭૮ ૭ આ મહમૂદ ગવાન દક્ષિણ દિશા ખૂન પ્રસિદ્ધ હતો અને એનો દંડનામ 'ખાતે જલાલ' હતો

૬૧ પ્રો કોમિસેરિયેટ આ દખાલતની નોંધ લેતા સિકદરી અને તખતે કરતા કેટલીક વધારે વિગત આપે છે, પરંતુ એ ક્યા આગારે એની નોંધ અમલે લીધી નથી. કાચ અરબી હતિદાસમાંથી વિગત મળી હોય એમ ચાકૂત દખલતના નામ ઉપરથી લાગે છે મિરાતે સિકદરી આમાં કેટલીક બીજી

સુલતાનના અમીરોએ પણ બળવો કર્યો અને એના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ રહી. બહાદુર ગિલાનીએ ચાંચિયાગીરી એટલી વધારી મૂકી કે ગૂજરાતનાં ઘણાંખરાં બંદરો લયમાં આવી ગયાં અને દક્ષિણથી સોપારી આવતી બંધ થવાથી ગૂજરાતના લોકોને પાનમાં ધાણા ખાવા પડ્યા. ૬૨

ચાંચિયાનો નાશ

આ ત્રાસ હવે એટલો વધી ગયો હતો કે ગૂજરાતના સુલતાનને સખત પગલાં લીધા વગર છૂટકો જ નહોતો. સફરખાનની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલેલું એને નિષ્ફળતા સાંપડી હતી, એટલે હવે તરી અને ખુમ્મી બન્ને રસ્તેથી ગૂજરાતનાં સંન્યોએ કૃત્ય કરી. જમીન માર્ગે કિવામ ઉદ્ભુલક મલીક સારંગ લશ્કર લઈને વસાઈ અને અગાસી બંદર સુધી પહોંચ્યો ત્યારે એણે સુલતાનને ડહેવડાવ્યું કે વધારાની હકાત આપે છે તે ખીજ તવારીખોમાં નથી અને પ્રો. કોમિ એ પણ નોંધી નથી, પણ એક દષ્ટિએ તે રસમય છે. સિકદરી લખે છે કે બહાદુર ગિલાનીએ ગૂજરાતનાં બંદરો લૂટવા મારેલાં તેનું કારણ એવું છે કે મહમૂદ ગવાનની કનલ પછી મલીક ઉત્તુનર દક્ષિણી ત્યાંથી નાસીને ખંભાત આવી રહ્યો હતો, અને બહાદુર ગિલાનીએ એની પુત્રીના હાથની માગણી કરી હતી અને મલીકે એ સ્વીકારી નહોતી. દરમ્યાન મલીક ઉત્તુનર ખંભાતમાં મરણ પામ્યો ત્યારે મલીકના વકીલ મહમદ હયાને બહાદુરને અપમાન ભરેલા શબ્દોથી ઉત્તર દીધો. આથી ગુસ્સે થઈ બહાદુરે મહમદ હયાતને મારી નાખ્યો અને મલીકની સોફરીને ઉઠાવી જવાની કોશિશ કરી, પણ ખંભાતના લોકોએ એને બચાવી. આથી ગુસ્સે થઈ બહાદુરે ગૂજરાતનાં બંદરોએ ચાંચિયાગીરી શરૂ કરી અને કેટલોક સખત ગૂજરાતનાં બંદરોનો ચેપાર બંધ જેવો થઈ ગયો (સિકદરી પૃ. ૧૨૪)

૬૨. સિકદરી, પૃ. ૧૨૪. આ ઉલ્લેખ બતાવી આપે છે કે એ સમયે પણ સોપારી મલખારથી આવતી હતી આ ઉલ્લેખ માત્ર સિકદરીમાં જ છે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દષ્ટિએ ખીજ તવારીખો કરતાં સિકદરીમાં આવો ઉલ્લેખો વધારે મળે છે, કારણ કે એનો કર્તા સિકદરી ગૂજરાતનો—અમદાવાદનો જ છે.

ખત્રી મુક્તતાનની સરહદમાં પ્રવેશ થયાં વગર કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ બીજી ખાત્રી લડાયક માણુમોથી સજ્જ થયેનાં અને તોપો ગોઠવેના નણુમો વઢાણુનો કાર્યો પશુ કબોલ તરફ આવી પહોંચ્યા આ સમાચાર ખત્રી મુક્તતાનને પહોંચ્યા ત્યારે એને સમજાયું કે ગુજરાતના ખાદ્યાદે અગાઉ એના રાજ્યને ધણીવાર મદદ કરી છે અને ગુજરાતનો મુક્તતાન એનો મુરખી જેવો છે મુક્તતાન મદમૂદે પશુ સમાચાર મોઝ્યા કે બદાનુ ગિલાનીનો ખત્રી તમારે જ દગાવી દેવો જેવું એ ૧૩ આ ઉપરથી મોટું દક્ષિણ લગ્નર મિનાનીની પાછળ મોખતવામાં આ પુ અને લડાઈ થઈ એમાં બદાનુર મિનાની માયો મયો એનું માયુ બપથી મુક્તતાને ગુજરાતના મુક્તતાનને મોકની આપ્યું દાદુ પડેતા ગુજરાતના વડાઓ અને સરહદખાનને છૂંકા કરી ગુજરાતના મુક્તતાને કોંગની ભેગ સાથે પાછા મોખતવામાં આવ્યા મદીમથી આ બધા કાર્યો ઉત્તરને મુક્તતાનને બદરે આ યો ૧૪

નિગાઓ માય નીકાન પ

આ વખતે હિં ગીઓનુ ભોગ આ મી સમુદમાં વખતું જતું હતું અને ગુજરાતના મદરે બપમાં દનાં આની સાથે ગુજરાતના મોખતર માયિક આગ્ર મુક્તતાનીએ દીવથી નીમનન્ય લઈ હિરગી મોના ભેગન બદર ઉપર નાઈકરી આ દરિયાઈ લડાઈમાં ગુજરાતની મદદ તુર્ક વડાખા પશુ દના આ લડાઈમાં ધણા હિંમતો અને

૧૧ નિગદી લખે છે કે રત્નાવત્ર લશ્કર થયે આવતુ ભેઈ દિગી મુક્તતાને જ સમાચાર મીલ્યા ત્યારે શ્રી કેમિગેરિરે મજરાતના મુક્તતાને દિગી મુક્તતાને પાતાના માલસ મીલ્યા ત્યારે લખે છે રત્નાવત્ર પશુ નિગદીની માફક જ લખે છે મદરે શ્રી કેમિગેરિરેની વિગત આમો નિગદીમાંથી લાઈ છે

૧૨ નિગદી પૃ ૧૨૫ વગાવ પૃ ૨૩૬ આ લગ્નરના વગાવને આની માફ વિચિત્ર વાત લખે છે કે બદાની મુક્તતાનનું લશ્કર બદાનુર નિગદીની માફ જ લખે છે પુત્રે દિગિયા મદાલોમ જે પશુ પ્રવાળ મદી મી આની દી તે પાજ જ ર શહેરમાંથી મુક્તતાને આપ્યું હતું

આરસો તુર્કો માર્યા ગયા, અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યે દિરંગીઓનું એક મોટું વહાણ પકડ્યું એમા એમને એક કચેરાડ રૂપિયાની કીમતનો માલ હાથ લાગ્યો. આ નૌકાલડાઈમાં તોપો વપરાઈ હતી અને ઉપર્યુક્ત મોટા વહાણનો કૂપદંડ તોપથી તોડી નાંખાયો હતો. આમાં મલીક અયાઝ સાથે એક છત્રસાલ નાગના મોટા ટિંકુ નૌકાઅધિકારીનું નામ પણ આવે છે.^{૬૫}

ખાનદેશ ગૂજરાતનો ભાગ

ગૂજરાત સત્તનતના વખતમાં ખાનદેશનો ભાગ ગૂજરાતની હદમાં જ ગણાયો છે. આસીર અને નંદરખારનો વેપાર ગૂજરાતીઓના હાથમાં પ્રાચીન સમયથી છે, અને પ્રદેશની લાપા ઉપર પણ મોટે ભાગે ગૂજરાતી લાપાની અસર છે.^{૬૬} સુલતાન મદમૂંના સમયમાં એ પ્રદેશની રાજધાની થાલનેરમાં હતી અને પાછળથી બુરહાનપુરમાં રથપાઈ હતી. ખાનદેશના સુલતાનો ગૂજરાત સત્તનતના મિત્રો હતા અને ખડગી પણ આપતા હતા અને લગ્નસંબંધથી પણ જોડાયેલા હતા. ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં ખાનદેશનો સુલતાન આદીલખાન ખીજો,

૬૫. આ લડાઈ ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યના ઇતિહાસમાં અગત્યની ગણાય. ગૂજરાત અને તુર્કોએ દિરંગીઓ સામે આમા ભાગ લીધો એ નોંધપાત્ર વાત છે. તળાકાતે અકબરીએ પૃ. ૨૮૨ માં આ નોંધ લીધેલી છે અને એમાં સુલતાન માહિમ ગયો એમ લખ્યું છે અને મલીક અયાઝ દીવથી દરિયાઈ રસ્તે ચેતલ ગયો. આ હલ્લેખમા માહિમ જતા પહેલા દૂન (Dun) આવ્યો એમ લખે છે એ પાછળ અર્થુ તે દમન નહિ પણ દહાણુ હોય એમ માહિમના સાન્નિધ્યથી સમજાય છે. મલીક અયાઝની સાથે ટિંકુ અધિકારી છત્રસાલ (Satarsal) નું નામ ક્રિસ્તા આવે છે તે નોંધપાત્ર છે. સિકંદરી પૃ. ૧૨૭ મા આ નોંધ લે છે તેમા દેહણુ સ્પષ્ટ લખે છે એટલે કેમિથજ વગેરેના લેખકો દમણ વાટે છે તે ભૂલ છે.

૬૬ નંદરખાર, બુરહાનપુરમાં ગૂજરાતની વસ્તી ચારી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. આસીરી લાપા માટે ખાનદેશ ગેઝેટિયર બુકો,

મોટા સત્તાવાળો હતો એણે ગૂજરાતના સુતતાનને ખડપૂ આપવી બધ કરી હતી ઓ ઈ સ ૧૫૦૦ ના અરસામા મદમૂ બે ડાએ એને બળથી તાબે આણ્યો હતો ઈ સ ૧૫૦૧ મા આદીલખાન બીજે મરણ પામ્યો અને એનો ભાઈ ડાહ્યાન ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ ફાટખી વશના જ પોતાના દોહિત્ર આલમખાનને ખાનદેશની ગાદી મળે તે માટે મદમૂ પ્રયત્ન કર્યો ઈ સ ૧૫૦૮ મા દાહ્યાન મરણ પામ્યો, અને રાજ્યમા બે પક્ષે પડ્યા હતા, એવા એકને અહમદનગરના નિઝામશાહનો ટેકો હતો સુતતાન મદમૂને ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ કરી સામા પક્ષને હરાવી પોતાના દોહિત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો અને થાલનેરમાં દરગાહ બનીને એને ‘આદીલખાન બીજે’ નામ આપ્યું અને પોતાના શાહજાદા ખનીનખાનની પુત્રી એને પરણાવી આગ ગૂજરાત અને ખાનદેશની મૈત્રી રીથી દ’ થઈ આસીરગ છુરહાનગર, અને ખાનદેશનો મોટો ભાગ અકમરના સમય સુધી ગૂજરાતને તાબે રહ્યો ૬૭

સુતતાન મદમૂના છેલ્લા વર્ષમા દિલ્હીના બા શાહ સિકદર લોદીએ ગૂજરાતના સુતતાનની મૈત્રી દ’ કરવા માટે બેટમાં કીમતી વસ્તુઓ મોકલી આ પટેના દિલ્હીના બાલ્યાદે ગાઈ મુલતાનો મોટો મોકલી નહોતી ૬૮

આ ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કરી ગયેના મુલતાન મદમૂ બેગાનો અને એની પછી એના પુત્ર મુજફ્ફરશાહ બીજાનો દુકો રાજઅમલ એ ગૂજરાતની રતત્ર મસલમાન સ તનતનો સુવર્ણયુગ હતો

૧૭ સિકદરી અને તમકાને અકમરી આ હકીકતો ખૂબ લખાયાથી આ ૧૫ પરત આવી એ લખામમા લખ્યાની જરૂર હેખાતી નથી તખમતે અકમરી ૨૮૩-૮૮ મિલ્લી પૃ ૧૨૭ ૨૬

૧૮ લખાને અકમરી પૃ ૨૮૬

પ્રકરણ ૨૮મું

મહમૂદ બેગડાના સમયના નામાંકિત પુરુષો

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અરધી સદી જેટલા લાંબા રાજ્યકાળમાં જેમ ગુજરાતની ફરેક રીતે આબાદી વધી તેમ આજ સુધી જેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે એવા નામાંકિત મહાપુરુષો પણ ઘર્ષ ગયા.

શાહઆલમ સાહેબ

એ સમયના નામાંકિત મહાપુરુષોમાં સર્વથી પહેલું નામ શાહઆલમ સાહેબનું છે એમનું આખું નામ 'સિરાજુદ્દીન અમુલ બરકાત સૈયદ મુહમ્મદ હજરત શાહઆલમ સાહેબ જુખારી' છે. વટવાના સુપ્રસિદ્ધ સંત કુતુબેઆલમ સાહેબના અગિયારમા પુત્ર થાય, અને ઈ. સ ૧૪૫૩ માં પિતાના અવસાન પછી એમણે જુખારી સૈયદોની આગેવાની લીધી. એમની માતાનું નામ બીમી અમીના સુલતાન ખાતૂન હતું. અમદાવાદના મુસલમાન સંતોમાં શાહઆલમ સાહેબનું નામ ખૂબ મશહૂર છે અને આજ સુધી મુસલમાન સમાજમાં એમનું ઘણું જ માન છે. હિ. સ ૮૧૭ ના જિલકાદ માસની ૧૭મી તારીખ—સોમવારે એમનો જન્મ થયો હતો. એ તારીખ “વારીસે અલી” શબ્દો ઉપરથી અબ્જાદ પદ્ધતિથી નીકળે છે. સત્તર વર્ષ જેવડી નાની વયે સરખેજમાં પ્રસિદ્ધ સંત અહમદ ખટ્ટુ પાસેથી મધરથી પંથનું જ્ઞાન એમણે લીધેલું અને પોતાના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબ પાસેથી પણ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું. એમણે સિંધના બામની બન્ને પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કરેલું તે પાછળ બેઠ્ઠ ગયા છીએ એ સગાઈથી અહમદશાહનો પુત્ર સુલતાન મુહમ્મદ એમનો સાહુ થતો હતો. સુલતાન મહમૂદ બેગડો એમની છાયામાં બીજર્યો હતો અને પોતે એ

સુલતાનના માસા થતા હતા સુલતાન મહમૂદની મા સાથે પાળળથી શાહઆલમ સાહેબે પુનર્લગ્ન પણ કર્યું હતું આમ ગૂજરાત સંસ્તનતના રાજકુટુંબ સાથે એમને નજીકનો સબધ હતો સુલતાન કુતુબુદ્દીન એમને પહેલા તો ખૂબ માન આપતો, પણ મહમૂદને આશ્રય આપ્યા પછી એ બંને વચ્ચે રોદ્ધ નહોતો ^૧ એમનું વહાવતું નામ મિયા મળલા હતું

એમને માટે કહેવાતા ચમત્કારો

મિરાતે સિકદરીનો લેખક સિકદર જુખારી સૈયદનો ખૂબ પ્રશસક છે, એટલે એણે હજરત શાહના ધણા ચમત્કારોનું વર્ણન કર્યું છે એમના ચમત્કારોનું અને વાતોનું એક ખાસ પુસ્તક પણ છે એને 'હિમયતે શાહી' કહે છે માળવાના સુલતાનનો પક્ષ લઈને પોતાની સાધુતાને માળવાના હિતમાં વાપરતા શેખ કમાલ માળવી અને એમની સામે ગૂજરાતના સુલતાનોના પક્ષના શાહઆલમ સાહેબની વાતો સિકદરીમાં આપેલી છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ એમા પણ ચમત્કારની વાતો લખેલી છે પરંતુ રાજ્યમા લાગવગ ધગવતા સાધુ પુરુષો રાજખટપખા પણ લાગ લેતા એવા દાખલા બધા ધર્મના સાધુઓમા બને તેમ અહીં પણ બન્યા હોય એમ માનવું પડે સતોના શિષ્યો એમા દૈવી શક્તિનું આરોપણ કરી ચમત્કારોનું વર્ણન કરે તે સ્વાભાવિક છે આમ છતાં વીતરાગ સતપુરુષો સામાન્ય લોકોને ન સમજાય તેવું પોતે સમજી શકે છે અને લવિધ્યમા જે બનવાનું નિર્માણ થયું હોય એ તરફ અગુલિનિદેશ કરે છે એના

૧ શાહઆલમ માટે મિરાતે સિકદરીમા છતાં ખૂબ ઉલ્લેખો છે અહીં મનીમા દુકુ ચરિત્ર છે એ બધા ઉપરથી મે 'શાહઆલમ' નામે લેખ તૈયાર કર્યો તે શ્રી સાહિત્ય સભાએ છપાવેલો અને વસંત માસિકમા પણ છાપેલો અમદાવાદના ઉત્તિહાસમા સતોના પ્રકરણમા એમનું ચરિત્ર પણ મે લખેલું છે એ બધામાંથી સુધારા સાથે અહીં સાર લીધો છે

દાખલા આજે પણ બને છે, એટલે પવિત્ર સંતોની ચમત્કારોની વાતોને એક જુદા તાસ્વિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાની જરૂર છે. શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારોમાં એક રમૂજ વાતની નોંધ લીધા વિના અહીં ચાલે એવું નથી. શેખ કમાલ અને શાહઆલમ સાહેબ વચ્ચે જ્યારે વૈમનસ્ય ચાલતું હતું ત્યારે એ બન્નેનો ધોળી એક હતો. અને એ બન્ને સંતો પાસે રોજ જઈને સત્તાનની યાચના કરતો. છેવટે એને પુત્ર તો થયો, પરંતુ એ છોકરાને લઈને જ્યારે શાહઆલમ પાસે જાય ત્યારે એ છોકરો રહે અને શેખ કમાલની પાસે જાય ત્યારે એ છોકરી થઈ જતી. એનું કારણ એમ કહેવાતું કે એ શાહઆલમ પાસે પુત્રની અને શેખ કમાલ પાસે પુત્રીની માગણી કરતો. આ કારણથી આજે પણ મુસલમાનોમાં એમ મનાય છે કે એ દિવસે આ બે સંતોની કબર પાસે જવું નહિ. અગર તો શાહઆલમની દરગાહે ગયા પછી શેખ કમાલની કબર પાસે કદી જવું નહિ.^૨

દરેક ધાર્મિક પંથમાં સાધુપુરુષોના પ્રકારો હોય છે કેટલાક દુનિયાની બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી અવધૂતની પેઠે રહે છે, જ્યારે કેટલાક દુનિયામાં ગંઢી બધા ભોગો ભોગવતા હતા પણ જલકમલવત્ વીતરાગ અને નિઃસ્પૃહ રહે છે. હજરત શાહઆલમ સાહેબ આવી જાતના સતપુરુષ હતા. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ ધર્મવિરુદ્ધ રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા અને સંગીતના શોખીન હતા. એક વખત એક કાજી આ બાબતનાં વિરુદ્ધ ધર્મવચનો ભેગાં કરી એક પત્રમાં લખી પત્ર પાઘડીમાં ઘાલી હજરત સાહેબ પાસે ગયો, પણ એમની હાજરીમાં નરમ થઈ કાંઈ ખોલી શક્યો નહિ. શાહઆલમને કાજીના આવવાનું કારણ પ્રથમથી સમજઈ ગયું હતું તવાગીબકાર લખે છે કે કાજીએ પાઘડીમાંથી પત્ર કાઢ્યો તો કારો દેખાયો. પછી એ સાહેબે એક સૂતરની દોરી કેડે વીંટી એમાં એક નાની લાકડી ખોસી. કાજી સાથે

૨ નોંધ ૧ ના થયો. આ વહેમ આજ સુધી ચાલુ છે તે નોંધણત્ર છે.

પોતે બહાર નીખતા જ લાન્ડી રત્નજડિત ખજર જેવી, દોરી મુબરુના કમરમધ જેવી અને ઝમ્મો રેશમી દેખાયો તથા સમજાયો અને વીતરાગ પુરુષો આસક્તિરહિત બોગ બોગવે છે તેનું રહસ્ય સમજીને શાહનો શિષ્ય બે થો મહાપુત્રપોના કાર્યો લોકસગ્રહ માટે હોય છે અને નદાવાળા માણસોને એમા ચમત્કાર પણ દેખાય છે એવા દાખલા દરેક પથના સાધુઓમા બન્યા છે અને બને પણ છે ૩

આમ શાહઆલમ સાહેબ એક સતપુરુષ હતા અને શુક્રવાર સિવાય મેઈને મળના નહિ અને ઈશ્વરસ્તવનમા સમય ગાળતા રાજ કારણમા માયુ પણ મારતા એ માર્ગરોળના સૈય રુકનુદીનના પત્ન અને તેના જવાબ ઉપરથી પાછળ જોઈ ગયા શેખ કમાલ સાથેના એમના કલહની સિમ્ફરીમા આપેલી વાતો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે એમણે એમના પિતા કુતુબેઆલમ સારખ જેટલી મતને મુલબ એવી માનસિમ્ શાંતિ અને સમતુલા મેળવી નહાતી સૈયદ રુકનુદીનને લખેલા ત્તરોમાથી સમજાય છે કે એમનામાં ધાર્મિક અસદ્વિષ્ણુતા પણ કંઈક અંશે રહે હુનિયામા સતપુરુષો પણ પોતાના પથ તરફ મમતા ધરાવતા હોય છે અને પરપથ તરફ અબુમ્મો ગતાવના હોય એવા દાખલા પણ પુષ્ટિ મળે છે હુનિયાના તાગરેપથી રંગાયા

૩ આજના વિજ્ઞાનના જમાનામા ઇતિહાસ એવા ગ્રંથમા ચમત્કારની વાતો લખવી એ મેઈને હસવા જેવું લાગે પરંતુ ઇતિહાસમા તે જમાનાનું ચિત્ર આવડુ જોઈ એ આમ હતા પણ અહીં અત્રતાપૂર્વક મદ્દુ હુ કે અત્રતોરોનો જમાનો તદ્દન ગયો નથી અતિશયોક્તિ અને ભ્રમોનું પ્રદાન બાદ કરતા એવા મહાત્માઓ આજે પણ મળે છે એ જમાનામા કદાચ વવારે મળતા દુરો સત માનવી છે પણ સામાય માનવી દરતા પરમેશ્વરની વવારે નજીક છે એવું નિર્માણ વસ્તુને આપણા કરતા સહેજાઈથી સમજી શકે છે જાહા પાલુ આમા અત્યંતનો ભાગ ભજવે છે પ્રવાક પ્રત્યક્ષ અનુભવોથી આપડુ રખવાની રમ લડે હુ અહીં એવું પણ મદ્દુ જોઈએ કે આમા મહાત્માઓ ઇક વિતરાગ નથી હોતા પોતાના ભક્તો પ્રત્યે એમને મમત તે દોષ છે જ

વગરના ત્રિગુણ વિપયોથી પર એવા પંથમાં વિચરનારા કોઈક જ સંત હોય છે. પરંતુ સામાન્ય પુરુષો કરતાં તો ઉપર કહ્યા એવા સંત ઊંચી પંક્તિમાં જ છે. સૈયદ રુકનુદ્દીન ઉપરના પત્રમાં શાહઆલમ સાહેબના હસ્તાક્ષર છે.૪

આ શાહઆલમ સાહેબનો સુપ્રસિદ્ધ રોજો આજે અમદાવાદની દક્ષિણે ઊભો છે. સદતનતના સમયમાં એમના નિવાસનું નામ રસૂલાબાદ હતું આજે અમદાવાદમાં મુસલમાન સમયનાં જે મકાનોના સમૂહો પ્રસિદ્ધ છે તેમાં શાહઆલમના રોજનું સ્થાન ખાસ પ્રસિદ્ધ છે એ સમૂહનાં મકાનો ૧૫૦ વર્ષના ગાળામાં બંધાયાં છે એટલે એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું હિ. સ. ૮૮૦ જમાદીઉલ આખર માસની ૨૦ મીએ એ જન્મતનશીન થયા એ તારીખ “આખર ઉલ આલિયા” એ શબ્દોમાંથી અબ્જાદ પદ્ધતિથી નીકળે છે. એમના ઉરસમાં ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી દર વર્ષે ૫૦૦૦૦ માણસો ભાગ લે છે એમના વંશના સૈયદો ‘શાહી સૈયદો’ કહેવાય છે, જ્યારે એમના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબના વંશના સૈયદો ‘કુતુબિયા સૈયદો’ કહેવાય છે

એમનો પરિવાર

શાહઆલમ સાહેબને પાંચ પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ હતાં. એમાં શાહ લીખન સિધના જામની પુત્રી ખીખી મુરકીના પુત્ર હતા. રસૂલાબાદ બંધાયા પહેલા એ પોતાના પિતા સાથે આશાવલમાં રહેતા હતા. એ નાની ઉંમરમાં જ અવસાન પામ્યા હતા. એમની માની

૪ સર ખેલી એમના સિકદરીમાં ૫. ૧૪૦, નોવમા લખે છે કે માળવા ગૂજરાતની રાજબટમાં ખે પથોના સ્તોએ ભાગ લીધેલો એવો જ અર્થ કરવાનો.

૫. આ રીતે મિરાતે અહમદી પ્રમાણે એમનું મરણ ૬૩ વર્ષની ઉંમરે થયું, કોમિસેરિયેટ ૬૦ વર્ષ લખે છે અને આઈ ને અકબરીના આધારે જન્મ ઈ. સ. ૧૪૧૫ માં અને મરણ ૧૪૭૬, ૨૧ ઓક્ટોબરે લખે છે. આખીર ઉલ આલિયાની પેઠે ‘ફઝ’ શબ્દ ઉપરથી પણ વર્ષ નીકળે છે.

અને માતામહ સિંધના જામની કબર ત્યાં જ હતી આ શાહ લીખતો રાજે જમાલપુર દરવાજા બહાર નદીકિનારે ગઈ સદી સુધી હતો તે ઈ સ ૧૮૬૮ ની નદીની રેલમા પડી ગયો

શાહઆલમ સાહેબના વશના સૈયદોનુ વિસ્તૃત વર્ણન મિરાતે અહમદીમા આપેલું છે ગૂજરાત સત્તનત તથા મોગલાઈમા પણ કેટલાક અમીરોએ રસૂનાબાદનાં મકાનોમા ઉમેરા ત્યાં છે તથા પોતાની કબર આ સતપુરુષના સાન્નિધ્યમા દરવાનુ લાગ્ય માન્યું છે એ બધા વિસ્તારમા ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી મોગલાઈમા ઔરંગઝેમ બાદશાહના સમય સુધી એ વશમાં જાગીરના ગામે હતા અને એમા વખતોવખત વહીવટ કરનારાઓએ ધગડો પણ કર્યો છે એ વિગતોની પણ અહીં જરૂર નથી ૬ આ સમયના ખીજા કેટલાક સતો અને સાધુચરિત અમીરોના લખાણથી વર્ણનો મિરાતે સિકદરીમાં કરેલાં છે એમા મલિક મુહમ્મ અખ્ત્યારનુ વર્ણન ખૂબ લાણુ કરેલું છે મુલતાન મહમૂદ બેગડાનો એ મિત્ર હતો અને દુનિયા ઉપરથી વિરાગ આવતા એક અવધૂતની પેઠે એણે સસાર અને સપત્તિનો ત્યાગ કર્યો હતો એની ઝીને બધું આપીને ખીજુ લગ્ન કરવા પણ એમણે પરનાનગી આપી, પરત્તુ સ્ત્રીએ પણ પતિની પેઠે દુનિયાના ભોગનો ત્યાગ કર્યો મુલતાન અને એના ખીજા મિત્રોએ ખૂબ સમજાવ્યા છતાં એણે માન્યું નહિ અને મુલતાને આપેનો ઇત્કાળ પણ લીધો નહિ મનીક એકે મુલ્તા કમીરની માગફતે પ્રસિદ્ધ શેખ હમીદુદ્દીનનો શિષ્ય થયો અને એણે મોજશીખનો ને ધગનો ત્યાગ કેની ગીતે કર્યો તેનું રમમય વર્ણન મિરાતે સિકદરીમાં આપેલું છે ૭

૬ પ્રો ઝેમિસેદિરેટ વઝફનો ઇતિહાસ પોતાના મયમા ૫ ૨૧૨મા આપ્યો છે

૭ મિરાતે સિકદરી ૬ ભા ૫ ૧૩૧-૩૭ સિકદરીમા આ વર્ણન રસમય છે

મહમૂદના બાળમિત્રો દરિયાખાન અને અલકખાન

સુલતાન મહમૂદના બાળપણના ત્રણ મિત્રો હતા એમાં એક મલીક અખત્યારનું વર્ણન ઉપર ક્યું. બીજો મિત્ર અને અમીર દરિયાખાન હતો એણે અમદાવાદની ઉત્તર તરફનું દરિયાપુર વસાવેલું અને આજે એના નામથી દરિયાપુર દરવાજો તથા શાહીબાગમાં અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં જુદી જ ભાન પાડતો ઇંટાનો મોટો ધૂમટ બંધાવ્યો તે પ્રસિદ્ધ વાત છે એની ક્યારે દરિયાખાનના ધૂમટના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ અમીરના ચારિત્ર્ય માટે ખાસ વિગતો નથી, પરંતુ આજે પણ એની ક્યારે આગળ ભૂત ઉતરાવવા લોકો નય છે અને ગર્ઈ સદીમાં ત્યાં વસ્તી નહોતી ત્યારે એની પાસે થઈને જતાં લોકો કરતા હતાં. ૮ સુલતાનનો ત્રીજો મિત્ર અલકખાન ભોકાર્ઈ હતો. એ ઉદાર દિલનો હતો એમ કહેવાય છે એની બીજી હકીકત મળતી નથી પણ એની બંધાવેલી મસ્જિદ ઘોળકામાં ઊભી છે. મસ્જિદ ભવ્ય છે અને ખૂબ પ્રચંડ છે. એ મસ્જિદ પણ દરિયાખાનના ધૂમટની પેઠે ઇંટાની બાંધેલી છે અને ઇંટાની બાંધેલી મસ્જિદ તરીકે ગૂજરાતમાં સર્વથી મોટી છે આમ સુલતાન મહમૂદના આ એ મિત્રોએ પોતાની ક્યારના મકાનમાં અને મસ્જિદમાં બાંધણીની એક રીતે સમાનતા જાળવી છે તે નોંધપાત્ર છે. ૯ એ જ સમયમાં આજમખાન અને મુઆઝમખાન નામે એ પુરાણની ભાઈઓ સારા તીરંદાજ હતા. અહીં

૮. દરિયાખાનના ધૂમટનું સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ખૂબ છે. એની ચર્ચા આગળ કરીશું. આ અમીરની વધુ વિગતો મળતી નથી, પરંતુ અમદાવાદના દરિયાપુર ઉપરથી એનું સ્થાન મહત્ત્વનું હોવું ભેઈએ.

૯. દરિયાખાનની પેઠે આ અમીરની વિગત પણ મળતી નથી. પરંતુ મહમૂદના આ મિત્રોએ બંધાવેલા મકાનો ભેટાં અને સ્થાપત્યનો રસ માણસનું ચારિત્ર્ય વ્યક્ત કરે છે એમ માનીએ તો એ ત્રણે મિત્રો સ્વભાવમાં ભડા, કોમળતા અને સૌંદર્યના વિરોધી, કૂંર, અને ચગ્લાઈ કરતા ટોલના અવાજને પસંદ કરનારા હોવા ભેઈએ.

એમનો ઉત્તેજ એટલા માટે કરવાનો છે કે ઉપર દરિયાખાન અને અનકખાન બોમર્શના ઇટાથી બાધેના મકાનો આજ સુધી જેમ જૂજરાનના સ્થાપત્યમાં જુદો રંગ પૂરે છે તેવી જ બાધણીનો આ બે ભાઈએનો ગળે સરખેજના રસ્તા ઉપર આજે ઊભો છે એની ભીતો તથા બાધણી પણ જુદી પડી જાય છે અને પદરમી મદીના પૂર્વાર્ધમાં ગધાયેલા ઇટાના આ ત્રણ મકાનો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિનંદ્ય છે એવા ગીજ મકાનો એ સમયના આજે મળના નથી ૧૦

મતાનુ મારુ ઉલ્લુલ્લ-મરાનુ દાવલશાન

આ સમયના ગીજ મોટા રાજદારી પુરુષોનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સત અને ચત્વીર લડવૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેના અમીર અમદુલ લતીફ ખીન મનીફ મુદ્દમલુ વર્ણન કરતું જરૂરી છે એ ઇતિહાસમાં મનીફ ૧૪૨ ઉલ્લુલ્લ નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને સોરાષ્ટ્રમાં દાનારમાં દાવનસાદના નામથી આજ સુધી પ્રસિદ્ધ છે આ મનીફ દુર્જયત મુદ્દમલુ પેગળ સાદમના કુરેશી આબાદના છે એમને મુલતાને ન્યારે અમીરનું પદ આપ્યું ત્યારે અમલવાનમાં પોતાના મમન આગળ લાથી ઘોડા વગેરેથી સામાન્ય પારેશીઓને હરાનગતી ન થાય માટે શહેર બહાર પોતાનું મમન કુર્ચુ રતું, અને મહોલ્લાનું ઘર પાડેશીઓને વેચી દેવાની ઇચ્છા જણાવી હતી મનીફ પોતાની જમીરના ખેડૂતો સાથે ન્યાયથી વર્તતા, અને ખેડૂતો એમની જમીરને ભાવથી શ્રમ લઈને આબાદ કરતા ખીજ અમીરોની જમીરોના ખેડૂતો

૧૦ આ અને ઉપરના મકાનો મહમૂદ બેગના સમયની વિચિત્રતા છે આ રીતે એના જાણીતું માટે એવા જેવા કે હદે છે કે સરખેજના મકાનો જ ખાતર ત્યારે આ લોકો ઇટા પૂરી પાળા દના અને એમાંથી પોતાનો રાજે બોયો છે એની પાળે દોજ છે એમાં અસહ્ય પાળી રહેતું નથી એમ કહેવાય છે

પણ મલીકની નોકરી કરવાની ઇચ્છા બતાવતા. આ મલીક હજરત શાહઆલમ સાહેબના સેવક હતા અને નિમાઝ પઢતાં અગાઉ વળુ માટે પાણી લાવી હજરતના હાથ ઉપર રેડવાનું એમનું કાર્ય હતું. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ મલીકની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ ખુદા મલીકને પણ પોતાના જેવી પદવીએ ચડાવશે એવો આશીર્વાદ દીધો હતો. મિરાતે સિકંદરી અને મિરાતે અહમદીના લેખકોએ આ મલીકનાં લાંબાં વર્ણન કર્યા છે.^{૧૧}

મુલતાન મહમૂદ બેગડાએ મલીક દાવર ઉદ્દમુલ્કને સૌરાષ્ટ્રમાં હાલારમાં જોડિયા પાસે આમરણના^{૧૨} ફેજદાર નીમ્યા અને ત્યાંના રજપૂતો ઉપર લડાઈઓ કરી વશ કરવાનું કામ સોંપ્યું એમ કહેવાય છે કે મલીક કચ્છમાં લશ્કર લઈ ગયેલા ત્યારે લશ્કરીઓના ઘોડાને જીવારનાં ખેતરોમાં ચરતા જોયા, મલીકે આ લશ્કરીઓને બોલાવી કપડો આપ્યો અને ‘પારોડો માલ મફત લઈ લેવા માટે ખુદાની ખીક નથી’ એમ પૂછ્યું. સૈનિકોએ ઘોડા ત્રણ ફિવસથી ભૂખ્યા છે એવો ઉત્તર દીધો ત્યારે મલીકે પોતાનો ઘોડો એક લીલા ખેતરમાં છોડ્યો અને એ ઘોડો હાલ્યા ચાલ્યા વિના ઊભો જ રહ્યો. મલિકના ચારિત્ર્યના આવા દાખલાઓ ઉપરથી મલીકની સાધુતામાં લોકોની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. આ મલીકને એક રજપૂતે મજલિસમાં દગાથી મારી નાખ્યા.^{૧૩}

૧૧. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. ૫, ૧૩૭ મિરાતે અહમદી, ગૂ. ભા. અને નવાબચલીની અગ્રેજી આવૃત્તિ, અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ એનું વર્ણન નોંધ્યું છે. કા. ગેઝેટમાં આમરણના વર્ણનમાં અહેવાલ મળે છે.

૧૨. આ આમરણને તવારીખો અમરૂન લખે છે.

૧૩. સિકંદરીમાં લખે છે કે એક ખટપટીએ મલિકને એક રજપૂતની તલવાર જોવા કહેલું અને રજપૂતને એલું હારાવેલું કે મલીક તલવાર જોઈને એને મારી નાંખવાનો છે. એ ઉપરથી મજલિસમાં રજપૂતે પહેલો મલીકને મારી નાંખ્યો. મલીકને મુલતાને હાલારના મૂર્તિપૂજકોને ઠેકાણે લાવવા નીચે હતો એમ તવારીખકાર લખે છે એટલે ખટપટ કરતાં એને મારી નાંખવાનું રાજદ્વારી કારણ હોવું જોઈએ.

હાલારમાં આમરણુ ગામમાં આજે એમની દરગાહ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે તનારીખો એમની દરગાહના ચમત્કારોનું લાંબુ વર્ણન કરે છે અને એમની કબરની જિયારત કરનારની મનકામના પૂર્ણ થાય છે એમ લખે છે કહે છે કે લૂતાંઓ પગે ચાલીને જાય છે અને આધળા દેખના થાય છે અપુત્રને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને નિર્ધનને ધન મળે છે, પગે બેઠી પહેરી તો તાળાં વાસીને બાધા રાખે છે તેમનાં તાળાં ત્યાં ખૂલી જાય છે મિરાતે સિન્દરીનો લેખક કહે છે કે એના સમય (ઈ સ ૧૬૧૧)માં એટલે મનીકના મરણુ વછી ૧૩૫ વર્ષ પછી પણ લેક્ષીની શ્રદ્ધા મનીકની દરગાહ માટે એની ને એની જ છે ૧૬ ઈ સ ૧૭૬૧માં મિરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એના સમયમાં દેશમાં અન્યવચ્ચા યઈ તે પહેલાં એણે મનીકની કબરની જિયારત કરવા જનારા જોયેલા હતા, અને આમરણુમાં એમના ઉરસ વખતે મોટા મેગા બરાતો એમાં એક લાખ રૂપિયાનો માલ વેચાતો અમદાવાદથી ધણો માલ જતો અને મૌરાવૃદ્ધી થોડાં ઊંટ અને બગા આવતા અમદાવાદથી માન લઈને જનારા સરખેજ ધર્મને મોટું જતા અને સરખેજમાં મોગી મેદની બરાતી ધણું લેકો સરખેજ મુધી મેગામાં જનારામોને વળાવી પાછા આવતા મનીકનો ઉરસ જિલમદ માસની ૧૩ મી તારીખે થાય છે, અને તા ૧૨ મીએ મનીકની પત્ની ખીમી કુતદશાહની દરગાહે અમલવાદમાં શાહપુર તવાળ બદાર મેગા બરાતો હતો ૧૫ આમ આ અમીર મનીક

૧૬ સિદ્દી મુ બા ૫ ૧૪૧

૧૫ મિરાતે અહમદી ૧ બા એમાં લાગુ વર્ણન આપેલું છે અહમદીની નવાબઅલી અને સી નની અમેલઆદલિમાં આ મેગાને ગૂજરાતીઓ મેદની મેદ ૩ એમ લખ્યું છે તે કિતાબે પ્રિ દેગિસેરિયેટ પજુ કયો છે પજુ નિયામુરીન મદેનના મુજરાની લશ્કરમાં એ વાકય નથી અને મેદની એ એ જનમગૂના સામા પ શબ્દ છે એણે નવાબઅલીની આદલિનું વિધાન ખડુ નાં

નાવર ઉત્સુક, નાવલગાહના નામથી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગૂજરાતનો નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ

મહમૂદ બેગડાના રાજ્યકાલના રાજદ્વારી પુરુષોમાં પહેલું નામ મલીક અયાઝ મુલતાનીનું ગણવું જોઈએ, કારણ કે એ સમયમાં એના જેટલો સત્તા તથા સંપત્તિવાળો બીજો કોઈ અમીર નહોતો. જન્મથી એ રશિયન હતો અને તુર્ક લોકોને હાથે દેદ પકડાયો હતો તેથી તેને ધસ્તાંબુલ લઈ ગયા હતા, અને દમાસ્કસના બસગ તથા પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરનાર સોનાગરને વેચી દેવામાં આવ્યો હતો. એ વેપારી ગૂજરાતમાં વેપાર અર્થે આવ્યો હતો ત્યારે અયાઝની હાંશિયારી જોઈ એક મહામૂલ્યવાન રત્ન તરીકે એને મુલતાન મહમૂદને આપી દીધો. એણે મુલતાનની સાથે કેટલીક ઝડાઈઓમાં ભાગ લીધો હતો. એક વખત એવું બન્યું કે મુલતાન મહમૂદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરેલી ત્યારે ખેતરમાં તંબુની બહાર મુલતાન બિભો હતો તે વખતે એક બાજુ પક્ષી શિકાર પકડીને બેઠો હતો એમાંથી કાઢી પડ્યું તે મુલતાન ઉપર પડ્યું અને મહમૂદને એ અપશુકન જેવું લાગ્યું; તે જ ક્ષણે અયાઝ પાસે બિભો હતો તેણે તીરથી એ બાજુને નીચે પાડ્યું. આ બનાવથી મુલતાન એના ઉપર એવો તો ખુશ થયો કે એને ગુલામીમાંથી મુક્ત કર્યો, અને મલીક બનાવ્યો. એ પછી અયાઝની ચડતી ઝડપથી થઈ અને રાજ્યના મુખ્ય અમીરોમાં એની ગણતરી થવા માડી ૧૬

મલીક અયાઝની બહાદુરી જોઈ છેવટે એને સૌરાષ્ટ્રના દીવ બંદરનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો. ત્યાં એણે કિલ્લો બાંધ્યો અને વહીવટ એવી કુશળતાથી ચલાવ્યો કે ત્યાંનો વેપાર ધણો વધ્યો. અરબી સમુદ્રમાં એ સમયે ફિરંગીઓનો ત્રાસ વધતો જતો હતો, એના ઉલ્લેખ પાછળ આવી ગયા છે દીવ બંદરનું વર્ણન પણ આગળ

૧૬ આ વાત તવારીખમાં નથી. પોર્ચુગીઝ અહેવાલ ઉપરથી ગ્રો. કોમિસેરિયેટ આપી છે.

બદરોની સાથે ડરીયું અને મલીક ગૂજરાતના નૌમસૈન્યનો મીરેનહર-
નોકાસેનાપતિ હતો એની નોંધ પણ આગળ કરીયું એના સમયમાં
ફિરગીઓ પરવાના વગર ગૂજરાતને બદરે આની શક્તિ નહિ સિદ્ધ
દરીનો લેખક લખે છે કે એના પોતાના સમય (ઈ સ ૧૬૧૧)માં
એટલે કે મોગનાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં સમય એવો તો પલટાઈ
ગયો હતો કે ફિરગીઓની પરવાનગી વિના ૧૫ વહાણુ ગૂજરાતના
બદરથી ઊપડી શમ્તુ નહિ અને માત્ર સુરત બદરમાં એવું નહોતું
છતાં પણ ત્યાંથી ઊપણુ વહાણુ એના ખારનાઓની જ હોશિયારીથી
સમુદ્રમાં જઈ શકતું ^{૧૭}

મલીક અયાઝ રાજવી દાકથી રહેતો અને એનો ખર્ચ મોટો
હતો એના નોકરોને એ જરીની કિનારવાળા મખમલનો પોશાક
પહેરાવતો, અને જમવાનો સમય થતાં જૂગણ વગડાવતો કે જેથી કાઈ
પણ જૂખ્યો માણસ આનીને જમી શકે નેટલા જમવા બેમે એમને
એકસમુખ ખાણું પીગસનામાં આવતું અને મલીક જાતે બેમીને એમાં
બાણા અતઃ ન થાય એની કાળજી રાખતો મહેમાનો અને મહેમાનોના
નોમંગને પણ ખૂબ કાળજી રાખીને જમાવતો મલીક ખાણાનો એવો
તો સોખીન હતો કે દુનિયાના બધા દેશોની વખણાતી ચીજો તયાર
કરાવતો ખોગક પણ ઉત્તમ પ્રમાણનો થતો હતો ૧૮ એમ કહેવાય છે
કે મેનાડનો રાણો સગ એક વાગ ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે
ગૂજરાતના સુનનાન મુઝફ્ફર ખીજએ દીવ સદેશો મોકલી મલીક
અયાઝને મોકલુ લશ્કર લઈ ખોલાવ્યો હતો આ લડાઈની હાવણીમાં

૧૭ સિકદરી ગુ બા ૫ ૧૦૨ સિ દર બેદથી આ વાન લખવા
છતા સુરત બદરથી ખારવાની દિમતથી વદાલ જઈ શક્ય એને મોમડોની
બદાફરી અને મર્દાઈ જો છે તે વિચિત્ર વાત છે મોમડો સમુદ્ર ઉપર
પ્રશુત્વ લગી શક્યા નથી

૧૮ મલી એક દેશના મહેમાનોને ખીજ દેશની વાનીઓ અખાતો
અન ખુરા મરતો એમ કહેવાય છે

મલીક અયાઝ ખીજ અમીરને ખાણું લેવા બોલાવતો અને જે ન આવી શકે તેમને ત્યાં ચીનાઈ રકાખીઓમાં ભરી તે ખાણું મોકલી આપતો. કેટલાક અમીરને આથી અયાઝની મોટાઈની અદેખાઈ આવવા લાગી અને ખાણાની ના ન પાડી રાકાયાથી એમણે એવી યુક્તિ કરી કે ચીની રકાખીઓ મલીકને ત્યાં પ ણી ન મોકલવી એટલે રકાખીએ ખૂટશે ત્યારે ખાણું બંધ કરશે મલીકના નોકરોએ આ વાત પોતાના માલિકને કહી ત્યારે એણે ખાણું ચાલુ રાખવા હુકમ કર્યો અને એમ એક મહિના મુઘી ચાલ્યું છેવટે અમીરોએ શરમાઈને રકાખીઓ પાછી મોકલી. મલીક અયાઝને નોકરો પણ ઘણા જ હતા અને એમા માત્ર પાણી ભરનાગ જ એક હતો અને આવાજે ચામડાનો એક મોટો હોજ કરાવ્યો હતો બકરી દિલચાસ વખતે માણસો તથા હાથીઘોડા માટે એમાં પાણી ભગવવામાં આવતું સિપાઈઓને તલવાર ખંજરો મોના ચાંદીની મૂઠવાળાં આપવામાં આવ્યા હતા, અને મલીકના દલાલખોગેને પણ સારો રોગીતો પોશાક પહેરવા અપાતો હતો એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતમાં એવો ઉદાર અમીર કોઈ થયો નથી મલીક અયાઝને ત્રણ પુત્રો હતા. એમાં એક ચંગીસખાન ઇસહાક નામનો છોકરો એટલો બધો બડો હતો કે એણે વજન કોઈ ઘોડો ઉઠાવી શકતો નહિ ! એ તીરંદાજ હતો અને કુસ્તી પણ સારી કરતો હતો. એ સમયે એની સાથે કુસ્તીમાં બેતરી શકે એવો કોઈ મસ્લ હતો નહિ. ૧૯ ઈ સ. ૧૫૧૫ મા આવેલા ફિરંગી બારખોસાએ ગૂજરાતનું વર્ણન કર્યું છે તેમા લખે છે કે ખલાતના રાખનો મલીક અયાઝ નામે દીવમાં સૂએ હતો તે બહુ ન્યાયી, વિદ્યાવાળો, મહેનતુ અને ઉત્તમ સવાર હતો, તથા દંડ-નિશ્ચયી રાજદારી પુરુષ હતો. એણે વ્યવસ્થિત તોપખાતુ ગોઠવ્યું હતું, મહેમાનગીરીમા ઉત્તમ હતો. પોત્યુંગલના રાખના બળથી એ કરતો હતો.

મુહાકિઝખાન

સુલતાન મહમૂદનો બીજો રાજદારી અગીર અમદાવાદનો પ્રસિદ્ધ જમાનુદીન મુહમ્મદ મુહાકિઝખાન હતો એના પિતાનું નામ શેખ મુઈનુદીન તુરેશી હતું આ મુહાકિઝખાન ઉપર સુલતાનને ખૂબ વિશ્વાસ હતો અને ખાસ કરીને એની વ્યવસ્થાશક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની લેખાતી હતી એણે અમદાવાદના ઘાટવાલ અને ફોજદાર તરીકે દેશમાં ચાર લૂટારાઓનો ઉપદ્રવ નાબૂ કર્યો હતો અને ગૂજરાતના રસ્તા સહીસનામત તરીકે ખુદને બાગેશ મૂકી શકે એની શક્તિ સ્થાપી હતી એ ઉલ્લેખ પાઞ્ચ કરી ગયા જ્યાં રાજઆતમાં વ્યવસ્થા કરવાની હોય ત્યાં સુલતાન એને મોખતો અને પાવાગની લડાઈ વખતે પણ એને ખાસ કામ મોકલવામાં આવ્યું હતું એની દૃઢતા અને લેશિયારીથી પ્રસન્ન થઈ એને હાથે આપવામાં આયા હતા અને સુલતાનની ગેરહાજરીમાં અમદાવાદ એને મોકલી એક વાગ વજીર જેટલી જામી પડીએ પણ ચડા થો હતો એણે પાવાગ ઉપરનો કિલ્લો પણ મુઘરાની મજબૂત કર્યો હતો આ મુહાકિઝખાનનું નામ આજે તો એની મુદર મરિજદથી ચિરંજીવ છે આ નાની પણ ખૂબ મુદર મરિજદ અમદાવાદમાં ઘીકાટામાં રમતા ઉપર આવેલી છે એનું વજીન આગળ કરીશું આ મરિજદ પોતાની ખાતગી ઉપરોગની છે એમને ખાતનું ઘર પણ ઘીકાટાના લતામાં હોય એમ માની શકાય એનો જાનો મરિજદની બાજુમાં જ છે ૨૦

હુસમખાન તારીખે બાહરશાહીના લેખક

આ મુહાકિઝખાન એ તારીખે બહાદુરશાહી નામના ઇતિહાસના લેખકનો દાદા થાય એનું નામ હુસમખાન હતું એટલે એના ઇતિહાસ ત્રયને તારીખે હુસમખાની પણ કહેવામાં આવે છે એણે એના સમયનો

૨૦ મિરાતે સિકદરી અને તખતને અજબીમાં મુહાકિઝખાનના ઉલ્લેખો પાઞ્ચ આપ્યા છે

નજરે જોયેલો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને મિરાતે સિકંદરી તથા હાહાઅહાળીરના અરખી ઇતિહાસમાં એના અંથમાંથી ઉતારા લીધેલા છે. મુલતાન મુઝફ્ફર ખીજના સમયમાં રાજદારગુમાં એણે ભાગ લીધેલો અને મુલતાન બદાશુશાહના સમયમાં હુમાયૂં પાદશાહ સાથેની લડાઈઓમાં પણ ભાગ લીધો હતો. મિરાતે સિકંદરીના કર્તાના પિતા જે હુમાયૂંની સાથે હતા, એણે આ હુસમખાનને પોતાના તંત્રમાં સંતાડીને મરતો બચાવ્યો હતો ૨૧

મલીક સારંગ

આ સમયનો ખીજો એક ગજદારી વૃત્ત કિવામ ઉસ્મુદ્દ મલીક સારંગ છે. એનો ખીજો ઇસ્લામ મુખલિસ ઉસ્મુદ્દ છે અને અમદાવાદ શહેરના સારંગપુર લતા તથા દરવાજાથી આજે એનું નામ ચિરંજીવ છે. આ મલીક અને એનો ભાઈ મૂળ રજપૂત હતા અને લડાઈમાં કેદી તરીકે પકડાયેલા અને ઇસ્લામનો અંગીકાર કરવાની એમને ફજર પડેલી. મુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ધની લડાઈઓમાં એણે ભાગ લીધો છે પાવાગઢનો કિલ્લો એકાએક જાપો મારીને લીધો ત્યારે એમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો મહમૂદે દક્ષિણમાં બદાશુર ગિલાનીની સામે થતાં ડાભોલ બદર ઉપર પગરસ્તે લશ્કર લઈ એને મોકલ્યો હતો. મલીક સારંગની સત્તા મહમૂદના પુત્ર મુઝફ્ફર ખીજના ગત્યમાં ખૂબ વધી હતી એ વખતે માળવામાં માંડુનો કિલ્લો લેવામાં એણે ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી. અને ચિતોડ ઉપર પણ એને મોકલવામાં

૨૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ-રાજદારી પુસ્તકોના પ્રકરણમાં મુહાન્નિખાનનું વર્ણન. તારીખે બહાદુરશાહીના હતાગ સિકંદરે લીધા છે તે ઇતિહાસને રોકે એવા છે પરંતુ એણે સાથેસાથે લોકોને પણ નોંધી છે અને બન્ને વાતો લખી પછી “ખુદ ખોદુ પગવરદીગાર નાણે” એમ ઉમેર્યું છે એ રીત નોખપાત્ર છે. સર રેનિસન રોસે આ હુસમખાનની વિગત એમના અરખી ઇતિહાસના ૩૫ ખીજની પ્રસ્તાવનામાં આપેલી છે.

આ-યો હતો એને મનીક અથાઝ સાથે સારો બનાવ નહોતો એને થોડો વખત દીવનો સૂમો બનાવેતો ત્યારે એણે ફિરગીઓને પકડેના એમ તવારીખકાર કહે છે, પણ ફિરગી લેખકો એ વાત કબૂલ કરતા નથી મુઝફ્ફર ખીજના સમયમાં અમવાદમાં એ કુન સત્તાધીશ હતો અને વૃદ્ધ તથા જૂનો અનુભવી હોવાથી એ સુલતાનની સામુ બોલતો તોપણ મુનતાન એને કંઈ કહી શકતો નહિ એક વખતે મુઝફ્ફરશાહના આગ ૧૨-પાણીખાતાના ઉપરીનું કામ પણ એણે કરેલું સુપ્રસિદ્ધ નાગર અમીર મલીક ગોપી એનો ખાસ મિત્ર હતો એનું વર્ણન મુઝફ્ફરના સમયમાં પ્રીશું મવીઝ બહુ અફસવાળો, હાજરજવાબી, અને વામ્પટુ ગણાતો હતો મુનતાન બહાદુરના સમયમાં એક મનીક અમીર કમાલ નામે કવિ અને મોલવામાં સર્વને હસાવી જાણનાર હોશિયાર લેખક મનીક સારગના કુટુંબનો હતો, અને મુલતાન બહાદુરશાહનો એ મિત્ર હતો મનીક સારગે સારગપુરમાં પોતાનો રાજો અને મગિજ બધા યા છે આ મસ્જિદને માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે પ્રેટના- સારગપુર ચકનામાં આવેલી રાણી ખીમીના નામથી ઓળખાતી મગિજ મનીક સારગની કહે છે, પરંતુ એની બાંધણી જોતાં એ સારગના સમયમાં બધાઈ હોય એમ લાગતું નથી મસ્જિદ માં લેખ નથી એ દિલગીરીની વાત છે તવારીખકાર કહે છે કે મનીખની મસ્જિદ સારગપુર દરવાજા બહાર હતી એટલે આજે સીંદી બગીચાના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ સારગની હોય એવો સંભવ છે, અને સારગપુર ચકનાની મસ્જિદ ની બાંધણી કરતા આ મસ્જિદની બાંધણી જરા પાછળની અને સારગના સમયની લાગે છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું ૨૨

૨૨ સિન્દી ગૃ સા પૃ ૧૪૬-૮૮ આ અમીરની વધારે વિગત અગ ૧૩ ના હતિદાસમાં એના વર્ણનમાં આપી છે અને એની મસ્જિદની ત્રીં દોષ બેસ અને પ્રે કોમિગેરિંગના મતથી જુદા પાડે કરી છે

ખુદાવંદખાન મલીક અલીમ

એ સમયનો ખીન્ને અમીર ખુદાવંદખાન મલીક અલીમ છે. ‘અલીમ’ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાની થાય છે. મલીક અલીમ સુલતાન મુહમ્મદ ખીખનો જમાઈ થાય, એટલે મહમૂદ એગઝનો ખનેવી થાય. એ બોલવામાં ખૂબ ચતુર હતો અને સભારંજન પણ કરી શકતો હતો તેથી સુલતાન મહમૂદનો એના ઉપર ખાસ રત્ન હતો. મલીકે મહમૂદ જૂનાગઢ હતો ત્યારે શાહજહાં અહમદને ગાદીએ બેસાડી દેવાનું કાવતરું કર્યું હતું એ વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાવતરું બ્યારે ખુલ્લુ પડી ગયું ત્યારે સુલતાને મલીકને કાંઈ સજા ન કરી અને કહ્યું કે “મલીક અલીમ વગર તે શી રીતે રહી શકાય?” એણે એ રીતે મલીકના ધણા ગુના માફ કર્યા હતા એમ તવારીખકાર લખે છે. મલીકને ધણી લાપાઓ આવડતી હતી. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતમાં તડખૂચ, અંછર અને વાસ પહેલવહેલા દક્ષિણથી લાવીને આ અમીરે રોપાવ્યાં તીર મારવામાં તથા દડાની રમતમાં એ હોશિયાર હતો અને કેટલાક દડા એકીસાથે હવામાં અધર રહે એવી રીતે ઉછાળી શકતો. પાછલી જિંદગી મલીકે લકિત અને એકાંતવાસમાં ગાળી હતી. અમદાવાદની દક્ષિણે શાહઆલમના રસૂલાબાદની પાસે મલીક અલીમે અલીમપુર વસાવ્યું હતું અને ત્યાં પથરની મસ્જિદ બંધાવી હતી તે મલીક અલીમની મસ્જિદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અલીમપુર મરાઠાઓના સમય સુધી આબાદ હતું અને લોકો એને ઈલમપુર કહેતા હતા. મસ્જિદની પાછળ શેખ કમાલ માળવીની કબર છે. જૈન કાવ્યોમાં આ અલીમપુરના ઉલ્લેખ આશાવલની સાથે ઇલમપુર નામથી આવે છે એની મસ્જિદ આજે સારી હાલતમાં છે અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં ત્રીજા કે ચોથી ગણાય છે. ૨૩

૨૩ સિકંદરી, ગુ. ભા પૃ. ૧૪૫-૪૬. સિકંદરી બોલ ઉછાળવાનો અર્થ ચોખ્ખાન-ખોલોની રમત એવો કરે છે. આ મલીકનું વિસ્તૃત વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમાં કરેલું છે.

મતીક બહાઉદ્દીન વજર

સુતતાન મહમૂદના સમયમા વજર જેવી જિંદગી પડીએ ચડેલા મલીક બહાઉદ્દીનનો ઉત્તેજ અહીં ખાસ કરવો જોઈએ ઈ સ ૧૪૬૬ માં એ વજર હતો, અને એને ઈમાદુલ્મુલક અને ઇખ્તિયાર ઉલ્મુલના ઇત્કામે હતા ઈ સ ૧૪૮૧ માં એના અવસાન પછી મુહારિઝખાન વજર થયો હતો. શાહીમાગમા મિયાખાન ચિસ્તીની મરિજ બાધનાર મલીક મમ્મુ વજર આ બહાઉદ્દીનનો બાઈ થતો હતો. ખુદાવદખાને સુતતાન મહમૂદની સામે કાવતરું કરેલું ત્યારે આ મતીક બહાઉદ્દીન સુલતાનને વફાદાર રહ્યો હતો. આ અમીર અમલવાદમાં નહીના કિનારા પાસે, શાહપુર અને ટિહી દરવાજા મહાર હાજીપુર નામનું પરુ વસાવેલું એમ કહેવાય છે અને દુધેશ્વરને રસ્તે જતાં બીગી અયુતકુખીની મરિજના નામથી આજે જાહેની મુંડ અને પ્રસિદ્ધ મરિજ એણે બાધાવેની બીબી અયુતકુખી મનીમતી સી હતી એમ અદમદીના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે. આ મરિજ અમલનાની એક સર્વાંગમુંડ મરિજ પૈકી એક ગણાય એવી છે. મિગતે અદમદીનો લેખ લખે છે કે એના સમયમા મરિજ ખૂબ વખાણાતી (ઈ સ ૧૭૬૧) અને એના બે મિનાગ હનાવતા એકમાંથી બીજામા ગતિ પસાર થતી રહ

હિંદુ અમીર રાયરાયા

મહમૂદ બેગડાના એક હિંદુ અમીરનો ઉલ્લેખ તમકાતે અમીરનીના લેખક કરે છે એનું નામ તવારીખકારે લખ્યું નથી પરંતુ એને રાયગયાનો કાળ હતો એ ઉપરથી બીજા અમીરના જેટલી જિંદગી પડવીએ એનું રયાન કદી સકાય. રાયરાયા મલીક અલામ ખુદાવદખાન

૨૪ સિંહરી અને તમકાતમા એના ઉલ્લેખો જોઈ શકાયા. મિગતે અદમદીમા બીગી અયુતકુખીની મરિજના વર્ણનમા એનો ઉલ્લેખ છે અને અચેલ આટ્તિમા બીગી અયુતકુખીને મતીકની સી મહી છે.

અને મલીક બહાઉદ્દીન વજીરનો ખાસ અંગત મિત્ર થતો હતો. ખુદાવદખાનના મહમૂદ બેગડા સામેના કાવતરામાં એણે કુશળતાથી ભાગ લીધો હતો અને મલીક બહાઉદ્દીનને કાવતરાની ખબર આપી હતી. સિકંદરી કે અહમદીમાં આ અમીરનું નામ નથી, પરંતુ મહમૂદના સમયમાં આ નામ ખૂબ સૂચક છે અને હિંદુઓને મોટી અમીરી મળતી હતી એમ આ રાયરાયાં અને મલીક ગોપીનાં નામોથી સિદ્ધ થાય છે ૨૫

મલીક કાલુ

મુલતાન મહમૂદ બેગડાનો એક ગુલામ અમીરની પદ્વીએ પહોંચ્યો હતો તે મલીક કાલુ અઝ્ઝિલ્મુક હતો. એની ખાસ કારકીર્દિ મળતી નથી, પરંતુ એણે અમદાવાદમાં કાલુપુર નામથી પ્રસિદ્ધ પરું વસાવ્યું હતું અને આજે એ નામ તથા કાલુપુર દરવાજાના નામથી એનું નામ ચિરંજીવ છે. પાછળ મહમૂદની ન્યાયવૃત્તિની વાતમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે બહાઉલ્મુલ્કે ખૂન કરાવેલા એ નિર્દોષ માણસોના ખૂનીઓને આશ્રય આપવા માટે મોટા અમીરો છતાં પણ આ મલીક કાલુ અને મલીક હાજી ઇમાદુલ્મુલ્કને દેહાતની સજા કરી હતી. ૨૬

ઈસનપુર : મલીક અસસ

અમદાવાદની પાસે શાહઆલમના રસૂલાબાદ અને વટવાની વચ્ચે ઈસનપુર નામે પરું છે એમાં મલીક અસસ અથવા અસન કે ઈસન નામના અમીરો એક સુંદર મસ્જિદ બંધાવી છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની બાંધણીથી ભિન્ન છે અને રચના ખૂબ

૨૫. આ નામ માત્ર તળકાંતે અકબરીમાં મળે છે. એનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. અમદાવાદના દરવાજા મહમૂદના અમીરોના નામ ઉપરથી થયા છે, તે રાયપુર અને રાયખડ દરવાજાનાં નામ આ રામરાખાં સાથે સંબંધવાળાં હશે ?

૨૬. સિકંદરી, ગૂ. ભા. ૫. ૧૪૮.

સુદર છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું આ ઇસનપુર એક વખત મનોહર વાડીઓવાળું આકર્ષક પરુ હતું અને એની આસપાસ કોટ પણ હતો મિરાતે સિકદરીમા આ પરાની મુંદરતાનું અને એની મોગરાની વાડીઓનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે ઇસનપુર એક બાજુએ વટવાવાળા કુતુબે આલમ સાહેબ અને ખીજી બાજુ રસૂલાબાદના શાહઆલમ સાહેબના પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલું હોવાથી 'કરીમ ઉલ તરફન-મન્ને તરફથી પવિત્ર' એમ એ સમયમાં ટહેતા હતા મલિક અસમ અથવા ઇસનને ઇમાદઉ મુલ્કનો ખિતાબ હતો ૨૭

તાજખાન સાહાર

અમ લાદમા તાજપુર વસાવનાર મલીખ તાજખાન સાહાર પણ આ સમયનો મોટો અમીર હતો અને એ બહાદર તથા ધૂમ ઉદાર તથા સખાવતો કરનાર હતો આ કારણથી એની પછી એનો ખિતાબ લેવાની કાંઈ અમીરની હિમત નહોતી થઈ પાછળથી મુઝફ્ફરના સમયમાં તાજખાન નરપાલીએ એનાથી વધારે સખાવતો કરી એ ખિતાબ લીધો હતો ૨૮ એનું વર્ણન આગળ કરીશું

મેહમૂદની પયની સ્થાપના

આ તાજખાનના નામ સાથે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની ઐતિહાસિક મહત્ત્વની એક ખાસ બિનાની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી, અને ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના સારકૃતિ ઇતિહાસમાં આ બાબત ખાસ અગત્યની છે આ મહત્ત્વની બિના તે મીર સૈયદ મુહમ્મદ નૂર-મલ્ક બેનપુરીએ અમદાવાદમાં મેહમૂદની પયની કરેલી સ્થાપના આ પયની હિંદુસ્તાનની બૂમિ ઉપર પહેલી જાહેરાત અમદાવાદમાં તાજખાન સાહારની મરિજદમાં ઈ સ ૧૪૬૭ માં થઈ

૨૭ સિકદરી ગ્ર બા પૃ ૧૪૬-૪૭ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પણ એનું વર્ણન કરેલું છે

૨૮ ઉપર મુજબ પૃ ૧૪૭

ધરલામમાં એક પરંપરા ચાલે છે કે ક્યામતના દિવસ પહેલાં, એટલે કે સૃષ્ટિના અંત વખતે ન્યાયના દિવસ પહેલાં ઇમામ મેહદીનો અવતાર થશે અને સાત વર્ષ સુધી દુનિયા ઉપર અમલ કરી અસ્ત પામતા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરશે, અને વિશ્વમાં ન્યાય તથા સમાનતાની પુનઃ સ્થાપના કરશે. આ માન્યતા ઉપર હિન્દી નવમી સદીથી મેહદી આવી ગયા કે નહિ એ બાબત મુસલમાનોમાં ચર્ચાવા લાગી. કેટલાક માનવા લાગ્યા કે ઇમામ મેહદી આવી ગયા છે અને બીજા માને છે કે હજી હવે આવવાના છે. એ બે ભિન્ન માન્યતાઓને લીધે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં કેટલાક ઝગડા થયા છે. ઇસ્લામમાં એવું મનાય છે કે મેહદીના પ્રકટ થયા પછી, નિમાઝ વખતે “તોબા” (પશ્ચાત્તાપ) પોકારાય તે કબૂલ થતી નથી. આ કારણથી મેહદી પંથના લોકો જે ‘મેહદવી’ કહેવાય છે એ નિમાઝ પઢ્યા પછી દુવા માગતા નથી જે લોકો આ વાત માનતા નથી એ મેહદવીઓને ધર્મ વિરુદ્ધના અને ઈર્શમેહદી કહે છે ૨૯

હિંદમાં મેહદવી પંથના સ્થાપક સૈયદ મુહમ્મદ નૂરખાન ઈ સ. ૧૪૪૩ માં જોનપુરમાં જન્મ્યા હતા અને પાંચ વર્ષની નાની ઉંમરે એમણે શાળામાં પોતાના જ્ઞાનથી વિદ્વાન શિક્ષકોને આશ્ચર્યમાં નાંખ્યા હતા યુવાનીમાં એમણે લશ્કરમાં નોકરી લીધેલી. આળીસ વર્ષની ઉંમરે ઈ સ. ૧૪૮૨ માં એમણે જોનપુરમાં સાધુતાનો પથ શરૂ કર્યો, અને મક્કા હજ કરવા ગયા ત્યાં પહેલવહેલી પોતાની જાનને ઇમામ મેહદી તરીકે જાહેર કરી. હિંદમાં આવ્યા પછી સૌથી પહેલા અમલવાદ આવીને તાજબાન સાલારની મસ્જિદમાં મુકામ નાંખ્યો

૨૯. મિરાતે અહમદીની પુસ્તકોમાં એલિયાઓના વર્ણનમાં નૂરખાની સૈયદના વર્ણનમાં આ મેહદી પંથનું વર્ણન કરેલું છે. નવાબઅલી અને સીડનની અગ્રેજી આવૃત્તિમાં પણ એ જ વર્ણન છે. પ્રો. ડોમિસેરિયેટે એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૨૭ ૨૮ માં પ્લોઝમૅનની આઇને અઝબરી, ગુ ને અરબી ઇતિહાસ અને કેપ્ટન માલ્ડેના લેખ ઉપરથી મેહદવી લોકોની હકીકત લખેલી છે.

અને પોતાને ઇમામ મહેદી તરીકે જાહેર કર્યા એ મસ્જિદમાં સૈયદ રાજ છટાદાર બાપણો આપતા અને એથી એમની કીર્તિ સાબળી ધણી લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા શાહઆવમ સાહેબના સગા સૈયદ શાહશેખર એમને મળ્યા અને એમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે સૈયદ મુહમ્મદ આધ્યાત્મિક ઉન્માદની દશામાં છે મુલતાન મહમૂદ બેગડાને પણ સૈયદ તરફ આમ્મણ થયું હતું, પણ એના અમીરોને લાગ્યું કે સુનનાનમાં છુદ્ધિભેદ પે । યશી તો રાજ્યમાં અન્યવસ્થા યશી ડેવટે અમવાત્ના ઉનેમાઓએ સૈયદની વિરુદ્ધ ફતવો જાહેર પાડ્યો અને સૈયદ પાટણ તરફ આપ્યા ગયા એમની સાથે એમના એ સાથી રો, મીર ખુદમીર^{૩૦} અને સૈયદ મહમૂ પણ ગયા પાટણમાં પણ એમણે મહેદી હોવાનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને એ જિલ્લાના તથા આસપાસના ધણી લોકો એમના પથમાં નળ્યા આ ઉપરથી પાટણના ઉનેમાઓએ સૈયદને મારી નાખવાનું જાહેર કર્યું એટલે સૈયદ ત્યાંથી ઉત્તર દિશ તરફ ગયા, અને ત્યાંથી પુરાસાન તરફ ગયા પુરાસાનમાં ફરાહ (Farah) શહેરમાં તાવથી એમનું ૧૯ જુલાઈ દિ ૩ ૯૧૦ માં અવસાન થયું (ઈ સ ૧૫૦૫ એપ્રિલ ૩૩) ૩૧

એમના સાથીઓમાંથી સૈયદ ખુદમીર ગૂજગનમાં પાછા આવ્યા અને અપ. મુહમ્મદ નરમહાને ઇમામ મેદની તરીકે કબૂલ રાખી પથનો પ્રચાર કરના માંડ્યો ઈ શ ૧૫૨૩ માં એ પથની સખ્યામાં મારો વધારો થયો હતો અને ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાના કારણે સુનતાન મુઝફ્ફર મીઝના હુકમથી અમવાત્માં એતાબને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા પાટણ તરફ પાળ એ પથના લોકોની સામે લશ્કર મોકલવામાં

૩૦ આ મીર અમર સયદ ખુ મીર ખ્યા તે નક્કી થઈ શક્યું નથી આ સૈયદ ખુદમીર પાટણ પાસે માર્યા બંધાનું કહેવાય કે જ્યારે રાજપુરાણા અમદાવાદમાં મરણ પામ્યા છે

૩૧ હોટેન માલિકના લેખ ઉપરથી પ્રો મેમિએરિયટે લીધેલો ઉત્તારો ૩૦૬ ક્રે ૩ સૈયદ ને પુરાસાનમાં મારી નાખવામાં આવ્યા હતા

આબયું હતું અને ત્યાં પાટણ પાસેના ગામમાં પોતાના સો સાથીઓ સાથે સૈયદ ખુન્દમીર માર્યા ગયા. આ મહેદવી પંથમાં અમદાવાદના મુલતાનોમાં મુલતાન મહમૂદ ત્રીજો અને છેલ્લો ગૂજરાતી મુલતાન મુહમ્મદ ત્રીજો, વજીર એતમાદખાન, શેરખાન, મુસાખાન ફાલુદી વગેરે અમીરો પણ હતા. પાલણપુરના સત્તાધીશો પણ આ પંથના હતા અને આજ સુધી છે. જાફરાદ શાહજહાંના સમયમાં શાહજહાં ઔરંગઝેબ અમદાવાદનો ગૂજો હતો ત્યારે પાલણપુરના સૈયદ રાણુ અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એમને શહેરના ધાર્મિક પુરુષો સાથે મતભેદ થતાં ઔરંગઝેબના હુકમથી ખારી નાંખવામાં આવેલા. એમની કબર આજે શાહીયાગમાં છે, તેની દેખરેખ પાલણપુર દરબાર તરફથી રખાય છે, એની નોંધ આગળ લખીશું. આ મહેદવી પંથમાં અમદાવાદમાં પીંજરા, ખરાદીઓ, દૂધ વેચનારાઓ, અને ફટલાક દારીગરો છે. પાલણપુર એમનું મોટું મથક છે. એ ઉપરાંત ધોળકા, દસાડા, માંડલ અને વિરમગામમાં પણ એ પંથના માણસો છે અને આ પ્રમાણે મુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં અમદાવાદમાંથી આ મહેદવી પંથ શરૂ થયો અને મહેદવીઓ આજ સુધી ગૂજરાતમાં છે.

મુલતાન મહમૂદ બેગડાની અરધી સહીના રાજઅમલમાં ગૂજરાતમાં નામાંકિત મદાપુરુષો થઈ ગયા અને તેમના નામ આજ સુધી ચિરંજીવ રહે એવી સુંદર યાદગીરીઓ એમણે ગૂજરાતના પાટનગરમાં મૂકી છે. આ બધા મુસલમાન છે, પણ કોઈ કોઈ હિંદુ પણ ઊંચી પદ્વીએ પહોંચેલા છે એ પણ જણાઈ આવે છે.

પ્રકરણ ૨૯મું

મહમૂદ બેગડાનો સમયના બાધકામ

અરધી મદામા સ્થાપત્યની પ્રગતિ

“ શાહઆલમ સરખેજની શોભા શી રીતે વર્ણવી રે,
અસથી ઈમા ત હુન્નર આગળ ઈજનેરી લખવાય
રમિયે ગૂજરાતે ”

—નનલરામ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સમય જેમ ગૂજરાતની સ પતિ અને સમૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ ગણાય છે, ગૂજરાતમાં થયેલા નામાકિત પુરુષો માટે ઉત્તમ ગણાય છે તેમ બાધકામની પ્રવૃત્તિ માટે પણ ઉત્તમ ગણાય છે. નામાકિત પુરુષોના નામની પેઠે બાધકામ પણ આજ સુધી મૂર્તિમાન ઊભાં છે. આ અરધી સદીના લાંબા સમયમાં સ્થાપત્યને પુષ્કળ વેગ મળ્યો છે, અને હિંદ તેમ જ હિંદની બહારના સ્થાપત્ય અને સ્લામા રમ ધરાવતા માણસોને આકર્ષણ થાય એવું સ્થાપત્ય ગૂજરાતના પાટનગરમાં અને આપાનેરમાં આજે પણ શોભી રહ્યું છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડા પછી એના પુત્ર મુજફ્ફરશાહ અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં પણ કેટલાક ઉત્તમ મમનો થયાં છે. ગૂજરાત સત્તનતનો અત પણ બહાદુરશાહ પછી થોડા વર્ષોમાં જ આવ્યો છે. એટલે પાછલા ભાગનાં મકાનોને પણ આ પ્રશ્નમાં વર્ણવી શકાય. પરંતુ એથી લગભગ ખૂબ થઈ જાય એટલે એ બધાનું વર્ણન સત્તનતના અતભાગમાં કરીશું.

મકાનોના સમૂહો

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મકાનોના કેટલાક સમૂહો છે. આ સમૂહોના મકાનો એક જ સમયમાં બંધાયાં નથી. કેટલીક વાર સોથી દોઢો વર્ષના ગાળામાં બંધાં મકાનો બંધાયાં કે સમરાવાયાં છે. સમારકામ પાછળથી થયું હોય તો એમાં તત્કાલીન સમયના સ્થાપત્યની ભાન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ રીતે અમદાવાદમાં સરખેજના, વટવાનાં અને શાહઆલમ સાહેબના મકાનોના સમૂહ ખાસ નોંધને પાત્ર છે.

સરખેજના શેખ અહમદ ખટુ ગંજઅલ્લેના ઘાંતો

આ ત્રણ સમૂહોમાં સર્વથી વધારે અગત્યનો અને આકર્ષક સમૂહ સરખેજનો છે. અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર અને હિંદના મુસલમાન સંતોમાં અગ્ર પંક્તિઓમાં સ્થાન લેનાર મુપ્રસિદ્ધ સંતશિરોમણિ શેખ અહમદ ખટુ ગંજઅલ્લે સાહેબની દરગાહ અહીં છે અને એથી સરખેજ મુસલમાનોમાં યાત્રાના સ્થાન જેવું ગણાતું હતું શેખ અહમદ ખટુના ચારિત્ર્યનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના પ્રકરણમાં કરી ગયા. શેખ ૧૧૧ વર્ષની ઉંમરે ઈ સ. ૧૮૪૬ માં જિન્નતનક્શીન થયા. એમનો મેળો મુલતાન મુહમ્મદશાહે એ જ સાક્ષમાં બંધાવવા માંડ્યો તે ૧૪૫૧ મા મુલતાન કુતુબુદ્દીને પૂરો કર્યો. મહમૂદ બેગડો આ સંતનો ભક્ત હતો અને શેખના પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં પોતાની હમેશની આરામગાહ કરવાનું મુલતાનને ઠીક લાગવાથી પોતાના જીવતા જ શેખસાહેબના રોબની સામે પોતાનો રોબો બંધાવ્યો, અને એની પાછળ મોટું ૮૩૦ x ૭૦૦ ફૂટના વિસ્તારનું તળાવ ખોદાવી એ તળાવને ઢિનારે પોતાને શાંતિ અને ભક્તિમાં સમય પસાર કરવાનું મન થાય ત્યારે આવીને રહેવા માટે એક મહેલ બંધાવ્યો આ તળાવની ચારે બાજુ એક સમયે મકાનો હતાં.

સરખેજનાં મકાનોમા મોટા ચોકમા સત અહમદ ખટ્ટનો રાજો મુખ્ય છે એ ગૂજરાતના રાજાઓમા સર્વથી મોટો છે ૧૦૪ ફૂટ ચોરસ ઉપર એ બાધેનો છે વચલા ધૂમટલુ જે ચોરસ પડે છે તેની દારમા ચારે બાજુએ છે બીત મુધી ચાલવાની બેવડી દાર કંગેલી છે ગજની બટારની અને અરની લીતોમાં મુદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ દોરેલી છે એમા પૂર્વ તરની બે જાળીઓ લાલ દરવાજાની મુખસિદ્ધ સીદી સપદા જાળી જેવી જ છે કનાવિવેચક ફરુસને આ જાળીઓની ખૂબ તારીફ કરેલી છે રાજાની સામે સોળ થાભવાનો દિવુ મદિરામા હોમ એવા જુદો, સાદો મડપ કરેલો છે ૨

મુસતાન મહમૂદ બેગડાની કબર

મુખ્ય રાજાની સામે ચોક ને એક ખૂણે મુસતાન મહમૂદ બેગડાની દરગાહ છે એનો ગંજે પણ સામાન્ય રીતે મોટો છે અને આસપાસ ભૌમોતિ જાળીઓ કરેલી છે એનું માપ ૭૫x૭૧ ફૂટનું છે મહમૂદની આરસની કબર ખૂબ મુદર નકલીથી શણગારેલી છે અને એની બાજુમાં એના પુત્ર મુસતાન મુજરની અને મહમૂદ ત્રીજાની કબરો છે એની બાજુમા જ જાળી ગંજામાં ગવતાનની બેગમોની કબરો છે, એમા મુખ્ય રાણી ગજગાઈ છે રાણીઓના રાજાની જાળીઓમાં પક્ષી ઓની બે શિરોર્ધની આકૃતિ ગોધિપાત્ર છે રાજાની પશ્ચિમની લીતમા

૧. આ સરથી મોગ ૮ મુસતાન મનોમા અહમદ ખટ્ટ મજબૂદાનું સ્થાન કહેવાય છે

૨. આ વર્ણન મારા અમદાવાદના હનિદારમા આરેનું વિસ્તૃત વર્ણન તથા અમ ગેલિયર, ગિરાને અહમદની પુરાણી તથા અમદાવાદના આર્કિ યોલોગિકલ સર્વેનો ૧ બેસનો પ્રથમ એ બધા ઉપરથી સાર રૂપે લીધું છે લાલ દરવાજાની માન ભૌમિતિક જાળી માથે જ આ સરખામગી છે

સુંદર નકશીવાળા નાના મહેરાબ કરી મસ્જિદનો^૩ દેખાવ કરેલો છે. મહમૂદે આ કબર પોતાની હયાતીમાં કરાવેલી અને પોતે સરખેજ આવે ત્યારે એની પામે બેઠી કહેતો કે “આ મહમૂદની છેલ્લી ઓવણી છે.”

સરખેજની મસ્જિદ

મોટા ચોકની પશ્ચિમે સરખેજના સમૂદની મોટી મસ્જિદ છે, અને એનું કદ જુમામસ્જિદથી જ માત્ર ગિતરતું કહી શકાય એવું મોટું છે. ચોક સાથે મસ્જિદનો વિસ્તાર ૪૩૦૦ ચોરસ વાર છે અને આસપાસ પડાળોઓ છે. મસ્જિદ છેક સાદી છે. એનો મહેરો એક-સરખો છે અને બાંધણી થાલસા તથા પાટડાની સાદી છે. આ મસ્જિદમાં કમાન કે મિનારા નથી. લિવાનનું માપ ૧૫૦×૬૬ ફૂટ છે, અને બાદશાહી મસ્જિદોની પેઠે એમાં સ્ત્રીઓને માટે મુલુકખાનું પણ છે. ડૉ. બર્જેસ આ મસ્જિદને સુંદર માને છે અને એને માત્ર આગ્રાની મોતી મસ્જિદથી જ ગિતરતી ગણે છે. ડૉ. બર્જેસ રચાપત્યના મોટા વિવેચક છે. બાકી પ્રાકૃત માણસને આ મસ્જિદમાં કંઈ આકર્ષણ દેખાતું નથી ૪

આમ છતાં મુખ્ય રોળે અને એનો ચોક એક બાજુ મસ્જિદ અને બીજી બાજુ મહમૂદશાનો રોળે, અને એ બન્નેની વચ્ચેથી તળાવમાં ખૂણો પાડીને કરેલાં સુંદર ઘાટના પગથિયા, અને ત્યાંથી

૩. રોળે અને કબર હોય ત્યાં મસ્જિદ હોવી જોઈએ એ માન્યતાની વિચિત્રતા અહીં દેખાય છે બાજુમાં મોટી મસ્જિદ છે છતાં એ મુખ્ય રોળની છે, એટલે બાદશાહની કબરોના રોળની આદર મસ્જિદનો દેખાવ કર્યો છે.

૪. વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અને સાદાઈની દૃષ્ટિએ મસ્જિદ સારી છે, બધું રોળો સાથે સમગ્રતાથી જોતાં પણ સાદુ છે, પરંતુ ડૉ. બર્જેસ વગેરે મસ્જિદની બાંધણીનાં જે વખાણ કરે છે એવું કંઈ લાગતું નથી. થાલસાની રચના પણ જુમા મસ્જિદના થાંભલાની પેઠે વૈવિધ્યવાળી નથી.

દેખાતો તળાવનો તથા એને કિનારે આવેના મહેલના ખડેર તથા દરવાજાનો લગ્ન દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે. ધાર્મિક મકાનો સિવાયનો બાદશાહી સમયનો આ એક નાનો ખડેર થયેલો દુકડો પણ રમ્ય લાગે છે, અને તળાવ જ્યાં પાણીથી ભરેલું હોય ત્યારે અમદાવાદની નજીકના એક સર્વાંગ સુદર સ્થાન તરીકે આ સમૂહને કહી શકાય એવું એ આશ્ચર્ય છે તળાવના ગરનાણું અને ગરણી કાંકરિયાની પેઠે સુદર નકશીથી ભરેલા છે.

ખીજ રાજ્યઓ

આ ગાજની બહાર એક મોટો રાજ્ય છે તે કોનો છે તે જણાવું નથી એની પશ્ચિમે એ નાની સુદર મહેરાબની કાતરણીવાળી મરિજદ છે એ જાતની એ નાનામાં નાની મરિજદ ગણાય છે અને એ કદ દરની મરિજદ કહે છે એ માટે આધાર મળતો નથી ગૂજરાત સત્તનતના અત્ત ભાગમાં દબારી અમીરો અને મોગલાઈમાં મીરજાં અમીર કોકા સરખેજમાં દટાયા છે એવા ઉ નેખો મળે છે ખીજ પણ ધણા અમીરોએ સરખેજમાં દટાવું પર્મ કરેલું છે રાજની આસપાસ ખડેરો નજરે પડે છે, અહમદ ખડેરો રાજની થોડે દૂર અમદાવાદની રથાપનામાં ભાગ લેનાર બાર બાદશાહોમાંના એક માવા અનીશેરનો રાજ્ય છે મુસલમાનોમાં એની માન્યતા છે કે સરખેજની જિંદગી કરવા જતાં પર્વા જ બામા અનીશેરના રાજમાં જવું આ ગાજમાં રાત્રિના ભાગમાં કોઈ જતું નથી પડેલા સાગરમતીનો પ્રવાહ સરખેજની નજીક વહેતો હતો તે હવે થોડો દૂર ગયો છે સરખેજ પ્રાચીન રથજ છે અને સાગરમતી પુરાણમાં એવું નામ શ્રીક્ષેત્ર છે ૫ સરખેજ અને એનાં મમનોનો સમૂહ એ એ એવું સુદર

૫ જુઆ મારા અમદાવાદના હતિદાસમાં સરખેજનું વર્ણન મુસલમાનોમાં એની મા મના હતી ૫ એ સતપુરણ રાત્રે વાધ થઈને રહેતા, એ ઉપરાંત એમનું નામ પાંચુ છે અને રાત્રે રાજમાં કોઈ રહેતું નથી

જીવતા બાંધવાનું પસંદ કરે છે, જ્યારે સત લોકોના રોગ પાછળથી એમના શિયો બાંધે છે આમ શાદઆલમ સારંગતુ અવસાન ઈ સ ૧૮૭૫ માં થયું અને એમનો રોગ પાછળથી ઈ સ ૧૫૩૧ માં તાજખાન નરપાનીએ બધાવ્યો એટલે સતના મરણ પછી અરધી સદી સુધી એમની કમર ઉપર કેટલું મકાન હતું તે જાણવાનું સાધન નથી તાજખાન બધાવેનો રોગ અમલવા ના રોગજોમા મુદર ગણાય એવો. એની આસપાસની ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાગીઓ ખૂબ મુર કે અને દરાજના બારણાની નકશી પણ ઉત્તમ છે ૨૮, ૨૦ અને ૧૦ ચાલનાના અમાતર અનુકૂળ એ જીજની અ ર આવેલા છે અરના ૧૦ ચાલનાના ચોરસ ઉપર વચ્ચે ધૂમટ છે અ. એની બહાર પકાળી ૮ એમા મુદર જાળીઓ કંઠેની છે શાદ આલમના રોગની આ જાગીઓ એવી જી લીલી હતી કે શહેરની અનનમ ૥ કપડે ઉપર જે શાદઆલમની જાગીઓ લીલાત છાપેની હતી તે એ સમયે એના પંખા વધારે ઉપગ્રતા હતા. કમરની ઉપર સરખેજ જેની છીપના મુર જડિત કામવાળી લાખડાની હતી છે મુખમાં પણ છીપનું મુર જડિત કામ આસુદીન અની અસફ ખાતે કંગવેતુ જ પિત્તના નચીવાળા કમાડ પાછળથી મૂકેના છે અને અમલના મા પિત્તનું ઉત્તમ કામ થતું હતું એ સિદ્ધ કરે છે પગાળી પૂર્વે હેડ સાત કમરે છે તે શાદના પુનપોનોની છે અને એક નાની કમર એમના પોપટની છે ૭ તાજખાન નરપાનીએ આ નાને બાંધ્યા તેનો વેળ દવાખા ઉપર આગસતી તખ્તીમા છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે -

૬ અમલવાદના હતિદાસમા શાદઆલમના રોગનું ચર્ચન

૭ અમલવાદનો હતિદાસ છીપનું કામ કાવનાર અસરખાન તે નરખાના બાં અસરખાનનો સમયે માત્રુદીનઅલી અસરખાન એમ ૭ બંધે સ સજે છે

રાજાનો તાજખાનનો લેખ

“રમણાગાદ સ્વર્ગ જેવી આહ્વાદજનક જગ્યા છે. જેને સ્વર્ગનો ખાગ જેવાની ઈચ્છા હોય તે દુનિયાના ચંદ્ર જેવા શાહઆલમ સાહેબના તેજસ્વી રોજાનું દર્શન કરો. આ સ્થળ ‘દારઉલ અમન’ (મક્કા) જેવું સ્વચ્છ અને સુરભિવાળું છે. આસપાસ જુદી જુદી જાતનાં શુભાળ વાવેલાં છે તેથી પવન ફરેક દિશાએ મુવાસ ફેલાવે છે. વૃક્ષોની ઘટા આસપાસ એવી છે કે તેના જોનારથી “આ કેવું મનોહર છે” એમ ખોલાઈ જવાય છે ધૂમટ જોનારને વીધેલાં મોટી પરાવીને કરેલો હોય એવો લાગે છે. બાજુમાં મુસ્તકામર છે તે સ્વર્ગના હોજ “કૌસર” જેવું છે. આ ધૂમટનો બાધનાર સંતના ઉમરાનો સેવક ખુરહાનનો પુત્ર અબ્દુલ લતીફ છે અને એનો ખિતાબ મન્જલિસે સમી ખાને આઝમ તાજખાન છે. બાધ્યાની તારીખ “હમ યુ” જન્મત ઉલ ફિરદૌસ”-સ્વર્ગના ખાગ જેવો-એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે, એટલે હિ. સ ૯૩૮, ઈ. સ ૧૫૩૧-૩૨ થાય છે.”

શાહઆલમના મુખ્ય રોજાની સામે એવી જ બાંધણીનો બીજો રોજો છે અને એમાં મુખ્ય કબર એમનાથી છઠ્ઠા પીર સૈયદ મકબૂલે આલમ સાહેબની છે. આ રોજો અંદરથી શાહઆલમ જેટલો સુંદર નથી ૯ અંદર બીજી કબરો છે તે એમના વંશજો, સૈયદ મકસૂદ આલમ, બદરે આલમ, જલાલુદ્દીન, અને મહેબૂબે આલમની છે. રોજાની દક્ષિણે ધણી કબરો છે એમાં એક છત્રીવાળી મોટી કબર સૈફખાનની છે એ સૈફખાન મોગલ સમયમાં ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં ગૂજરાતનો

૮. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો અગ્રેજ ઇતિહાસ એમાં લેખનો તરજુમો આપેલો છે, ‘દારઉલ અમન’નો અર્થ શાંતિનું સ્થળ એવો થાય છે.

૯. આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના ગ્રંથમાં વિગત આપેલી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એમના વંશજોનાં નામ આપ્યાં છે. મિરાતે અહમદીના સતોના પ્રકરણમાં એ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે.

સૂબો હતો અને આજમખાન સૂબો થયા પછી એ અમલવાદમાં ૧૬૪૦ માં મરણ પામ્યો હતો.^{૧૦} મુખ્ય રાજાઓની વચ્ચે જાણીવાળી નાની જત્રીમાં વડો રાના નવાબ નાસીરુદ્દીનની કબર છે

મસ્જિદ અને બીજા મકાનો

બીજા ગઝની બાજુમાં મેદાનની વાવવ્યમાં મોટી મસ્જિદ છે એ પાછળથી મુહમ્મ સાલેહ બ ક્ષીએ બંધાવી છે અને એના મિનારા નળખતખાને બનાવ્યા તે જહાંગીરના સૂબા સૈફખાને ઈ સ ૧૬૨૦ માં પૂરા કર્યાં મસ્જિદને બંને છેડે મોટા ૬૦ ફૂટ ઊંચા મિનારા છે એ ૧૮૧૬ના ભૂકંપમાં હાલી ગયેલા તે પાછળથી સમરાવેલા છે મસ્જિદ નુ ધાણુ કમાનો ઉપર કરેલું છે, એથી એની બાધણી બીજા મસ્જિદોથી જુદી પડે છે એક ચાલલા ઉપર ચાર કમાનો ઉતારેલી છે અને આ બાધણી હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય છે મસ્જિદ ની સામે મોટું ટાકું છે એનો વિસ્તાર ૭૨ ફૂટ ચોરસ છે મેદાનની ધરાને મોટું જમાતખાનુ અથવા દીવાનખાનુ છે જૂના દીવાનખાનાની જગ્યાએ સુલતાન મુઝફ્ફરે એ બંધાવેલું તે ઈ સ ૧૭૮૦ માં જનરલ ગોડાર્ડ ના ઘેરા વખતે એના ઝાપરાનો ઉપયોગ થયો હતો હાલ એના ઉપર ધાણુ છ પશ્ચિમના દરવાજાની બહાર મુસ્તફાસર તળાવ છે તે તાજખાનની સીએ બંધાવ્યું હતું.^{૧૧}

આમ શાહઆલમનાં મકાનોનો સમૂહ અમલવાદનુ આકર્ષણ છે અહીં એનું દૃકું વર્ણન માત્ર કર્યું છે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં શાહઆલમ સાહેબની ગાદી આગળ મહારાજ્યની લક્ષ્મી ઊભરાતી

૧૦ આ સૈફખાનને મુઝફ્ફર બીજાના સરદાર તરીકે ડો બર્નેસ લખે છે તે જૂન છે મિરાતે અહમદીયી આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે પ્રો કો નો ઇતિહાસ પૃ ૨૧૨ નોંધ ૨

૧૧ અમલવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૬૧૨-૧૫

હતી. ઔરંગઝેબનો સમય આવતા મુઘીમા રોબના ખર્ચ માટેનાં ગામો પેટ્ટી ઘોડાં રજાં હતાં. ચિટ્ટિંગ અનલમાં ઇસનપુર, વાસણા, કતેદપુર અને સારસા ગામ રજા.

ઈસનપુરની મસ્જિદ

શાહઆલમની આગળ વટવામાં મકાનોના નીચા સમૂહનું વર્ણન કરતા પહેલાં, રમૂલાગાદ અને વટવાનાં પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલા ઇસનપુરની મસ્જિદનું દ્રષ્ટં વર્ણન કરવા જેવું છે. એ મસ્જિદ અસસ અથવા ઇસનનું વર્ણન પાછળ ક્યું એણે બંધાવેલી છે. એની બાધણી અમદાવાદની બીછ બંધી મસ્જિદોથી જુદી પડે છે. એનો મોરો તદન જુદી જાતનો છે અને એની વચ્ચેની ત્રણ કમાનો જયપુરી કમાનોના ધાટની છે. ચોક અને પડાળીઓની વચ્ચેના ભાગમાં રોજે છે એ પણ જુદી જાત પાડે છે અને એમાં મસ્જિદ ઇસનની કબર છે. મસ્જિદને મિનારા નથી અને નકશી પણ કરેલી નથી, પણ બાધણી એકંદરે ખૂબ મનોહર છે ૧૨ શાહઆલમથી ચડાળા તળાવનો કિનારો સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરેલો છે અને એને કિનારે થઈને આંગાની મુંદર વાડીઓની વચ્ચે ઇસનપુર આવેલું છે. એની આગળ ઘટાદાર બગીચા જેવી વાડીઓ વટાવી વટવાનો રોજે દૂરથી દેખાય છે વટવા પાસે આવતા વિસ્તૃત ખડેરો નજરે પડે છે

વટવામાં કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ

વટવાના રોજમાં જુબારી સૈયદોની ગૂજરાતમાં સ્થાપના કરનાર સંતશિરોમણિ સૈયદ જુરહાતુદીન કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ છે. એ અમદાવાદ વચ્ચે ત્યારે આશાવલમાં આવીને રહેલા અને પાછળથી વટવામાં સ્થાયી મુકામ કરેલો. એમનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના સમયમાં ક્યું છે. એઓ ઈ. સ. ૧૪૫૩ ના હિસેબરની ૧૦ મીએ અવસાન પામ્યા હતા. એમનો રોજે એમના મરણ પછી બંધાયેલો

ઠે શરૂઆતમાં એક નાનો રોજે બધાયો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ પાછળથી કમાનોની જીવદ બાધણીનાં મોટા રોજે બધાયો અને એ પડતી હાલતમાં આજે પણ જીવો છે આ રોજે ગૂજરાત સહિત નતના અતભાગમાં બધાયેલા સુલતાન સિક્કર અને સૈયદ મુબારકના રોજ નેવી બાધણીનો છે, એટલે આ રોજે અવ્યવસ્થાના સમયમાં બધાયો હોય અને તેથી અધૂરો રહ્યો હોય એમ સમજાય છે એને ટૂંકનાં મહમૂદ બેગડાના સમયમાં બધાયો છે એમ માને છે તે બરાબર સાગત નથી જો રોજે પૂરો બાધી શકાયો હોત તો વટવાના ગાદીપતિ સમયે એની પડતી શા આજે દેખાય છે એવી થવા દેત નહિ ૧૩ વટવાનો રોજે ૧૦૩ ફૂટના ઓરસ ઉપર બાધેનો છે અને અદરના થાભતાઓ વચ્ચે જળાઓ કરેલી છે આ રોજને લગતી મસ્જિદ છે, એની બાધણી છેક સાદી છે, અને રોજની બાધણીથી ખાસ જુદી પડ છે એટલે હાલ જે જીવદ રોજે દેખાય છે એની પહેલા જે મોટો રોજે હતો તે સમયમાં મસ્જિદ પણ બાધાઈ હતી એને મિનારા નથી મસ્જિદમાં હિ સ ૮૭૪ (ઈ સ ૧૪૫૬) નો લેખ છે એમાં ખાસકરિ મુલક બરાહી સુલતાનીએ મસ્જિદ બાધાવી

૧૩ જુલો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૨૫-૨૬ એમાં રાજની બાધાનીની ચર્ચા કરી છે તે જાહેર આ રોજને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં માને છે તે બરાબર છે સૈયદ મુબારકના રાજની બાધણી સાથે સરખાવે છે, પણ એ રાજ સહતનતના અતમાં મહમૂદ ત્રીજા પછી બધાયેનો મહમૂદના નામથી જુદા થઈ લાગે છે બેગડાના સમયમાં માનવાથી એ રાજે પડી ગયો છે એમ માને છે પરંતુ એ બરાબર નથી રાજે સહતનતના અતમાં મોટો ટોઈ અમૂરો રહેલો છે વગવામાં એક દતકયા છે કે મોટો રાજે કરેલો નહિ એની કુતબેઆલમ સાહેબની ઇચ્છા હતી એ વિરુદ્ધ એમના બહતે બધાવવા માંગ્યો એટલે અમૂરો રહ્યો આ દતકયા સિદ્ધ કરે છે કે રાજે અમૂરો છે અને તે સમયના સંજોગોના લીધે શ્રી હોમિસેરિયટ પણ જાહેરને આપાઈ આ બરાબર કરેલી જણાય છે (જુઓ એમનો ઇતિ પૃ ૧૫૬) પત્રી આગળે પણ (૫ ૫૪) આ બાધ કરેલી છે

એમ લખેલું છે. ખીજા એક લેખમાં દિ. સ. ૧૦૬૩ (ઈ. સ. ૧૬૫૨) માં મોગલ સૂબા રાયરનખાનના સમયમાં મસ્જિદ સમરાવી એમ લખેલું છે. મુખ્ય રોજનામાં કુતુબે આલમ સાહેબની તારીફનો એક લેખ છે. રોજની આસપાસ ખીજી કચરો પણ દેખાય છે અને રોજની કુટલેક દર પણ ધૂમટો દેખાય છે, એટલે બાદશાહી સમયમાં વટવાનો વિસ્તાર સારો હશે એમ સમજાય છે. રોજની આગળ દરબારગદને શોભે એવો લખ્ય દરવાજો છે. ૧૪

રૂકા અમદાવાદનાં સૌંદર્યધામો

રોજની પાસે જ વટવા ગામ છે અને ગામની બહાર-ગામ અને રોજની વચ્ચે-એક સુંદર નાનું અષ્ટકોણ તળાવ છે. તળાવમાં ગરમીની મોસમમાં પાણી રહેતું નથી. પરંતુ એનો કિનારો સુંદર વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો છે. આ તળાવમાં પાણી રહે તો આસપાસના સૌંદર્યમાં ખૂબ વધારો થાય એવું છે તળાવ પથ્થરથી બાંધેલું છે, અને વટવાની જહોજલાલીના સમયમાં એ જગ્યા મનોહર હશે એમ લાગે છે. ૧૫ અમદાવાદના ઇતિહાસપ્રેમી સજ્જનોએ આ તળાવ અને આસપાસની જગ્યાને સહેલગાહ માટે યોગ્ય રીતે સુધારીને લોકનો ઇતિહાસ અને સૃષ્ટિસૌંદર્યનો પ્રેમ ખીલવવો જોઈએ ચારે બાજુએ સુંદર અને વિશાળ બગીચાઓથી ઘેરાયેલું અમદાવાદ-આજના ગૂંજરાતનું પણ પાટનગર-આજે વસતી વધવા છતાં સૂકું છે અને લોકને આરામ મળે એવું એકાદ અપવાદ સિવાય એકે સ્થળ નથી એટલે અમદાવાદની આસપાસના આ ત્રણ વિસ્તારોમાં આવેલાં મકાનોના સમૂહને સૌંદર્યધામ બનાવી શકાય શહેરની દક્ષિણે સાત માઈલ ઉપર જેતલપુર ગામ પાસે

૧૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૬.

૧૫. જુઓ 'નવચેતન'ના ૨૦૦૭ ના દિવાળીના અંકમાં વટવા ઉપર મારો લેખ.

પણ ઐતિહાસિક- મહત્વનું સુદર સ્થાન છે ૧૯ એ સાથે આ શહેરને ચાર સૌદર્યધામ મળી શકે આજે સુધા અને ધનના ધનેડા થયેલા અમદાવાદીઓને આ પ્રેરણા થી લોઈએ મુનઈ સરકારના ઉદ્ધાનો ના ખિતમણીની યોજનાનું આદેશન અમદાવાદના સૌદર્યપૂજક અને ઇતિહાસપ્રેમી ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ શરૂ કર્યું હતું અમદાવાદના લેખિકા રસવૃત્તિ જાગે તો આ ચાર સ્થળો, ચડાળા તળાવ અને મહીક શાખાનના સ્થળને મનોહર આરામસ્થાનો બનાવી શકાય આટલું મૂલ્યન ગૂજરાતના પાટનગરને માટે આઝ્મૃતિક ઇતિહાસમાં અસ્થાને નહિ મળ્યા

અમદાવાદની પામેના મમનોના આ સમૂહોનું આટલું વર્ણન કરી હવે મહામૂ બેગડાની અરધી મદીમાં બધાયેલાં બીજા છુટાં પણ સુર સ્થાનોનું વર્ણન કરીએ

મહીક અસામની મરિજદ

પાછળ ખુલાદખાન મલીક અલીમનું વર્ણન કરી ગયા આ અગીરને ગૂજરાતના સુતતાનો સાથે નજીમનું સગપણ હતું અને મહામૂ બેગડાનો એ માનીતો અગીર હતો એ પણ જોયું એણે અમદાવાદની દક્ષિણે શાદઆતમ જવાને રસ્તે અલીમપુર વસાવેનું એ પણ પાછળ જોયું એ પરામા પોતાને માટે એક ખાસ મરિજદ બધાવી તે આજે પણ લીધી છે અને એમાં માળ પણ દેવેનો છે, પણ એક દેવ બાધણી સાદી છે મિગતે અહમદીમાં એક ખુલાવદખાનની મરિજદના ખૂબ વખાણ કરેલા છે તે આ મરિજદ હોય એમ લાગતું નથી આ મરિજદ ને માટે અંગ્રેજ દલાવિવેચકોએ અને મગનલાલ વખતચદ કેટલુંક મૂલ્યનું ઉત્પન્ન થાય એનું વર્ણન કર્યું છે, અને એ શરણથી મરિજદ બધાવાના વામા ગોગાગે થયો છે લેખ ન હોવાથી વર્

૧૬ જુઓ ૨ સાદિત્વ સમાચે પ્રસિદ્ધ કરેલી 'જેલવપુર' ની મારી પુસ્તિકા

નહી થતું નથી, પરંતુ ખુદાવંદખાનનો ઇતિહાસ જોતાં ઈ. સ. ૧૪૬૦ ની લગભગમાં મસ્જિદ બાંધાઈ હોય એમ લાગે છે. અલીમપુરમાં જોનોની સારી વસ્તી હોય એમ લાગે છે.^{૧૭}

રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ

અમદાવાદની મસ્જિદોમાં પ્રથમ પંક્તિની સુંદર ગણાતી મસ્જિદો-માં મૂકી શકાય એવી રૂપવતી અગર રૂપમંજરીની મસ્જિદ આજે મિરન્ગપુર લત્તામાં આવેલી છે. આ રાણી રૂપમંજરી પ્રથમ સુલતાન કુતુબુદ્દીનની અને પછી મહમૂદ બેગડાની બેગમ હતી એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ મસ્જિદની બાબતમાં પણ અગ્રેજી કલાવિવેચકોએ કેટલાક આધાર વગરના તર્ક કરેલા છે. મસ્જિદ નામ પ્રમાણે ખરેખર સુંદર છે. એમાં બાંધણીની સમતોલતા અને મેળ એવી રીતે સંધાયા છે કે કુશળ પરીક્ષક પણ ભૂલ કાઢી શકે તેમ નથી. હિંદુ ચાંબલાની ચોરસ બાંધણી અને મુસલમાન કમાનોનો આવો સંપૂર્ણ મેળ બીજી એકે મસ્જિદમાં આટલો સુંદર દેખાતો નથી. મિનારા પડી ગયેલા છે, પણ જે લાગ ઊભો છે તે મનોહર છે. મિનારાની કોતરણી, અને મહોરામાં મૂકેલા ઝંખાણું મિશ્રણ મસ્જિદના આખા દેખાવને ખૂબ સુંદર બનાવે છે. બાજુમાં બાંધાવનારની કબરનો રોજો છે, પરંતુ લેખ ન હોવાથી કાંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. ઈ. સ. ૧૮૩૨માં કલેક્ટર મિ. વાઈબર્ટે આ મસ્જિદમાં વાઘ માર્યો હતો. એ સમયે આસપાસ વેરાન હતું. કલેક્ટર મિ. જૈક્સને એક ફૂટના અરધા ઇંચના માપથી આ મસ્જિદનો લાકડાનો નમૂનો રૂ. ૮૦૦ ખર્ચાને કરાવ્યો હતો તે આજે કેપ ઓફ ગુડ હોપના મ્યુઝિયમમાં છે.^{૧૮}

૧૭. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૯-૬૦૦; એમાં આર્કિ. સર્વે અને બીજા જૈન ઉદ્યોગો આપી વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

૧૮. ઉપર મુજબ, પૃ. ૬૦૩-૪. હોપ અને ક્યુર્યુસન પણ એમના “અમદાવાદ”ના ગ્રંથમાં આ મસ્જિદનો વખાણ કરે છે.

સૈય ઉસ્માનની મસ્જિદ

અમ લાદમા નદીની સામે પાર વાડજ જવાને રસ્તે પૂજરાત વિદ્યાપીઠની બાજુમાં સૈયદ ઉસ્માન રહે જુરદાનીની મોઝી મસ્જિદ આવેલી છે આ મંતપુરપનુ વર્જન પાછળ કરી ગયા છીએ મસ્જિદ એ ના અવસાન પછી મુનતાન મહમુદ બેગદાએ બધાવી છે મસ્જિદની બાજુમાં સૈયદનો રોજો મસ્જિદના પ્રમાણમાં ખૂબ મોટો છે અને એની બાધળી ખામ ધ્યાન ખેંચાય તેરી છે એમાં થાભવાને બળે અને ચારચાગની હારમાં ગોઠવેલા છે, એટલે એના ધૂમટને આઠને બહે બાર થાભના થયા છે એ નરીનતા છે રોજની પાછળ એક નાના ધૂમટમાં મસ્જિદ બાધનાર રચપતિની કમર છે મસ્જિદની બાધળી પગ જરા જુદી પડે એરી છે અમ લાદની મસ્જિદમાં મિનારા ટેકા ઉપર બાધવાની રચઆત આ મસ્જિદથી થઈ એમ મનાય છે એના ગોખમાં કોતરણી સાગી છે અંતે હિંદુ ધાટનો દેખાવ આપેનો છે મસ્જિદની અગાગી મુધી મિનારામાં મીડી છે એ પછી મિનારાના ઉપરના ભાગ નક્કર છે એ વિશેષતા છે મસ્જિદો મગરો થાભનાનો મનાવેનો અને ખુલ્લો છે, એમાં કમાન વાપરેલી નથી ૧૮

ખીમી અચુત કુખીની મસ્જિદ

એરીજ મુદર મસ્જિદ મિલ્કી દરવાજાથી દૂધેધરને રસ્તે ખીમી અચુત કુખીની છે ખીમી અચુત મલિક બહાઉદ્દીન વઝીરની બેગમ થાય એનો ઉદ્દેશ પાછળ કરી ગયા છીએ આ મસ્જિદ અમદાવાદની મસ્જિદો માં ઉત્તમ ગણાયેલી છે, પણ એના તરફ કયા વિવેચકોનું બગબગ ધ્યાન દોરાયું દોય એમ સાગતું નથી આ મસ્જિદને બે મોટા આગણા છે, અને એ ગ્ના અગિયારને પંધરનો ૩૦ નમ્બરી ૧૨ કોટ છે અને

૧૬ અમદાવાદનો ૧૬૬૬૪ ૪ ૧૦૧ ૭ ઉસ્માનપુરાનું વર્જન મિરાને અદમીમાં આવી છે એ મોટું ૫૩ ફૂટ ત્યાં હિંદુઓ અને જેનોની મોઝી નાગી દલી

તેને હિંદુ ધાટનો સુંદર દરવાજો પણ છે. આ મસ્જિદને પહેલાં સાત મિનારા હતા, ત્રણ આગલા કોટના, બે પાછળ અને બે મસ્જિદના મિનારા. મિરાતે અહમદીમાં પણ સર્વથી સુંદર મસ્જિદોમાં આ મસ્જિદનું વર્ણન કરેલું છે. અને એના બંને મિનારા દાઝતા હતા અને એકમાથી ગતિ બીજામાં જતી એવું વર્ણન કરેલું છે. મસ્જિદમાં લેખ છે, પણ તે બરાબર વંચાતો નથી. એમાં બહાઉદ્દીનના ખિતાબોમાં એક દસ્તૂરુલ્મુદ્કનો ખિતાબ પણ આપેલો છે જે તવારીખમાં નથી મસ્જિદની બાજુના રોગ્ગમાં ફેટલીક કબરો છે, પરંતુ બીજી અચુત કુટ્ટીની કબર મસ્જિદની દક્ષિણ પાંખની સામે છૂટા મેદાનમાં છે એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે બીજીજીતુ માન આસપાસની મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ઘણું હોય એમ લાગે છે, અને સુવાવડ પછી ચાળીસમા દિવસે છોકરાને લઈ એ લોકો અહીં બાધા મૂકવા આવે છે ૨૦

આ સમયની બીજી ફેટલીક મસ્જિદો

આ સમયમાં બંધાયેલી ફેટલીક મસ્જિદોમાં ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણો ન હોવાથી એના વર્ણનની જરૂર નથી માત્ર નામ લખીશું શાહીબાગમાં નદીકિનારે મિયાબાન ગિસ્તીની મસ્જિદ, કાલુપુરમાં સકરખાનની મસ્જિદ, આરટોડિયા ચક્રામાં દસ્તૂરખાનની મસ્જિદ, ગાયકવાડની હવેલીમાં શાહ ફઝલની મસ્જિદ, દાદાહરિની વાવ પાસે બાઈ હરિરની મસ્જિદ, અને સારંગપુર દરવાજા બહાર સીદી બશીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ એ આ સમયમાં બંધાયેલી છે શાહ ફઝલની મસ્જિદમાં લેખ છે તેમાં ઈ. સ ૧૪૮૭નું વર્ષ જણાય છે, પણ નામ આપેલું નથી મિયાબાન ગિસ્તીની મસ્જિદ અચુત કુટ્ટીની મસ્જિદવાળા મલીક બહાઉદ્દીનના બાઈ મલીક મકસૂદ વજીરે મકસૂદ-

૨૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૫-૬. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે.

પુરામાં મિયાખાન ચિસ્તીને માટે ઈ સ ૧૪૬૫ મા બધાવી એ મસ્જિદમાં રેત્વેના ઇંજનેરુ રહીયા ચવાથી એને બારણા કરી લેવામાં આવ્યા હતાં સફરખાનની મસ્જિદ કાલુપુર સ્થાપનાર હાજી કાનુની હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખાનુ માનુ છે મસ્જિદ સાદી પણ મોટા કંની છે આસ્તોડિયે દસ્તૂરખાનની મસ્જિદ જરા જુની બાંધણીની છે અને ૧૦૦×૬૩ ફૂટ લંબચોરસમાં ચારે બાજુ પડાણાઓ કરી પશ્ચિમની પડાણાને માત્ર બેવગી કરેલી છે એને બીચો ઓટલો કરી નીચે મોટું ટાંકું કરેલું છે મસ્જિદને સુફર જાણાઓ કરેલી છે અને દક્ષિણે એક કક્ષત્તાનમાં દસ્તૂરખાનની કબર છે, અને લેખ છે એમાં મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઈ સ ૮૬૭ (ઈ સ ૧૪૬૩, ૩૦ એપ્રિલ) મલિક ગણી ખાસઝાદ દસ્તૂ રુહમુલકે બાધી એમ લખેલું છે સાગમપુર ગ્વાળ જહાર સીદી બશીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ મનીક સારંગની હોય એમ સંભવ છે એની ચર્ચા મલીક સારંગના વર્ણનમાં કરી છે આજે એનો દરવાજો અને મિનારા માત્ર બીકા છે અને મિનારા હાલે છે બાઈ હરિરની મસ્જિદ પણ અસારવામાં છે તે સુંદર છે પાનકાર નાકથી ઉત્તરમાં જતા પીર મુહમ્મદશાહના રોજની સામે એક નાની સુફર કારીગરી વાળી મસ્જિદ છે એને દરવેશ અલીની મસ્જિદ કહે છે એમાં ઈ સ ૧૫૦૪ નો લેખ છે એની પૂર્વમાં બેઠકવાળું મોટું ટાંકું છે ૨૧

મુન્દાકિઝખાનની મસ્જિદ

હવે અમદાવાદમાં સારી અને નાની ળતા સુંદર ઠીકી શકાય એવી પ્રસિદ્ધ મુન્દાકિઝખાનની મસ્જિદનું વર્ણન કરીએ મુન્દાકિઝખાનનું વર્ણન પાઞ્ચ કરી ગયા છીએ અમદાવાદમાં દિહી દરવાજા તરફ જતાં ધીકાંટાને રસ્તે આ મસ્જિદ આવેલી અને જે થોડી મસ્જિદો

૨૧. અમદાવાદ ના ઇતિહાસમાં આ બધી મસ્જિદોનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે, આર્કિ સર્વેમાં પણ આના વર્ણના છે

આખી આજ સુધી ઊભી છે એમાં આ મસ્જિદ પણ ગણાવી શકાય અને અમદાવાદની સૌથી મુંદર જે થોડી મસ્જિદો ગણાય છે તેમાં પણ આ મસ્જિદને મૂકી શકાય. મસ્જિદમાં લેખ છે કે “આ મસ્જિદ સુલતાનના સુલતાન, શમ્સુલ્લેહ વલ હક નરીર ઉદ્દુનિયા વ ઉદીન, અબુલ કતહ મહમૂદશાહ બિન મુહમ્મદશાહના સમયમાં જમાલુદ્દીન બિન શેખમુહમ્મદુદ્દીન અલ દુરેશી, જેને મુલાદ્દિખાનનો ઇલ્કાબ હતો, તેને માટે રજૂઆત માસની ૧૪ મી તારીખે દિ. સ. ૮૯૭ (૧૨ મે ૧૪૯૨) માં બાંધાઈ.” આ મસ્જિદનો સાગના લાકડાનો નમૂનો કિન્લોઝ દાર્બસ સાહેબ માટે ડા. ૫૦૦ ના ખર્ચે કરાવેલો તે આખેહૂબ હતો એમ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એચ. ૭ પ્રીગ્ગ લખે છે.^{૨૨}

આ મસ્જિદ ખૂબ નાની છે, પરંતુ એમાં નકશી ખૂબ છૂટે હાથે કરી છે. મહોરો પાંખો વગરનો છે અને એને ત્રણ સાંકડી-કમાનોમાં વહેંચેલો છે એ ત્રણ કમાનો ઉપર માત્ર દેખાવ માટે ત્રણ નાના સુદર ઝૂખા કરેલા છે. ગોખ, ઝૂખા, જાળીઓ બધુયે ઉત્તમ અલંકારોવાળું છે. રસ્તા ઉપર મસ્જિદની પકીત પડે છે તેના ટેકા તથા કંદોરા પણ સુંદર છે. મિનારા મસ્જિદના કંના પ્રમાણમાં જડા કહેવાય એવા છે. અને રાણી સિપ્રીના મિનારા સાથે સરખાવતાં કલાપ્રિય આખને કદાચ ન ગમે, પરંતુ એને છોડા ઉપર રાખ્યા છે એટલે કાંઈક ઠીક લાગે છે અને મસ્જિદની બાંધાઈના પ્રનાણમાં ઠીક લાગે તેવા છે. મિનારા બન્ને હાલે છે અને ગતિ એકમાથી બીજામાં જાય છે. હાલતા મિનારા સંપૂર્ણ રીતે ઊભા હોય એવી આજે અમદાવાદમાં આ એક જ મસ્જિદ છે. ફરુકનને આ મસ્જિદની બાંધણી મમતી નથી. બર્જેસને લાગે છે કે એમાં મસ્જિદને અન્યાય થાય છે. પર્સી બાઉન

૨૨. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૦૯-૧૦. આ મસ્જિદના મિનારામાં ગતિ એકમાથી બીજામાં આવે છે એવો અનુભવ મેં જાતે પણ કરેલો છે.

આપ્લી નાની જગ્યામાં બાધણીની કુશળતા અને અતઃકાગેની વિપુલતા ની ખાસ પ્રશંસા કરે છે ૧૩

દરિયાખાનનો ધૂમટ

હવે ગૂજરાતના મુઘલમાન સ્થાપત્યમાં જુદી જ ભાત પાડતા દરિયાખાનના ધૂમટ માટે જોઈએ ઘોળકાની અતઃખાનની મસ્જિદની સમકાલીન આ ધૂમટની બાધણી છે અને એ ઇટાથી બાંધેનો છે ગૂજરાતમાં આવડો મોટો ખીજો ધૂમટ નથી ૧૨૧૬ X ૧૧૬૬ ફૂટના વિસ્તારમાં આ રોજો બાંધેનો છે, અને ધૂમટ જોયો ટોવાથી દૂરથી દેખાય છે ખીજાપુરના પ્રખ્યાત ધૂમટની પ્રેરણા આ ધૂમટમાંથી મળી છે એમ કહેવાય છે અમલવાદના ખીજા રોજોમાં જે સુંદર કામગીરી દેખાય છે તે આ રોજોમાં નથી આની બાધણી સુલદ અને જોનારને લય ઉપજાવે એની છે એનો જૂતો માથે સબધ શા કારણથી જોડાયો તે સમજાય એવું નથી પરંતુ ત્રેક રોજો સાથે મસ્જિદ હોય એવો સામાન્ય રિવાજ છે જ્યારે આ રોજોને મસ્જિદ નથી, આ કારણથી આ રોજો જોઈ એમાં જૂતોનો વાસ થશે એમ શાહઆલમ સાહેબે કહેલું એવી એક દત્તમ્મ છે ગંજઓ મોટા માણ્યો પોનાના માનસિક વલણ પ્રમાણે ઝવટા જ બધાવતા એ ઉપરથી નુર રોજોની બાધણી જોઈ એના બધાવનારને મૃત્યુની કપના લખ્યાર નહિ હોય એમ સમજી શકાય દરિયાખાનના ધૂમટનું સ્થાપત્ય જોઈને મરણની લયાનકતાની કેપના સહજ આવે છે એ કારણથી પણ એને માટે લય ઉપજાવે એની વાતો યોગ્યદર્શી અમલવાદના સુંદર રોજોમાં આ એ જાડો ને જુલ રોજો મોર અને હસના ટોળામાં ધૂવડ હોય એવો વિચિત્ર દેખાય છે છતા

બાંધણીની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ ખાસ છે ૨૪

રોશનના મિનારા

અહીં અમદાવાદ રેલ્વે સ્ટેશને ઊભેલા એ ઊંચા મિનારાનો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ ધોળકાની મસ્જિદ અને દરિયાખાતના ઘૂમટની પેઠે આ મિનારા પણ ઈંટોના બનાવેલા છે અને એમાં પથ્થરના મિનારાનો ઘાટ આપવામાં કારીગરોને સફળતા મળેલી છે. મિનારા શહેરમાં સર્વથી ઊંચા છે અને એનું કદ તથા બાંધણી જોતાં જો મસ્જિદના એ મિનારા હશે એ કાંઈ મોટા કદની મસ્જિદ હશે અને મહમૂદ બેગડાના સમયના શરૂઆતના ભાગમાં એ બધાં હશે એમ લાગે છે. એને વહોરાની મસ્જિદ પણ કહે છે આ મિનારાની વચ્ચે ઉપલા વર્ગના ઉતારુઓનો મુખ્ય દરવાજો કરી મસ્જિદના ઘાટનું આખું રોશન બાંધવું એવો વિચાર અમદાવાદના એક ક્લારસિક યુરોપિયન અમલદારને આવેલો અને એણે રેલ્વે કંપનીને એ માટે લખેલું, પણ એવું કાંઈ થયું નહિ એ દિલ્લીની વાત છે. ૨૫ આજે તો અમદાવાદનું રોશન શહેર અને વસ્તીના પ્રમાણમાં એક મોટા તબેલા જેવું દેખાય છે.

૨૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૩-૪. Marshall, Cambridge, His. of India III, P. 612. Fergusson : એમના Ahmedabad નામના ગ્રંથમાં પૃ. ૬૩-૬૪ માં આ પ્રમાણે લખે છે : "If gloom is to be associated with the grave, this is the more appropriate style of the two; but this was not the manner in which death presented itself to the sovereigns of Ahmedabad in that great age, and the cheerful elegance with which they surrounded their burying places shadowed forth a happier philosophy." હિંદુસ્તાનમાં આવા મૃત્યુની લાચારતા બતાવતાં સૌ કોઈ રાજાઓ છે એમ લખી અમદાવાદના રાજાઓ ઉપર આ પ્રમાણે લખે છે.

૨૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૧

અમદાવાદની વાવો

મુલતાન મહમૂદની અરધી સદીની સત્તાના સમયમા જેમ ગૂજરાત અને અમદાવાદમા ઉત્તમ સ્થાપત્યના મકાનો બિર્મા થયાં તેમ ગૂજરાતના જૂનાજુગ સુધર વાવો પણ એ સમયમાં બધાઈ છે અમદાવાદમા અસારવામા આજે એ મોડી વાવો છે એમા માતા ભવાનીની વાવને નામે ઓળખાતી વાવ ખૂબ પ્રાચીન છે એમ ધણા લેખોનાં મુજબ છે વાવમાં માતાનું સ્થાપન તો પાઠળથી થયેલું છે વાવની બાંધણી માદી છે અને એમાં નમ્મી નથી આ વાવ કપાટે અને કોણે બધાવી એ નહીં થઈ શકતું નથી પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પહેલાં કેવાય આશાવલથી પાળ્યુના તસ્તા ઉપરની એ વાવ હાઈ શકે ૨૬

ગૂજરાતની વાવનું સામાન્ય વર્ણન પાછળ ક્યું છે, એને અહીં માત્ર જે ઉત્તમ નમૂના આજે બિર્મા છે તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન દ્રષ્ટામા કરવાનું છે આજે ગૂજરાતમાં જે વાવો બિતી રહેતી છે એમા સર્વથી ઉત્તમ નમૂના અમદાવા પામે છે એક દાદરિની વાવ અસારવામાં ઉપર કહી તે માતા ભવાનીની વાવની નજીક આવેલી છે અને બીજી અમદાવાદથી બાગ માઈલ દૂર આવેલા અડાલજ ગામમા આવેલી છે

દાદરિની વાવ

દાદરિની વાવ મુલતાન મહમૂદ એગડાના અતપુર ૧૩૫૬ હિરિ નામની ધાવે બધાવી છે એમાં વેળ છે એ ઉપરથી સમારમા અતપુરમા અને અગીરેમાં એની લાગવગ ધણી દુરો એમ સમજાય છે એને માટે વેળમા ‘ અતપુરે સર્વાધિકારિણી બાઈ શ્રીદરિ ’ એવા શબ્દો લખેલા છે આ બાઈએ અમદાવા ની ઇલાને મિ ૧૫૫૬ ના પીપા મુદિ ૧૩ ને મોખવારે (૧૫ ડિસેમ્બર ૧૫૬૬) મા

૨૧ અમદાવાદનો ઇલિદામ પૃ ૬૧૭ ૧૮ મિસાતે અદમદીની પુગવનીમા પણ વાવનો ઉલ્લેખ છે

વાવ બંધાવી. ત્યાં હરિરપુર નામે પડે પણ વસાવ્યું અને પોતાને માટે વાવની પાછળ એક સુંદર મસ્જિદ પણ બંધાવી એતું વર્ગુન ઉપર ક્યું. વાવની બંડે એક કળનો બગીચો પણ બંધાવ્યો હતો. વાવ મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે હિંદુ રથપતિએ બાંધી છે, અને એમાં ૩,૨૮,૦૦૦ મહમૂદીનું ખર્ચ થયેલું છે. એટલે આશરે ૧,૫૪,૦૦૦ આપણા રૂપિયા થાય. મુસલમાન અમલદાર અને હિંદુ બાંધનારાનાં નામ લેખમાં આપેલાં છે તે મહીક બિહામિદ અને ગજધર (ગજજર) વૈશ્ય સૂ. વીરા, દેવા, શ્રીગિરાગા, મદ. સાત્રાઆ તથા મહાવીરા-એટલાં વંચાય છે. સંસ્કૃત લેખની સામે અરબીમાં લેખ છે એમાં હિ. સં. ૯૦૬ તા. ૮ જમાદી ઉલ અવલ એટલે તા. ૩૦ નવેંબર ૧૫૦૦ નું વર્ષ છે. આમ એ લેખ વચ્ચે એક વર્ષનું અંતર પડે છે. તે કદાચ બાંધકામ પૂરું થયાનું અને વારતુનું વર્ષ હોય.

વાવની કુલ લંબાઈ ૨૪૧૬ ફૂટ છે. અંદરના મંડપ ૧૬ ફૂટના છે. છેવટના અષ્ટકોણ કૂવાનો ચોરસ ભાગ ૨૪ ફૂટનો છે. થાંભલા સાદા છે, અને મંડપોમાં મસ્જિદના મિનારાની પેઠે ગોખ મૂકી તેમાં આકૃતિઓ કાતરેલી છે એક ગોખમાં મોરની આકૃતિ છે તે મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે થાય એ જરા નવાઈ જેવું છે. અષ્ટકોણ કૂવાને હિંદુ કાતરણીનો સુંદર કોરો છે, પણ તે અડાલજ જેટલો સુંદર નથી બાઈ હરિરે બનાવેલો બગીચો બ્યારે હશે ત્યારે વાવ અને મસ્જિદની સાથે વાવની આસપાસનો ભાગ આકર્ષક લાગતો હશે અને એ સમૂહ પણ અમદાવાદનું રમ્ય સ્થળ હશે ૨૭

અડાલજની વાવ

અડાલજની વાવ મદા હરિની વાવ કરતાં કદમાં કાંઈ ખાસ મોટી નથી, પણ બાંધણી અને અલંકારોમાં એનાથી બહુ ચડિયાતી

૨૭. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૮-૧૯. આર્કિ. સર્વેના અમદાવાદના ગ્રંથમાં ડૉ. બર્નેસે પણ વિગતો આપેલી છે.

છે ૨૮ ગૂજરાતની આજે રહેલી વાવોમાં આ વાવ સર્વથી સુદર છે અને આ જાત ॥ સ્થાપત્યના પ્રકારને માટે, વાવના આ એક જ નમૂનાથી દુનિયામાં ગૌરવ લઈ ચકાય એવું છે સ્થાપત્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે દાદા હરિની વાવ બદ્ધ જાતની, માતા ભવાનીની નદા જાતની બ્યારે અડા-લગની વાવ જ્યાં જાતની વાવ કહેવાય વાવમાં પેસના ૨૨૩ ફૂટનો ચોરસ મડપ છે, એના ઉપર ધૂમટ કર્યો હશે, પણ તે હાલ નથી નથી વાવમાં ઉતરતા જે ચાલતા આવે છે તે ધણી જ ઉત્તમ કારી ગરીના છે મડપની ચારે બાજુ પાણિયારીઓ માટે ચોરડીઓ કરેલી છે એના ઝરૂઆ મડપની શોભામાં સારો વધારો કરે છે ઝરૂઆની નીચે કદોરા છે એમાં હાથી વગેરેની આકૃતિઓ ખાતરની છે ગોખ પણ નમ્મીવાળા છે અને એમાં મુસનમાંની ચિરાગ પણ દેખાય છે મુસલમાન યુગમાં થયેલી આ વાવમાં કટલીક નીન વસ્તુઓ પણ છે એક ગોખમાં એક હિંદુ દેવની મૂર્તિ છે ખીજમાં સાધારણ ગૂજરાતી આકારની નવ ગાગરો ત્રણ ત્રણની હરોળમાં કોતરી છે ખીજ માળના અષ્ટોણ કૂવાની જીતમાં નવઝરોની મૂર્તિઓ છે ૯ પાણી ઉપરના માળના એક પાટકમાં જુદી જુદી ધરમયુ વસ્તુઓ કોતરેલી છે, એમાં એક પનગ, પાણીની સિરોઈ વગેરે ચપનખડની સામગ્રી કોતરેલી છે તે ગૂજરાતના તે સમયના રાચરચીનાનો સાચો ખ્યાલ આપે છે વાવ અધૂરી રહી હશે એમ ધારવામાં આવે છે એમાં ખીજ ખડ હતા તે પૂરી નાંખવામાં આવ્યા છે એમ હત કયા છે તે માનના જેવી નથી વાવની કુન લગાઈ ૨૫૧ ફૂટની છે, અને ૧૬ હરિની વાવની પેઠે કૂવામાં ઉતરવાની બે બાજુ ગોળ સીડીઓ પણ છે

૨૮ અમદાવાદ નો ઇતિહાસ, પૃ ૬૧૬-૨૦ આર્કિ સર્વેમાં વિગતે આપેલી છે

૨૯ આ નવ ઝરૂઆની મૂર્તિઓમાં જુદા મહત્તે ભગવાન જુદાની પેઠે પદાડી વાળી બેસાડેલા છે ॥ આપણમાં અજ્ઞાન લોખ જુદા અને જુદાની ભૂત બોલવામાં કરતા જોવા છે, પન સ્થપતિએ આ ભૂત કરી દોષ તો જરા વિચિત્ર કહેવાય

એનો લેખ

વાવમાં સંસ્કૃત લેખ છે એમાં લખેલું છે કે વિ. સં. ૧૫૫૫ ના ઉત્તરાયણના મૂર્ધમાં માધ શુક્લ પંચમી (વસંતપંચમી) ને દિવસે ઉત્તરા નક્ષત્રમાં જય કરણ તથા ત્રિદિયોગમાં વાવ બંધાવી (૧૬ જાન્યુઆરી ૧૪૯૯) એ સમયે શિગિર ઋતુ હતી અને ચંદ્ર મીનમાં હતો. બાદશાહ મહમૂદનું વિજય રાજ્ય હતું. ડંડાહી જિલ્લાના ગળત વાઘેલા મોકલસિંહના પુત્ર, કર્ણના પુત્ર, મુજરાજના પુત્ર મહીપને વીરસિંહ અને જેત્ર નામે એ પુત્રો હતા એમાં વીરસિંહને વેણેશની પુત્રી રૂડાદેવી નામે ધર્મપત્ની હતી. રૂડાં દેવીએ પોતાના પતિના પુણ્યાર્થે ગંગાજલ સરખી આ વાવ કરાવી વાવ બંધાવાનું ખર્ચ લેખમાં ૫,૦૦,૧૧૧ ટકા લખ્યું છે એની પ્રામત સમજવી મુશ્કેલ છે પણ હો. બર્જેસ આશરે રૂ. ૧,૬૬,૭૮૦ની રકમ મૂકે છે. લેખના અંતમાં જૂની ગૂજરાતીમાં એ લીટી છે તેમાં લખ્યું છે કે રૂડાંબાઈએ લયારના પરલોકાર્થે અડાલજમાં વાવ કરાવી શ્રીમાળી જાતિના મહા બીમા સુત મરણુ નામ બાંધનાર તરીકે આપ્યું છે અને વાવ “આચંદ્રાક” રિથરધાવગ્મતુ” એમ નાગરી લિપિમાં લખ્યું છે ૦

રૂડાંદે અને વીરસિંહ વાઘેલો

વીરસિંહ વાઘેલાની પત્ની રૂડાંદેએ વાવ બંધાવી એ માટે એક ખીજ દંતકથા ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ કે એનો કાર્ક અમીર રૂડાંદેના રૂપ ઉપર મોહિત થયો અને એની માંગણી કરી. રૂડાંદેએ પોતાનું નામ રહે એવું બંધાવવા કહ્યું અને વાવ પૂરી થયા પછી એમા પડીને આત્મભોગ આપ્યો વાવનો લેખ જોતાં આ દંતકથા ખરી લાગતી નથી. વીરસિંહ વાઘેલાના વંશ માટે મતભેદ ચાલે છે, પણ લેખથી એ ખુલાસો થઈ જાય છે. આ વાઘેલાઓ કલોલના રાજાઓ હતા અને કલોલ મહેસાણા જિલ્લાને ડંડાહી

કરેતા હતા રાસમાળામાં વીરસિંહ અને એનો ભાઈ જેત્ર અથવા અગ્નિસિંહ આવે છે અને એમને અહમદશાહના સમયના લાલા રાણીના ભાઈઓ તરીકે વણુ વેલા છે મહમૂ બેગડાના સમયના આ બે ભાઈઓને ભાટ લોકોએ વરહો અને જેતો બનાવી અહમ શાહના સાળા બનાવી દીધા હોય એમ સમજાય છે આ વાતો ઉપરથી આ વારેલા ગજાઓને અમદાવાદના સુલતાનો માથે સબધ હશે અને ઝપડા પણ ચતા હશે એથી વધારે કાંઈ સમજવાનું નથી એ વશના ભગતસિંહે ઈ સ ૧૭૨૮ માં ક્યોલનું રાજ્ય ખોલ્યું અને લિઓદરાના આજ્ઞાથી કણુખીઓ પાસેથી લિઓદરા છીનવી લઈ ત્યાં રાજ્ય કર્યું લિઓદરાના કાકાર આજે પણ વાવેલાની મોઠી શાખાના દરવાજા છે નાની શાખાએ સાણુ માં રાજ્ય કર્યું ૩૧ આમ અડા લગ્નની વાત પણ ગૂજરાતનું એક સૌંદર્યધામ છે અને અમદાવાદના ચોકોને સરેલગાહ માટે ત્યાં કાંઈ સારી બ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે

ખીજ વાવો

અમદાવાદમાં અને ગૂજરાતમાં ખીજ કેટલીક વાવો છે એમાં દાનીલીબડા ગામમાં જોડાભાઈ જીવણલાલે વાવ બધાવી છે, અને એ માટે મલીક અનીમની મસ્જિદની પાસેના રોજના અને નેનપુરવાડાની મસ્જિદના પથ્થર વેચાતા લીધેના જૂની સામગ્રીથી આજે વાવ કેવી બધાય તેનો એ નમૂનો છે ૩૨ મલીક શામાન પામે, હસિનપુર પાસે અને મીઠાખગીની પામે પણ ધીગની વાવ જી પાલયપુરમાં મીઠી વાવ નામે એક જૂની વાવ છે તે કાણે ને ક્યારે બધાવી તે નક્કી થતું નથી બાંધખી ઉપરથી વાવ આ સમયની લાગે છે ૩૩ એમાં દિ ૬

૩૧ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૬૨૧

૨૨ ઉપર મુજબ પૃ ૬૨૨

૩૩ પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના અગ્રેજ ઇતિહાસમાં અમદાવાદની વાવ પછી આ વાવની નોંધ લીધી છે પૃ ૨૪૩

દેવોની મુંઝૂર મૂર્તિઓ દરેક ખંડની બાજુઓમાં કંઠેલી છે. ગૂજરાતમાં પાટણ જિલ્લામાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ વાવો મળી આવે છે.

ઘોળકાની મસ્જિદો

અહીં અમદાવાદ પાસે આવેલા પ્રસિદ્ધ ઘોળકા ગામમાં આવેલી એ મસ્જિદોની નોંધ લેવી જોઈએ. એ બન્ને સુલતાન મહમૂદના સમયમાં બંધાયેલી છે. ઘોળકાની બુમા મસ્જિદની બાંધણી ત્યાંની હિલાલખાન દાહીની મસ્જિદને ઠાંકે મળતી છે છતાં એ મસ્જિદ ઈ. સ. ૧૪૮૫ માં બંધાઈ હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મિનારા અમદાવાદની એ સમયની મસ્જિદોની પેઠે મુખ્ય દ્વારની આસપાસ કચેરા છે અને ઉપરથી પડી ગયેલા છે. મસ્જિદનું અંદરનું માપ ૧૦૧×૩૩ ફૂટ છે ૩૪ ઘોળકામાં એક નાની વિચિત્ર મસ્જિદ કોઈ મસ્જિદને ફેરવીને બાંધેલી હોય એવી પણ છે.

અલદખાનની મસ્જિદ

પરંતુ ઘોળકામાં સૌથી આકર્ષક મદ્રાન ગણાય એવી તો અલદખાન ભોકાઈ અથવા લક્ષ્મીની પ્રચંડ મસ્જિદ છે. એ અમીર મહમૂદ બેગડાનો મિત્ર અને પાંચ હજારી મનસખનો અમીર હતો એ પાછળ જોઈ ગયા. દરિયાખાનના ધૂમટની પેઠે જોડી ને બુલંદ બાંધણીની ઈંટોની બનાવેલી આ મસ્જિદ છે. મસ્જિદનો મૂળ મહોરો પડી ગયેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪ ફૂટ છે, અને અંદરથી ૧૫૦ × ૪૨ ફૂટ છે. આ મસ્જિદની દિવાલો ૧૨ ફૂટ ૩ ઇંચ જોડી છે, અને આગળ પાછળ ૬ ફૂટ જોડી છે. આસપાસ એ મોટા ચોરસ મિનારા છે જેની લંબાઈ ૭૬ ફૂટ છે. એના ઉપર બાર ચોરસ ફૂટના ધૂમટ-વાળા આકાર ચણેલા છે. ૩૦૩ ફૂટ છેટે મસ્જિદની પ્રવેશની છત્રી છે.

૩૪. આર્કિ. સર્વે વેસ્ટ ઈલિયા. મુસલમાન આર્કિ. બર્નેસ, એ ગ્રંથમાં ઘોળકાનું વર્ણન બુલ્યા.

અમદાવાદના ફરિયાખાનના ધૂમટની અને આ મસ્જિદની બાંધણી એક જ સમયની છે અને બન્નેના બાધનારાઓ મિત્રો હતા એ મૈત્રી એમના મનનોની બાંધણીમાં પણ દેખાઈ આવે છે સગ જોન માર્શલ રાજ્યઓના ખીજા મકાનો કરતા આ ધૂમટ અને ઘોળકાની મસ્જિદની બાધગીના ખાસ વખાણ કરે છે પાટડા અને ચાલસા કરતા મકાનોથી મજબૂતાઈ સાથે ઘાટમાં પ્રચડતા લાવી શકાય છે અને પર્યટ કરતા પણ કંટોના મનનોમા કમાન બહુ ઉપયોગી સાબિત થઈ છે એમ એમનું માનવું છે આ બંને બાંધણીને સર જોન ઇરાની બાંધણી કહે છે ૩૫

ચાપાનેરના મકાનો

હરે મુલતાન મહમૂદ એમકાના સમયના ખીજા મુદર મકાનો માટે આપણે ચાપાનેર જવું પડશે ચાપાનેર મહમૂદે નવેસરથી વસાની એવું નામ મુદમદાબાદ પાડ્યું અને ત્યાં મહેલો તથા મસ્જિદો બાંધી મુદર શહેર થયું એ પાઠળ જોઈ ગયા અમીરોએ પણ ત્યાં મુદર મસ્જિદો અને મહેલો બાંધ્યા હતા

ચાપાનેરની જુમા મસ્જિદ

ચાપાનેરની મસ્જિદોમાં સર્વથી સુ ર એની જા ૫ જુમામસ્જિદ કહી શકાય, આ એ મસ્જિદ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન રથાપત્યમાં સર્વાંગ મુદર ગણાતાં કેલ્લાક મકાનોમાં ગણાય એવી છે આ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં નાની પોણા કદની છે અને એ ૧૦ એક પણ અમદાવાદની મસ્જિદ કરતાં નાનો છે મસ્જિદનું તિવાન ૨૭૦×૧૩૦ ફૂટ છે, અને એમાં ૧૭૬ ચાલવા છે મહેરાને પાંચ કમાનો છે એમાં વચવી કમાન મોડી છે મસ્જિદના મહોગનો વચવો લાગ્યું

૩૫ આર્ચિ સર્વે વેસ્ટ ■ બર્જેમ ઓ મસ્જિદ ટિપ્પા III મા સર જોન માર્શલ પૃ ૬૧૨

ઊંચો લીધેલો છે, અને એ વચકા લાગમા ત્રણ માળ કરેલા છે. ૩૬ મિનારાની અંદરની સીડીમાં થઈને એ માળ ઉપર ચડી રાકાય છે. દરેક માળમાંથી નીચે લિવાનના ભોંયતળિયા ઉપર નજર થઈ શકે છે. અને ત્યાં કંઠરાવાળા બેઠેલા બનાવેલી છે. ત્રીજો માળ ચડીને આગલા દરવાજાની ઉપરથી પશ્ચિમ તરફ અંદર નજર નાખતાં એક વાવ જોતા હોઈએ એવો દેખાવ લાગે છે. આથી આખી મસ્જિદનો દેખાવ લગ્ય લાગે છે પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે તે પ્રમાણે આ રીત અમદાવાદમાં જુમા મસ્જિદમાં દાખલ થઈ. એને યુગેપીય વિવેચકો પ્રકાશ લાવવાની રીત કહે છે. અમદાવાદમાં એ મેવાડના સાદડીના મંદિરમાંથી આવી છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદ એ પછી બંધાઈ છે એટલે એમાં ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ આ કલા સંપૂર્ણપણે બતાવી. આ સમયે મેવાડનું રાણપુરનું મુબ્તસિદ્દ મંદિર પણ બંધાઈ ગયું હતું. એટલે આ પ્રકાશ લાવવાની કહેવાતી રીત એ આપણા સ્થાપત્યમાં પરંપરાથી પ્રચારમાં આવેલી મેઘનાદ મંડપની બાંધણી જ છે. રાણપુરમાં એવા મંડપો છે. મસ્જિદમાં હિંદુ મેઘનાદ મંડપને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવીને આખીયે મસ્જિદનો દેખાવ લગ્ય અને રમ્ય બતાવેલો એ ગૂજરાતી સ્થપતિ-કારીગરની બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. અને વિરુદ્ધ સ્થાપત્યને મિશ્ર કરવાની અનન્ય સિદ્ધિ વ્યક્ત કરે છે. ૩૭

ચાંપાનેરની મસ્જિદના મિનારા ૧૦૦ ફૂટ ઊંચા છે, અને બરાબર કમાનની બંને બાજુએ બનાવેલા છે. નીચેના ભાગમાં અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની પેઠે દેખાવ અને નકશી કરેલાં છે. વચલી કમાનની આસપાસ તથા તેની ઉપર સુંદર ઝરૂખા કાઢેલા છે. કમાનની ઉપરનો ઝરૂખો વચલા ભાગની ભીંત ઊંચી લેવાથી એની

૩૬. બર્જેસ, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ.

૩૭. રાણપુરના મેઘનાદ મંડપ સાથે આ મસ્જિદના ત્રીજા માળથી જોઈ વિચાર કરતા મને આ સરખામણું લાગ્યું છે.

સુદરતામાં ઉમેગ કરે છે અને નીચસતા ઝોડી કરે છે મરિજ ના ચોકની બાજુઓમાં પડાણીઓ છે આ મરિજની ખાસ મનોહરતા એનો બહારનો સુર કાતરણીનાળો ઢાટ વધારે છે એમાં પ્રવેશ કરવા માટે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ સુર છત્રીઓનાળા પ્રવેશદ્વાર છે એમાં પૂર્વ તરફનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તો એનું સુદર છે કે એને સ્થાપત્યના એ ખાસ શણગાર તરીકે શુદ્ધ પણ ગણાવી શકાય મરિજમાં આજે જેમ નથી, પણ ફિગિરતાએ એની નોંધ લીધી છે એમાં લખે છે કે “ખુત્મા વ મિખર” એ શબ્દો ઉપરથી બધાયાનું વર્ષ દિ સ ૬૧૪ એને ઈ સ ૧૫૦૮-૯ આવે છે આ ઉપરથી મહમૂદ બેગડાના અમનના છેલ્લાં વર્ષોમાં આ મરિજ બધાઈ રહી હતી એમ સમજાય છે એક મિનારાનો ઉપરની ટાચનો ભાગ તૂટેનો છે એ ઈ સ ૧૮૧૭ મિથિયા સરકારના જુ મી કહેવાતા સૂબા પાટણુરે રમતમાં એના તર-તોપનો ગોળો છોડેલો તેથી તૂટી ગયેલો છે મરિજની પાછલી દીનાલમાં ૧૬ જળાઓ છે અને ઉત્તરદક્ષિણમાં બબ્બે ઝડખા છે અદર મુનુકખાનુ પણ છે લિવાનને ચારે ખૂણે નાના મિનારા છે ૩૮

એને માટે યુરોપીય વિવેચકોની ટીકા

આ મરિજને માટે યુરોપીય કલાવિવેચકોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે સર જોન માર્શલ આ મરિજના મિનારાની ગોઠવણીની ખાસ ટીકા કરે છે અને મિનારા ગોઠવવામાં સ્થપતિ સફળ થઈ શક્યો જ નથી એવી સામાન્ય ટીકા પણ કરે છે મિનારાને લીધે મરિજનો દેખાવ સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ જોતા બગડી ગયો છે એમ કહે છે જો કે બીજી વિગતો જોતાં આ મરિજ ની પૂર્વ તરફનાં મુસ્લિમ મકાનોમાં

ગ્રેપ્સ ગણી શકાય એવી છે એટલું કપૂર કરે છે ૩૯ પર્સી બ્રાઉન આ મસ્જિદની નારીક કરે છે અને આગણાનો કોટ તથા એનાં પ્રવેશદ્વારો જોતાં જ અંદરની લગ્નના અને સુંદરતાનો સમગ્ર ખ્યાલ જોનારને આવી જાય એમ કહે છે. હિંદુ મંદિરની અસર અમદાવાદની મસ્જિદ કરતા પણ માળની રચનામાં વધારે દેખાય છે એમ લખે છે અને ઉમેરે છે કે આ બાંધનાર કલાકારો માત્ર મકાનો બાંધનારા હિસ્તાદો હતા, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યસ્વભાવના પણ ઊંડા અભ્યાસી હોવા જોઈએ. પર્સી બ્રાઉન માળના મંડપોના થાલવાની ખાસ દીકા કરે છે અને એમાં સિન્ન સ્થાપત્યની મેળવણી ખોટા દેખાવ પૂરતી અને વધારા પડતી છે એમ મત દર્શાવે છે.^{૪૦}

યુરોપીય કલાકારોનો આ મત વિચારપ્રેરક છે, છતાં એમ કહેવું પડે કે આપણા સ્થાપત્યની કેટલીક ભાવના એ લોકો સમજ્યા નથી. એની ચર્ચા પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં કરી છે. ચાપાનેરની મસ્જિદ સર જોનને આગળથી જોતાં સમગ્રદર્શનમાં ખામીવાળી લાગતી હશે પરંતુ એને જરા દૂરથી આંખાના કોટ અને પ્રવેશદ્વારોની સાથે સમગ્રતામાં જોવાની જરૂર છે માત્ર મહોરો જોઈને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો એથી આવા સુંદર મકાનને અન્યાય થાય છે મિનારા જરા ઊંચા અને પ્રમાણમાં પાતળા છે ખરા, પરંતુ ઉપર જોયું તેમ

૩૯. માર્શલ, કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા III, પૃ. ૬૧૩.

૪૦. Percy Brown : Indian Architecture : Islamic-Period, -P. 55-56. એ લેખક અમદાવાદ અને ચાપાનેરની બંને મસ્જિદોની સરખામણી કરતા Classic parallel તરીકે એકને Doric style કહે છે અને બીજાને Corinthian style કહે છે, અને થાંભલા માટે અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં લખે છે કે “those in the Champamer sanctuary being more sophisticated...” એવા શબ્દો વાપરે છે. પર્સી બ્રાઉન અંખાની રચના અને ગોઠવણીને ખાસ વખાણે છે, હિંદુ મંડપના થાંભલાને સિન્ન સ્થાપત્ય તરીકે વર્ણવે છે.

ત્રણ માળના મેઘનાદ મડપની ગાયે જોડાવી એનો દેખાવ ખરાબ સાગતો નથી ચાલનામા પણ દિદુ મેઘના મડપના ચાલનાનું અનુકરણ છે ગુજરાતી રચયિત્રોએ પોતાને બાધકામની જેટલી કનામે આવડી એવી (મૂર્તિઓ સિવાય) આ મર્ચિન્ટમા બતાવી છે એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી

મોડ મર્ચિન્ટો

ચાંપાનેરના કિલ્લામા બીજી મર્ચિન્ટો પણ છે દરવાજાની બાજુમા શહરની મર્ચિ કહે છે તે આખી જાણી છે એની કમાનો કમા નાની છે તેથી દેખાવ સાગે લાગતો નથી આ મર્ચિન્ટ અમલવાદમાં બદ્દની મર્ચિ ની પેઠે રાજગળની મર્ચિન્ટ હશે એની બાજુમાં રાજમહેનના પાયા જણાય છે

કિનાની ઉત્તરે અઢી ફર્નાગ છેટે નગીના મર્ચિ નામની એક નાની પણ ઘોળા પથ્થરની બાધેલી સુડ મર્ચિન્ટ છે એની પશ્ચિમે બારામાનની મર્ચિ ના મિનાગ ઝાડની વચ્ચેથી દેખાય છે એ બાવામાન એ પાવાગ ઉપર જેમની કમર છે એ સત્તશાહના શિખ છે અને વડાદગમા એમના અનુયાયીઓ છે ચાંપાનેરમા વડા અને ખમ્બૂરી રામની મર્ચિન્ટો અને લીનો ગુબજ નામે મર્ચિન્ટો પણ છે, પરંતુ આ બધાના બાવનાર અને એમનો સમય નક્કી કરવાનું સાધન નથી બહાદુરશાહ પંચી ચાંપાનેરમા મુમતમાન સત્તાની પડતી આની એને આ બરા બાધકામ મહામૂ બેગડાની અને બહાદુર શાહની વચ્ચેના સમયના ગાળી ગકાય મિનાથી દોઢ માઈલ દૂર બડા તળાવને દક્કિ એમ મહેતના ખડેગ નજર પડે ડ, એ કદાચ દિનપ્રગ મહલના હોય હાનોતરી ચાંપાનેર આવના ટેલકાંક ચંચળો આજે દેખાય છે હાનોત ગામ ચાંપાનેરના બાગ હાલુન ઉપરથી ચલેતુ છે એ પાળી બેથુ મુમતમાન તાર્ક વણખરાના પીર ખુન પીરની દરગાહ પણ નજીમા છે એની ઇશાને થોડ છેટે એક

મિનારની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ ઊભી છે, અને ત્યાં પાવાગઢ તરફ આવતાં પાંચ મહુડાની મસ્જિદ નામે એક મસ્જિદ આવે છે. હાલોલથી ચાંપાનેર આવતાં આશરે દોઢેક માઈલ છેટે એક મોટા દરવાજાની એકલી ઊભેલી કમાન આવે છે. ચાંપાનેરના બહારના કોટનો પશ્ચિમ તરફનો આ દરવાજો છે. ત્યાંથી ખરું ચાંપાનેર શહેર શરૂ થાય છે. આજે તો એમાંથી પસાર થતાં જંગલ જ છે, પરંતુ એક બગીચામાં ચાલતા હાઈવે એવું લાગે છે. કમાનની જમણી બાજુ પગથિયાંવાળું એક તળાવ છે અને કસગણ તળાવ કહે છે; પરંતુ એ શકરખાન નામના એક ચાંપાનેરના પઠાણે બાંધેલું છે, અને એની દરગાહ પણ ત્યાં જ છે. ચાંપાનેરનો બહારકોટ પાવાગઢના કિલ્લાની દીવાલને મળે છે. ચાંપાનેરનાં બહારમાં એક પડી ગયેલા ઘૂમટનો સુંદર રોજો ગણાવ્યા વિના આ વર્ણન અધૂરું કહેવાય આ રોજો ગૂજરાતના રોજોઓમાં ઉત્તમ કહી શકાય એવી સુંદર કારીગરીનો છે. એના ચાંલલા ઉપર ખાસ કરીને અદ્ભુત અને મનોહર કારીગરી કરેલી છે અને અમદાવાદની સીદી સૈયદની અને શાહપુરની મસ્જિદોની કોતરણીનો ખ્યાલ આપે એવા આ રોજોના ચાંલલા છે. આવો સુંદર રોજો કોનો છે તે બાણી શકાય નથી ૪૧

ચાંપાનેરનો કિલ્લો—જહાંપનાહ

ચાંપાનેરનો “જહાંપનાહ” અથવા રાજગઢ આજે પણ એની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપી રહ્યો છે એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના દરવાજા સંખ્ય અપસંખ્ય રીતે બાંધેલા છે, અને ચોટીદારોને માટે ઓરડા પણ બાંધેલા છે દરવાજાનો આખોય દેખાવ ૧૫૦ × ૧૨૦

૪૧. પચ્ચમહાલ ગેઝેટિયર, શ્રી રમણલાલ વસતલાલ દેસાઈદ્વિત પાવાગઢની પુસ્તિકા, ઉપરથી સાર લીધો છે. ખુનખીરનું ‘ખડું’ નામ ખુદખીર છે એમ કહે છે.

ફૂટનાં ચોખીદારોના મકાન સાથે ધણો સારો લાગે છે આ રાજગઢ અથવા જહાપનાહ કિલ્લો પોણો માર્દિલ લાખો છે અને ૨૦ વાર પહોળો છે એની વચ્ચે એક મડપ છે એને માડવી કહે છે કિલ્લાના રનાળને ગોધરા દરવાજો અને હાલોલ દરવાજો કહે છે બન્ને દરવાજાની ઉપર મોટા અરમી અક્ષરોથી લેખ છે, મહમૂ બેગડાનું નામ છે બધાયાની તારીખ રવિવાર ૨ જુલિયાદ ૮૮૯ (૨૧ નવેમ્બર ૧૪૮૪) છે ૪૨ આજનું ચોડા ખૂપડા અને થોડી ધર્મશાળાઓનું આપાનેર આ કિલ્લાની અંદર વસેલું છે મરાઠા અને બ્રિટિશ સમયમાં એને વરતી વધારી આખાં કરવા પ્રયત્ન થયેનો, પણ એમાં સફળતા મળી નહિ આપાનેરનો નારા માતાજીના શાપથી નથી થયો એ અતિહાસિક રીતે પાછળ ચર્ચુ છે, અને લોકમાં મનાતી એ દત્તકયા પણ આધુનિક કહી શકાય એવી જ છે પરંતુ આજે આપાનેરની કરુણ દશા જોઈ, એના જગત અને ખડેરા ઉપર નજર નાખતા મુખમાંથી નિશ્વાસ નીકળી જાય છે અને એવારની આ સુદર અને લાયક નગરી કોઈ શાપિત જૂમિ હોય એવું લાગી આવે છે

પાવાગઢના કિલ્લાના મુસલમાન મકાનો

રાજગઢના પશ્ચિમ તરફના ખૂણામાં આવેલા દરવાજામાંથી બહાર નીકળી પાવાગઢ ઉપર જવાનું ચડાણ શરૂ થાય છે પાવાગઢની જીર્ણોદ્ધારે ૨૭૦ ફૂટ છે અને એના ઉપર એક પછી એક મજબૂત રક્ષણકરોળની દીવાલો આવે છે એ બધી વગવીને પર્વતના મધ્ય ભાગમાં પહોંચાય છે ઈસ ૧૮૦૩માં કેપ્ટન માર્કિસ લખે છે

૪૨. આ દરવાજાઓના આજે કહેવાતા નામ આપાનેર ખડેર થયા પછી પડયા હોય એમ સમજાય છે સમૃદ્ધ આપાનેરનો હાલોલ તો માત્ર બાગદત્તો એવે દરવાજા નામ એ ઉપરથી પડે નહિ કિલ્લો બધાયાની તારીખ પાવાગઢનો કિલ્લો જવાયાની તારીખ તવારીખોમાં આપેલી છે તેને મળી રહે છે

કે પર્વતની તળેટીને ઓરીને વિસ્તૃત ખંડેરો, ધરો, તળાવો, મંદિરો, મસ્જિદો વગેરે જંગલથી ઢંકાયેલાં છે. આજે એ વાતને પણ દોઢમો વર્ષ થઈ ગયાં છે અને એમાંથી ઘણુંખરું નાશ પામ્યું છે. પાવાગઢ ઉપર ચડતાં અડધો માઈલ ઉંચાન જેવાં દેખાતાં દશ્યોમાંથી પમાર થતાં અટકના ફરવાળની એક પછી એક રક્ષણશ્રેણીની દીવાલો અને દરવાજા શરૂ થાય છે રજપૂત સમયની આ દીવાલો અને દરવાજાની બાંધણીને મુસલમાનોએ વધારી સુધારીને મજબૂત બનાવી છે, અને ધૂળિયા ફરવાળની રચનાથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે. ત્રીજી રક્ષણશ્રેણી મૂક્યા પછી સદનશાહના ફરવાળ પછી જમણે હાથે સાત મહાલ કહેવાતા મકાનનાં પગથિયાં આવે છે. આખા પાવાગઢ ઉપરનાં મકાનો મજબૂતાઈની દૃષ્ટિએ બાંધેલા હોવાથી એમાં છુલંદ લગ્યતા સિવાય બીજું આકર્ષણ નથી. પરંતુ આ સાત મંઝીલ કે મહાલમાં કાંઈક આકર્ષણ છે એને અંપારાણીનો મહેલ અથવા ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ કહે છે, અને એમાંથી નીચે ઊતરવાનું હતું એમ કહેવાય છે પરંતુ આ વાતને આધાર મળતો નથી આ મહેલ વિશ્વામિત્રીના મૂળની ખીણની ઉપર ટેકરીને છેડે ઝૂંટીને ઊભેલો છે, એટલે નીચે ખેલાતા શિકારને ઉપરથી રાણીઓ જોઈ શકે એ માટે બાંધેલો હશે એમ મનાય છે પરંતુ આ મકાન મુસલમાન સમયનું બાંધાયેલું છે પગથિયા ઊતરી રહેતાં છેડા પર સુંદર મંડપ છે. ત્યાંથી અધારી ને ઊંડી ખીણનો દેખાવ લયકારક છતાં સુંદર લાગે એ એની વિચિત્રતા છે આ ખીણમાં મૂળ વિશ્વામિત્ર ઋષિનો આશ્રમ અને નદીનું મૂળ મનાય છે; એક મહાદેવનું નાનું દેવાલય પણ નજરે પડે છે. આ સાત મંઝીલની ટેકરીની સામે ખીજી મોટી ટેકરીની શાખા દેખાય છે એના ઉપરથી કોટવી એક દીવાલ નીચે ઊતરતી જાય છે જે કસબાણ તળાવને જઈ મળે છે આ ટેકરી ઉપર ઝુંલન બદન ફરવાળના અને નાગર હવેલી કહેવાતાં મકાનના ખંડેરો દેખાય છે

મૌલિયા અને પાવાગઢની ઉપરનો બાગ

માઝી હવેનીથી ઉપર ચકતા મકાઈ કોઠારના દરવાજા પાસે આવેનું પણ મૂમટવાળું મકાઈ કોઠારનું મકાન પણ મુસતમાન સમયનું છે અને ઘેરા વખતે અનાજ ભરવાના કામમાં આવતું હતું એમાં ટાંક પણ છે ત્યાંથી ઉપર ચકતા ડાખી બાજુ બદમલીના મંદિરે જતી પાવાગઢની ટેકરીની ચાખા છે આ ટેકરી અને પર્વતની મુખ્ય ટેકરીની વચ્ચે દાથીદૂધા નામની ખીણ છે એ ખીણ વિશ્વામિત્રીની ખીણ હતી વધારે જીડી છના એટલી અધારી કે ભય કરે દેખાતી નથી આ ખીણ ઉપર મૂખને જોએના એક મહેલનું વૃંદેનું ખડેર છે એને પતાર્ધનો મહેલ કહે છે પણ મકાન મુસતમાન સમયનું જણાય છે જા મલી જતા રસ્તામાં જોયેરા આવે છે ત્યાં પણ મહેલો દો બદમલીના મંદિરનું મુખ મદામનીના મંદિરથી જોઈ શકાય છે તેથી એમ મહેલાય છે કે પનાઈના નવગન મહેલસવમાં કાલિકા ગયા તેથી એમના બંને જા મલી રિયામાં તેથી અવગાં ફરીને જોયા આ પણ દતકયા છે દતકયા જોડાની આપણા લેકોની રીત અદ્દનુત છે । પરન ઉપર ચકતા પાટિયાપુલ અને તે પછીના દરવાજાએ વગના પછી એક માર્કસ લાંબુ અને પા માર્કસ પટ્ટોનું એનું મેાન આવે છે અને એમાં મુદામિતખાને બાંનેના મૌલિયા નામનો છેક ઉપરનો મિતો દતો એના દિદુ અરશીમન વર્જન પાળા કર્યું છે અને તળાવો તથા ટોચ ઉપર ૧૧ મલાકાલીના મંદિરનું વળન પણ પાળા કરી જગા આ મૌલિયામાં મુમરમન મકાનો અને મહતો દોડાનો સમય ૮, પણ દાલ કમી રત્ન સાજનું નથી, માત્ર મેાને ૧૩ માર્કસ અને મગનું પણ એનાથી મોટું નવસખા કોઠાર નામનું મોગા મુમરવાળું મકાન જે પાવાગઢની ઉપર જેમ જેમ ચાલ્યા જઈએ તેમ તેમ નીચેનો દેખાવ અહીં દેખાય છે ઉપર દુધિયા તળાવ અજાની તથા મહાશાળા મંદિર ઉપરથી પણ માર્કસે નુડીના દેખાવ ૧૪૨૨ જે છે આંખનેરને દિલ્લો જો મકાનો નાના રમવા

જેવાં દેખાય છે. મહાકાલીના મંદિરમાથી ચારે બાજુ જોતાં લાક્ષણિક રીતે પણ અનેક સ્વરૂપમાં રહેલા મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતીનાં સ્વરૂપો આદ્યશક્તિ કે પ્રકૃતિનાં ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપો—મળે આ સ્થળમાં હોય એવું મનમાં લાગે છે અને મન અનેક લાગણીઓથી ઊભરાઈ ઉત્તરે જાય છે. આ સ્થળના ઇતિહાસમાં અને એની ચારે બાજુએ શૃંગાર, વીર, દ્રુણ, અદ્ભુત આદિ રમો ભરેલા છે મહા-ગૂજરાતનું આ ખંડેરોનું મહાન સ્થળ મહાકાલીની રમગીય ભયંકરતા દર્શાવતું આજે ઊભું છે. ગૂજરાતીઓની રસવૃત્તિ એને સૌંદર્યધામ આજના જમાના પ્રમાણે બનાવશે ? ૪૩

૪૩. પાવાગઢના ઉપરના ભાગનું આ બધું વર્ણન, ‘કુમાર’ના રજતાંકમાં આપેલો મારો લેખ, ગુજરાત સરોધન મંડળના ત્રિમાસિકમાં ડો. ગૃહનો લેખ. અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનું ‘પાવાગઢ’ ઉપરથી સાર લીધો છે.

પરિશિષ્ટ-૩

ગૂજરાતના ઇતિહાસના સાધનોમા મુસલમાન તનારીખોનું
સ્થાન અને એનું મૂલ્યાંકન

ભારતના બૃહિવિભાગોની સરખારિતાના ઇતિહાસ માટે જે સાધનો ઉપલબ્ધ તથા ઉપલબ્ધ છે, તેમા ગૂજરાતને લગતા સાધનો પ્રમાણમા વધારે વિપુલ અને વિસ્તૃત છે એ વાત હવે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે મુસલમાનોના આગમન પહેલાંના સમય માટે જે સામગ્રી મળે છે તેને પશ્ચિમનું ઇતિહાસવિજ્ઞાનનું શાબ્દ-જેને આપણા ધણા વિદ્વાનોએ પણ માન્ય રાખ્યું છે—ખરા ઐતિહાસિક સાધનો તરીકે સ્વીકારતું નથી એ પણ માઘી વાત છે પરંતુ આપણી પ્રાચીન સાધનમામગ્રીને માત્ર પશ્ચિમની પારાથીલીથી માપી જોવાની રીત પણ બરોબર નથી એમ હવે વિદ્વાનોને લાગવા માંડ્યું છે આપણી સામગ્રી આપણા દેશના ઐતિહાસિક વાતાવરણને અનુસરીને જ જોવાથી એનો ખરો ખ્યાલ આવે છે એ દૃષ્ટિએ જોતા માણસગનની ઉન્નતિના ઇતિહાસમા ભારતનો ફાળો કોઈ રીતે ઊતરતો નથી, પછી અને એમાં કોઈ બનાવની તારીખ ન મળતી હોય ?

પ્રો બ કે ઠાકોરનું મુસલમાન ઇતિહાસ માટેનું મત

મુસલમાનોના આગમન પછી દરેક બનાવોની તારીખોવાગો ઇતિહાસ વધારે પ્રમાણમાં લખાવા માંડ્યો એ ખરું છે પરંતુ આજના

૧ તારીખો જમરનું વર્ણન ઇતિહાસ નથી એવી મા યતા છે પરંતુ ઇતિહાસમા વૈનાનિક ચોક્કસતા સરક નથી એવો પણ મત છે કારણ બૃહત્તરમા બનેલી કોઈ પણ વાત માટે સદા તો રસા જ કરે એટલે નૈતિક ચોક્કસતા વધારે મદત્તવની મનાય છે આપણુ પ્રાચીન સાહિત્ય એ જનનું છે આપણા ઇતિહાસનું વાતાવરણ નૈતિક ચોક્કસતાને રંગ આપનારું છે પ્રો જદુનાથ સરકાર માને છે કે મુસ્લિમો પહેલાં ખરા ઇતિહાસ દતો નહિ

ઇતિહાસવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એમાં પણ ખામીઓ છે તે બૂલવા જેવું નથી. આ માટે આપણા ઇતિહાસના એક સમર્થ વિચારક રવ. પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકરના વિચારો જોવા જેવા છે.^૨ જરા વિસ્તારનો ભય છતાં એમનું પ્રેરક દૃષ્ટિગિંદુ વિચારી એમાં જે કાંઈ મતભેદ જેવું જણાય તેની ચર્ચા મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે પ્રો. ઠાકર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“મુસલમાન લેખકોએ આપવડાઈમાં ઘણી વિગતો ખોટી લખી છે. દરેક લડાઈમાં પોતે જીત્યાનું જ લખ્યું છે, દુસ્મનોને ભાંડ્યા જ છે, અને આખા અહેવાલનું દીનના વિજયના વાવટામાં લપેટી લીધો છે, અને કાકરો ઉપરના દેપતી લાગે તરખોળ કર્યો છે” અહીં પ્રો. ઠાકર પોતે જ કબૂલ કરે છે કે “એ સર્વ માનવપ્રકૃતિની એક સાધારણ ખાસિયતના પરિણામ છે.”^૩ નાચે તોંધમાં એ લખે છે કે: “આ વર્ણન મુસલમાન અહેવાલો અને ઇતિહાસોના ઘણા મોટા ભાગને લાગુ પડે છે. અકબરના સમયના અહેવાલો મુકાબલે બહુ સારા છે.” મુસલમાન તવારીખોનું સ્વરૂપ વર્ણવતા એઓ આ પ્રમાણે લખે છે —

‘રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, વિક્રમાદિત્યચરિત, શુભનક્ટપ્રબંધ આદિ હિંદુ ઇતિહાસોની ખામીઓ ચારે બાજુએ સ્વીકારાય છે, બહુકે એ ખામીઓ છે તે કરતાં પણ વધારે મોટી અને વધારે પ્રમાણમાં ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે એથી ઉલટું મુસલમાની સાધનોની ખામીઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ એટલી લેતાં હજી પણ આપણે શીખ્યા નથી. હિંદુ સાધનો નથી જ, ઐતિહાસિક ગણાય એવાં સાધનોની કક્ષા આ

૨ શ્રી. ઠાકરે ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણમાંથી.

૩. મુસલમાન તવારીખોના મૂલ્યાંકનમાં આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તેની ચર્ચા આગળ કરીશું. ઈ. સ. ૧૯૨૦ પછી આ બાબતોમાં વધારે અભ્યાસ થયો છે અને સરોધન પણ થયું છે, બધી પ્રજામાં એવું જ છે.

મુસનમાની છે, એ ઇતિહાસરોધકોની પહેલી પેઠીનો મત હતો. પણ એમાં હુધારો થતો આવ્યો છે ખો, તથાપિ હજી મુસનમાની સાધનોને આપણે હ થી વધારે વજન ૧૨ ગણીએ છીએ. હિંદુ સાધનો મળતા ગયા તેમ તેમ પહેનો મન થોં ખરો, પરંતુ જે મળ્યા તે હિંદુ સાધનોને મુખ્યને મુસનમાની સાધનો અતિહાસિક દૃષ્ટિને પ્રથમદર્શને વધારે માની શકાય એના જણાયા એ વાક્યમયા તારીખો, બનાવો, વશાવલિઓ, અમનદારો અને સ્થળોના નામ વગેરે નિગન ધણી વધારે અને ચોક્કસ હોય છે, અને વળી તે એક ક્રમગદ્ય ઇતિહાસ પે અને ગદ્યના ધોરણો ઉપર લખેલી છે એ ઉવાકુ છે. પરંતુ ખીજી બાજુ પણ જરા વિચારો જે લેખકોને હાથે એ લખાયા છે તેમની ખાસિયતોથી, જે વાચનાગ માટે એ લખાયા છે તે પ્રગ્નના લોકમતના ૨૨ વર્ણોથી, અને જે રાગસી અરબી સાહિત્યનું અનુકરણ એ કર્તાઓએ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથ ગ્રંથતા બાજુ અગત્યે કયું છે, એ સાહિત્યમાની ભાવનાઓથી એ સર્વ અટવાનો ગાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને આથી કરીને હું જે અહીં ભાર દર્શને કહેવા માગુ છું તે એ છે કે આ સર્વ એ સામાન્ય વ્યાપક ચેતવણી તરીકે ગ્રંથકારે છે તે અભ્યાસમાં પણ એ ચેતવણીમાંથી નિત થતી શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધા (scientific incredulity or rational incredulity) ખરી રીતે ટટલી તો વિચાર અને બીડી દોષી નોઈએ, તે સામાન્ય રીતે જુલો જાય છે હવે દારસી અરબી સાહિત્યમાની ભાવનાઓ વિશે અહાં ચોડા વિચાર કરીએ ત્રેક સર્વતિસપ ન પ્રગ્નના સાહિત્યમાં અમુક ભાવનાઓ ઓતપ્રોત હોય છે જ ઇતિહાસમાં પણ એ ભાવનાઓની હાથ બીડી અને આરપાર પડે છે મુસનમાની સાહિત્યની એક ભાવના ભક્તમનની-નીનપરસ્તીની ગાપણા મુનનાનોમાંથી જેનાને મામાં આ વનજુ દર્શને આગળ પાનું દર્શો, તે તે દેશને આપણા ઇતિહાસકોએ નમૂને ૧૦ ભક્તમન જેવો ચિતરી દોષો છે એ સાહિત્યની ખીજી ભાવના અનિત વિજેતાની, એ વીરનર લોહીની

નથીઓ વાંચકાવે, સ્વપ્નનાં માયાના પિંગાગિંગાં એ, ચક્રાર્ધીઓ કરે, ચોતરફ દુઃખનો એનાવી ત્રાસે જ, અને ગન્ધર્વનો વિરનાર એ વધારે જ વળ્ય. નીચે ભાવના વલ્લીવટકૃષ્ણ રાવ્યકર્તાની. આપણા મુક્તનાનોમા દેટદેટલાગા આ નમુનાઓ અને એમનાં વિવિધ મિશ્રણ જોવામાં આવે છે? એ સાહિત્યની ળીછ એક ભાવના મોત-મત ઉચ્છ્વેજ પીચની. જેની સાથે આજ કાંઈ તે ગપટીમાં જોળાઈ જાય-એવા મુલતાનો પાણુ આપણા ઇતિહાસમાં ક્યાં જોઈએ છે? આ વિચારતાં એ ઇતિહાસોને સ્પષ્ટ જોવા ન દેરાવી સકાય ત્યાં તેને ખરા માનવાનુ વલણ પ્રવર્તે છે તે કેવું અગાદીય છે!

“મુક્તકામની ઇતિહાસોમાં જે આપેલું છે તેમાં આ પ્રમાણની જામીઓ છે, જે મદસ્વની છે, ત્યારે એમાં જે નથી, જે દોષ જ નહિ, તે તેની સાથે તુલના પણ ન ચર્ક શકે એટલા વધારે મદસ્વનું છે કુતુહલને દેહલીની ગાદી સ્થાપી ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૫૫૬ સુધીના સાહચરણ સૈદ્ધામાં દેહલી અને લાહોરથી તે દ્વારસમુદ્ર અને વરગળ સુધી જે નાની મોટી સતનતો લાંબો દૃષ્ટ સમય ચાલી તે સર્વને એકસામટી જોતાં આપણા મગજ ઉપર કેવી છાપ પડે છે વાનુ? જાણે, અમુક સ્થળે એક વિદેશીઓની છાવણી પડે. એમાં એ છાવણીના માણસોને રુચે એવા જ દેશી માણસો છાવણીના દાસા-નુદાસ તરીકે જ વસી શકે તેની ખ્યાલની આસપાસ એક મોટું વર્તુલ જાણીને જ ખેદાનમેદાન કરવામાં આવે, તે છાવણીના પોતાના અભેદ રક્ષણ તરીકે. આ ખેદાનમેદાન વર્તુલમાંથી લક્ષ્મર મરણ પડે ત્યારે ખહાર ધસે, કાવે એટલી લાંબી મજા કરે, લૂંટથી તથા ગુલામ કંઈલાં “બાનો”નાં ટાળાઓથી લાદેલું પાછુ છાવણીમાં પેસે. ખેતી, ધધોરોજગાર, આગાદી, સમૃદ્ધિ, જહોજલાલી આ છાવણીનાં ક્ષેત્ર-ફળની અંદર જ. “મહેનત, મજૂરી, કસબ, અછલ, મુખ્યત્વે

૪. ‘આપણી લોકમાન્યતા’ ચતુર્નું નગર છની ત્યા ‘ગચેડે હળ ફેરવાયું’ તથા પ્રશસ્તિનાં વિશેષણો ‘રિપુવનદહનપ્રવાનલ’ વગેરે વગેરે શું સૂચન કરે છે?

ગુપ્તામોની એટલે કે દેશીઓની x x x ” “ મુસ્લિમ ઇતિહાસોમા જે છે તે આ સર્વ ડેરના લાંગાદૂકા અહેવાલો છે હિંદનો સાકારણ સૈકાનો ઇતિહાસ તે આ ? મુસ્લિમો કત્તાય કહેશે કે ‘ હા, એ જ હિંદનો એ સમયનો ઇતિહાસ ”

મુસલમાન તવારીખોના મૂલ્યાંકનનું આ અવતરણ લાંબુ અને કંકડ લાગશે ત્રો બ ક ઠાકોર આગળ એમ પણ લખે છે કે કેટલીક મુમયમાન સત્તનતોને જેમા એ ગૂજરાત, માળવા અને ગુપ્તમર્ગને ગણાવે છે—સમજ્યે કે અણુસજ્યે જે પ્રગ્ન ઉપર અમલ કરવાનો હતો તેમનું કેટલુંક સ્વીકાર્યું, અપનાવ્યું અને રૂતિમા મૂક્યું એવી સત્તનતો હાવણીશાહીને બંને કાંઈક મિથ્ર રૂપની થઈ એઓ એમ માને છે કે એવી મિથ્ર સત્તનતોએ મિથ્ર મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ પણ જીમી કરી અને એની અસર કલાઓ, સંગીત ઉર્દૂ આદિ ભાષાઓ, રિવાજો પહેરવેશ નાતોન્નતો ઉપર પણ થઈ તવારીખો આવી સત્તનતોને દૂકામા પતાવે છે અને એમના ઇતિહાસ ત્રુટિત આપે છે એમ પણ માને છે એઓ એક બીજો અભિપ્રાય એવો અક્ત કરે છે કે જેઓ પોતાને પહેલા ખસ્લામી અને પછી હિંદી માને છે એવા લોકો હાવણીશાહીના ઇતિહાસને શુદ્ધ ગણે છે, જ્યારે પહેલા હિંદી અને પછી ધર્મને સ્થાન આપનાર ખરાખર તુલના કરે છે એમ કહી એવા દાખલા પણ ટાંકે છે હિંદુઓની સંસ્કૃતિમાથી ધણું જાણવાનું છે એમ માનનારા સંસ્કારી મુસલમાનો પણ છે

પ્રો ઠાકોરના મતની અર્થા

પ્રો ઠાકોરની આ બધી માન્યતા અવશ્ય ખૂબ જ વિચારપ્રેરક છે અને તવારીખોનું સામાન્ય મૂલ્યાંકન કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવા

૫ ગૂજરાતમા તો આ ચિત્રની બીજી બાજુ છે તે યથાસ્થાને જોઈશું

૬ ઉ. સ. ૧૦ પ્રાચીન નથી બાદશાહી સમયમા એને ‘અબાને હિંદવી કહેતા હતા

ધણું મળશે ધાર્મિક સદિક્ષુતા એ જમાનામાં યુરોપમાં પણ કેવી અને કેટલી હતી? એ લોકોએ દિંદીમાં ચાણુ નાખ્યા પછી દિંદીની પ્રજાઓ સથે કેવો વર્તવ રાખ્યો અને કેવા જુલ્મો ગૂઝાર્યા હતા એ તમને પ્રો દાકારતુ ધ્યાન મથું હોય એમ લાગતું નથી. “યથાસ્થાને સાર્વજનિક ઇતિહાસમાં આ ચર્ચાને સ્થાન મળશે. તેમજ અહીં દોષ પક્ષની વકીલાત કરવાનો પણ આશય નથી પરંતુ દોષ વસ્તુત્વ મૂલ્યાંકન કરના એ જમાનાના વાતાવરણને પરેયું ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે દિંદુ દષ્ટિએ આમાં એક જ વાત મદત્તવની છે કે સેંકડો વર્ષથી એ સમૂહમાં જે કામળતા અને સુકુમારતા સંસ્કારના અનેક જ્યોતિષ્વરોએ આણી હતી તે પ્રમાણમાં અન્ય પ્રજાઓ અને ધર્મોમાં ઓછી હતી. એ જમાનાની તવારીખો એ વાતાવરણ અને રંગથી રંગાયેલી હોય એમાં નવાઈ નથી અપવાદ બધે હોય છે તેમ એમાં પણ છે

ગૂજરાતના ઇતિહાસની દષ્ટિએ મુસલમાન તવારીખોના એ ભાગ છે : એક ભાગ આખા દિંદી મુસ્લિમ સત્તાઓને લગતો અને બીજો-પ્રાંતોની સત્તાને લગતો. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ લેખકોના એવા ધણા ગ્રંથો છે કે જેમાં દિંદીને લગતા અને એના પ્રાંતોને લગતા ઉલ્લેખો આવે ગૂજરાત મૂળથી જ દરિયાઈ વેપાર અને વાણિજ્યમાં આગળ પડતો હોવાથી ગૂજરાતને લગતા ઉલ્લેખો એવા ગ્રંથોમાં સર્વથી વધારે મળે છે. અહીં આપણે ગૂજરાતની મુસલમાન સત્તાનો સળંગ ઇતિહાસ જે ગ્રંથોમાં મળે છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. પરંતુ ગૂજરાતના ખાસ ઇતિહાસ ગ્રંથો જોઈએ

અહીં એક ખાસ અગત્યની વાત એ ‘નોંધવાની છે કે ગૂજરાત પ્રાંતના આ સમયના જેટલા ઇતિહાસ આજે મળી આવે છે તેટલા

૯. દિંદીના પશ્ચિમ દિનારે પદરમી અને સોજમી સહીમાં પોર્ચુગીઝોએ કરેલા જુલમો યથાસ્થાને નોંધીશું. કોંક્ણને દિનારે સૌથી વધારે જુલમો થયા છે.

હિંદના કોઈપણ પ્રાંતના મળતા નથી. ૧૩૬૧, જ્યારથી
અરખાન-મુઝ્દફરશાહે ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીની સ્થાપના કરી
ત્યારથી ૬ સ ૧૫૭૩ માં અકબરે ગૂજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યનો
ભાગ બનાવી દીધું ત્યાં સુધીમાં જે મુખ્ય નોંધપાત્ર સુવર્ણકાંડો થયા
છે તે બધાના ઇતિહાસ લખાવેલા, અને મહમૂદ ગેગડાના સર્વથી લાંબા
રાજકાળના એક કરતાં વધારે ઇતિહાસના હોય એમ મળે છે. આ
ઉપરાંત સત્તનંતના અત્યંત પત્તી અકબરના રાજ્યમાં ગૂજરાત સત્ત
નંતના મળગ ઇતિહાસ પણ મળે છે, અને એના લેખકોએ ઉપર
હહેલા ગ્રંથોના આધાર લીધાની નોંધ પણ મળે છે એમના નામ આ
પ્રમાણે છે.

(૧) તારીખે મુઝ્દફરશાહી-પહેલાં સુલતાન મુઝ્દફરશાહનો
૬ સ ૧૩૬૧ થી ૧૪૧૧ સુધીનો ઇતિહાસ. (૨) કવિ હુસૈન શિગરી
ની તારીખે અહમદશાહી-આ ઇતિહાસ કાબોમાં લખાવેલો છે
આ બંને ઇતિહાસોનો આજે પત્તો નથી પણ અહમદશાહીની આશરે
એક સો બેસો સિકંદરીના કર્તાએ નોંધી છે અને અહમદીના લેખક
પણ અમદાવાદના વર્ણન માટે નોંધી છે. આ ગ્રંથમાં અહમદશાહ
પહેલાં સુધીનો ઇતિહાસ હોય એમ સમજાય છે એ પછી (૩)
(૪) અને (૫) તારીખે મહમૂદશાહી, તખ્તકાતે મહમૂદશાહી
અને માર્થારે મહમૂદશાહી નામે ત્રણ ગ્રંથોના નામ સુલતાન
મહમૂદ ગેગડાના ઇતિહાસ માટે મળે છે એમાં તારીખે મહમૂદશાહી
સિકંદરીના લેખકે જોઈ હતી એનું લાગે છે. મહમૂદ ગેગડાના આ
ત્રણ ઇતિહાસગ્રંથોના લેખકો માટે પણ ફારસી વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે.
(૬) તારીખે મુઝ્દફરશાહી (ખીજી) એ ગેગડાના પુત્ર મુઝ્દફર
શાહ ખીજીએ માળવાના સુલતાનને છોડાવવા મેલ્નિરાય સાથે લડાઈ
કરી તેનું વર્ણન છે. (૭) તારીખે બહાદુરશાહી-આ ગ્રંથ સુલતાન
બહાદુરશાહના સમયના ઇતિહાસ સુધી બહુ ઉપયોગી હશે એમ લાગે
છે. મિરાતે સિકંદરીએ એનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એના

સિકંદરીએ કરેલો છે એ મહમૂદ મેગડાના અમનથી છે

ખામ ગૂજરાતને લગતા નણ મહત્વના ઇતિહાસ થો

આટના ગૂજરાતને લગતા ખાસ ઇતિહાસો જે બાદશાહોના નામના છે તે તેમના સમયમાં લખાયા હોય એમ લાગે છે એ પછી શરૂ થી અસ્તનતના અત સુધીના ઇતિહાસો છે તે મુઘનાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં લખાયેલા છે એટલે સસ્તનતના સળગ ઇતિહાસ તરીકે વધારે કામના છે આ ગ્રંથોના લેખકોને ગૂજરાતના મુલતાનોની શરમ અડે એનું હતું નહિ છતાં પોતાના આશ્રયલતાઓને માટે પક્ષપાત થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે એમાં અકબરના સમયના અમીર અશુ તુરાબ વતીનો (૯) તારીખે ગુજરાત નામનો નાનો ગ્રંથ છે એ સસ્તનતના અત સમયની કેટલીક હપીકત આપે છે અને એ બહુ મહત્વનો નથી જહાંગીરના સમયમાં લખાયેલા એ ઇતિહાસ (૧૦) મિરાતે સિકંદરી અને (૧૧) હાજી મીરનો મુઘલાલીલ બ મુજફ્ફર વ આલીલ નામનો અરબીમાં લખાયેલો ઇતિહાસ ખાસ મહત્વના છે અને ઇતિહાસ તરીકે એ ગ્રંથોનું મૂલ્યકન નોંધપાત્ર છે, એટલે એમનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર છે એ પછી મુવનાઈના અત પછી મિગતે અહમદી એ દિલ્લા બધા મુસલમાન સમયના ઇતિહાસોમાં અનોખી ભાત પાડતો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ છે એનું પણ આ ગ્રંથે બેંગાબેંગી વર્ણન કરીયું, અને સમગ્ર દિલ્લા ઇતિહાસોમાં ખીજા પ્રાંતો સાથે જેમાં ગૂજરાત સસ્તનતનું વર્ણન કર્યું હોય એવા ઇતિહાસો પણ સિકંદરી અને અ મી ઇતિહાસની પેઠે જહાંગીરના સમયમાં જ લખાયેલા છે તે દૃષ્ટામાં જોઈયું જહાંગીરનો ગમ્ય ઇતિહાસનેખન માટે કાર્ષક નધારે વેગનાગો દતો એમ અમનાય છે

મિરાતે મિન્દરી અને મિરાતે અ મી એ બેનેની ખાસ વિશેષતા એ છે કે એમના લેખકો ગૂજરાતી મુમનમાન છે અને દેશની ખાનિયતો તથા પરિસ્થિતિથી બાળીના છે ગૂજરાતની સામાન્ય પ્રજાના

મોટા ભાગથી ધર્મે લિન્ન હોવા છતાં એ બન્નેમાં ગૂજરાતી તરીકેનું અભિમાન વ્યક્ત થઈ આવે છે અને એમના જમાનાના સાહિત્યના રંગે રંગાયેલા છતાં પ્રો. દાદાર કહે છે એવા મુસ્લિમ તવારીખોના સામાન્ય દોષો એમનામાં પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા છે. એમાં મુખ્ય કારણ રાજ્યકર્તાની શેઠમાં તણાઈને લખવાનું એમને માટે શક્ય નહોતું એ પણ હોય.

મિરાતે સિકંદરી

મિરાતે સિકંદરીનો કર્તા તો પોતે જ સ્પષ્ટ લખે છે^{૧૧} કે એના સમયમાં જે જે બાદશાહોના નામની તવારીખો મળે છે, “ તે દરેક લખનારને ઈનામની આશાએ પોતાના વખતના મુલનાનની ખાતર કરવી પડી છે આ કારણને લીધે ઉપર લખેલા ઇતિહાસોમાં નમામ હકીકતોનો સમાવેશ થયેલો નથી એટલે કે તેમાં તેઓનાં વખાણ કાર્ય સિવાય બીજું કંઈ દર્શાવેલું નથી. દુનિયામાં આદમીમાં નેકી અને બદી સમાયેલી છે. વિદ્વાનો કહે છે તેમ ગુલામની ડાળીમાં કોટા ને કૂચ બન્ને રહેલાં છે તેમ મનુષ્યમાં પણ થોડા સારા અને થોડા ખરાબ ગુણ હોય છે જ. આ રીતે બ્યારે પયંગબર અને ઓલિયા પુરુષો કે જે નિર્દોષ હોય છે તે સિવાય કોઈ દૂષણ વિનાનું હોતું નથી, ત્યારે ગૂજરાતના મુલનાનોના ઇતિહાસમાં તેના સારા કૃત્યોનું જ વર્ણન કરવું અને તેમને દૂષણ લાગે તેવાં કૃત્યો ગુપ્ત રાખવા એ

૧૧. સિકંદરીની લગભગ ૭ કે તેથી વધારે નકલો મળેલી છે. દરેકમાં કાંઈ કાંઈ ફેર જણાઈ આવે છે. લેખકે જે પ્રસ્તાવનામાં ઇતિહાસકારની આ જોખમદારીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે કંઝલ લતફુલ્લાના તરત્તૂમામાં નોંધ્યો નથી. સર ક્લાઈ બેલી એનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ વિગત આપી નથી. આ વિગત શુ વ. સો. એ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગૂજરાતી ભાષાંતરમાં આપેલી છે, એટલે આત્મા-રામ દીવાનજીએ જોયેલી નકલમાં એ મળે છે. સર ક્લાઈ બેલી પોતે ૭ નકલોનો ઉલ્લેખ કરે છે. નકલનવીસોએ પણ ફેરફાર કર્યાનું દેખાય છે. સિકંદરીના લેખકનું આ કથન સારા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવું છે.

હીક નથી " આમ દહી લખક એ મુલતાનોનો થોડો બચાવ કરતા કહે છે કે એમના દુત્યોની બારીક તપાસ કરતા સારા દુત્યો વધારે અને ખરાબ દુત્યો ઓછા માલૂમ પડ્યા છે આમા ઇતિહાસ (જૂના) 'માંથી જે મળી આવ્યું તે ઉપરાત વિશ્વાસલાયક માણસો પાસેથી પણ એમના સારા નરસા મમો માટે જે માલખ્યું તે બધું ભેગું કરીને પોતાનો આ ઇતિહાસ લખ્યો છે એમ લેખક કહે છે છેવટે 'મિરાત' એટલે 'દર્પણ' નામ' રાખવા માટે લેખક કહે કે " જેમ આરસીની અદર બરોબર પ્રતિમા જેવામા આવે છે તેમ આશા રાખવામા આવે છે કે સિકદરના બનાવેના આ આરસામા મુલતાનોની પ્રતિમા જોઈએ તેવી માત્રમ પડશે, સાફ દિલનો હોવા કુળનો માણસ સામાના મો પર સાચુ કહે છે આપનો દૂપણ દેખાડરામા એમ નથી જોતો કે સામો સિકદર (એનેક્ઝાક્ટર) છે " આટલુ લખી પોતાને આ ઇતિહાસનેખનમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ ગણાવતા પોતાના ગ્રંથને નાનામોટા, હલકાભારે, મોતી તેમજ છીપના મળકાવાળી માળા મણીને ભૂત રગુજર કરવા વિદ્વાનોને સમોધે છે

સિકદરીનો લેખક ઇતિહાસકારના જોખમદારી સમજે છે

આ અવતરણ ઉપરથી સમજશે કે મિરાતે સિકદરીનો લેખક પોતાના કાર્યની જોખમદારી સમજે છે અને ઇતિહાસનેખનના કાર્ય માટે જાગતા છે સિકદરીમા સુતતાનો અને એના અમીરોના અને લડાઈઓનાં વર્ણનો અવશ્ય છે, જતાં પણ સાર્વત્રિક ઇતિહાસ માટે એમાંથી સામગ્રી મળી રહે છે રાજ્યઓનુ વર્ણન કરવુ એ તો એ જમાનાની દૃ રીતે રૂ થઈ ગયેલી ટેવ હતી એ ટેવ એકના મુમ લમાન લેખકોની હતી એમ માની લેવુ તે યોગ્ય નથી, બીજી ટાંમેના એ જાતના લખાણો પણ મળી આવે છે મિરાતનો લેખક કુરાનેશરીફનુ વાક્ય ટાંખીને કહે છે કે " ખુદાની, પયગમ્બરની, અને તમારામાંથી જે હુકમ કરનાર જે રાજ્ય હોય તેની તામેદારી કરો " રાજ્યનુ મહત્ત્વ

કેટલું દાય તે સમજાય એવું છે એવું ખીજા ધર્મ પાળનારાઓમાં પણ એ જમાનામાં હતું જ. હિંદુ પ્રગણિતો અને કાવ્યોમાં રાજાઓનાં વખાણથી એ સમજાયે યુરોપમાં મધ્યયુગમાં “રાજાના ઇશ્વરી હક” “Divine Right of Kings”ની રૂઢી ભાવના ક્યાં અજાણી હતી? રાજા ઇશ્વરનો અંગ છે એ આપણી ભાવના પણ ક્યાં અજાણી છે? એટલે આજના ઇતિહાસલેખનના સિદ્ધાંતો પ્રચારમાં આવ્યા પહેલાં રાજાઓનાં વર્ણનોને ઇતિહાસમાં ગણવામાં આવતાં હતાં; લોકસ્થિતિનું વર્ણન એ જ ખરું સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ એ ભાવના ખાસ હતી નહિ. એ ભાવના આધુનિક છે, એટલે જૂના ઇતિહાસોને એ પારાશીશીથી તપાસવા એ ખરું છે, પણ એમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં એ જમાનો પણ એવો બેધ એ.

સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સિકંદરીનું માર્ગ

આ દષ્ટિએ મિગતે સિકંદરી અને અહમદી તથા ઝફરવાલીદના ઇતિહાસગ્રંથોમાં ખીજાના પ્રમાણમાં વધારે ગુદ્ધ ઇતિહાસ મળી આવશે. એ ગ્રંથોમાં લોકસ્થિતિ અને ખાસ કરીને હિંદુઓની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણન નથી મળતું એ ખરું છે છતાં પણ એકંદર ખ્યાલ આવે એવું મળી ગયું છે મિરાતે સિકંદરીમાં સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ લોકસ્થિતિ અને રિવાજોની સારી વિગતો પણ મળી રહે છે. લેખકે ગૂજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોકો પામેથી સાબળ્યું છે એમ કહી કેટલીક વિગતો લખી છે કેટલાક બનાવોની જૂના ઇતિહાસોની નોંધ ઉપરાત એ પ્રમાણે લખી “ખરુ ખોટું પરવરદિગાર બાણે” એમ કહી તુલના વાંચનારા ઉપર છોડી દીધી છે. સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ગૂજરાતની એ સમયની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ યથાસ્થાને લખાણ તેમજ નોંધમાં કરેલો હોવાથી મિરાતના ગુણદોષની વિગતમાં અહીં નહિ ઊતરીએ લેખક જુખારી સૈયદોનો શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હોવાથી એમનાં ખૂબ વખાણ કરે છે એ ખરું છે, પણ સુલતાનોના દુર્ગુણો એમની

દેવો અને નરાના વર્ણન એવી સ્પષ્ટ ભાષામાં કર્યા છે કે લેખક ઉપર ખુશામતનો આશેષ થઈ શકે તેમ નથી અને પ્રો હાથે મુસતમાન તવારીખ લેખનનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં મિરાતે સિંહરીના મોટા ભાગ નથી આવતો એમ અહીં નોંધવાની જગ્યા છે. લેખકે જે વિચારો ઇતિહાસનેખન માટે જણાવ્યા છે તે ઉપર નોંધ્યા છે એવી ભાવનાવાળો લેખક ખુશામત કરે એમ હહેતા પહેતા વિચાર કરવો પડે. લેખક સુસ્ત મુસતમાન છે એવું કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ દેખાય છે^{૧૨} પરંતુ શ્રી હાકોર દહે છે એવો આગમ આ લેખક ઉપર હજતા પડેલા નીચેની વાત ધ્યાનમાં લેતા જેની છે.

મિરાતે સિંહરીના લેખકે મુસતમાન ઓલિયાઓના વર્ણનો તથા મારાં બોધવામાં વેગેગેનાં 'નિમ્નુલ્લ આરી' નામે એક ગ્રંથ લખ્યો છે એમાં દિલ્લી ભાષાઓમાં પણ એમો બધાં બેમે અંતે ઉત્તમ જણાય એવાં વર્ણનના તરજુમાં પણ કર્યા છે. દિલ્હીઓની ભાવનાનો એક નોંધપાત્ર ઉત્તેજ પણ એમાં જોવામાં આવ્યો છે. દિલ્હીઓના ઇતિહાસમાં રામ માટે લખ્યું છે એમ કહી ભગવાં. રામચંદ્ર માટે રાવળ અને કુભામ્બનો મવાદ લેખકે નોંધ્યો છે. ગીતાજી અંગે વાઢીમાં નજરેઆ છે કુભામ્બ રાવળને કહ્યું છે કે તમે બગવાન હો તો સીનાને બાગથી કેમ વણ કરતા નથી એના જવાબમાં રાવળ કહે છે કે 'મીનાજીના પતિવ્રતની જ્વાળાનો મને કર લાગે છે એટલે એ મીના પાડે નહિ' આના જવાબમાં કુભામ્બ કહે છે કે 'તમે માવાની હો તમે ખમ્બ ચરખ લઈ ગીતાની મમતિ મેળવી શકો હો' આના ઉત્તરમાં રાવળ કહે છે કે "એમ કરવામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જ્યાં રૂં રામનું સ્વરૂપ ખાતજ કહે પુ ત્યારે માગમાંથી પાપત્રુદિ જતી રહે છે" આજથી સાથ ત્રસો વર્ષ પહેલાં ના

૧૨ રાજોરની કોટેજના મારગેના પ્રોફેસર શ્રી ના. એ. દેસાઈ મિરાતે સિંહરી ઉપર એક અભ્યાસપૂર્ણ લખ લખ્યા છે તે નોંધપાત્ર છે.

મુસલમાન લેખકના લગવાન રામચંદ્ર માટેની હિંદુઓની ભાવનાની કેવી અસર છે? મુસ્લિમ ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી પવિત્ર વાતો લખવામાં લેખક હિંદુઓની પવિત્ર વાતની નોંધ લેતા ભૂલ્યો નથી. પ્રો. ઠાકોર કહે છે કે આજના એક સમજુ વિદ્વાન અને ગંધર્વાદી મુસલમાન ભાઈએ અલીગઢ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્ય વૃદ્ધિ માટે રામાયણ મહાભારત જેવા પવિત્ર ગ્રંથો વાચવાની ભલામણ કરી હતી. એવું ઘણા મુસલમાન લેખકોનું દૃષ્ટિબિંદુ નથી, પરંતુ મધ્યયુગના આ મુસ્લિમ લેખકની ભાવનાને પ્રો. ઠાકોર કહે છે તેવો દોષ લગાડી શકાશે? ગૂજરાતને લગતા મુસલમાન ઇતિહાસોના મૂલ્યાંકનમાં આ દૃષ્ટિથી જેવાની ખાસ જરૂર છે ૧૩

હાજી દખીરનો અરખી ઇતિહાસ

હાજી દખીરનો ગૂજરાતનો અરખી ઇતિહાસ અફઝલવાલીદ બ મુન્શર વ આલીદ લગલગ સિક્કદરીનો સમકાલીન ઇતિહાસ છે અને એમાં પણ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કામ આવે એવી ઘણી હકીકતો મળી આવે છે. એનો લેખક પણ પ્રો. ઠાકોર ગણાવે છે એવા દોષોથી ઘણે અંશે મુક્ત છે. એમાં મુલતાન બહાદુરશાહના અવસાન સુધીનું વર્ણન ખીજ ગ્રંથો ઉપરાત હુસમખાનની તારીખે બહાદુરશાહી ઉપરથી લખ્યાનું લેખક કબૂલ કરે છે એ પોતાનો ઇતિહાસ, એ પછીનું વર્ણન પૂરું કરે છે એમ લખીને, ગૂજરાત સદતનત ઉપરાત હિંદોનો ઇતિહાસ, ખીજ ભાગમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ લેખક

૧૩. પ્રો. ઠાકોરના ઉપર્યુક્ત ભાષણ ઉપરની નોંધ નં. ૧૧ તે લખે છે કે સુરતના સિવિલિયન અબ્દુલ્લાભાઈ યુસુફઅલીએ અલીગઢ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને બોધરૂપે કહેલું કે ‘ઈસ્લામ વિશે તો તમે બધું બાણુશો જ, પણ રામાયણ મહાભારત એટલી જ નિષ્ઠાથી બાણુવાની મારી બલામણુ છે. એમાં રામચંદ્ર, સીતા, સુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી, ભીષ્મ અને કૃતીનાં જે ઉમદા ચારિત્ર્ય નિરૂપેલાં છે તેનો નોટો આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં પણ ભાગ્યેજ મળી આવે.’

ગૂજરાતના સુલતાનોની પડતીના સમયમા અમીરોનુ જોર વધતુ જાય છે ત્યારે હમસી ઉમરાવોની નોકરીમા રહીને ચડેવો હોવાથી સત્તનત ના પાછલા ભાગતુ વર્ણન બહુ ગ્રીણુવટથી આપે છે, અને ગૂજરાતના મુસતમાન અમીરોની વિગતો એના જેવી બીજા કોઈએ આપી નથી ગૂજરાતના સ્થળોના એ સમયના નામ અને બીજી ઘણી ઉપયોગી વિગતો પણ એ અથમા આપેલી છે પરતુ કમનસીમે આવા ઉપયોગી અથતુ ભાષાતર હજી થયું નથી એટલે એને માટે લખવાનો લાભ અહીં લઈ શકાતો નથી ૧૪

અથી મુહમ્મદખાનની મિરાતે અહમદા

મિરાતે અહમદી મુઘનાઈના અત પગી મરાઠા સમયમા લખા થેની છે, પણ ઉપર જણાવ્યા એ અથોમાથી દૂકામા ગૂજરાતનો સળગ ઇતિહાસ એના લેખકે આપ્યો છે આ અથતુ મૂલ્યાન કરવા માટે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણની જરૂર પડે, એટલે અહીં માત્ર એની અગત્યની દ્રુટી નોવજ લઈશું હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ સમયના, મુસનમાન તથા હિંદુઓને હાથે લખાયેલા ઇતિહાસોમાં અહમદી એક અગત્યનો અને અનોખો અથ છે કોઈ પણ પ્રાત માટે તો એવો અથ જોનામા આવ્યો નથી લેખક પોતે બાદશાહી દીવાન હતો રાજ્યના વકતરો અને ચોપડા એના હાથમા હતા બાહોશ ગાયરથ લેખક-કારભારીનો એને સાથ હતો મરાઠા સમયમા લખાયેલો હોવાથી એને કોઈ સત્તાની શરમ અડે તેમ નહોતું એમ્લે મુઘનાઈના સુનાઓના વર્ણન તો એણે ગ્રીણુવટથી આપ્યા છે, પણ એ સમયની દેશની આવકજનવક અને આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે એવી બધી વિગત દક્ષતગેમાથી ભેગી કરીને આપી છે પોતે મોટા હોદ્દા ઉપર હોવાથી બાદશાહી ફરમાનો એના હાથમા આવેલા હોઈ એમાંથી પણ ઉપયોગી

૧૪ સર ટનિસન જેસે ગ્રસ વિજ્ઞાનમા મૂળ અથ સપાદન કરી એમા અભ્યાસપૂર્ણ ભગિના ઉપોદ્ધાત અને ખૂબ વિગતવાર અનુક્રમણિકા આપેલા છે

and supplement the Dastur from a later work, which is unique of its kind in Indo-Persian literature. I mean the Mirat—Ahmadi, the History of Gujarat written in 1748 by Ali Muhammad Khan the Diwan of the Province.” એ પછી ફરમાનોની નકલો વગેરે ઉપરથી સત્ય હકીકત એમાં આપી છે તે આધારભૂત છે એમ કહીને છેતરે લખે છે કે : A comparison with the versions of a few of these farmans given in other works proves the honesty and industry of Ali-Muhammed Khan.^{૧૬}

આ પ્રમાણે ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ-સાધનો માત્ર રાજ્યઓની ખુશામત નથી પણ ઉપરના ત્રણ ગ્રંથો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પણ આપે છે. મિરાતે અહમદી તો, સર જહુનાય કહે છે તેમ, દિંદના ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો અને સાહિત્યમાં ઊંચું અને અનોખું સ્થાન લઈ રહે તેમ છે પ્રો. હાદ્રારની કુકક દીકા સિકંદરી, જફરલવાલીહ, અને અહમદીને તો ઘણું અંશે લગાડી શકાય એમ નથી. એ ત્રણમાં જે ગ્રંથ વધારે જૂનો છે તેમાં એ જમાનાની શક્તિની અને વાતાવરણની અસર જણાય એ સ્વાભાવિક છે. પોર્ચુગીઝ લોકોએ એ સમયમાં જે ઇતિહાસ સામગ્રી આપી છે તેની સાથે સરખામણી કરવાથી સત્ય સમજાય તેવું છે.

ગૂજરાતને લગતા સામાન્ય ઉદ્દેશો તો ઘણા ફારસી-અરબી ગ્રંથોમાં છે એની વિગતની અહીં જરૂર નથી ધલિયટ અને ડાઉસને જે જે ફારસી ગ્રંથોના સાર આપ્યા છે એમાંથી એવા ઉદ્દેશો મળે તેમ છે. સંશોધન થાય તો ખીજું પણ ઘણું જડે તેમ છે.

૧૬. જહુનાય સરકારે Mughal Administration ગ્રંથમાં પ્રકરણ ૧૪ માં આનું વર્ણન કરેલું છે. એમાં પૃ. ૨૬૧ માં અહમદી માટે લખ્યું છે. ૨૫૭-૫૮ માં હખમતુ કુકનો આંકડો બાબતનો મત સર જહુનાય કરતાં આપણા અહીં લખેલા મતનું સમર્થન કરે છે.

દીવાન રણુદોડજીની 'તારીખે મોરહ' આધુનિક ગણાય, એના વર્ણનમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી

હિંદના સળગ ઇતિહાસો અને તત્કાલે અકબરી

હવે હિંદના બધા પ્રાંતોના જે ઇતિહાસો ફારસી ભાષામાં લખાય છે તેમાં કેન્દ્રભાગમાં ગૂજરાત સ તત્કાલે સળગ ઇતિહાસ મળે છે એમાં મુખ્ય (૧) તત્કાલે અકબરી, (૨) તારીખે નિરિસ્તા (૩) અને તારીખે અતહી છે એમાં ફિરસ્તામાં વિગત લખાણથી આપેલી છે, અને આપણા આ સમયના ઇતિહાસ માટે ઘણા લેખકો એનો ધૂરથી ઉપયોગ કરે છે પરંતુ એ ત્રય પણ સિદ્ધરી અને હાજી દમીરના અરબી ઇતિહાસનો સમકાલીન છે સામગ્રી ભેગી રી વિવેકથી મૂકવામાં પડેલા ત્રય જેટલી સિદ્ધિ એનો લેખક મેળવી શક્યો નથી અને માત્ર વિગત ભરીને લખાણ કર્યું છે લેખક ગૂજરાતનો અજ્ઞાણ છે એ બીજી મુશ્કેલી એને નડી છે એટલે માત્ર એના સમયના મુસલમાન આધારત્રયો ઉપર જ એને આધાર રાખવો પડ્યો છે સિકંદરીના લેખક પોતે ગૂજરાતી છે અને હાજી દમીર મહામા જ મેનો છતાં એનો બાપ પાટણનો હતો તથા એણે જિંદગીના ઘણા વર્ષ ગૂજરાતમાં કાતરાં હતાં એવે એ બે ત્રયોની મહત્તા સૌથી વધારે છે હિંદના સળગ ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્વનું સ્થાન તત્કાલે અકબરીનું છે એનો કર્તા ખવાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ અકબરના સમયમાં ગૂજરાત પ્રાંતના સૂબાનો બક્ષી હતો મુઘલ અમલમાં બક્ષીની જગ્યાનું મહત્વ ઘણું હતું બક્ષીગીરી કરવાને લીધે એનામાં બનાવોની નોંધ કરવાની પદ્ધતિ ઇતિહાસકારને શોભે એવી હતી ઘણા બનાવોની નોંધ એણે રાગદ્વેષ વગર લીધેલી છે એણે પોતે છેલ્લા મુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજીની અકબર સામેની લાખી લડાઈએમાં ભાગ લીધેલો છે ગૂજરાતમાં એ ખૂબ ફરેલો છે અને સૌગંદ્રથી પણ અજ્ઞાણો નથી એને હિંદના બધા પ્રાંતોના ઇતિહાસ સાથે મુધનાઈનો ઇતિહાસ આપતા ત્રયોમાં મને તત્કાલે

અકબરીનું મહત્ત્વ વધારે લાગે છે. એ વિદ્વાન પણ હતા અકબરના સમયના બદૌની જેવા ઇતિહાસલેખકે તખ્તનાતના લેખકનું મહત્ત્વ પિછાણેલું છે આમ છતાં પણ બદૌનીનો હિંદુઓ તરફનો તિરસ્કાર એની મનતુખબ્બતવારીખમાં જેમ પાનેપાને દેખાય છે એવું કાંઈ તખ્તનાતમાં દેખાતું નથી. તખ્તનાતના અકબર ખાન્સાહને લગતા લાગતો તરજૂમો ઇલિયટના ગ્રંથમાં થયેલો છે પરંતુ એ આખા ગ્રંથનો ઉત્તમ તરજૂમો શ્રી ટ્રિગેન્ડનાથ દેએ વિસ્તૃત નોંધ સાથે કર્યો છે અને પ્રો. બેનીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાને એમાં સહાય કરી છે એટલે ઉત્તમ ગણી શકાય. નોંધમાં શ્રી. દેએ ગૂજરાતનાં સ્થળો વગેરેને લગતી કેટલીક ભૂલો કરી છે તે તો પરપ્રાંતીને માટે સ્વાભાવિક ગણાય એવી છે.

ઉપર જોયું તેમ ગૂજરાતને લગતા ઉલ્લેખો ઘણા કારસી અરખી ગ્રંથમાં છે. અહીં જે મુખ્ય ગ્રંથો છે તેની જ નોંધ લીધી છે અને ગૂજરાત સંસ્તનતના તથા મુઘલાઈના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે મહત્ત્વના ગણી શકાય એવા ગ્રંથોની જ ચર્ચા કરી છે. એ ઉપરથી એટલું સમજાશે કે ગમે તે સત્તા કે સમયનો ઇતિહાસ એ સમયના વાતાવરણથી રંગાયેલો તો હોવાનો જ; પરંતુ મુસલમાન સમયના ગૂજરાતને લગતા ઇતિહાસ પ્રમાણમાં ઇતિહાસ નામને લાયક કહી શકાય એવા છે, અને હિંદુલરના એ જનના સાહિત્યમાં વધારે મહત્ત્વના અને અજોડ કહેવાય એવા છે એના કારણોની ખીજ ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણોમાં થશે. પ્રો. હાકર કહે છે તેમ મુસલમાન સત્તા એક મોટી લશ્કરી છાવણી જેવી હતી. થોડે ધણે અંશે શરૂઆતથી મુઘલાઈના અંત મુધી એમાં મોટો ફેર પડ્યો નથી, છતાં પ્રાંતે પ્રાંતે કાંઈક ફેર દેખાય છે. ગૂજરાતમાં રાજસત્તાની સાથે ખીજ એવાં બળો હતાં કે જેની સામે રાજસત્તાને નરમ થવું જ પડે એ ચર્ચા પણ યથાર્થાને કરીશું

પરિશિષ્ટ આ

અમદાવાદની સ્થાપનાની કુડળી

અમદાવાદની સ્થાપના સમયે આકાશના ગ્રહોની સ્થિતિ કેવી હતી અને ફલન્યોત્તિષ પ્રમાણે એનો ફલાદેશ કેવો હોય એ માટે કેટલાક નેશીઓએ લખેલું છે અમદાવાદના ઇતિહાસપ્રથમા મે પશુ એ બામત એક પરિશિષ્ટમા ચર્ચા કરી છે એ પછી એમા વધારે સંશોધન થયું છે અને ચાલુ કુડળીઓમાં પણ ફેર દેખાયો છે એની વિગતવાર ચર્ચા કરી ફલન્યોત્તિષ પ્રમાણે અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બનેલા બનાવો સરખાનીને લખતા ધત્ત જ લખાણુ થાય તેમ છે, અને આ ઇતિહાસને લગતા પ્રથમા એની વિસ્તૃત ચર્ચાને સ્થાન ન જ હોય તવારીખમા ખામ્ય કરીને મિરાતે અહમમીમા આ નિયમને સ્થાન આપ્યું છે, એટલે આજથી બસો વપ પડેલા આ શરેરની કુડળી પ્રચારમા હતી એટલું માનવું પડે આ કારણથી અહીં એની દુકમા ચર્ચા કરવાની જરૂર છે

સ્થાપનાના વર્ષ અને સમયના મતભેદ

અમદાવાદની સ્થાપનાના વર્ષ માટે જ તવારીખપ્રથમા મતભેદ છે સર્વથી પ્રાચીન ગણી શકાય એવી નોંધ તારાંખે અહમદશાહીના ઇતિહાસકાર હુસૈની શીરાઝી-એ લીધી છે એ ઉપરથી બીજા તવારીખ કારાંખે લીધી છે આજે જે તવારીખો ઉપવબ્ધ છે એ બધી ગૂંજરાત સંતનતના અત ભાગમા અને મુવનાઈની શરૂઆતમા લખાયેલી છે, એટલે અમદાવાદની સ્થાપના પછી આશરે બસો વર્ષો લખાયેલી છે એમા અબ્દજ પદ્ધતિ પ્રમાણે જુદા જુદા શબ્દો ઉપરથી સ્થાપનાનું વર્ષ ઉપભવતા ખૂબ ગોટાળો થયો છે અને તવારીખો એકમન થઈ શકી નથી તારીખે અહમદશાહીએ તો દિજરી સન ૮૧૩ નો જિલકાદ

મહિનો સ્પષ્ટ રીતે આપેલો છે એટલે જીલ્લો તવારીખોએ આ ઉપરાંત જે વર્ષો લખ્યાં છે તે ઉપરથી એમના સમયમાં પણ વર્ષ માટે મતભેદ હશે, અગર તો ખાતમુદ્દત, વાસ્તુમુદ્દત વગેરેના અંતરને લીધે વર્ષ જુદા આવતા હશે તે કહેવું આજે મુશ્કેલ છે. અહમદશાહે પાટણથી આવી અમદાવાદ વસાવ્યું એ સમયનું વર્ણન અને અહમદશાહીએ આપેલી હિ. સ. ૮૧૩ નું વર્ષ વગેરે વિગતોનો વિચાર કરના હિજરી ૮૧૩ ના જિલકાદ માસની ત્રીજી તારીખે અમદાવાદની સ્થાપના થઈ એમાં હવે શંકા કરવા જેવું નથી હિંદુ આધાર તરીકે શત્રુંજયતીર્થ-હારપ્રમંથ એ સ્થાપના પછી ૧૨૦ વર્ષો લખાયો છે એનો કર્તા અમદાવાદી હતો, એટલે એનો ઉલ્લેખ સિકંદરી વગેરે બસો વર્ષ પછી લખાયેલા ઇતિહાસો કરતાં વધારે નજીક ગણી શકાય. એમાં વિ. સ. ૧૪૬૮ નું વર્ષ આપેલું છે. એ રીતે પણ હુલ્વી શીરાઝીના વર્ષને ટેકા મળે છે ?

શ્રી હરિહરભાઈએ કાઢેલી ખરી કુંડળી

આમ છતાં સ્થાપનાના મુદ્દતની કુંડળી માટે તો ખૂબ જ મતભેદ પ્રવર્તે છે. મિરાતે અહમદીએ જે કુંડળી આપી છે તેનો સ્વીકાર આજ મુધી બધાએ કરેલો છે. એ કુંડળી ખરી છે કે ખોટી તે જોવાનો પ્રયત્ન થયો નથી હમણા ભારતીય જ્યોતિષના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને ગણિતશાસ્ત્રી શ્રી. હરિહર ભટ્ટે સ્થાપનાનાં વર્ષ અને તારીખ, જે ઉપર નક્કી થયાં તે મુજબ અમદાવાદની સાયન કુંડળી

૧. અમદાવાદના ઇતિહાસના ત્રયના પરિશિષ્ટમાં તથા સ્થાપનાના ખાસ પ્રકરણમાં આ ચર્ચા કરી છે. મિરાતે અહમદીમાં હિ. સ. ૮૧૩ આપવા છતાં વિ. સં. ૧૪૪૯ આપે છે તે નવાઈ જેવું છે સિકંદરીની જુદી જુદી પ્રતોમાં પણ વર્ષમાં ફેર છે. એના નવામઅલી અને સીડાનના અગ્રેજ ભાષાંતરમાં વડોદરાના શ્રી. આર્ચેએ પણ આ સવત કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના લીધો લાગે છે. અહમદીની ખોટી કુંડળીને સુધારવા આજ મુધી પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગતું નથી.

ઉપગવી છે, અને એ પ્રમાણે ગણવી જ પડે એ માપન-
કુડળી ઉપરથી નિરચન ગ્રહો મૂકતા આજ સુધી મનાતી કુડળીઓમાં
મોટા ૩૨ આવે છે. ફલજ્યોતિષની સામાન્ય માયતા પ્રમાણે તો
મીનના સૂર્યમાં થયેલી સ્થાપના ધર્મ કળ્પન ન કરે. મીનાર્ક છે માટે
નહિ પરંતુ રાજધાનીતી સ્થાપનામાં સૂર્ય રાજગ્રહ હોવાથી મુખ્ય છે
અને એ ગણવાન હોય એવો જ સમય સામાન્ય રીતે પસંદ થાય
માણસનો જન્મ એ માણસના હાથની વાત નથી, પરંતુ નવી સ્થાપના
કરવી એ તો માણસના હાથની વાત છે, એટલે ફલજ્યોતિષના સિદ્ધાન્તો
પ્રમાણે ઉત્તમ ગ્રહોની સ્થિતિ રોધી ઠાનીને જ મુદ્દર્ત કાઢવામાં આવે.
એ રીતે જોતા અમદાવાદની સ્થાપનાની આ નવી કુડળી ભારતના
પ્રાચીન ફલજ્યોતિષની માન્યતાઓ પ્રમાણે ઉત્તમ સમયની હોય એમ
જણાતું નથી. આમ છતાં તારીખે અહમ શાહનો કર્તા હુવી શીરાઝી
રપજી લખે છે કે આકાશતુ ગણિત જાણનારા અને અગમગતિના
જાણનારાઓને જોનાવી શહેરસ્થાપનાનો સમય બાદશાહે કરાવ્યો હતો.
આમ હોય તો, અને હિ સ ૮૧૩ ના જિલકા ની ૩૭-૨૬
ફેબ્રુઆરી ૧૪૧૧-ગુરુવાર ફાગણ સુદ ૩ની પસંદગી કયા સિદ્ધાન્ત
પ્રમાણે થઈ? એમાં હિંદુ મતના જ્યોતિષીઓએ, કે મુસલમાન
જાણીઓએ, કે પછી અગમનિગમ જાણનાર સતપુરણોએ ભાગ
ભજવેલો એ નાની કરવું મુશ્કેલ છે. ૩ શ્રી હરિહરભાઈએ કાઢેલી

૨ શ્રી હરિદાસાઈ પ્રમાણે ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૪૧૧ હિ સન ૮૧૩ જિલકાદ
૨ ગુરુવાર મ ૧૮૮૭-સાક ૧૩૩૨ ઇષ્ટ પછી ૧૫-૩૫ ના સમયની સાયન
કુડળી કર્કલક્ષ-૨૦, સૂર્ય મીન ૧૭-૧૩ અદ્ર એષ ૨૪ મઘજ મીન ૬
સુધ મીન ૭ ગુરુ કન્યા ૭ શુક વૃશભ ૧, રાહુ વૃષભ ૭, રાહુ મીન ૨૩
હર્ષલ કુમ્ભ ૭, નેપચ્યુન મિથુન-૨૬ પ્લુટો મિથુન ૧૬, સાયન રામભાવ
મીન ૨૧-એ સમયે અયનાગ ૧૫-૪૦-(જ્યોતિષદર્શન-૧૯૫૦ દિવાળીના
અકામા શ્રી દિનકર વિ ફલસે બી પ્રામ નો અમદાવાદ માટેનો લેખ)

૩ બી ફલસે એમના લેખમાં ગણિતની ચર્ચા કરતા લખે છે કે અહમદી
વગેરેમાં આવેલી કુડળીઓમાં જે ગ્રહોની સ્થિતિ છે તે આસપાસના એકસો

કુંડળી ઉપરથી આ ગૂંચવણ વધે છે. પરંતુ શુદ્ધ જ્યોતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ કુંડળી ખરી હોવાથી, આજ સુધીની કુંડળીઓને બાજુએ રાખીને એ પ્રમાણે ફલાદેશ ફેટલો બંધ બેસે છે, અમનવાદના ઇતિહાસમાં બનેલા અગત્યના બનાવો સાથે જ્યોતિષના સિદ્ધાંતોનો મેળ બેસે છે કે નહિ એ જોવાનું રહે છે. પરંતુ એની અર્થા ખૂબ લાખી થઈ જવાના લયથી અહીં માત્ર બહુ જ દૃંકમાં ખાસ મુદ્દા જોઈશું.

ફલજ્યોતિષ શું છે ?

આ વિષય ઉપર લખતાં પહેલાં ફલજ્યોતિષ માટે થોડું કે કહેવાની જરૂર છે. ફલજ્યોતિષમાં આપણામાં પણ અનેક પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે અને એક જ પદ્ધતિ પ્રમાણે બધું ખરું લવિષ્ય કદી જોવામાં આવતું નથી. પશ્ચિમની પદ્ધતિથી જોવાનો પ્રચાર પણ હાલમાં વધતો ગયો છે. એમાં પણ એ જ રિયલિટી છે. દરેક પદ્ધતિના પક્ષકારો પોતાની રીતે ભૂતકાળમાં બનેલા પ્રસંગો બંધ બેસાડી પછી લવિષ્ય કહેવા પ્રયત્ન કરે છે. એમાં લવિષ્યકથન કાઠિવાર ખરું ને કાઠિવાર ખોટું પણ પડે છે. મનુષ્યગ્વલાવ એવો છે કે બધે બેસાડીને કહેલા ભૂતકાલથી અંબાઈને લવિષ્યમાં શ્રદ્ધા સેવે છે, અને લવિષ્યકથનમાં કાંઈ ખરું પડ્યું હોય તે ધ્યાનમાં લઈ જાહેરાત કરે છે જ્યારે ખોટું પડેલું ભાગ્યે જ ધ્યાનમાં લે છે. અમદાવાદની કુંડળાઓ ઉપરથી બંધ બેસાડેલા ભૂતકાલના બનાવો અને લવિષ્યકથનોની^૪ પણ એ જ દશા થઈ છે. ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રનો જે ઇતિહાસ મળે છે તે જોતાં એની મૂળ રચના અબાધિત અનુભવ uncontradicted experience ઉપરથી થઈ હોય એમ જણાય છે, એટલે એ અનુભવ જ્યાં અને જ્યારે બાધિત થાય ત્યાં કથન ખોટું પડવાનો સંભવ છે. આપણા પ્રાચીન

વર્ષનું ગણિત તપાસતાં મળતી નથી. એટલે એ કુંડળાઓ ખોટી છે એ તો સિદ્ધ થાય છે. અહમદીના લખાણ ઉપરથી મુસલમાન નબુખીઓ અને અગમ-નિગમ જાણનાર સત પુરુષોએ મુદ્દર્ત કાઢ્યું હોય એમ મને તો જણાય છે.

૪. ઉપર્યુક્ત શ્રી. ફજુસેનો લેખ વાંચતાં એ સત્ય સમજી શકાશે.

મનના મહાન જ્યોતિષાચાર્ય વરાહમિહિર^૫ એ માટે જન્મ સમયના અહોની સ્થિતિ (કુડળી)ને પૂર્વજન્મના જન્મનો નકશો કહી એ કુડળી ઉપરથી જોવાતા ભવિષ્યને વ્યજના-Indication કહે છે તે તદ્દન ખરું સાચું છે અને જેટલે અરો ક્ષજ્યોતિષ ખરું દેખાતું હોય તેટલે અરો એ વ્યજના-Indication માત્ર જ છે એમ માનવાને વાધો નથી આ વિષય ખૂબ ચર્ચાવાળો હોનાથી અહીં વધારે વિસ્તારને સ્થાન નથી પરંતુ માણસના જન્મને માટે જો આ મત હોય તો સ્થગ કે શહેરના જન્મને માટે શું માનવું ? એમાં સ્થગનો જન્મ કુ રતને બે ને માણસના પોતાના હાથની વાત છે એ મહત્ત્વની બિના છે

ફલજ્યોતિષમા ભવિષ્યકથન

ભવિષ્યકથન માટે ફલજ્યોતિષમા આપણામાં દશાઓની બિન્ન બિન્ન રીતો છે તેમજ ગોચરની રીત પણ છે પશ્ચિમના જ્યોતિષમા નવા જડેલા હર્પલ આદિ અહોને મેળવીને દષ્ટિના યોગથી ગોચર પ્રમાણે જોવાય છે એમાં કેટલાક સાયન ગણતરી મદદથી કર છે આપણા પ્રાચીન મતમાં ધણી નવા અહોને લેતા નથી ધણી બિન્ન મતોમાં પારાસરનો મત ધણે સાચો ભારતના મોટા ભાગમાં માન્ય છે માત્ર ગૂજરાતમાં એનો ત્રયાર નહિ જોવા છે એથી દશાઓ પણ બધે વિશેષતરી ન્યા લેવાય છે જ્યારે ગૂજરાતી જોશીઓ અટોત્તરીને અનુમતે છે અનુભવથી જણાય છે કે અટોત્તરી દશા નકામી છે વિશેષતરી ધણીવાર ઠીક પડે છે^૬ દ્રાવિડ

૫ વરાહમિહિર જ મસમયના મહેને ક્યજયતિ પૂરકર્માણિ એમ કહે છે ચવનાચાર્ય^૬ ફલજ્યોતિષનો ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે એ લેતા એ અબાધિત અનુભવ-uncontradicted experience હોય એમ સમજાય છે

૬ ગૂજરાતી જોશીઓ પારાસર મત અને વિશેષતરી દશાને કમ નથી ગણતા એ નવાઈ જેવું છે અટોત્તરીના સમર્થનમાં એ જે દર્શાવ્યા કરે છે તે અર્થહીન છે આ માટે લઘુ પારાસરીનો એ મ વિવેચન સાથે લખનાર સ્વ. વત્તમરામ ઠાકોર-એનિસ્ટે યોગ્ય ધ્યાન એમ્યુ તે પણ હજી આપણા જોશી એનો મોટો ભાગ એ તરફ ધ્યાન આપેલો નથી

દેશમાં એક કાલચક્ર નામની દશા છે તે સારી છે છતાં આપણી બાજુ ભાગ્યેજ દોષ એને બાજુ છે. વળી દ્રાવિડ દેશમાં નક્ષત્રજ્યોતિષ -જેને નાડીજ્યોતિષ કહે છે—તેનો પ્રચાર સૂર્યમ બળાબળ બળવામાં સારો થાય છે,^૭ ખીન્ન બળાબળ રચૂળ છે. આ નક્ષત્રજ્યોતિષની પદ્ધતિ ખીજી પદ્ધતિઓ કરતાં ઠાંધક વધારે ચોક્કસાધવાળી છે એવો અનુભવ છે. એના વિગતારની પણ અહીં જરૂર નથી. આટલું લખવાનો અર્થ એ છે કે અમદાવાદની આ નવી કુંડળીને નિરચનમા ફેરવીને નક્ષત્ર જ્યોતિષથી જોતા બૂતકાળના બનાવો સૌથી વધારે બધેસતા આવે છે. પરંતુ ૫૪૦ વર્ષના જ્યોતિષના યોગો સમજાવી ધટાવતા ખૂબ જ લંબાણ થાય તેમ હોવાથી આ ઇતિહાસના અંતમાં એને સ્થાન આપવું ઉચિત નથી અહીં કુંડળી અને નક્ષત્રો આખ્યાં છે તે ઉપરથી જેને રસ હોય તે જોઈ શકે, એક જુદા લેખમાં થોડા મુખ્ય બનાવો, નક્ષત્રયોગો સમજાવીને બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

નવી કુંડળી અને નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદ

આ નવી નિરચન કુંડળીમાં મિથુન લગ્ન આવે છે^૮ મિથુન લગ્ન જો વર્ગોત્તમી ન હોય તો એ ઉત્તમ ગણાતું નથી એવો મારો અગત અનુભવ છે. નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે લગ્ન સામાન્ય બળવાળું છે, પણ લગ્નાધિપતિ બળવાળો નથી. કુંડળીમાં શનિ રાહુ અને શુક્ર ખાસ મહત્ત્વના ગ્રહો છે. દેહભુવન (લગ્ન)ના નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે જીવ અને શરીર ઉપજાવતાં એ બંને વચ્ચે સારો મેળ નથી. દેહ દીક છે. પણ જીવ બળ વિનાનો છે. આયુષ્યભુવનનાં જીવ-શરીરનો યોગ વધારે સારો છે, એટલે ચડતીપડતી જોયા છતાં ૫૪૦

૭. નક્ષત્રજ્યોતિષમાં ગ્રહો ને રાશિઓ ઉપરાંત નક્ષત્રોનું આધિપત્ય પણ આપેલું છે. ભાવનાં જીવ અને શરીર કાઢીને બળ તપાસાય છે. ગ્રહોને ત્રણ ગુણોમાં વહેંચ્યા છે. ખીજી ઘણી સૂક્ષ્મ બાબતો પણ એમાં છે.

૮. કુંડળી અને તેને લગતી ખીજી વિગતો છેડે આપી છે.

વર્ષથી શહેર આમા રહ્યું છે અને વિજયનગર, ચાપાનેર, નેહપુર સિદ્ધી જેવા શહેરો આમા ચર્ક પગી વેગન ચર્ક ગયા એવું અમ । વાદનુ ચવાનુ નથી, દરેક જાતની મુશ્કેલીમાયા પાછુ જીવુ ચર્ક પગલર ચવાનો યોગ છે આઠ લાખની વસ્તીની એ- વાર એશી હજાર જેટની ધગી પાછી આઠ લાખથી પણ વધુ ચર્ક છે દશાની પદ્ધતિ રચળને લગાડતા ૧૨૦ વર્ષના અને દશાયદો ભોગવવાના આવે છે ૮ પશ્ચિમની ગોચરપદ્ધતિ પ્રમાણે એથી દૂકા સમયમા એક જ ગ્રહ અને ૪ વાર ભ્રમણ કરી જાય છે દરેક ગ્રહોના સર્વસામાન્ય ગુણ પ્રમાણે ફળ મળ્યું હોય એવું જોનામા આવતું નથી, એટલે રથો માટે એક પણ પદ્ધતિ સારી કહી શકાય એવું નથી એ રીતે રથોના લવિષ્યમા ફળ યોતિપચાસની ન્યૂનતા જ કહેવી પડે અમલનાદના જીવનમા એની સ્થાપના (૧૪૧૧) પછી સુતતાન બહાદુરશાહના અમન સુધી (૧૫૩૭) એણે આરી જાહોજલાથી જોઈ છે, એના દરવાજા સુધી કદા શનુ આવ્યો નથી બહાદુરશાહના અમલન અત સમયે હુમાયુએ અમદાવાદ જીત્યુ, પણ શહેરને નુસાન ન થાય એની કાળજી એ સહ થી બાંસાટે રાખી હતી એ પછી સુતતાનો રહ્યા, પણ અમીરોની સત્તા વધતાં અવ્યવસ્થા વડતી ગઈ અને ૧૫૭૩ મા અમરે અમદાવાદ જીતી સ્વતંત્ર ગૂજરાતના પાટનગરને બ ને મુઘલ પ્રાંતનુ વહીવટા પાટનગર બનાયુ આ બનાવની પહેલા અમ લવારે અરધી ની સુધી પાટનગરનુ નામ ગુમાવ્યુ હતું પણ મા ચાહી ખેરીના ફેગફાર મિત્રાય એને બીજી કાર્ક દાની ચર્ક નમેતી એ સમય તે સુતતાન મહમૂદ બેગડાએ (૧૪૮૬) ચાપા નેર જીત્યા પછી રાજવાની ત્યા ખમેડી હતી એ એ સ્થિતિ બહાદુર શાહના અત (૧૫૩૭) સુધી રહી વચ્ચે થોડા વર્ષ મહમૂદ નીમળએ

૯ વિશેતરી દશા પ્રમાણે અમદાવા હાલ પાચમા દશાયકમાથી પચાર થાય હ ગોચરથી જોનાની ગીતનો સબધ ગ્રહોના અસરકપર આવાર રાખે છે

(૧૫૪૭-૫૧) મહમદાબાદ-આજનું મહેમદાવાદ-પોતાનું મુખ્ય રહેઠાણ ફેરબું દતું, પરંતુ અમદાવાદને એથી ઠાંધ ઢાનિ થઈ નહોતી. આ બનાવો દશાયક પ્રમાણે બંધબેસતા આવે છે, આગ છતાં પણ આજ સુધીનાં પાંચ દશાયકોમાં બીજા ચક્રનો પાછલો અર્ધ ભાગ (૧૭૦૭ થી ૧૭૬૬) અને ત્રીજા ચક્રનો પહેલો અર્ધ ભાગ (૧૭૬૭ થી ૧૮૨૬)-એટલે કે ઔરંગઝેબના મરાણ પછીનો બાદગાદી સમયની હેદ્દી અવ્યવસ્થાનો ભાગ અને મરાઠાઓના અમલનો ભાગ—એટલો સમય બીજાં દશાયકોમાં પ્રમાણમાં સૌથી વધારે ખરાબ કેમ ગયો અને અમદાવાદનાં શરીર અને જીવનને સૌથી વધારે ઘસારો શાથી પહોંચ્યો તેનો ખુલાસો થતો નથી ૧૦ ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં ચોથું દશાયક પૂરું થઈ પાંચમું શરૂ થયું. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની રીતસરની સ્થાપના ૧૮૮૫ માં થઈ. મિલઉદ્દોગ ૧૮૫૬ માં સ્થપાયેલો તે વધતો ગયો. અમદાવાદની વરતી આજે આઠ લાખ ઉપરની થઈ અને સમૃદ્ધિ વધી. ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓના પ્રાંતના મોટામાં મોટા શહેર તરીકે આજે આપણે એને ગૂજરાતનું પાટનગર માનીએ છીએ, પરંતુ મુઘલાઈ પછી પાટનગરની ટંકશાળ અને એના ગૌરવની છાપ જતી રહી. મુઘલાઈ પછી ગૂજરાત ભારતનો અણમાનીતો પ્રાંત રહ્યો. બ્રિટિશ અમલમાં કોઈ જાતના સિદ્ધાંત વિનાની વહીવટી પ્રાતરચના થવાથી ગૂજરાત અને એના મુખ્ય શહેર તરીકે અમદાવાદ અણમાનીતાં જ રહ્યાં, તે આજ સુધી એમ જ છે જે સમૃદ્ધિ વધી છે તે માત્ર લોકોના સુદ્ધિ અને પરિશ્રમથી વધી છે. પાંચમું દશાયક હજી અરધી સદી સુધી ચાલવાનું છે એમાં શું ચાય છે તે જોવાનું છે

૧૦. દશાઓમાં ઘણાખરા બનાવો બંધબેસતા છતાં સ્થળના લવિષ્યમાં અમુક દશા-અતરદશા અમુક ચક્રમાં જે જોરદાર ફળ આપે છે તેવું બીજા ચક્રમાં નથી આપતી એ ખામીનું કારણ જડવું નથી. એટલે અશે એ પદ્ધતિ અપૂર્ણ કહેવાય.

નવી સાયન કુડળી પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણસેના મતની ચર્ચા

ફલજ્યોતિષની એકે રીત રચીને લાગુ પાડવા માટે સપૂર્ણ નથી કે બરોબર બેસતી નથી તેનો એક વિચિત્ર દાખનો નોંધના જેવો છે ૧૯૫૦ ના “જ્યોતિષ શન” માસિકના દિવાળીના અઠમા શ્રી કૃષ્ણસેને શ્રી હરિહરભાઈની સાયન કુડળી લઈ પોતાને સાયનમા ગ્રહો હોવાથી તે મુજબ કેટલુંક ફળ લખ્યું છે શ્રી કૃષ્ણસેને પચ્ચુનને અમ નાદ માટે મુખ્ય ગ્રહ ગણીને જે લખે છે તે મુસગત લાગતું નથી તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં અરથાને છે એ નેપચ્યુનને દયાવાન અને પરાય કરી કહી વળી મુસલમાન વર્ગનો કારક ગણે છે એ એમની માન્યતા હશે, પરંતુ એમણે એના જે ગુણધર્મ અમ નાદને લાગુ પાડ્યા છે તે અસંગત છે કન્યાનો શનિ પણ આ શહેર માટે મહત્વનો ગણે છે અને તેના બે ત્રણ દાખવા આપ્યા છે શનિ કન્યામાથી તુલામા આબો છે, એટલે આ શહેરમા ગયા બે ત્રણ વર્ષમા શું મહત્વનું બન્યું છે તે જાણીતું હોવાથી ચર્ચવાની જરૂર નથી ૧૯૫૦ મા એમણે ૧૯૫૩ તુ વર્ષ કપરુ જરો એમ લખ્યું છે, તે હમણા જ પૂરુ થયું છે અને કાર્ક કપરો બનાવ બ થો નથી સરખરની દૃષ્ટિએ ઠીકરિયા પચસતાબ્દી મહોત્સવ અને પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના આ વર્ષના બનાવો ઊનઠા અમ ના ની ખ્યાતિ વધારનારા બન્યા છે, મિનોએ પણ કમાણી કરી છે

કોઈપણ પદ્ધતિ પૂરેપૂરી લાગુ પડી શકતી નથી

આ ઉપરાંત શ્રી કૃષ્ણસેને લખે છે કે શહેરની કુડળીમા રાશિ એના આધારે બીન મેષ અને વૃષભ આવે છે તેથી શહેરનો પૂર્વ તરફનો સાગ મિનોને લીધે ધુમાડાવાળો છે અને રોગચાળો એ તરફ આવે વળી આગળ લખે છે કે કન્યારાશિ એલિમસિજ તરફ હોઈતેમા ગુરુ છે તેથી એ વિભાગ એસઆરામવાળો અને કોલેજો તથા યુનિ વર્સિટીવાળો થયો છે એક ૫૪૦ વર્ષની જિંદગીવાળા શહેરને માટે

ન્યોતિયના આવા ગુણ લાગુ પાડવા એ અર્થ વિનાનું છે મિત્રો તો છેક ગર્ભ સદીના પાછલા ભાગમાં થઈ અને આ સદીની રાજઆતમાં વધી તે પહેલાં અમદાવાદના જીવનમાં એ ગણિતોએ પૂર્વ લાગમાં અસર ન કરી ? તેથી લિલટું બાદશાહી સમયમાં છેક ૧૭૫૦ પછી મરાઠાઓનો આક્રમણો શરૂ થયાં ત્યાં સુધી અમદાવાદનો આ પૂર્વ તરફનો લાગ જ સમૃદ્ધ પરંપરાવાળો અને બગીચાઓવાળો હતો. તેમાં બાગે શાખાન અને એનું તળાવ તો પરદેશી મુસાફરોએ વખાણેલું છે. બીજું એલિસબિજ તરફનો લાગ એ સમયે ઉજ્જડ અને ખેતરોવાળો જ હતો નદીકાંઠાને અડીને કેટલાંક પરાં હતાં એમાં સૌથી સમૃદ્ધ હિસમાનપુર હતું મીઠાખણી અને માલ્લપુરને સમાતર લીટી દોરિયે તો એની પાછળ-આજે ન્યા ગૂજરાત કોલેજ, અને એ પછી બીજી કોલેજો છે ત્યાં કેવળ ખેતરો જ હતાં. તો કન્યા રાશિ અને ગુરુની અસર આ છેલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં જ થઈ અને શહેરના જીવનનાં પાંચસો વર્ષમાં એ ક્યા ગર્ભ હતી ? આ ઉપરથી જણાશે કે સ્થળોને માટે ફલન્યોતિયના નિયમો બરાબર લાગુ પડતા નથી અને એકે પદ્ધતિ એ માટે તદ્દન ખરી મનાય તેવી નથી.

અમદાવાદની નિર્યન કુંડળી*

અમદાવાદ શહેરના ભદ્રના કિલ્લાનું મુહૂર્ત દિ. સન ૮૧૩ નં

* મિરાતે અહમદીએ આપેલી કુંડળી એનો કરક નેવા માટે અહીં આપી છે, તે આ પ્રમાણે છે. કુંડળી મૂકી લેવી.

લક્ષ કર્ક; સૂર્ય મેષમાં. ચંદ્ર, લક્ષમાં કર્કમાં; મંગળ, સાતમે મન્દરમાં; બુધ, નવમે-મીનમાં; ગુરુ, પાંચમે વૃશ્ચિકમાં, શુક્ર, લાલે, વૃષભમાં; રાહુ, છઠ્ઠે, ધનમાં; રાહુ, નવમે, મીનમાં; કેતુ ત્રીજે; કન્યામાં, આમાં કુંડળીની વિચિત્રતા જણાઈ આવશે. શીઘ્ર ગ્રહોના કોઈ વાર કેંગ આવે, પરંતુ રાહુ અને ગુરુ નેવા મન્દ ગ્રહોમાં પણ ફેર આવે એ વિચિત્ર ગણાય. આ કુંડળીમાં ગુરુ વૃશ્ચિકમાં અને રાહુ ધનુષમાં છે, જ્યારે ઉપરની કુંડળીમાં સિંહમાં અને મેષમાં છે. એક વર્ષે અને અઢી વર્ષે રાહુ બદલતા મન્દ ગ્રહોમાં આવેલા બધા ફેર આવે તે કેવું ? આ કુંડળી આજ સુધી મનાઈ અને નેવા વિના બધાએ નોંધી એ પણ આશ્ચર્ય જ છે.

દશાચક્રો

તા. ૨૬-૨-૧૪૧૧ થી ૨૬-૧૧-૧૫૨૬	સુધી પહેલું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૫૨૬ થી ૨૬-૧૧-૧૬૪૬	સુધી બીજું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૬૪૬ થી ૨૬-૧૧-૧૭૬૬	સુધી ત્રીજું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૭૬૬ થી ૨૬-૧૧-૧૮૮૬	સુધી ચોથું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૮૮૬ થી ૨૬-૧૧-૨૦૦૬	સુધી પાંચમું દશાચક્ર

દરેક ચક્રની મહાદશા અંતરદશાઓ, ખનાવો, સરખાવવાનો જોખને રસ હોય તેમણે ગણી લેવી.

સ્પષ્ટ અહો-(સાધનમાંથી અધનાંશ બાદ કરતાં-નિરમન)

સૂર્ય.	ચંદ્ર	મંગળ.	બુધ.	શુક્ર.	શુક્ર.	શનિ.	રાહુ	કેતુ.	લગ્ન
૧૧	૦	૧૦	૧૦	૪	૦	૦	૧૧	૫	૨
૧	૮	૨૩	૨૧	૨૧	૧૫	૨૧	૭	૭	૧૬
૩૩	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦

